

સંવત ૧૯૯૪ પોષ
સને ૧૯૩૮ જાન્યુઆરી

સર્વ હક્ક લેખકને સ્વાધીન

પ્રત : ૧૦૦૦

પ્રથમાવૃત્તિ

મૂલ્ય રૂ. ૧-૦-૦

મુદ્રક

શાહ ગુલાબચંદ લાલુભાઈ
શ્રી મહોદય પ્રી. પ્રેસ-લાવનગર.

પ્રસારકનું નિવેદન

આ અંધના સંબંધમાં લેખકે ઘણું લખ્યું છે; તેમજ અંધકારના સંબંધમાં પણ આ બીજા વિભાગમાં પ્રથમના કારમ ૨૪ (પૃષ્ઠ ૩૮૪) પછી ૬૨ કારમ (પૃષ્ઠ ૧૬૦) કર્યા છે એટલે એ બંને બાબતમાં કાંઈ લખવાપણું રહેતું નથી.

આ બીજા ભાગના બે વિભાગ છે: પહેલા વિભાગમાં ૭ ભાવના (૧૦ થી ૧૬) અને બીજા વિભાગમાં કર્તાનું ચરિત્ર છે. આ ભાગની અને કર્તાના ચરિત્રની બંને અતુલમણિકાઓ જુદી જુદી આપી છે તે વાંચતાં આ અંધમાં થેનો થેનો સમાવેશ કરેલા છે તે સ્પષ્ટ સમજાય તેમ છે.

આ બીજા ભાગ માટે શેઠ માણેકચંદ જેચંદ કે જેઓ જાપાનના ઉપનામથી ઓળખાય છે તેમણે રૂ. ૭૫૦) ની સહાય આપી છે. તેમનો ફોટો ને ટુંક જીવન પણ તેની સાથે આપ્યું છે. એ ઉદારદિલ ગૃહસ્થે અનેક શુભ કાર્યમાં સહાય કરી છે ને કરે છે.

અંધની મહત્તા અંધ વાંચતાં જણાઈ આવે તેમ છે. આત્માને ઉદેશીને લખાયેલા ઉત્તમ અંધોમાંનો આ એક અંધ છે.

માહુ ગુહિ ૧૫
સં. ૧૯૯૪

} શ્રી જૈન ધર્મ પ્રસારક સભા
ભાવનગર.

ઉ. શ્રી વિનયવિજયજીકૃત વિનયવિલાસ

પદ પાંચમું

(રાગ—મૂપાળ તથા ગોડી.)

ખ્યારે કાહેકું લલચાય—એ આંકણી.

યા હુનિયાંકા દેખ તમાસા, દેખત હી સંકુચાય. ખ્યારે ૧

મેરી મેરી કરત હે બાઉરે, પ્રીરે નિઉ અકળાય;

પલક એકમેં બહુરિ ન દેખે, જળખુંદકી ન્યાય. ખ્યારે ૨

કોટિ વિકલ્પ વ્યાધિકી વેદન, લહી શુદ્ધ લપટાય;

જ્ઞાનકુસુમકી સેજ ન પાઈ, રહે અઘાય અઘાય. ખ્યારે ૩

ક્રિયા દોર ચિહું ઓર ભેરસેં, મૃગતૃષ્ણા ચિત્ત લાય;

ખ્યાસ ખુઆવન ખુંદ ન પાયો, ચૌંહિ જનમ શુભાય. ખ્યારે ૪

મુધા-સરોવર હે યા ઘટમેં, નિસતેં સળ હુઃખ જાય;

વિનય કહે ગુરુદેવ દિખાવે, ભે લાઉં દિલ ઠાય. ખ્યારે ૫

શેઠ માણિકચંદ જેચંદભાઈ ભાવનગરવાળા.

શ્રી મહોદય પ્રી પ્રેસ—ભાવનગર.

શ્રી ૪ માંગેકચંદ જ્ઞેયંદભાઈ

(ભાવનગરવાળા)

જન્મ સં. ૧૯૬૬ ફાલ્ગુન ગુરુ ૧૫

। ગૃહસ્થ પોતાની ઉદારતાને માટે પ્રસિદ્ધ થયેલા છે. શુભ નિમિત્તોમાં એમણે સારી રકમની સખાવત કરી છે નીચેના લીસ્ટમાં જાણવામાં આવશે. એઓ જીપાનના થી એાજખાય છે. કોઈ પણ મનુષ્ય એમની પાસેથી ધર્મને પાછો વળતો નથી. મળેલી લક્ષ્મીને કેમ કૃતાર્થ તે તેઓ સારી રીતે સમજી શક્યા છે. આ જુક પ્રસિદ્ધ થીં પણ્ય તેમણે રૂ. ૭૫૦) ની રકમની સહાય આપી છે. એઓ કોઈ પણ શુભ નિમિત્તમાં સારી રકમ આપીને ધર્મ જતા નથી પરંતુ જેવા ને તેવા ઉત્સાહવાળા રહે શ્રી કલંગિરિ મહાતીર્થમાં નવા બનેલા જિનમંદિરમાં એક પ્રમાણુવાળા જિનર્જિન સ્થાપન કરવાનો આદેશ રૂ. ૧૧૦૦૦) એમણે આચાર્ય શ્રી વિજયનેમિસુરિ મહારાજ પાસેથી વ્યેા છે અને તે જિનર્જિનની પ્રતિષ્ઠા પ્રસંગે બીજો પણ્ય ા પર્ચ કરવાની તેમની અભિલાષા છે. લક્ષ્મી મળ્યા પછી શક બંધુઓ ઊલટા અનુદાર થાય છે તેવો આ વ્યક્તિ નથી.

માપવાનરૂપે દેશમાં ગણાય છે. ૨૪
 મર્મ વિધિઓને પૂર્ણ કરવાનરૂપે ૨૪
 ઇષ્ટમાં દેશ અને આધર્મિક

વિષય ૨૬

અર્થધર્મના પ્રકાર ૨૭ અને ૨૮
 ન. મુખ્યપ્રકૃતિના પ્રકાર. ૨૯-
 મુખ્યસંચારના અવતાર કે પ્રકાર ૩૦
 ઇષ્ટ પ્રાપ્તિ આદ્યક્રમિક નથી. ૩૨
 છ. ધર્મ એટલે આદિમ-વર્તન. ૩૩
 એ અર્થ સાથે ધર્મ ઇષ્ટપદાર્થ. ૩૩
 ધર્મથી શું શું મળે છે તેની યાદી ૩૪
 રાજ્ય, સ્ત્રી, દીકરા, ધન-સંવે મરે ૩૪
 ધર્મથી શુદ્ધિ, વેળવ, ક્ષાંતિ.

પદ્ય મળે. ૩૬

ધર્મથી સ્વર્ગ અને મોક્ષ મળે. ૩૭
 બન્ને પ્રકારનાં મુખ્યમાં તદ્વાવત. ૩૭

જેયાટક પરિચય

ધારણ કરે તે ધર્મ. ૩૭
 મંગળમય ધર્મ. ૩૮
 ધર્મની ચાર ક્ષેત્રોડીઓ. ૩૮
 ધર્મની પરીક્ષાનાં ચાર સ્થાનો. ૩૮
 ઉપદેશ, શ્રુત, શીલ, સમાધિભાવ. ૩૯
 ધર્મ માટે સાત વિશેષણો. ૩૯

(૧) મંગળ સ્થાન.

(૨) લક્ષ્મીનો વાવટો. ૪૦

(૩) ધીર.(૪) શિવસુખ સાધન. ૪૧

(૫) ભવભયગ્રાધન. ૪૧

(૬) નિર્ભય. ૪૧
 (૭) વિવેક. ૪૧
 (૮) મર્મ. ૪૨
 (૯) કૃતિ. ૪૨
 (૧૦) નિર્ભય. ૪૨
 (૧૧) નિર્ભય. ૪૨
 (૧૨) નિર્ભય. ૪૨
 (૧૩) નિર્ભય. ૪૨
 (૧૪) નિર્ભય. ૪૨
 (૧૫) નિર્ભય. ૪૨
 (૧૬) નિર્ભય. ૪૨
 (૧૭) નિર્ભય. ૪૨
 (૧૮) નિર્ભય. ૪૨
 (૧૯) નિર્ભય. ૪૨
 (૨૦) નિર્ભય. ૪૨
 (૨૧) નિર્ભય. ૪૨
 (૨૨) નિર્ભય. ૪૨
 (૨૩) નિર્ભય. ૪૨
 (૨૪) નિર્ભય. ૪૨
 (૨૫) નિર્ભય. ૪૨
 (૨૬) નિર્ભય. ૪૨
 (૨૭) નિર્ભય. ૪૨
 (૨૮) નિર્ભય. ૪૨
 (૨૯) નિર્ભય. ૪૨
 (૩૦) નિર્ભય. ૪૨
 (૩૧) નિર્ભય. ૪૨
 (૩૨) નિર્ભય. ૪૨
 (૩૩) નિર્ભય. ૪૨
 (૩૪) નિર્ભય. ૪૨
 (૩૫) નિર્ભય. ૪૨
 (૩૬) નિર્ભય. ૪૨
 (૩૭) નિર્ભય. ૪૨
 (૩૮) નિર્ભય. ૪૨
 (૩૯) નિર્ભય. ૪૨
 (૪૦) નિર્ભય. ૪૨
 (૪૧) નિર્ભય. ૪૨
 (૪૨) નિર્ભય. ૪૨
 (૪૩) નિર્ભય. ૪૨
 (૪૪) નિર્ભય. ૪૨
 (૪૫) નિર્ભય. ૪૨
 (૪૬) નિર્ભય. ૪૨
 (૪૭) નિર્ભય. ૪૨
 (૪૮) નિર્ભય. ૪૨
 (૪૯) નિર્ભય. ૪૨
 (૫૦) નિર્ભય. ૪૨
 (૫૧) નિર્ભય. ૪૨
 (૫૨) નિર્ભય. ૪૨
 (૫૩) નિર્ભય. ૪૨
 (૫૪) નિર્ભય. ૪૨
 (૫૫) નિર્ભય. ૪૨
 (૫૬) નિર્ભય. ૪૨
 (૫૭) નિર્ભય. ૪૨
 (૫૮) નિર્ભય. ૪૨
 (૫૯) નિર્ભય. ૪૨
 (૬૦) નિર્ભય. ૪૨
 (૬૧) નિર્ભય. ૪૨
 (૬૨) નિર્ભય. ૪૨
 (૬૩) નિર્ભય. ૪૨
 (૬૪) નિર્ભય. ૪૨
 (૬૫) નિર્ભય. ૪૨
 (૬૬) નિર્ભય. ૪૨
 (૬૭) નિર્ભય. ૪૨
 (૬૮) નિર્ભય. ૪૨
 (૬૯) નિર્ભય. ૪૨
 (૭૦) નિર્ભય. ૪૨
 (૭૧) નિર્ભય. ૪૨
 (૭૨) નિર્ભય. ૪૨
 (૭૩) નિર્ભય. ૪૨
 (૭૪) નિર્ભય. ૪૨
 (૭૫) નિર્ભય. ૪૨
 (૭૬) નિર્ભય. ૪૨
 (૭૭) નિર્ભય. ૪૨
 (૭૮) નિર્ભય. ૪૨
 (૭૯) નિર્ભય. ૪૨
 (૮૦) નિર્ભય. ૪૨
 (૮૧) નિર્ભય. ૪૨
 (૮૨) નિર્ભય. ૪૨
 (૮૩) નિર્ભય. ૪૨
 (૮૪) નિર્ભય. ૪૨
 (૮૫) નિર્ભય. ૪૨
 (૮૬) નિર્ભય. ૪૨
 (૮૭) નિર્ભય. ૪૨
 (૮૮) નિર્ભય. ૪૨
 (૮૯) નિર્ભય. ૪૨
 (૯૦) નિર્ભય. ૪૨
 (૯૧) નિર્ભય. ૪૨
 (૯૨) નિર્ભય. ૪૨
 (૯૩) નિર્ભય. ૪૨
 (૯૪) નિર્ભય. ૪૨
 (૯૫) નિર્ભય. ૪૨
 (૯૬) નિર્ભય. ૪૨
 (૯૭) નિર્ભય. ૪૨
 (૯૮) નિર્ભય. ૪૨
 (૯૯) નિર્ભય. ૪૨
 (૧૦૦) નિર્ભય. ૪૨

(૮) મં વિશેષણ ૪૬

પ. એવા મુખપરનાનો મર્મ ૪૬
 નિર્ભય-નિર્ભય. ૪૭
 આસાપાને સત્યાપ કરનાર ધર્મ ૪૭
 એને તદ્વાવત. ૪૭

નિર્ભય. ૪૭

૬. અસ્તિમન મુદ્ધનિનાં

પરિણામ. ૪૮

૭. નિર્ભય નિર્ભય. ૪૮

૮. નિર્ભય નિર્ભય. ૪૮

૯. નિર્ભય નિર્ભય. ૪૮

૧૦. નિર્ભય નિર્ભય. ૪૮

૧૧. નિર્ભય નિર્ભય. ૪૮

૧૨. નિર્ભય નિર્ભય. ૪૮

૧૩. નિર્ભય નિર્ભય. ૪૮

૧૪. નિર્ભય નિર્ભય. ૪૮

૧૫. નિર્ભય નિર્ભય. ૪૮

૧૬. નિર્ભય નિર્ભય. ૪૮

૧૭. નિર્ભય નિર્ભય. ૪૮

૧૮. નિર્ભય નિર્ભય. ૪૮

૧૯. નિર્ભય નિર્ભય. ૪૮

૮. ચાર વધારે વિશેષજ્ઞા	૫૨
(૯) સર્વતત્ત્વનો સાર.	૫૨
(૧૦) સનાતન.	૫૨
(૧૧) સિદ્ધિનો દાદરો.	૫૩
(૧૨) સાંતરસનું પાન કરાવનાર	૫૩

હિપસાંદુર

ક્રિયા અને આત્મધર્મમાં વિવેક.	૫૪
એમાં ક્રમકાને રચાન નથી.	૫૪
ધર્મ શબ્દનો અર્થ. ચર્ચા.	૫૫
અધિકાર વિચારવાની જરૂર.	૫૫
કૃત્રિમ વિકાસમાં વિવેક.	૫૬
દાનથી શરૂઆત. ગૃહસ્થા-	
નના ગુણો	૫૬
પછી સ્ત્રવગ્ન જ્ઞાન.	૫૭
ધર્મનો મર્મ ન જાણે.	૫૭
આધન સાધનની કક્ષામાં જ રહે	૫૮
જેના મોજ આવ તે આધન	
રહીકારે.	૫૮
ધર્મથી અશર્વ મળ્યું.	૫૮
એ અશર્વ ધર્મને હોતો	
સ્વામી-કોડ	૫૮
ચાર પુરુષાર્થનો પરસ્પર સંબંધ.	૬૦
દશ આજ્ઞાઓ.	૬૧
ગૌતમસ્વામીના ૧૫૦૩ સિધ્ધો.	૬૨
ધર્મ વિષયનું વિવચન (નોટ).	૬૩
ધર્મભાવના નવજાળ.	
(સકળચંદ્ર) ૬૪	

ધર્મદુર્લભ ભાવના (જસસોમકૃત)
સકળચંદ્ર બુલથી લખાયેલ છે ૬૫

મકરણ ૧૧ મું

લોકસ્વરૂપ ભાવના

પરિચય-લોકો ૭ ક યીછ. ૬૬-૬૮	
સદરનો અર્થ.	૬૭-૬૯
જેવાટક.	૭૦-૭૨
સદરનો અર્થ.	૭૧-૭૩
ક. વિશ્વરચનાનું અનાદિત્વ.	૭૪
વિશ્વ જુગોળ પર જૈન મંથો.	૭૪
લોકપુરુષસ્વરૂપ.	૭૫
ગ્લગ્લુનું માપ.	૭૫
તલલોકની ઊંચાઇ: ૧૪ ગ્લગ્લુ	૭૫
અધોલોક વર્ણન.	૭૬
સાત નરકભૂમિ.	૭૬
માતેમાં આયુષ્ય, સાતે નરકના	
પૃથ્વીપિંડની પાંદાગાઇ (ગતકાઇ)	૭૭
૮૪ લાખ નરકવાસ.	૭૮
તેર પ્રતર-ચાર આંતરા.	૭૮
અંતર વાપુષ્યંતરનો રચાન.	૭૮
ચ. નિર્વગ્ન લોક.	૭૮
એની રચના. આકાર. માપ	૭૮
કર્મભૂમિઓ. એના પસનારા.	૭૯
જ્યોતિષ્યકનું રચાન.	૮૦
અકર્મભૂમિ. અંતરદ્વીપ.	૮૦
ગ. જર્ષલોક.	૮૦
ચાર દેવલોક.	૮૧

- નવ ગ્રંથેયક, અનુત્તર વિમાન. ૮૧
 તેને માથે સિદ્ધશિલા. ૮૧
 દેવોના વિષયભોગમાં ફેરફાર. ૮૧
 ઘ. લોકપુરુષની કલ્પના. ૮૧
 સાત ધનરજ્જુનો હિસાબ. ૮૨
 છ. લોકમાં ૭ દ્રવ્યો. ૮૩
 ચ. ૭૫ અને પુદ્ગળોનું નાટક. ૮૪
 નાટક કરવામાં પાંચ કારણો. ૮૪
 નાટકનો ખ્યાલ. શ્રીસિદ્ધર્ષિ ૮૫
 છ. આ વિચારણાનું પરિણામ. ૮૬
 સ્વલઘુતા. માનસિક સ્થિતિ. ૮૬
 પરિણામે નિવાનુસંધાન. ૮૭
 મતભેદમાં ભૂલા ન પડવું.
 આપણું સ્થાન શોધવું. ૮૭

ગેયાષ્ટક પરિચય

૧. સૂચકાચર જગતને ધારણ કરનાર. ૮૮
૨. અલોકથી ત્રીટાયલો લોક. ૮૯
- પાંચ દ્રવ્ય-૭ દ્રવ્યમાં અપેક્ષા. ૮૯
૩. સમુદ્ધાનની વિચારણા. ૯૦
- વિવિધ દિવાનું મંદિર. ૯૧
- પર્વાગાની વિવિધતા. ૯૧
૪. પંચાદિનકાય. વિવર્તવાદ. ૯૧
- ૭૫ અને જગતો ભેદ. ૯૨
- લોકપુરુષ કૌમો છે. ૯૨
૫. એમાં રાજસુવનો. ૯૩
- એમાં ભયંકર સ્થાનો. ૯૩
૬. એમાં ઉત્સવોને શાકચિહ્નો. ૯૪

૭. મમત્વ કૌડવો પડે છે. ૯૫
 ૮. આવા ભ્રમણથી થાક્યા છે ?
 તો શાંતસુધારસ આસ્વાદો. ૯૭

ઉપસંહાર

- આ ભાવનાની સર્વઅંત્રાલકતા. ૯૭
 લોકસ્વરૂપના સૂત્રો અને ગ્રંથો. ૯૭
 ભૌગોળિક બાબત અને આપણે. ૯૮
 વિશાળ દુનિયામાં તું કોણ ? ૯૮
 માલેદી-જમીનદારનાં ફાંદાં. ૯૯
 ભાવનાથી માનસસ્થિતિ. ૯૯
 વિશાળ વિશ્વમાં તું તે કોણ ? ૧૦૦
 વિવર્તના પ્રસંગો. ૧૦૧
 દેવલોકનાં સુખની લાલચ

નકામી છે. ૧૦૧

- વિચારે તો રહેવા મન થાય નહિ ૧૦૧
 અંસ્થાનની વિચારણાધારા. ૧૦૨
 અવલોકનથી અંસાર પર ઘૂણા. ૧૦૨
 રખડપાટો ગમે તેમ નથી જ. ૧૦૩
 ભડવીર આત્માનાં ઉત્થાન. ૧૦૩
 લોકભાવનાની વિશાળતા. ૧૦૪
 સંકળ્યંદ્રની લોકભાવના

સંજ્ઞાય. ૧૦૫

પ્રકરણ ૧૨ મું

બાધિદુર્લભ ભાવના

પરિચય શ્લોકો ૭ ક. થી

છ. ૧૦૬-૧૦૮

સદરનો અર્થ.	૧૦૭-૧૦૯
ગેયાદક.	૧૧૦-૧૧૨
સદરનો અર્થ.	૧૧૧-૧૧૩
અર્થ પર નોંધ.	૧૧૪
પરિચય. શરૂ.	૧૧૫
ક્ર. 'બોધિ'નો અર્થ.	૧૧૫
ધર્મસામગ્રીની પ્રાપ્તિ.	૧૧૫
એમાં જ્ઞાનની મુખ્યતા.	૧૧૬
ચાર દુર્લભ્યો. ઉત્તરઅધ્યયન.	૧૧૬
ત્રીગત અધ્યયનનું અવતરણ	૧૧૬-૧૭
મનુષ્યત્વ દુર્લભતા. દશ દર્શાંત.	૧૧૮
બોધિથી દેવલોકનાં મુખ.	૧૧૯
બ્રહ્મપદ્ધતિપ્રાપક બોધિ.	૧૨૦
ચ. અવ્યવહારગતિમાંથી	
નીકળવું જ મુશ્કેલ છે.	૧૨૧
સૂક્ષ્મમાંથી બ્રહ્મ નિર્ગોદ.	૧૨૧
નિર્ગોદની અનંતતા.	૧૨૨
ગ. બ્યવહારમાં સૂક્ષ્મત્વ.	૧૨૨
ત્રસપણું-વિકલે દ્રિયત્વ.	૧૨૩
પર્વામિતરરૂપ.	૧૨૪
આધુષ્યની અસ્પષ્ટતા.	૧૨૩
મનુષ્યત્વની દુર્લભતા.	૧૨૪
ચ. ત્યાં વળી મોહાસક્તિ નહીં	૧૨૪
બોધિરત્નની દુર્લભતા.	૧૨૫
નાટક જ કરવું છે ?	૧૨૫
બોધિરત્ન વચરનું જીવન.	૧૨૫
જ. અત્યારે મનેનો પાર નથી.	૧૨૬

વારોનો પાર નથી.	૧૨૭
સાથે દેવોની સદાય નથી.	૧૨૭
વિચિત્ર જ્ઞાન નથી.	૧૨૮
વર્તમાન સ્થિતિમાં વધારે	
મંદીર્ણતા.	૧૨૮
તેથી ધર્મમાં ટકી રહે તે	
ભાગ્યશાળી.	૧૨૯
ચ. જ્યાં મુધી સરખાઇ	
છે ત્યાં મુધીમાં કરી લે.	૧૨૯
પાળતૂડોને પાણી વહી જશે.	
પછી કાંઈ મારવા નકામા છે.	૧૩૧
છ. સારીરિક ઉપદ્રવો.	૧૩૧
આધુષ્યની અસ્થિરતા.	૧૩૨
પરપોટો પૂટતાં વાર નહિલાગે.	૧૩૨
ગેયાદક પરિચય	
૧. દરિદ્રીને ચિંતામણિ	
માંપડયું.	૧૩૩
દરેદરેકમાં મર્વ ગુમાવ્યું.	૧૩૩
જ્ઞાનપ્રકાશનો મહિમા.	૧૩૪
કેવું જીવન આકર્ષક ગણાય ?	૧૩૫
૨. નિર્ગોદમાં સ્થિતિ.	૧૩૫
મહામુસીનને મનુષ્યદેહ	
મળ્યો છે.	૧૩૬
૩. આર્ષ દેશમાં જન્મની	
દુર્લભતા.	૧૩૭
પાશ્ચાત્ય જડવાદ.	૧૩૮
આર્ષબુદ્ધિ-પુણ્યબુદ્ધિ.	૧૩૮

૪. આર્યદેશમાં પતન પ્રસંગો. ૧૩૯
ચાર સામાન્ય સંજ્ઞાનું જોર. ૧૩૯
પૈસા. કુચળી, ચર્ચા. ૧૪૦

૫. ધર્મશ્રવણની સગવડ

ન મળે. ૧૪૧

ઘણે ભાગે કુરસદ પણ ન મળે. ૧૪૧

છાપા વાંચવામાં સમયવ્યય. ૧૪૨

૬. ઉપરાંત અંદરના વૈરીઓ છે ૧૪૨

આળસ, કપાચો, નિદ્રા. ૧૪૩

૭. ચોરાશી લાખ યોનિમાં

ધર્મવાર્તા ક્યાં ? ૧૪૩

ત્રણ ગારવોની વાતો. ૧૪૪

ક્યાંય ધર્મની વાત સાંભળી ? ૧૪૪

૮. ઓધિરતન સુધી પહોંચ્યો. ૧૪૪

હવે શાંતરસનું પાન કર. ૧૪૫

પર્યાલોચન

દુર્લભ પ્રાપ્તિઓનું લીસ્ટ. ૧૪૫

જ્ઞાનાર્ણવે એ જ વિષય. ૧૪૫

સ્પષ્ટ ખ્યાલ મારે વરતુદર્શન. ૧૪૬

અનેક વાર ચૂક્યો ! આ

વખતે ચૂકીશ નહીં. ૧૪૭

દાક્ષિણ્ય પર હુલ્લટકુમાર. ૧૪૭

અક્ષાની ગાથા. ૧૪૮

સિદ્ધપ્રદરમાં સોમપ્રભાચાર્ય. ૧૪૯

અરઘટ ઘટી જેમ ગમન. ૧૫૦

સ્વનેરાગ્ય સર્વ ભ્રમ છે. ૧૫૦

આણીને વખતે ચૂક નહિ. ૧૫૧

અનુપ્રેક્ષા ભાવનાઓ સંપૂર્ણ. ૧૫૧

હવે ધર્મ ભાવનાઓ આવે છે. ૧૫૨

જ્યસોમઠ્ઠત ઓધિ ભાવના

સંગ્રહાય. ૧૫૩

પ્રકરણ ૧૩ મું

મૈત્રી ભાવના

પરિચય શ્લોકો. ૮ ક

થી જ. ૧૫૪-૧૫૬

સદરના અર્થ. ૧૫૫-૧૫૭

ગેયાષ્ટક. ૧૫૮

સદરનો અર્થ. ૧૫૯

સદર પર નોંધ. ૧૬૦

ક. ચાર ધર્મભાવના પર

જ્ઞાનાર્ણવ. ૧૬૧

ધ્યાન કરનારનાં સાત લક્ષણ. ૧૬૧

સદ્ધર્મધ્યાનસંધાન. ૧૬૨

ચાર 'પરા' ભાવના. ૧૬૩

સ્વ. ચારે ભાવનાના નામ-

નિર્દેશ. ૧૬૩

ભાવનાઓ રસાયણ છે. ૧૬૪

એ રામળાણ ઉપાય છે. ૧૬૪

ગ. ચારે ભાવનાનું સક્ષિપ્ત

સ્વરૂપ. ૧૬૫

અનુસંધાન ભાવનાનો ઉપો-

દ્ધવાત પૂર્ણ. ૧૬૬

ઘ. માનો કે આયુષ્ય સો

વર્ષનું છે. ૧૬૭

વૈરભુક્તિનાં મૂળ ક્યાં ? ૧૬૮
 જર, જમીન ને જોઈ. ૧૬૮
 અધિકારી એક વસ્તુકા,
 ઉસમેં હોત વિરોધ. ૧૬૮
 તારો કોઈ યત્ન નથી. ૧૬૯
 જીવલેવાનો તારો દક્ષ નથી. ૧૬૯
 વૈશ્યો વિકાસનો બગાડ ? ૧૬૯
 તું તે કોણ ? વિરોધ કેવો ? ૧૭૦
 જ. સર્વ તારા અનેક વાર
 બંધુ થયા છે. ૧૭૦
 બંધુ સાથે દુસ્મનાવટ ધટે ? ૧૭૧
 અને તારે તે દુસ્મન હોય ? ૧૭૧
 જ. એમાંનાં કોઈ તારા
 માખાપ થયા હશે. ૧૭૨
 સાથે દર્શાવ્યાં ત્યાં વિરોધ
 કેવો ? ૧૭૨
 બંધુભાવ સમસ્ત પ્રાણી
 સાથે છે. ૧૭૩
 છ. મૈત્રીવાળો કેવા વિચાર
 કરે ? ૧૭૪
 સર્વ પ્રાણી આત્મકલ્યાણ કરે. ૧૭૪
 એનું નામ ખરી 'ભાવદયા' ૧૭૫
 જ. મૈત્રીભાવના આવિર્ભાવ. ૧૭૫
 રામદેવના વ્યાધિઓ સુખી
 જાઓ. ૧૭૬
 સર્વ ઉદારસીનભાવ સેવો. ૧૭૭
 સર્વે સર્વત્ર સુખી થાઓ. ૧૭૮

મેયાદક પરિચય

૧. મૈત્રી અને કરુણાભાવના
 પ્રદેશો. ૧૭૬
 વિચારરૂપતા માટે પૃથક્કરણ. ૧૮૦
 કર્મની વિચિત્રતાથી ક્યાં
 ક્યાં ગયા ? ૧૮૦
 સર્વ જનતામાં મૈત્રીનો પ્રદેશ. ૧૮૧
 ૨. સર્વત્ર બંધુભાવ. ૧૮૧
 પાપની ક્ષતિમા. ૧૮૧
 ખરી મહાનુભાવતા કેવી
 હોય ? ૧૮૨
 ૩. કોઈ કાપ કે અપમાન કરે
 પણ એમાં તારું સું બગડ્યું ? ૧૮૩
 સાધુ અને ધોખીનું દષ્ટાંત. ૧૮૩
 ૪. કંજીઓ કરવો સારાને
 ન શોભે. ૧૮૪
 શાંતિ એ નિર્જળતા નથી. ૧૮૪
 સુમરસનો મત્સ્ય ખાખો-
 ચીઆમાં માણે ખરો ? ૧૮૫
 વિવેકને વિકસાવ. ૧૮૫
 ૫. યત્નઓ પણ સુખી થાઓ. ૧૮૬
 મત્સર છોડી દો, ૧૮૬
 સાર્વત્રિક બંધુભાવ. ૧૮૭
 ૬. એ રસનો લેણ એક
 વાર લાગે તો. ૧૮૭.
 પછી તો એની ટેવ પડશે. ૧૮૭
 ૭. અભિમાનનાં પરિણામો. ૧૮૮

—

$$r_{\text{eff}} = \frac{r}{1 + \frac{r}{r_0}} \quad \text{with} \quad r_0 = \frac{2}{\pi} \frac{G}{\mu} \quad \text{and} \quad \mu = \frac{1}{2} \frac{G}{c^2} \quad (1)$$

1. 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8. 9. 10. 11. 12. 13. 14. 15. 16. 17. 18. 19. 20. 21. 22. 23. 24. 25. 26. 27. 28. 29. 30. 31. 32. 33. 34. 35. 36. 37. 38. 39. 40. 41. 42. 43. 44. 45. 46. 47. 48. 49. 50. 51. 52. 53. 54. 55. 56. 57. 58. 59. 60. 61. 62. 63. 64. 65. 66. 67. 68. 69. 70. 71. 72. 73. 74. 75. 76. 77. 78. 79. 80. 81. 82. 83. 84. 85. 86. 87. 88. 89. 90. 91. 92. 93. 94. 95. 96. 97. 98. 99. 100. 101. 102. 103. 104. 105. 106. 107. 108. 109. 110. 111. 112. 113. 114. 115. 116. 117. 118. 119. 120. 121. 122. 123. 124. 125. 126. 127. 128. 129. 130. 131. 132. 133. 134. 135. 136. 137. 138. 139. 140. 141. 142. 143. 144. 145. 146. 147. 148. 149. 150. 151. 152. 153. 154. 155. 156. 157. 158. 159. 160. 161. 162. 163. 164. 165. 166. 167. 168. 169. 170. 171. 172. 173. 174. 175. 176. 177. 178. 179. 180. 181. 182. 183. 184. 185. 186. 187. 188. 189. 190. 191. 192. 193. 194. 195. 196. 197. 198. 199. 200. 201. 202. 203. 204. 205. 206. 207. 208. 209. 210. 211. 212. 213. 214. 215. 216. 217. 218. 219. 220. 221. 222. 223. 224. 225. 226. 227. 228. 229. 230. 231. 232. 233. 234. 235. 236. 237. 238. 239. 240. 241. 242. 243. 244. 245. 246. 247. 248. 249. 250. 251. 252. 253. 254. 255. 256. 257. 258. 259. 260. 261. 262. 263. 264. 265. 266. 267. 268. 269. 270. 271. 272. 273. 274. 275. 276. 277. 278. 279. 280. 281. 282. 283. 284. 285. 286. 287. 288. 289. 290. 291. 292. 293. 294. 295. 296. 297. 298. 299. 300. 301. 302. 303. 304. 305. 306. 307. 308. 309. 310. 311. 312. 313. 314. 315. 316. 317. 318. 319. 320. 321. 322. 323. 324. 325. 326. 327. 328. 329. 330. 331. 332. 333. 334. 335. 336. 337. 338. 339. 340. 341. 342. 343. 344. 345. 346. 347. 348. 349. 350. 351. 352. 353. 354. 355. 356. 357. 358. 359. 360. 361. 362. 363. 364. 365. 366. 367. 368. 369. 370. 371. 372. 373. 374. 375. 376. 377. 378. 379. 380. 381. 382. 383. 384. 385. 386. 387. 388. 389. 390. 391. 392. 393. 394. 395. 396. 397. 398. 399. 400. 401. 402. 403. 404. 405. 406. 407. 408. 409. 410. 411. 412. 413. 414. 415. 416. 417. 418. 419. 420. 421. 422. 423. 424. 425. 426. 427. 428. 429. 430. 431. 432. 433. 434. 435. 436. 437. 438. 439. 440. 441. 442. 443. 444. 445. 446. 447. 448. 449. 450. 451. 452. 453. 454. 455. 456. 457. 458. 459. 460. 461. 462. 463. 464. 465. 466. 467. 468. 469. 470. 471. 472. 473. 474. 475. 476. 477. 478. 479. 480. 481. 482. 483. 484. 485. 486. 487. 488. 489. 490. 491. 492. 493. 494. 495. 496. 497. 498. 499. 500. 501. 502. 503. 504. 505. 506. 507. 508. 509. 510. 511. 512. 513. 514. 515. 516. 517. 518. 519. 520. 521. 522. 523. 524. 525. 526. 527. 528. 529. 530. 531. 532. 533. 534. 535. 536. 537. 538. 539. 540. 541. 542. 543. 544. 545. 546. 547. 548. 549. 550. 551. 552. 553. 554. 555. 556. 557. 558. 559. 560. 561. 562. 563. 564. 565. 566. 567. 568. 569. 570. 571. 572. 573. 574. 575. 576. 577. 578. 579. 580. 581. 582. 583. 584. 585. 586. 587. 588. 589. 590. 591. 592. 593. 594. 595. 596. 597. 598. 599. 600. 601. 602. 603. 604. 605. 606. 607. 608. 609. 610. 611. 612. 613. 614. 615. 616. 617. 618. 619. 620. 621. 622. 623. 624. 625. 626. 627. 628. 629. 630. 631. 632. 633. 634. 635. 636. 637. 638. 639. 640. 641. 642. 643. 644. 645. 646. 647. 648. 649. 650. 651. 652. 653. 654. 655. 656. 657. 658. 659. 660. 661. 662. 663. 664. 665. 666. 667. 668. 669. 670. 671. 672. 673. 674. 675. 676. 677. 678. 679. 680. 681. 682. 683. 684. 685. 686. 687. 688. 689. 690. 691. 692. 693. 694. 695. 696. 697. 698. 699. 700. 701. 702. 703. 704. 705. 706. 707. 708. 709. 710. 711. 712. 713. 714. 715. 716. 717. 718. 719. 720. 721. 722. 723. 724. 725. 726. 727. 728. 729. 730. 731. 732. 733. 734. 735. 736. 737. 738. 739. 740. 741. 742. 743. 744. 745. 746. 747. 748. 749. 750. 751. 752. 753. 754. 755. 756. 757. 758. 759. 760. 761. 762. 763. 764. 765. 766. 767. 768. 769. 770. 771. 772. 773. 774. 775. 776. 777. 778. 779. 780. 781. 782. 783. 784. 785. 786. 787. 788. 789. 790. 791. 792. 793. 794. 795. 796. 797. 798. 799. 800. 801. 802. 803. 804. 805. 806. 807. 808. 809. 810. 811. 812. 813. 814. 815. 816. 817. 818. 819. 820. 821. 822. 823. 824. 825. 826. 827. 828. 829. 830. 831. 832. 833. 834. 835. 836. 837. 838. 839. 840. 84

$$p = \frac{1}{2} \left(\frac{1}{2} + \frac{1}{2} \right) = \frac{1}{2}$$
$$f(x) = \frac{1}{x} \quad \text{for } x \neq 0, \quad f(0) = 0$$

Journal of Management Education

11-8-58 1332

$$P = \frac{1}{n} \sum_{j=1}^n p_j$$
$$\frac{d}{dt} \left(\frac{\partial L}{\partial \dot{x}} \right) = \frac{\partial L}{\partial x}$$

3 0 0 0, 22 1 1, 2 0 0, 2 1 1

317, 337

1978, 1979, 1980, 1981, 1982, 1983, 1984, 1985, 1986, 1987, 1988, 1989, 1990, 1991, 1992, 1993, 1994, 1995, 1996, 1997, 1998, 1999, 2000, 2001, 2002, 2003, 2004, 2005, 2006, 2007, 2008, 2009, 2010, 2011, 2012, 2013, 2014, 2015, 2016, 2017, 2018, 2019, 2020, 2021, 2022, 2023, 2024, 2025, 2026, 2027, 2028, 2029, 2030, 2031, 2032, 2033, 2034, 2035, 2036, 2037, 2038, 2039, 2040, 2041, 2042, 2043, 2044, 2045, 2046, 2047, 2048, 2049, 2050, 2051, 2052, 2053, 2054, 2055, 2056, 2057, 2058, 2059, 2060, 2061, 2062, 2063, 2064, 2065, 2066, 2067, 2068, 2069, 2070, 2071, 2072, 2073, 2074, 2075, 2076, 2077, 2078, 2079, 2080, 2081, 2082, 2083, 2084, 2085, 2086, 2087, 2088, 2089, 2090, 2091, 2092, 2093, 2094, 2095, 2096, 2097, 2098, 2099, 2100, 2101, 2102, 2103, 2104, 2105, 2106, 2107, 2108, 2109, 2110, 2111, 2112, 2113, 2114, 2115, 2116, 2117, 2118, 2119, 2120, 2121, 2122, 2123, 2124, 2125, 2126, 2127, 2128, 2129, 2130, 2131, 2132, 2133, 2134, 2135, 2136, 2137, 2138, 2139, 2140, 2141, 2142, 2143, 2144, 2145, 2146, 2147, 2148, 2149, 2150, 2151, 2152, 2153, 2154, 2155, 2156, 2157, 2158, 2159, 2160, 2161, 2162, 2163, 2164, 2165, 2166, 2167, 2168, 2169, 2170, 2171, 2172, 2173, 2174, 2175, 2176, 2177, 2178, 2179, 2180, 2181, 2182, 2183, 2184, 2185, 2186, 2187, 2188, 2189, 2190, 2191, 2192, 2193, 2194, 2195, 2196, 2197, 2198, 2199, 2200, 2201, 2202, 2203, 2204, 2205, 2206, 2207, 2208, 2209, 2210, 2211, 2212, 2213, 2214, 2215, 2216, 2217, 2218, 2219, 2220, 2221, 2222, 2223, 2224, 2225, 2226, 2227, 2228, 2229, 2230, 2231, 2232, 2233, 2234, 2235, 2236, 2237, 2238, 2239, 2240, 2241, 2242, 2243, 2244, 2245, 2246, 2247, 2248, 2249, 2250, 2251, 2252, 2253, 2254, 2255, 2256, 2257, 2258, 2259, 2260, 2261, 2262, 2263, 2264, 2265, 2266, 2267, 2268, 2269, 2270, 2271, 2272, 2273, 2274, 2275, 2276, 2277, 2278, 2279, 2280, 2281, 2282, 2283, 2284, 2285, 2286, 2287, 2288, 2289, 2290, 2291, 2292, 2293, 2294, 2295, 2296, 2297, 2298, 2299, 2300, 2301, 2302, 2303, 2304, 2305, 2306, 2307, 2308, 2309, 2310, 2311, 2312, 2313, 2314, 2315, 2316, 2317, 2318, 2319, 2320, 2321, 2322, 2323, 2324, 2325, 2326, 2327, 2328, 2329, 2330, 2331, 2332, 2333, 2334, 2335, 2336, 2337, 2338, 2339, 2340, 2341, 2342, 2343, 2344, 2345, 2346, 2347, 2348, 2349, 2350, 2351, 2352, 2353, 2354, 2355, 2356, 2357, 2358, 2359, 2360, 2361, 2362, 2363, 2364, 2365, 2366, 2367, 2368, 2369, 2370, 2371, 2372, 2373, 2374, 2375, 2376, 2377, 2378, 2379, 2380, 2381, 2382, 2383, 2384, 2385, 2386, 2387, 2388, 2389, 2390, 2391, 2392, 2393, 2394, 2395, 2396, 2397, 2398, 2399, 2400, 2401, 2402, 2403, 2404, 2405, 2406, 2407, 2408, 2409, 2410, 2411, 2412, 2413, 2414, 2415, 2416, 2417, 2418, 2419, 2420, 2421, 2422, 2423, 2424, 2425, 2426, 2427, 2428, 2429, 2430, 2431, 2432, 2433, 2434, 2435, 2436, 2437, 2438, 2439, 2440, 2441, 2442, 2443, 2444, 2445, 2446, 2447, 2448, 2449, 2450, 2451, 2452, 2453, 2454, 2455, 2456, 2457, 2458, 2459, 2460, 2461, 2462, 2463, 2464, 2465, 2466, 2467, 2468, 2469, 2470, 2471, 2472, 2473, 2474, 2475, 2476, 2477, 2478, 2479, 2480, 2481, 2482, 2483, 2484, 2485, 2486, 2487, 2488, 2489, 2490, 2491, 2492, 2493, 2494, 2495, 2496, 2497, 2498, 2499, 2500, 2501, 2502, 2503, 2504, 2505, 2506, 2507, 2508, 2509, 2510, 2511, 2512, 2513, 2514, 2515, 2516, 2517, 2518, 2519, 2520, 2521, 2522, 2523, 2524, 2525, 2526, 2527, 2528, 2529, 2530, 2531, 2532, 2533, 2534, 2535, 2536, 2537, 2538, 2539, 2540, 2541, 2542, 2543, 2544, 2545, 2546, 2547, 2548, 2549, 2550, 2551, 2552, 2553, 2554, 2555, 2556, 2557, 2558, 2559, 2560, 2561, 2562, 2563, 2564, 2565, 2566, 2567, 2568, 2569, 2570, 2571, 2572, 2573, 2574, 2575, 2576, 2577, 2578, 2579, 2580, 2581, 2582, 2583, 2584, 2585, 2586, 2587, 2588, 2589, 2590, 2591, 2592, 2593, 2594, 2595, 2596, 2597, 2598, 2599, 2600, 2601, 2602, 2603, 2604, 2605, 2606, 2607, 2608, 2609, 2610, 2611, 2612, 2613, 2614, 2615, 2616, 2617, 2618, 2619, 2620, 2621, 2622, 2623, 2624, 2625, 2626, 2627, 2628, 2629, 2630, 2631, 2632, 2633, 2634, 2635, 2636, 2637, 2638, 2639, 2640, 2641, 2642, 2643, 2644, 2645, 2646, 2647, 2648, 2649, 2650, 2651, 2652, 2653, 2654, 2655, 2656, 2657, 2658, 2659, 26

... ..

... ..

1994, 1995, 1996, 1997, 1998, 1999, 2000, 2001, 2002, 2003, 2004, 2005, 2006, 2007, 2008, 2009, 2010, 2011, 2012, 2013, 2014, 2015, 2016, 2017, 2018, 2019, 2020, 2021, 2022, 2023, 2024, 2025, 2026, 2027, 2028, 2029, 2030, 2031, 2032, 2033, 2034, 2035, 2036, 2037, 2038, 2039, 2040, 2041, 2042, 2043, 2044, 2045, 2046, 2047, 2048, 2049, 2050, 2051, 2052, 2053, 2054, 2055, 2056, 2057, 2058, 2059, 2060, 2061, 2062, 2063, 2064, 2065, 2066, 2067, 2068, 2069, 2070, 2071, 2072, 2073, 2074, 2075, 2076, 2077, 2078, 2079, 2080, 2081, 2082, 2083, 2084, 2085, 2086, 2087, 2088, 2089, 2090, 2091, 2092, 2093, 2094, 2095, 2096, 2097, 2098, 2099, 2100, 2101, 2102, 2103, 2104, 2105, 2106, 2107, 2108, 2109, 2110, 2111, 2112, 2113, 2114, 2115, 2116, 2117, 2118, 2119, 2120, 2121, 2122, 2123, 2124, 2125, 2126, 2127, 2128, 2129, 2130, 2131, 2132, 2133, 2134, 2135, 2136, 2137, 2138, 2139, 2140, 2141, 2142, 2143, 2144, 2145, 2146, 2147, 2148, 2149, 2150, 2151, 2152, 2153, 2154, 2155, 2156, 2157, 2158, 2159, 2160, 2161, 2162, 2163, 2164, 2165, 2166, 2167, 2168, 2169, 2170, 2171, 2172, 2173, 2174, 2175, 2176, 2177, 2178, 2179, 2180, 2181, 2182, 2183, 2184, 2185, 2186, 2187, 2188, 2189, 2190, 2191, 2192, 2193, 2194, 2195, 2196, 2197, 2198, 2199, 2200, 2201, 2202, 2203, 2204, 2205, 2206, 2207, 2208, 2209, 2210, 2211, 2212, 2213, 2214, 2215, 2216, 2217, 2218, 2219, 2220, 2221, 2222, 2223, 2224, 2225, 2226, 2227, 2228, 2229, 2230, 2231, 2232, 2233, 2234, 2235, 2236, 2237, 2238, 2239, 2240, 2241, 2242, 2243, 2244, 2245, 2246, 2247, 2248, 2249, 2250, 2251, 2252, 2253, 2254, 2255, 2256, 2257, 2258, 2259, 2260, 2261, 2262, 2263, 2264, 2265, 2266, 2267, 2268, 2269, 2270, 2271, 2272, 2273, 2274, 2275, 2276, 2277, 2278, 2279, 2280, 2281, 2282, 2283, 2284, 2285, 2286, 2287, 2288, 2289, 2290, 2291, 2292, 2293, 2294, 2295, 2296, 2297, 2298, 2299, 2300, 2301, 2302, 2303, 2304, 2305, 2306, 2307, 2308, 2309, 2310, 2311, 2312, 2313, 2314, 2315, 2316, 2317, 2318, 2319, 2320, 2321, 2322, 2323, 2324, 2325, 2326, 2327, 2328, 2329, 2330, 2331, 2332, 2333, 2334, 2335, 2336, 2337, 2338, 2339, 2340, 2341, 2342, 2343, 2344, 2345, 2346, 2347, 2348, 2349, 2350, 2351, 2352, 2353, 2354, 2355, 2356, 2357, 2358, 2359, 2360, 2361, 2362, 2363, 2364, 2365, 2366, 2367, 2368, 2369, 2370, 2371, 2372, 2373, 2374, 2375, 2376, 2377, 2378, 2379, 2380, 2381, 2382, 2383, 2384, 2385, 2386, 2387, 2388, 2389, 2390, 2391, 2392, 2393, 2394, 2395, 2396, 2397, 2398, 2399, 2400, 2401, 2402, 2403, 2404, 2405, 2406, 2407, 2408, 2409, 2410, 2411, 2412, 2413, 2414, 2415, 2416, 2417, 2418, 2419, 2420, 2421, 2422, 2423, 2424, 2425, 2426, 2427, 2428, 2429, 2430, 2431, 2432, 2433, 2434, 2435, 2436, 2437, 2438, 2439, 2440, 2441, 2442, 2443, 2444, 2445, 2446, 2447, 2448, 2449, 2450, 2451, 2452, 2453, 2454, 2455, 2456, 2457, 2458, 2459, 2460, 2461, 2462, 2463, 2464, 2465, 2466, 2467, 2468, 2469, 2470, 2471, 2472, 2473, 2474, 2475, 2476, 2477, 2478, 2479, 2480, 2481, 2482, 2483, 2484, 2485, 2486, 2487, 2488, 2489, 2490, 2491, 2492, 2493, 2494, 2495, 2496, 2497, 2498, 2499, 2500, 2501, 2502, 2503, 2504, 2505, 2506, 2507, 2508, 2509, 2510, 2511, 2512, 2513, 2514, 2515, 2516, 2517, 2518, 2519, 2520, 2521, 2522, 2523, 2524, 2525, 2526, 2527, 2528, 2529, 2530, 2531, 2532, 2533, 2534, 2535, 2536, 2537, 2538, 2539, 2540, 2541, 2542, 2543, 2544, 2545, 2546, 2547, 2548, 2549, 2550, 2551, 2552, 2553, 2554, 2555, 2556, 2557, 2558, 2559, 2560, 2561, 2562, 2563, 2564, 2565, 2566, 2567, 2568, 2569, 2570, 2571, 2572, 2573, 2574, 2575, 2576, 2577, 2578, 2579, 2580, 2581, 2582, 2583, 2584, 2585, 2586, 2587, 2588, 2589, 2590, 2591, 2592, 2593, 2594, 2595, 2596, 2597, 2598, 2599, 2600, 2601, 2602, 2603, 2604, 2605, 2606, 2607, 2608, 2609, 2610, 2611, 2612, 2613, 2614, 2615, 2616, 2617, 2618, 2619, 2620, 2621, 2622, 2623, 2624, 2625, 2626, 2627, 2628, 2629, 2630, 2631, 2632, 2633, 2634, 2635, 2636, 2637, 2638, 2639, 2640, 2641, 2642, 2643, 2644, 2645, 2646, 2647, 2648, 2649, 2650, 2651, 2652, 2653, 2654, 2655, 2656, 2657, 2658, 2659, 2660, 2661, 2662, 2663, 2664, 2665, 2666, 2667, 2668, 2669, 2670, 2671, 2672, 2673, 2674, 2675, 26

114 6 27 11

2401 1221 411 212 2401 1221 411 212

215(1) 223(1) 224

afgaven. Volgens mijn gues-

... ..

२०६

ଅନୁଗ୍ରହପାତ୍ର ୧୫

17122-1 214 234

એમાં સત્યાચારમાં નિના કુપાચાર ૨૧૬

वीनराजभावनो विजिष्ट आदर्श १६

એનાં ક્રમિક વિશ્લેષ. ૨૧૫

ચાર પ્રાતોઃર્ભો, ચાર અતિશય રૂપ

वीतकेय. २१०

મોદનીયની મલિનતા.	૨૧૮

[illegible]

ખાનધારની નિર્મળતા.	૨૨૦
અનંતગુણી વીતરામની	
ધન્યતા.	૨૨૧
એમની સાત ખાખો.	૨૨૧
ચ. કર્મધર્મથી ગુણોત્પત્તિ.	૨૨૧
મહાગોપ, મહામાહાત્મ્ય.	૨૨૨
નિર્ધારક, સાર્થવાદ.	૨૨૨
વાળીનાં આઠ સ્થાનક.	૨૨૩
ગુણીના ગુણુચાનનો સ્લાવા.	૨૨૩
જિહ્વાનો મુદ્ગપથેમુદ્ગપથોગ૧૨૪	
ગ. ધન્ય નિર્મલો.	૨૨૪
ખાનનાં સ્થાન ૫૨૨વે	
ગાનાર્થક.	૨૨૫
ગાની નિર્મલો.	૨૨૫
દ્વિવિધગુણનાં સ્થાનો	૨૨૬
ઘ. ધન્ય મુદ્ગરથો.	૨૨૭
આર ધર્મ પ્રાગનાર મુદ્ગરથો.	૨૨૭
જોનદર્શનમાં સ્ત્રીઓનું સ્થાન	૨૨૮
વિચિત્ર જોન સજારીઓ	૨૨૯
ક. માર્ગાનુસારી ગુણી ધન્ય.	૨૨૯
સતોપ, ઉદારતા, વિનય.	૨૩૦
ચ. જિહ્વાને ગુણુસ્તવન	
પ્રેરણા	૨૩૧
અમાર સંસારમાં એ સાબ.	૨૩૨
ઉ. પ્રતોષથી પ્રાસાદિક રૂપિ	૨૩૨
પ્રસંગમાં આનંદ	૨૩૩
ગુણુપ્રાપ્તિમાં નિર્મળતા	૨૩૩
અપાદક પરિચય	
૧. ગુણુ એકને પરિચય	૨૩૪.

ગુણુનું પત્રક.	૨૩૪
શોક ત્રિભોવનદામ લાખુજી	૨૩૫
ઉદારતા તરફ મત્સરત્યાગ.	૨૩૫
૨. કરાવણુ ને અનુભોલન.	૨૩૬
પરસ્પર લાભ વિભાગ.	૨૩૬
દાન-દાનીનો અદિમા.	૨૩૭
માનયોગ્યને માન.	૨૩૭
હિંદન યોધવાં સુકૃતિમાં લાગ.	૨૩૭
૩. વિહાર ચંદિતને નમન.	૨૩૮
૫૨૧૫૩૪૦૦૦ ધન્ય.	૨૩૮
૪. તિતિયા-સમા ગુણુ.	૨૩૯
એક ગુણુના પૂર્ણ સેવનના	
પરિણામ.	૨૪૦
૫. સ્વસ્તોમનોપ. આ એક	
ગુણુના પરિણામો.	૨૪૦
વર્તમાન પરિસ્થિતિ.	૨૪૦
નુદર્શન વિનય રે.	૨૪૧
એકનિષ્ઠ સંસારી 'લક્ષ્મણ'.	૨૪૧
મુદ્ગ મુદ્ગરથોન ધન્ય.	૨૪૧
૬. સીધમપણ મુદ્ગરથો.	૨૪૨
એના વાતાવરણના પરિચય	૨૪૨
મુદ્ગ પૂજાને સ્થાને છે.	૨૪૩
એકા રૂપને કે વિચરે	
સ્થાન ન દોષ	૨૪૩
કળાવની નજીવની	૨૪૪
૭. ગત્યની બે	
રે.રે.ઓ ધન્ય	૨૪૪

એમનાં સ્મરણમાં મળ. ૨૪૫
 વિવેચકો પણ ધન્ય. ૨૪૫
 ૮. ગુણગાન. જીવનસાક્ષ્ય. ૨૪૬
 વિકાસમાં એનું અચૂક સ્થાન. ૨૪૬

ઉપસંહાર

‘ગુણનું’ તત્ત્વજ્ઞાન સમુચ્ચયે. ૨૪૭
 યશોવિજયજીની ગુણ-ચાવી. ૨૪૭
 અગ્યારમા પાપસ્થાનકની
 સંજ્ઞાય. ૨૪૮

સદર પરનું વિવેચન.
 મુ. કુંવરજીભાઈ ૨૪૮
 સદર-૨૫૪ ચિત્રાલેખન. ૨૪૯
 પ્રમોદ ભાવનાનું લક્ષ્ય. ૨૫૧
 નિંદામાં તો ભાગ લેવો નહિ. ૨૫૧
 આક્રી તો દષ્ટિ તેવી સૃષ્ટિ. ૨૫૨
 વિશાળતા. સાધ્યસામીપ્ય. ૨૫૨
 નિર્ગુણીને ગુણ પણ દોષ ૨૫૩
 ગુણ ન દેખાય ત્યાં મૌન. ૨૫૩
 સંતના ત્યાગની વાતોમાં

આનંદ ૨૫૪

એમાં સ્ત્રીપુરુષનો ભેદ ન હોય. ૨૫૪
 ચેતનરામ માથે મીઠી વાતો. ૨૫૫
 પ્રમોદ ભાવનામાં શાંત રસ
 રેલછેલ. ૨૫૫

પ્રકરણ ૧૫ મું

કરુણા ભાવના

પરિચય શ્લોકો ૭. ક
 થી છ ૨૫૬-૨૫૮

સદરના અર્થ-નોંધ ૨૫૭-૨૫૮
 ગેયાજીક. ૨૬૦-૨૬૨
 સદરના અર્થ-નોંધ. ૨૬૧-૨૬૩
 ક. દ્વેષ ત્યાગે કરુણા. ૨૬૪
 દુઃખના પ્રકારોની વિચારણા. ૨૬૪
 ખાવાનું મેળવવાની અપાર

વાંછા. ૨૬૫

જઠરખાડો કદી પૂરાતો નથી. ૨૬૬
 વિવિધ પીણાંઓની ચિંતા. ૨૬૬
 કપડાંની ખટપટ. ૨૬૬

ધરનાં ધર કરવાની વ્યગ્રતા ૨૬૭
 ધરેણાં ધરાવવામાં સમય વ્યય. ૨૬૭
 પરણવાની ખટપટ. ૨૬૭

છોકરાંઓના ઉછેર વિગેરે. ૨૬૭
 ઇન્દ્રિય વિષયોની અતૃપ્ત ઇચ્છા. ૨૬૭
 આમાં શાંતિ કે સ્થિરતા

કેમ રહે ? ૨૬૮

સ્વ. વૈભવપ્રાપ્તિ, રક્ષણ, નાશ. ૨૬૮
 સાચાંખોટાંકરી મેળવેલ લક્ષ્મીરક્ત
 અવસર પરત્વે શેખચઢલી

જેવા વિચારો. ૨૬૯

વ્યાધિ કે યમરાજ. મનની

મનમાં. ૨૬૯

દેવું, ટાંચ વિગેરેથી વિહ્વળતા. ૨૭૦
 સ્થિતિપ્રતિકારના ઉપાયોનું

ચિતવન. ૨૭૦ ૨૭૦

મડાગાંક છૂટે નહિ. કરુણા-

મય-જીવન. ૨૭૧

ગ. રપર્ધાના અનેક પ્રસંગો. ૨૮૧
 મત્સરનો આકરો ઉકળાટ. ૨૭૧
 પૈસાન્ત્રી-ગરાસના ઝગઝગો. ૨૭૧
 લોભવસનું દ્રાવક ચિત્ર. ૨૭૨
 મનોવિકારનાં ચોતરફ વાદળો. ૨૭૩
 આમાં શું કરીએ ? અને
 શું બોલીએ ? ૨૭૩
 કરુણાભાવી શું લુએ છે ? ૨૭૩
 ઘ. ખાડો ખોદી નેમાં પોતે
 પડે છે. ૨૭૪
 અને પશા પછી વધારે
 ડોડો ઉતરતો જાય છે. ૨૭૪
 ચાવું દોઢાણુ છે, ઉતરતા
 વાર નથી. ૨૭૫
 જ. હુદ્દિ મળી તો નાસ્તિક
 વાદ પ્રેરે. ૨૭૫
 જડવાદના અનેક પ્રસંગો. ૨૭૫
 નાના મગજના વિચિત્ર
 દંપનાઓ. ૨૭૬
 અદ્ય જ્ઞાનના આવિર્ભાવો. ૨૭૬
 અજ્ઞાનના જોગ થયેલા દુઃ
 દુર દેહાપ છે ૨૭૬
 હુદ્દિનો દુરુપયોગ. મરીચિ. ૨૭૬
 ઘ. દિનેપદેશ એન નમાંગા
 લાને. ૨૭૭
 પમં તરફ એની દૃષ્ટિ. ૨૭૭
 આવા પ્રાપ્તિના આધિકેમમટે. ૨૭૭

-એની દીર્ઘવિચારણા ને
 કરુણા ભાવના. ૨૭૮
 છ. પરદુઃખવિચારનારને સુખ. ૨૭૮
 નિર્વિકાર અને મહાકલ્યાણકર. ૨૭૮
 સમજે સવ પદ્ય ઉડ્યન ઊંચા. ૨૭૮
 ગ્રેષાદક પદ્ધિચય
 ૧. અવલોકનથી ભાવિતા-
 ભાને ખેદ. ૨૮૦
 નિવારણના ઊપાયો. ૨૮૦
 (ક) જગત્તનું જાગન. ૨૮૧
 એ જાગવાન કેવા છે ? ૨૮૧
 જિનવર પૂજા તેનિજ પૂજના. ૨૮૨
 ૨. કરુણાના પ્રસંગો વિચા-
 રતાં ચક્રર આવે. ૨૮૨
 (બ) ચિત્ત સ્થિરતા જમાવવી. ૨૮૩
 (ગ) વિકારી વિચારણા દુઃ
 કરવી. ૨૮૩
 સત્ય માર્ગનો સ્વીકાર.
 અસત્યનો ત્યાગ. ૨૮૪
 દર્શનશુદ્ધિમાં કરુણાપ્રસંગ-
 ગોના પ્રતિકાર. ૨૮૪
 ૩. (ક) કુચરનો ત્યાગ. ૨૮૪
 ગુરુ વિવેકી ન દોષ તો
 આટે રસને ચડાવી દે. ૨૮૫
 સદ્ગુણના ગ્રુપ્પ દેહન. ૨૮૫
 કરુણા પ્રસંગે દુઃસ્વપ્ન-
 ને બતાવે. ૨૮૬

૪. (e) આત્મા મનને બીજારે	૨૮૬
આત્માનેના ધર્મોપદેશ	૨૮૬
પાણી વધોએ માનવન	નીકરો. ૨૮૭
આત્માનેનો ધર્મનરુ કેપેદાદે	૨૮૭
કુમરનેના વિદ્યાને અર્થ.	૨૮૮
૫. (f) નિરુદ્ધિન મનને	
ગ્રોહ કેરનો.	૨૮૮
આત્માશરમાં રમતું મન.	૨૮૯
દુઃખમાં ગને જાય.	૨૮૯
૬. (g) આશ્રવાનો ત્યાગ.	૨૯૦
(h) વિક્રયાનો ત્યાગ.	૨૯૧
(i) ત્રણે ગારંધાનો ત્યાગ.	૨૯૧
(j) કામદેવ પર વિજય.	૨૯૧
(k) સંવર સાથે દોરતી.	૨૯૧
૭. શામાટે વ્યાધિમાં	
સગડો છો ?	૨૯૨
વ્યાધિનું નિદાન કરો.	૨૯૩
(l) સિદ્ધવૈદ્યો દ્વારા ઉપચાર.	૨૯૪
૮. ઉપર ઉપરના ઉપાયમાં	
કાંઈ ન વળે.	૨૯૪
(m) શાંતસુધારસનું પાન કરવું	૨૯૫
ઉપસંહાર.	
કરુણાભાવ. જ્ઞાનાર્ણવે.	૨૯૬
પરદુઃખનો ઉપાય કરવાની	
ધૃતિપૂર્વકની ઉપકાર શુદ્ધિ	૨૯૬
કરુણા પ્રસંગોતું પત્રક.	૨૯૭

મનુષ્યનું કલ્પન.	૨૯૮
ગારે નરક નિર્મલ રૂપ.	
રંગમ (૧૯૭)	૨૯૮
કેવો અમે કરુણ પદ્મનર ભા. ૧૨૯૯	
કેવું સુખનરુદ્ધિ મો. ૧૨૯૯	
માનવનું પેદાશનરુદ્ધિ ૧૨૯૯	
ગારે આત્મા પર અગ્રાદ્યમ	
ઉદારીનનાં અન. ૩૦૨	
૭ પ્રકારનાં મનુષ્ય.	૩૦૩
આત્માનાં જિનમનની નિર્મલ ૩૦૪	
મૈત્રીથી રામ નિર્મલ ૩૦૪	
કરુણાથી દેવ નિર્મલ ૩૦૫	
એનો વિરતન કમ. ૩૦૫	
પ્રતિકારનું નિર્દર્શન. ૩૦૬	
ધર્મવિદીનનાના મુદ્દા પર	
મુખ્યતા. ૩૦૭	
ધર્મદીન ધર્મને દાંત્ય કેદ. ૩૦૭	
કરુણાથી દેવ પર વિજય કેમ ? ૩૦૮	
મુખ્યત્વે દુનિયા પર દષ્ટિપાત ૩૦૮	
અનાયાસનો. આગાશ્રમો. ૩૦૮	
પાલનવૃત્તિમાં વિવેક. ૩૦૮	
વિધવાશ્રમો. ૩૧૦	
કેળવણીનાં સાધનો. ૩૧૧	
પાંજરાપોળ. ૩૧૧	
હોસ્પિટલ. અશક્તાશ્રમ. ૩૧૨	
પ્રસૂતિગૃહ. ૩૧૨	
સમાજમાં કરુણાભાવની	
શક્યતા ૩૧૩	

પ્રકરણ ૧૬ મું

માધ્યસ્થ ભાવના

પરિચય સ્તોત્રો. ૫. કથી ક. ૩૧૪
 સદરનો અર્થ. ૩૧૫
 ગેવાટક. ૩૧૬-૩૧૮
 સદરનો અર્થ. ૩૧૭-૩૧૯
 પરિચય સ્તોત્રો પર નોંધ ૩૨૦
 ગેવાટક પર નોંધ. ૩૨૧
 ક, ઉધી ખેપરીના માણસો. ૩૨૨
 વાનર સુધરીતું દર્શાવ, ૩૨૨
 દુહલુદિવાળા અનેક પ્રાણીઓ ૩૨૩
 સલાહન માને ત્યારે શું કરવું? ૩૨૪
 મનપર સંયમ રાખવાની રીતિ ૩૨૪
 ઉપેક્ષામાં આંતર ખેદ રહે. ૩૨૫
 આમાં તો મન લદન રિચર થાય ૩૨૫
 રનેદબંધ તોડવાની તીવ્રતા. ૩૨૬
 દેવની કાલિમાની ભયકરતા. ૩૨૬
 રાગદ્વેષના રોધમાં ઉદાસીનતાનો
 જન્મ. ૩૨૭
 યાકેલાનો આરામ આ
 ભાવનામાં. ૩૨૭
 અહીં રાગદ્વેષનો રોધ થાય છે. ૩૨૮
 સ્વ.કર્મ અને તેનું બોધ સ્વરૂપ ૩૨૮
 એના બિન બિન આધિબોધો ૩૨૯
 મંત્રારીઓના બિન બિન
 નાટકો. ૩૩૦

પુરુષાર્થ વગર પરાધીનતા. ૩૩૧
 આમાં પ્રશંસા કે નિંદા ફાળી
 કરતી? ૩૩૧
 આ વલણમાં ઉદાસીનતાનો
 એક પ્રકાર. ૩૩૨
 ગ. વીરપરમાત્માનું દર્શાવ. ૩૩૨
 જમાલિનો 'કેડેમાણે કેડે'
 સંબંધી મતવિરોધ. ૩૩૩
 સમયજ્ઞાનની વાત-પૃથક્કરણ
 રચાને સમુચ્ચય કરણ. ૩૩૩
 ભગવાનની તત્ત્વ ઉદાસીનતા. ૩૩૪
 સમાજને પીંખનાર પર
 ઉદાસીનતા. ૩૩૫
 ઘ. પ્રચારકાર્યમાં પણ
 ઉદાસીન ભાવ. ૩૩૫
 તીર્થકરનું કોમળ આમંત્રણ. ૩૩૬
 એમના ભાષાપ્રયોગનાં તરવે. ૩૩૬
 ધર્મજનની કહી ન થયું, ૩૩૭
 સાધનધર્મોમાં સાપેક્ષ દૃષ્ટિ. ૩૩૭
 ધર્મોપદેશમાં મધ્યસ્થતા. ૩૩૮
 ક. ઉદાસીનતામૃતનો સ્વાદ. ૩૩૮
 શાસ્ત્રસમુદ્ધતું મંથન કરી
 તેમાંથી તારવેલ અમૃત. ૩૩૯
 એના આનંદની વાનગી ૩૪૦
 ગેવાટક પરિચય
 ૧. સર્વ મુયોગોમાં સમભાવ ૩૪૦
 એનાથી કુસંગતાની પ્રાપ્તિ. ૩૪૧

અને એ આગમનો સાર છે. ૩૪૨
 ઇષ્ટ દ્વંદ્વસાથી રૂપરૂપ છે. ૩૪૨
 એના ઉદ્ધારીનતાનો અનુભવ. ૩૪૨
 એનો અનુભવવા જેવી સ્ત્રીન છે ૩૪૩
 આ પદની ચિંતા છેડી દો. ૩૪૩
 રાજના-દેશના આમણા પર

ચિંતવના ૩૪૩

નિરજાવ રમણના નગ્ને. ૩૪૪
 આગમના રસાવ તરવા વિચારો ૩૪૪
 રૂપિનિ, ચિન્તાસ, સ્થિર તરવાને
 આવ. ૩૪૪

નકરન ચિન્તામાયું મને છે ૩૪૫
 ને ને વાચા કદી મિત્રદર રવોલે ૩૪૫
 નવું ને ને ને ને ને ૩૪૬
 નિમિત્તરૂપ ને ને ને ૩૪૭

નિમિત્તરૂપ ને ને ને ને ૩૪૮
 નિમિત્તરૂપ ને ને ને ને ૩૪૯
 નિમિત્તરૂપ ને ને ને ને ૩૫૦
 નિમિત્તરૂપ ને ને ને ને ૩૫૧

નિમિત્તરૂપ ને ને ને ને ૩૫૨
 નિમિત્તરૂપ ને ને ને ને ૩૫૩
 નિમિત્તરૂપ ને ને ને ને ૩૫૪
 નિમિત્તરૂપ ને ને ને ને ૩૫૫

નિમિત્તરૂપ ને ને ને ને ૩૫૬
 નિમિત્તરૂપ ને ને ને ને ૩૫૭
 નિમિત્તરૂપ ને ને ને ને ૩૫૮
 નિમિત્તરૂપ ને ને ને ને ૩૫૯

પ. વિદ્યાસક્રમાનુસાર વિચાર-
 સરણી. ૩૫૨
 એનો નિયામક તું નથી. ૩૫૩
 તારે ગરમ થવાનું કારણ નથી. ૩૫૪
 દુનિયાની સુધારણા સહેલી
 નથી. ૩૫૪
 તને અન્યની લવિતવ્યતાનું
 જ્ઞાન નથી. ૩૫૪

ફ. અમર્ય ન થવાના માર્ગો. ૩૫૫
 (a) સમતા સાથે ક્રીડા. ૩૫૫
 (b) માયાનાં જાળોનો છેડો ૩૫૫
 (c) પુદ્ગળપરાધીનતાનો
 ત્યાગ. ૩૫૬

ગ. ઉદ્ધારીનતા મદા'તીર્થ' છે ૩૫૬
 એ છવતું અનુપમ તીર્થ છે. ૩૫૭
 મેનનજી પોતે પણ તીર્થ છે. ૩૫૮
 તીર્થની વિશુદ્ધિ, સમિશિન
 અર્થ. ૩૫૮

દ. એ જ્ઞાન જ્ઞાતમય છે. ૩૫૯
 એ જ્ઞાન વિશિષ્ટ જ્ઞાન છે. ૩૫૯
 મેન્નામં ગરી વિવેચના છે. ૩૬૦
 મેન્ના જ્ઞાન રંગનું જ્ઞાન કરે. ૩૬૦

કિપનાંદાર
 ને ને ને ને ને ને ને ૩૬૧
 ને ને ને ને ને ને ને ૩૬૨
 ને ને ને ને ને ને ને ૩૬૩
 ને ને ને ને ને ને ને ૩૬૪

ને ને ને ને ને ને ને ૩૬૫
 ને ને ને ને ને ને ને ૩૬૬
 ને ને ને ને ને ને ને ૩૬૭
 ને ને ને ને ને ને ને ૩૬૮

ઉદાસીનતાના દાખલા. ૩૬૨
 મધ્યસ્થ ભારનો દાખલો. ૩૬૨
 એમાં ચિત્તરત્ન પરકાશ દોષ. ૩૬૩
 ચાનાર્થવમાં એનું સ્વરૂપ. ૩૬૩
 ઉપેક્ષા કેમ થઈ શકે તેની રીતિ. ૩૬૪
 ઉપેક્ષાની અર્થ પત્રની છે. ૩૬૪
 ધર્મના પ્રગટા અર્થનો છે. ૩૬૪
 નરની પામરતા વિચારની. ૩૬૬
 અવદારમાં અને ધર્મમાં. ૩૬૬
 કેદ એવી રહેવાના નથી. ૩૬૭
 આલસુ નાદક, આપણો
 આદીશવ. ૩૬૭
 ઉદાસીનતા છતાં પુરુષાર્થની
 શક્યતા. ૩૬૮
 પ્રભાદ અને માનસરથમાં
 નરેશવ. ૩૬૯
 શ્રી કણ્ઠીઆના વિચારો. ૩૬૯
 બાવનાની ઉચ્ચ જામિકા. ૩૭૦
 ચોગીરાજ, પીયૂષસાર. ૩૭૧
 પ્રદાતિ
 પ્રચરિત નાદ. ૭ ૩૭૨-૩૭૪
 સદરના અર્થ. ૩૭૩-૩૭૪
 ૧. બાવનાનું કૃષ્ણ મહાન લક્ષ્મી. ૩૭૬
 બાવનારીયા સાથે નુ ચિત્ત. ૩૭૬
 (ક) એના હૃદયની સુગંધી. ૩૭૬
 (હ) એનો વિનય ગુણ. ૩૭૭

(૦) એનું ચિત્તસંપૂર્ણ આત્મનર. ૩૭૭
 (d) મોદ, મમત્વ, પ્રમા-
 દથી દૂર. ૩૭૮
 (૦) એનું વિચિત્ર સત્ત્વ. ૩૭૯
 ૨. (ક) ભાવનાથી અપ-
 જ્ઞાન પીડાનારા. ૩૮૦
 (b) અનિર્વચનીય સુખ શુદ્ધિ. ૩૮૦
 (૦) નૃસિંહાચરનો ફેલાવ. ૩૮૧
 (d) ગમદેય મોખાનો ક્ષય. ૩૮૧
 (૦) એકજન આત્મનાદિ
 સ્વાધીન. ૩૮૧
 ૩. લીરવિજયચરિતા જે સિધ્ધ. ૩૮૨
 સોમવિજય અને કીર્તિવિજય
 ઉપાખ્યાય. ૩૮૨
 એ બન્ને વાદ્યોમાં લગા. ૩૮૨
 ૪. કીર્તિવિજયના સિધ્ધ
 વિનયવિજય. ૩૮૨
 તેમજે આ સાંતસુખારમનાપો. ૩૮૨
 ૫. આ અથર્વ. ૧૭૨૩ મા
 રચ્યો. ૩૮૩
 એ કૃતિ નથપુર નગરે થઈ. ૩૮૩
 એ વખતે વિજયપ્રગચરિતું
 રીત્ય. ૩૮૩
 ૬. આ અથર્વના સોગ પ્રગા
 (પ્રકરણ) ૩૮૩
 ૭. આવીર્વચન. ૩૮૩

આસ ખરીદ કરો

શાંતસુધારસનો અદ્વિતીય ગ્રંથ.

ઉપાધ્યાય શ્રીવિનયવિજયજીકૃત

શાંતસુધારસ ભાવના

વિભાગ પહેલો

(અનિત્યાદિ પ્રથમની નવ ભાવના)

વિસ્તૃત વિવેચન સાથે

લેખક

મોતીચંદ ગિરધરલાલ મોલિસિટર

પ્રકાશક

શ્રી જૈનધર્મ પ્રસારક સભા

ભાવનગર

પૃષ્ઠ ૫૦૦

કિંમત રૂા. ૧)

પાકું બાઇન્ડીંગ

વાંચનાર જરૂર શાંતસુધારસનું પાન કરશે.

વાંચો ને અનુભવ કરો

ઉપાધ્યાયશ્રી વિનયવિજયલંકારિચિત્ર

શ્રી શાંતસુધારસ

મૂળ, અનુવાદ, વિવેચનયુક્ત

કચ્છાદ્યને જ્ઞાનરૂપ ગણેલા છે.

શ્રી. શાંતસુધારણ

શ્રાવણ, અનુવાદ, વિવેચનપુસ્તક

ત્રિભાગ પહેલો

પ્રકરણ ૬ : : ભાવના ૬

૧ અનિતા, ૨ અશરણ, ૩ અસાર, ૪ અશક્ત,
૫ અન્યત્ર, ૬ અશ્રુચિ, ૭ આશા,
૮ સંવર, ૯ નિર્જરા.

પૃષ્ઠ ૪૯૨

શ્રી શાંતસુધારસ

શ્રુતિ, અનુવાદ, વિવેચનયુક્ત
વિભાગ બીજો

પ્રકરણ ૭ :: ભાવના ૧૦ થી ૧૬

૧૦ ધર્મભાવના, ૧૧ લોકસ્વરૂપ, ૧૨ ભોધિદુર્લભ,
૧૩ મેત્રી, ૧૪ પ્રમોદ, ૧૫ કારુણ્ય,
૧૬ માધ્યસ્થ.

પ્રકરણ ૧૦ મું

ધર્મ ભાવના

ઉપજાતિ

દાનં ચ શીલં ચ તપશ્ચ ભાવો, ધર્મશ્વતુર્ધા જિનવાન્ધવેન ।
નિરૂપિતો યો જગતાં હિતાય, સ માનસે મે રમતામજસમ્ ॥ક ॥૧॥

દંદ્રવજ્રા

સત્યક્ષમામાર્દવશૌચસદ્ગત્યાગાર્જવવ્રહ્મવિમુક્તિયુક્તઃ ।
યઃ સંયમઃ કિં ચ ત્તપોઽવગૂઢશ્ચારિત્રધર્મો દશધાયમુક્તઃ ॥ સ્વ ॥૨॥
યસ્ય પ્રભાવાદિહ પુષ્પદન્તૌ, વિશ્વોપકારાય સદોદયેતે ।
ગ્રીષ્મોષ્મભીષ્મામુદિતસ્તડિત્વાન્, કાલે સમાશ્વાસયતિ ક્ષિતિં ચા
ઉલ્લોલકલ્લોલકલાવિલાસૈર્નાપ્લાવયત્યમ્બુનિધિઃ ક્ષિતિં યત્ ।
ન દ્વન્તિ યદ્વ્યાગ્રમરુદ્વાદ્યા, ધર્મસ્ય સર્વોઽપ્યનુભાવ એપઃ ॥ઘા ॥૪॥

ક. ૧. શીલં બ્રહ્મચર્ય. જિનવાન્ધવ જિન એટલે તીર્થંકર, આન્ધવ એટલે બંધુ. તીર્થંકરરૂપ બંધુઓએ (સમુચ્ચયે એકવચન). નિરૂપિત બતાવ્યો. અજસ્રં હમેશ, અહર્નિશ.

સ્વ. ૨. આ સર્વ શબ્દો માટે બુઝો સંવર ભાવના પૂર્વપરિચય ધર્મ શિર્ષક નીચે પૃ. ૪૨૧. અવગૂઢ સંયુક્ત.

ગ. ૩. પુષ્પ ચંદ્ર. દન્ત સૂર્ય. ઉદયેતે ઉદય પામે છે, ઉપર આવે છે. ગ્રીષ્મ ઉન્હાળો. ગરમીની ઋતુ. ડપ્મા ગરમી, સંતાપ, ધામ. ભીષ્મ ત્રાસ પામી ગયેલ. તડિત્વાન્ વીજળી સાથે ગર્જનરૂપ કરતો મેઘ. સમાશ્વાસયતિ આશ્વાસન આપે છે, ઠંડી કરે છે. ક્ષિતિ પૃથ્વી.

ઘ. ૪. ઉલ્લોલ ઉછાળા મારતાં, બેરથી અફળાતાં. કલ્લોલ મોળાં. કલાઃ સામર્થ્ય. વિલાસ છોળ. અમ્બુનિધિ સમુદ્ર, દરિયો. પ્લાવયતિ પાણીમય કરે છે, ઝમેળે છે. વ્યાગ્ર સિંહ. (હિંસક પ્રાણીઓ) મરુત્ પવનનું તોફાન. વાવાઝોડું. દવ દાવાનળ, જંગલની આગ. અનુભાવ સામર્થ્ય. મહિમા.

જ. ૧ તીર્થંકર જંમુએએ દાન, શીડ (જસચર્ચ), તપ અને બાવરૂપ ચાર પ્રકારનો ધર્મ યજ્ઞના દિતને માટે કર્યો છે તે મારા મનમાં નિરંતર રમજુ કરો-સ્થાન પામે.

જ. ૨ (૧) સત્ય, (૨) ક્રમા (ક્રોધત્યાગ), (૩) માર્દવ (માનત્યાગ), (૪) શૌચ (પવિત્રતા-અહત્યાગ), (૫) સંજત્યાગ (પરિવ્રજત્યાગ), (૬) આર્જવ (માયા-ત્યાગ-સરલતા), (૭) જસ (શીડમન-જસચર્ચ), (૮) મુદ્રિત (લિખત્યાગ-સંતોષ), (૯) સંયમ (ઇદ્રિયો ને મન ઉપર અંકુશ) અને (૧૦) નાપતી ત્રાયે મળીને ચારિત્રધર્મ દસ પ્રકારનો કહેવામાં આવ્યો છે.

જ. ૩ એ (ધર્મ) ના પ્રભાવથી આ દુનિયામાં સૂર્ય અને ચંદ્ર વિષે ઉપર ઉપકાર કરવા માટે દરરોજ ઉદય પામે છે અને અતિ આકરા ઉન્હાળાના સંતાપથી ત્રાસ પામી ગયેલ પૃથ્વીને એનો સમય પ્રાપ્ત થતાં વીરજીથી સમકારા કરતો મેધ આવીને આશ્વાસન આપે છે-ઠંડી પાડે છે-શાંત કરે છે.

જ. ૪ ઉછાળા મારતાં મોઝાંઓની સામર્થ્યજરૂરી છેગેાથી સમુદ્ર આખી પૃથ્વીને પાણીથી ટૂંભાવી દેતો નદી અને વાવ, સિંહ, વાવાઝોડા અને હાવાનળ (મનુષ્યોનો) સંહાર કરતા નથી એ સર્વ ધર્મનો મહિમા છે

सार्धैर्नविर्भीक्ष्णम्

यस्मिन्नेव पिता हिताय यत्ने आता न मता सुतः,
 सैन्यं दैन्यमुपैति चापचपलं यथाकलं दीर्घकम् ।
 तस्मिन् कष्टदशाविषाकसमये धर्मस्तु संवर्धितः,
 सज्जः सज्जन एव सर्वजगतस्याजाय वदोत्तमः ॥ ८ ॥ १ ॥
 त्रैलोक्यं सचराचरं विजयते यस्य प्रयादादिदं,
 योज्ज्वामुत्र हितावहस्तनुभृतां सर्वार्थेनक्तिप्रदः ।
 येनानर्थकदर्थना निजमहः सामर्थ्यतो व्यर्थिता,
 तस्मै कारुणिकाय धर्मविभवे भक्तिप्रणामोऽस्तु मे ॥ ८ ॥ २ ॥

मन्दाकान्ता

प्राज्यं राज्यं सुभगदयिता नन्दना नन्दनानां,
 रम्यं रूपं सरसकविताचातुरी सुस्वरत्नम् ।
 नीरोगत्वं गुणपरिचयः सज्जनत्वं सुवृद्धिः,
 किं नु ब्रूमः फलपरिणतिं धर्मकल्पद्रुमस्य ? ॥ ८ ॥ ३ ॥

छ. ५. यस्मिन् सभवे. दैन्यं दीनभावः, नरम यत् ननु ते. चापचपलं धनुष्य जेवुं यथया. दीर्घकं धुनतुं यथा. कष्टदशा आप-
 त्तिनी दशा. संवर्धित आरी रीते ध्वज-अप्पनर धारणु करेलो. सज्ज तैयार.

च. ६. त्रैलोक्यं त्रयु लोकाः सचराचरं स्थावर अने जंगम. अनर्थ वैरविरोध. महः प्रताप, प्रभाव. व्यर्थिता व्यर्थं अनाध्या. कारु-
 णिकाय करुणामय स्वभाववाणा. भक्तिप्रणाम लक्षित अने प्रणाम.

छ. ७. प्राज्यं प्रौढ, श्रेष्ठत, महान्. सुभग सुन्दर नसीयवाणी,
 सौभाग्यवान्. चातुरी यतुराध. सुस्वरत्नं सारे स्वर होवापणुं. सुन्दर
 वक्तृत्व शक्ति. सज्जनत्वं सौजन्य. किं शुं शुं ? ब्रूमः इष्टीये. फलपरिणतिं
 क्षणपरिपाक, क्षणप्राप्ति. कल्पद्रुम उच्यते क्षण आपनार उद्वपवृक्ष.

ક. ૫ જ્યારે મહાભયંકર દશા પોતાનું કુળ આપવા તૈયાર થાય-તેવો વખત આવી પડે, જ્યારે પિતા, ભાઈ, માતા કે પુત્ર પણ નુકસાન કરવા તૈયાર થઈ જાય-સામાયઈ બેસે, જ્યારે આખું લશ્કર પણ ગરીબ-રાંકડું બની જાય, જ્યારે ધનુષ્ય ધારણ કરવાવાળું બુઝાનું બળ પણ દગો દે-નિષ્કુળ થઈ જાય, તેવા આકરા કસોટીના વખતે એ સારી રીતે બખ્તર ધારણ કરેલ સજ્જનન ધર્મ આખી દુનિયાનું રક્ષણ કરવા સંપ્રદબદ્ધ થઈ જાય છે-બનતો ઉદય કરવા તૈયાર રહે છે.

ચ. ૬ જે (ધર્મ) ના પ્રસાદથી સ્થાવર અને જંગમ વસ્તુઓથી સુક્ષ્મ ત્રણે લોક (સ્વર્ગ, મર્ત્ય અને પાતાળ) વિજયવંત વર્તે છે, જે પ્રાણીઓને આ ભવ પરભવમાં હિત કરનાર હોઈ સર્વ કાર્યોની સિદ્ધિને આપનાર થાય છે અને જે ધર્મે પોતાના પ્રભાવની શક્તિથી અનેક અનર્થોની પીડાઓને નિષ્કુળ બનાવેલ છે તે મહા કરુણામય ધર્મવૈભવને મારો ભક્તિપૂર્વક નમસ્કાર હો.

છ. ૭ ધર્મકંપવૃક્ષની કુળત્રેણી-વિશિષ્ટ પરિપાક (સાંભળો). એકછત્ર મહાન રાજ્ય, અતિ સૌભાગ્યશીલ પ્રેમાળ પત્ની, દીકરાના દીકરા (પૌત્રો), જનપ્રિય રૂપ, સુંદર કાવ્ય કરવાનું ચાતુર્ય, અસાધારણ સુંદર સ્વર (વદનવૃત્ત), નિરોગીપણું, ગુણનો પીછાન, સજ્જનત્વ, સુંદર મતિ.....આવાં આવાં કેટલાં કેટલાં કદીએ, કોને કોને ગણાવોએ ?

ગેયાષ્ટક

(ધ્રુવપદ)

પાલય પાલય રે પાલય માં ત્રિનયને !

મંગલકમલાકૈલિનિકેતન, કલ્યાણકેતન ધીર ।

શિવસુખસાધન ભવમયઢાપન જગદાધાર મર્મીન ॥

પાલય પાલય રે ૦

સિદ્ધિ પયસા જલધર્મપટલી, ભૂતલમમૃતમયેન ।

સૂર્યચન્દ્રમસાગ્રુદયેતે, તવ મહિમાતિજયેન ॥ પાલય ૦ ૧

નિરાલમ્બમિયમસદાધારા, તિષ્ઠતિ વસુધા યેન ।

તં વિશ્વસ્થિતિમૂલસ્તમ્ભં, તં સેવે ત્રિનયેન ॥ પાલય ૦ ૨

દાનશીલશુભભાવતપોમુખ-ચરિતાર્થીકૃતલોકઃ ।

શરણસ્મરણકૃતામિહ ભવિનાં, દૂરીકૃતમયશોકઃ ॥ પાલય ૦ ૩

રાગઃ—આ લાવનાનો લય બહુ સુંદર છે. ‘ મોદન મુગ્ધો લેન્ને રાજ, તુમ સેવામાં રહીશું ’ એ સ્તવનનો રાગ બરાબર ચાલશે, માત્ર પાલય પાલય રે એ પદ બોલતાં જરા ઓછ ફેરવવો પડશે. બહુ મજા આવે એવો લય છે.

(મુવપદ) અધો.તીર્થ'કર મહારાજે.જગતેલ ધર્મ ! તું અનેક મંડળ લક્ષ્મીનું ક્રીડાસ્થાન છે, તું કચ્છા લક્ષ્મ (સાર્વ) છે, તું મહાપીરજવાન-સ્થિરસ્વરૂપી છે, તું મોક્ષમુખનું સાધન કરી આપનાર છે, તું સંસારના અનેક જાતોનું નિવારણ કરનાર છે, તું જગતનો આધાર છે, તું મહામંબીર-અગ્રાધ ત્રાસર છે, એવા હે જૈનધર્મ ! મારો ઉદ્ધાર કર, મારો ઉદ્ધાર કર ! મને બચાવ ! મને બચાવ !

૧. હે ધર્મ ! તારા મહિમાના પ્રભાવથી આઠાસમાં ચડેલાં વાહાં પૃથ્વીતળને અમૃતમય જળથી સીંચી દે છે અને સૂર્ય-ચંદ્ર ભગે છે.
૨. (તારા મહિમાથી) કોઇપણ પ્રકારના આધાર વગરની આ પૃથ્વી ટેકા વગર ટકી રહી છે-આવો વિશ્વની સ્થિતિનો મૂળ સ્થંભ જે ધર્મ તેને વિનય(નમસ્કાર)પૂર્વક હું સેવું છું.
૩. જે બધા પ્રાણીઓ એનું શરણ કરે અથવા સ્મરણ કરે તે બધા પ્રાણીઓને ઠાન, શીલ, શુભ ભાવ અને તપ એ ચાર મુખવટ જેણે કૃતાર્થ કર્યા છે અને જેણે લય અને શોકને દૂર કરી નાખ્યા છે (એવો તે ધર્મ છે).

૪. એ ધર્મનો ક્ષમા, સત્ય, સંતોષ, દયા વિગેરે આખો પરિવાર નસીબદાર છે. હે ધર્મ ! તારું શાસન દેવતાઓ, અસુરો અને મનુષ્યોથી પૂજિત છે. એ ધર્મ અનેક ભવપરંપરાનો નાશ કરે છે. એવા હે ધર્મ ! મારો ઉદ્ધાર કર.
૫. (હે ધર્મ !) તું સગાસંજઘી-પરિવાર વગરનાનો ખરો બાંધવ છે અને સહાય વગરના-આશરા વગરનાનો, રાત-દિવસ આશરો છે. (નોધારાનો આધાર છે) તારી સરખા બંધુને તણ દઇને પ્રાણી ભયંકર સંસાર વનમાં ભૂલા પડી ભટકે છે.
૬. હે ધર્મ ! તારી કૃપાથી મહાભયંકર જંગલો હોય છે તે નગર થઇ જાય છે, અગ્નિ હોય છે તે પાણી થઇ જાય છે, મોટો હરિયો હોય ત્યાં એક સપાટામાં જમીન થઇ જાય છે અને (તારી કૃપાથી) સર્વ મનકામનાની સિદ્ધિ થાય છે, તેથી બીજા ઘણાઓનું મારે શું કામ છે ? હે ધર્મ ! તું એક જ મારું રક્ષણ કર-રક્ષણ કર.
૭. આ ભવમાં તું દશે પ્રકારનું વૃદ્ધિ પામતું સુખ આપે છે, પરભવમાં મંદ્ર વિગેરે મહાન પડો આપે છે અને અનુક્રમે મોક્ષના સુખને આપનારા જ્ઞાનાદિકને પણ આપે છે.
૮. (ધર્મ) સર્વ તત્ત્વોનું નવનીત-માખણ ! શુદ્ધ સનાતન ! સુક્તિમંદિરે ચઢવાના દાહર ! વિનયવાન પુરુષોને પ્રાપ્ત થતા શાંત અમૃતના પાન ! હે ધર્મ ! તારો જય હો, જય હો ! હે ધર્મ ! મારો ઉદ્ધાર કર-મને પાળ, પાળ !

નોટ:—

૧. જલધર વાદળાં. પટલી મંડળી. મૂતલ પૃથ્વીમંડળ. અતિશય પ્રભાવ.
૨. અસદાધારા આધાર વગરની. નિરાલંબ ટેકા વગર. (કિ. વિ.)
વિનય નમન, પ્રણતિ.
૩. ચરિતાર્થીકૃત કૃતાર્થીકૃત. શરણ રક્ષણ. સ્મરણ યાદ, સંભારણું તે.
૪. સુભગ સારો, નસીબદાર. ભાગ્યશાળી. શાસન આ સંબોધન છે.
મવ ચક્રમણ, ફેરો. પરિહાર અભાવ, નાશ.
૫. વન્ધુ ભાઈ, સગો, સ્નેહી. આમ્યતિ રખડે છે, ભટકે છે. અક્ષી પ્રાણી.
૬. દ્રઙ્ગતિ-નગરાયતે નગર થઈ જાય છે. જલતિ પાણી થઈ જાય છે.
કુશાનુ: અગ્નિ. સ્થલતિ સ્થળ થઈ જાય છે, જમીન થઈ જાય છે.
કામિત ઇચ્છિત, ઇચ્છેલ વસ્તુઓની. વહુના ખીજ ધણા. (જરા
આક્ષેપથી કહેવાનું છે તેથી) પરેળ પારકાઓવડે. (સમુચ્ચયાર્થે
એકવચન.)
૭. ઉદિત વધતાં જતાં, વધારે વધારે મમતા. દશાંગ સુખના દશ
અંગો છે: ધન, આરોગ્ય, ઇન્દ્રિયોની અવિકળતા વિગેરે. પ્રેત્ય
પરભવે, જન્માંતરે. ક્રમતઃ આગળ જતાં In due course.
વિતરસિ તું આપે છે. સુસદ સુખ આપનાર.
૮. તંત્ર વ્યવહારશાસ્ત્ર, ગોઠવણ. નવનીત માખણ, સાર. સનાતન
ત્રણ કાળ સ્થાયી. અવિનાશી. સદન મંદિર. સોપાન પગથિયા
દાદરો. પ્રતિલંબિત પ્રાપ્ત થતો, પ્રાપ્ત કરેલો.

ધર્મ ભાવના:—

::

પરિચય:—

ક. ૧. આ ભાવનામાં આપણે બહુ મુંઝર પ્રદેશમાં પ્રવેશ કરીએ છીએ. આ પ્રાણીના સર્વ કૃત્યોને નિયમિત રાખનાર, મર્યાદામાં રાખનાર અને સંયમિત રાખનાર ધર્મ છે. એ વિષય એટલો વિશાળ છે કે એના ઉપર જમે તેટલું લખવામાં આવે તે બોધું જ પડે. ‘ધર્મ’ શબ્દના અનેક અર્થ થાય છે તે પર વિશેષ વિવેચન આગળ થશે.

આ જીવનમાં ચાર પુરુષાર્થ પ્રાણીએ સાધવાના છે અને તે ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ છે. ‘ધર્મ’ માં સામાન્ય વ્યવહાર દ્રષ્ટિએ ક્રિયાકલાપનો સમાવેશ થાય છે અને પરમાર્થ દ્રષ્ટિએ આત્મસન્નિવૃત્તિનો સમાવેશ થાય છે. ‘અર્થ’ એટલે ધન. પૈસાની પ્રાપ્તિ. ‘કામ’ એટલે ઉદ્વિગ્નતા લોભોપલોભની સેવના અને ‘મોક્ષ’ એટલે અજરામર સ્થાનની પ્રાપ્તિ. એમાં મોક્ષ તો સાધ્યભાવના આદર્શમાં રાખવાનું છે અને અર્થ તથા કામ એવી રીતે સાધવા પડે કે તેનો ધર્મ સાથે વિરોધ ન થાય. આ જરા મુશ્કેલ છે પણ જરૂરી કર્તવ્યસૂચન છે, એની ચાવીઓ આ ભાવનામાં પ્રાપ્તિય છે. આનો વિચાર ભાવનાને અતે કરવાનું રાખીએ, અને લેખકદ્વીનો ભાવનાનો વિચાર કરતાં એ સાક્ષેપ નજર ધ્યાનમાં રાખીએ.

સર્વ જીવો તરફ બંધુભાવ રાખનાર શ્રી તીર્થંકરદેવે ધર્મ ચાર પ્રકારનો બતાવ્યો છે. સર્વ જીવને સંસારપર્યટનની ઉપાધિમાંથી મુક્તિવાની તીવ્ર ભાવના થાય ત્યારે જ પ્રાણી તીર્થંકર થવા યોગ્ય ધર્મ ઉપાર્જન કરે છે. એટલે એની જગત

અધારે હાથ કે અંચલ કાઢવા ની પાશુર્વર્તી નિજા પાંચાળી-
ચિત્તને ક્રેદાવર્તી વિનિદે ભલેજ ક્રેદાવતી પ્રકારે સ્વલ્પવદન કરી
સર્વે સુખાંત્રા તથા વિરાગમાં અતિ અત્યંત ક્રોધ ન કરાવે તથા અત્યંત
પણ ભેદન સ્વભાવે રાગ છે.

(૨) સ્ત્રીક. ૧ અક્ષયચર્ય. ૧ દેવગણે અપરાધ મનેજો દેતાથી
એટલે સ્વદાસચરિત્ર. આમ ના કર્મ-અપરાધનું માનવું પણ
પરસ્પરી નમસ્કારમાંથી જુદો નહિ. પરસ્પરી એટલે પાંચાળી સ્ત્રી
એટલું જ નહીં પણ તેમાં દુર્ભાગિણી, વિષમ, વેદમા, સુખિણી
આદિ સર્વેજા સમાવેશ. આમ નહિ. એમાં નિર્ભય માણેના
વિષયનો પણ સમાવેશ આમ છે. પરસ્પરી માણસ અન્ય સ્ત્રીનો
વિશ્વાસ કરે તો તે પાંચાળી સ્ત્રીને અન્યાય જ બોલે છે. આમ
અન્યાયકારને અનુદેષ સ્વદાસચરિત્ર થતો જરૂર એવજવા મોખ્ય
છે. અપરાધીન કે વિધુરને સર્વેજા અક્ષયચર્ય રાખવાનું છે.

અક્ષયચર્ય પાળવા માટે કેટલીક ઉપગોષ્ઠી સૂચનાઓ અનુ-
ભવીઓએ કરી છે, તેને શિષ્યમનો નામ વાટ કહેવામાં આવે છે.
૧. સ્ત્રી, પશુ ને નપુંસકતાથી વસ્તીમાં વાસ ન કરવો. ૨. સ્ત્રી
સંબંધી કથા ન કરવી. ૩. સ્ત્રી જે આશન પર ભેડી હોય ત્યાં
જે ઘડી સુધી બેસવું નહિ. ૪. સ્ત્રીઓનાં અંગોમાંગ નીરખી
નીરખીને બેવાં નહિં. ૫. ત્યાં બાજુના ચોરડામાં વિલાસ
થતો હોય ત્યાં સવું-રહેવું નહિં. ૬. પૂર્વે ભોગવેલ ભોગો કે
કરેલ કીડાઓ સંભારવાં નહિં. ૭. અતિ વીર્યવર્ધક (પૌષ્ટિક) ઔષધ
લેવો નહિં. ૮. પેટ ભરીને-ચાંપીને જમવું નહિં. ૯. શરીરની
શોભા-વિભૂષા કરવી નહિં. આ સૂચનાઓ અક્ષયચર્ય-રક્ષા માટે
છે. પોતાની સ્ત્રી સાથે વિષયસેવનમાં પણ બનતો સંયમ રાખવો.

પ્રદાયર્ય ત્રત ઉપર યોગની પ્રગતિનો આધાર છે અને આત્મ-વિકાસમાં એ ઘણો અગત્યનો ભાગ ભજવે છે એ લક્ષ્યમાં રાખવું. સ્ત્રી એટલે સંસાર એ ખ્યાલમાં રાખવું. આત્મિક પ્રગતિ ઈન્દ્રિયનારે પ્રદાયર્યને-શિયળને અતિ મહત્વનું અંગ ગણવાનું છે.

સ્ત્રીઓએ આ સર્વ હકીકત પુરુષોને અંગે ઘટતા ફેરફાર સાથે સમજી લેવાની છે. સ્ત્રીનું ધૈર્ય વિશેષ ગણવાન ગણાય છે. એ ધારે તો પોતાની બાત ઉપર પુરુષ કરતાં વધારે કાળ રાખી શકે. સતી સ્ત્રીઓનાં નામો પ્રભાતમાં લેવાય છે તે તેમના સતીત્વને અંગે, એકનિષ્ઠાયુક્ત પતિસેવાને અંગે અને શિયળત્રત તથા સદાચારને અંગે છે, એ ધ્યાનમાં રાખવું. કલાવતી, મયણામુંદરી, સીતા, અંજના મુંદરી આદિ સતીનાં મુવિખ્યાત ચરિત્રોમાં શિયલનો મહિમા જ ભર્યો છે. આ ધર્મનો ઝાંઝો પાયો છે.

(૩) તપ—ધર્મનો ત્રીજો પ્રકાર તપ છે. નવમી નિર્જરા બાવનામાં આપણે એના બાદ્ય તેમજ આશ્વતર લેદો વિચારી ગયા છીએ પ્રત્યેકના છ છ લેદો સમજ્યા અને તેના પર વિસ્તારથી વિચારણા કરી (બુઓ. પ્રથમ ભાગ પૃ. ૪૪૭-૪૫૫ પૂર્વ પશ્ચિમ). અત્ર ફરી તે પર ચર્ચા કરવાની આવશ્યકતા રહેતી નથી. દાનથી ધર્મની શરૂઆત થાય, ધન વસ્તુ પરની મૂર્છા દૂરથી જાય, પછી શિયળથી શરીર પર અંકુશ આવતો જાય, ધીમે ધીમે જૂઝ પ્રગતિ થતી જાય, તપથી ઈષ્ટ સર્વ પ્રાપ્ત થાય છે અને જેમ જેમ આત્મસ્વરૂપનું સાચું જ્ઞાન થતું જાય તેમ તેમ પર-વસ્તુ પર રાગ ઘટતો જાય છે. એની શરૂઆત સામાન્ય બાદ્ય ત્યાગથી થાય છે, મયાદાથી શરૂ થાય છે અને એવી રીતે

નિયમિતપણું આવતાં ધીમે ધીમે શરીર પર અને મન પર કાળું વધતો જાય છે. છેવટે સર્વત્યાગ કરતાં શરીર પરની માયા પણ છૂટી જાય છે. તપ કર્મને તપાવનાર હોઈ ધર્મમાર્ગમાં બહુ અગત્યનો ભાગ ભજવે છે.

અનેક મહાપુરુષો રાજ્ય છોડી જંગલ સેવે છે અને શરીરને દમે છે તે કાંઈ મનસ્વી કે તરંગીપણાનું પરિણામ નથી; પણ સ્પષ્ટ દૃષ્ટિથી કરેલા અવલોકનને પરિણામે પ્રાપ્ત થયેલ વિશાળ દૃષ્ટિ છે. તપનો આશ્રય કરવાથી એ ગુણનો ખ્યાલ આવે તેમ છે. તપનો મહિમા સવિસ્તર અગાઉ વર્ણવ્યો છે ત્યાંથી સમજી લેવો. કેટલીક જાતની નવયુગની સેવાઓ અભ્યંતર તપમાં આવી શકે છે તે વિચારવાથી સમજાશે.

(૪) ભાવ—ધર્મનો ચોથો પ્રકાર ભાવ છે. આમાં આંતરવૃત્તિઓનો—શુભ અધ્યવસાયનો સમાવેશ થાય છે. દાનની શોભા, શિયળની મહત્તા, તપની આકર્ષકતા ભાવ પર ખૂબ આધાર રાખે છે. ભોજનમાં જે સ્થાન મીઠાનું—લવણ(નીમક)નું છે તે સ્થાન ધર્મસામ્રાજ્યમાં ભાવનું છે. મીઠા વગર ગમે તેટલી મોંઘી કે પ્રચુર દ્રવ્યવાળી ચીજો મીઠાશ આપતી નથી તેમ ભાવ વગર સર્વ ધર્મવ્યવહાર ઉપર ઉપરનો ક્ષણિક અને બાહ્ય રહે છે. નાના બાળકને અંતરના ઉમળકાથી બોલાવાય તો જ તેને આકર્ષણ થાય છે. ભાવ—હૃદયનો પ્રેમ—અંતરની ઊર્મિ—એ બહુ ઉપયોગી બાબત છે. ભાવની નિર્મળતા ઉપર કર્મબંધને કર્મક્ષયનો તેમજ પ્રગતિ આદિનો આધાર રહે છે.

આ દાન, શીલ, તપ, ભાવ પર વિસ્તારથી ઉલ્લેખ કરતાં પુસ્તકો લરાય તેમ છે. પ્રત્યેકનાં દ્રષ્ટાંતો પણ અનેક છે. અહીં મને એ સર્વનો સંચય કરનાર એક સજ્જાય યાદ આવે છે તે

લખી આં અતિ ઉપયોગી આકર્ષક વિષય છોડી દઇએ. તે સ્વાધ્યાય નીચે પ્રમાણે છે.

- ૨ે છવ્ર ! જિન ધર્મ કીજિયે, ધર્મના ચાર પ્રકાર;
દાન શિયળ તપ બાવના, જગમાં એટલું સાર. ૨ે છવ્ર ! ૧.
પરસ દિયસને પારખું, આરીયર મુખકાર;
ચેલડી રસ પહોંચાપીઓ, મો એમાંસકુમાર. ૨ે છવ્ર ! ૨.
અંપાદાર ઉપાડવા, ચારખીંચી કાઢ્યાં નીર;
સતી મુખદાએ જસ લલો, શિયળે મુરનર ધીર. ૨ે છવ્ર ! ૩.
તપ કરી કાયા ધોપવી, ચરસ વિરસ આદાર;
વીર જિલ્લુંક વખાળીઓ, ધન ધનો અબુગાર. ૨ે છવ્ર ! ૪.
અનિત્ય ભાવના ભારતાં, ધરતાં ધરમતું ધ્યાન;
બરત આરિસાજીવનમાં, પામ્યા કેવળજ્ઞાન. ૨ે છવ્ર ! ૫.
ધર્મવૃક્ષ મુરતરુ સમે, લેહની રીતળ છાંપ;
સમયમુંદર કહે સેવતાં, મનચાંછિત કળ ધાય. ૨ે છવ્ર ! ૬.

(મારા સ્મરણમાં છે તે પ્રમાણે આ લખેલ છે.) એમાંના પ્રત્યેક ઉદાહરણ વિચારી દાન, શિયળ તપ અને ભાવને ઓળખવાની આવશ્યકતા છે. એ સર્વતું વિવેચન અત્રે કરવું રચયની નજરે શક્ય નથી. સર્વ કોઈએ આ ચારે પ્રકારને ખૂબ સમજવા-વિચારવા યોગ્ય છે અને માત્ર વિચારીને ન અટકતાં તેનો સત્વર અમલ કર્તવ્ય છે.

આવી રીતે ચાર પ્રકારનો ધર્મ શ્રી વીતરાગ દેવે જગતના છવેના દિતને માટે જતાવ્યો છે. એ ચાર પ્રકારમાં વિશિષ્ટતા એ છે કે એ ધનવાન કે ગરીબ; બાળ કે વૃદ્ધ; સશક્ત કે અશક્ત; બલેલ કે અબલ સર્વ કોઈ આચરી શકે છે અને પોતાની

શક્તિ, શક્તિ અને વિવેકશક્તિ અનુસાર જોઈ જાય તો જોઈ જાય છે. આર પ્રકારેમાં જાણ અને જાણવાના છે તે સમજાય પોતાના છે.

આવા પ્રકારનો ધર્મ આજ મનમાં નિરંતર રહેવા જાય ધર્મ બાવના છે. 'નિરંતર' કહેવાનો મેનુ છે કે જે ધર્મ બાવનાનો અભ્યાસ ચાલત કરવાની આવશ્યકતા છે. એમાં જાણવાનો જોઈ જાય પડેલો ન જોઈએ. અભ્યાસ એ રીતે જ જાય છે. પાનકાંઈ યોગસૂત્ર (૧-૧૪)માં કહ્યું છે કે સીધાં જાય મૂળી જાણવા વગર અને સંકારપૂર્વક જેને સંજોગ હોય તે અભ્યાસ પાડો જતમી જાય છે. બુદ્ધિ દૃઢ થાય છે. એમાં સંકારને અંગે લાય, પ્રશ્નચર્ચા, વિદ્યા અને શ્રદ્ધા એ આરની ઉપસુક્તતા જાણવી છે. આવી રીતે નિરંતર અભ્યાસ પાડવાથી જાણી જમાવટ પાડી થાય છે. હવે આવી રીતે બુદ્ધિને દૃઢ કરીને તેમાં શ્રદ્ધા અને પ્રેમપૂર્વક જ્ઞાન, શિષ્ય, તપ અને બાવને સ્થાપન કરીને બાવનામાં આગળ વધીએ.

અહીં જે ધર્મના આર પ્રકાર જતાવવામાં આવ્યા છે તે અતિ સુંદર છે. હવે પછી જે વિશિષ્ટ ધર્મો જોઈશું તેનું મૂળ આમાં હોવાથી અતિ આવશ્યક છે. એની ખૂણી એ છે કે એ સર્વ ભૂમિકામાં રહેલ પ્રાણીને ઉપકારી થઈ શકે છે. આપણે ધર્મનો અનેક દૃષ્ટિએ વિચાર કરવાનો છે તે પૈકી આ એક દિશા થઈ.

આની સાથે આપણે માર્ગાનુસારીના ગુણો વિચારી શકીએ, દેશવિરતિ શ્રાવકના ગુણો વિચારી શકીએ, એને માટે આપણે યોગશાસ્ત્ર (શ્રીમાન્ હેમચંદ્રાચાર્યપ્રણીત)નો હવાલો આપીએ. એ પણ અતિ ઉપયોગી ધર્મતત્ત્વ છે. તેમાં પ્રથમના આર પ્રકારો તો પ્રત્યેક સુસુક્ષ્મો જાણ વિચારવા-આદરવા યોગ્ય છે.

ધ્રાવકના ગુણને સમજવા માટે ‘ધર્મરત્નશંક’ પણ એટલો જ સુંદર છે અને એની કથાઓ પણ હૃદયંગમ છે. તે સુદૃઢ હોઈ સુલભ છે. આ અતિ આવશ્યક વિભાગ પરથી આગળ ચાલીએ.

જ. ૨. લોકોત્તરધર્મના બે પ્રકાર છે: ધ્રુતધર્મ અને ચારિત્રધર્મ. દશવૈકલિક સૂત્રની ટીકામાં આ. શ્રી હરિભદ્રસૂરિજી ધર્મના આવા બે પ્રકાર પાડીને કહે છે કે દ્વાદશાંગી-મૂળ આગમ એ ધ્રુતધર્મ છે. સ્વાધ્યાય વાચના વિગેરે તત્ત્વચિંતવના કરવી એ ધર્મનું કારણ હોવાથી એ પ્રથમ લોકોત્તર ધર્મ છે અને બીજો પ્રકાર ચારિત્રધર્મ છે. કર્મક્ષય માટે જે આચરણ કરવું તે ચારિત્રધર્મ. (પૃષ્ઠ ૨૪-૫. છાપેલ પુસ્તક) એ ધ્રમણધર્મ છે. ધ્રમણ ન હોય તેને પણ સમજવા યોગ્ય તેમજ આચરવા યોગ્ય છે. એના પર વિવેચન સંવરભાવના(આઠમું પ્રકરણ)ના પૂર્વપરિચયમાં પૃ. ૩૯૬ પર કર્યું છે. અત્ર તેનાં નામો બતાવ્યાં છે તે ફરી વાર વિચારી જઈએ. જૂળ મનન કરના યોગ્ય એ ધર્મો છે, અને એની વિશિષ્ટતા એ છે કે ખ્રીસ્તી ધર્મની દશ આઠા એ ધર્મમાં જે પ્રમાણે અગત્યનું સ્થાન ધરાવે છે તે પ્રમાણે લોકોત્તર ધર્મમાં દશ ધર્મોનું અતિ અગત્યનું સ્થાન છે. સંક્ષેપમાં તે નીચે પ્રમાણે છે:—

- (૧) સત્ય-સાચું બોલવું એ સાતમો સત્યધર્મ છે.
- (૨) દાન-કોપત્યાગ તે પ્રથમ દ્વાંતિ-દાનધર્મ છે.
- (૩) માર્દવ-અભિમાનત્યાગ એ બીજો માર્દવધર્મ છે.
- (૪) શૌચ-ખાદ્ય અભ્યંતર પવિત્રતા જીવઅદત્ત, સ્વામી-અદત્ત, ગુરુઅદત્ત, તીર્થકરઅદત્તનો ત્યાગ એ આઠમો શૌચ-ધર્મ છે

(૧) સંગત્યાગ-કર્તે ધર્મલેખ સંવિધ મયોગ્યામ ને નયમો અકિંચત્ત્વધર્મ છે.

(૨) આર્જવ-માયાન્યામ, દંભ-ન્યામ, એ સંતોષ સ્વસ્ત્યધર્મ છે.

(૩) પ્રભા-શીલમન. પ્રકાશર્મ એ દરમો પ્રકાશર્મ છે.

(૪) વિમુક્તિ-દોષાન્યામ. સંતોષપારણ. એ મોગો મુક્તિધર્મ છે.

(૫) સંયમ-અડધવનિકાયસંસ્કારન્યામ. એ કહ્યો સંયમધર્મ છે.

(૬) તપ-જાળ, અકર્યંતર તપ. એ પાંચમો તપ-ધર્મ છે.

એનો અનુક્રમ સંવર બાવનામાં ગતાગ્યો છે તે જ છે. અહીં કવિતાનો અનુપ્રાસ મેળવવા એના સંખ્યાસ્થાનમાં ફેરફાર કર્યો જણાય છે. એને યાદ રાખવા નવતત્ત્વની ૨૬ મી ગાથા ઉપયોગી છે. સંતી મહત્ત્વ અજ્ઞય, મુત્તી તવ સંજમે અ વોધધં । સધં સોમં અકિંચનં ન, યંમં ન જડધર્મો ॥ એને ૬૨ આજ્ઞાઓમાં નીચે પ્રમાણે ૩૫૬ અપાય.

૧. ગમે તેટલા ઉશ્કેરાવાના પ્રસંગમાં પણ તારે ક્ષમા રાખવી.
૨. માન કોઈના રહેવાનાં નથી. તારે પણ નમ્રતા રાખવી.
૩. માયા-કપટ-દંભ છોડી તારે નિરંતર સરળતા રાખવી.
૪. વસ્તુ, ધન કે સંબંધ પર મૂર્ચ્છા ન રાખતાં સંતોષ રાખવો.
૫. શરીર અને મનને કસી, તેની પાસે કસરત કરાવવી અને તેના પર અંકુશ કેળવવો.

૬. સર્વ જીવોને અજાય આપવાનો અપાર કર્મો અને કાયા પર અંકુશ લાગવો.
૭. શ્રદ્ધા, પ્રિય, દિન, મિત્ર અને તથ્ય જોડવું અથવા મૌન રહેવું.
૮. અદારથી ને અંદરથી પવિત્ર રહી પારદી સીજને પારદી ભાણી.
૯. મારાપણાની-સ્વામિત્વની જુદીનો ત્યાગ કરવો.
૧૦. વિવશવાસનામાં ન પડતાં ચોત્રચક્ષિ ખીલવવી.

આ દશે ધર્મોને ખૂબ વિગતથી અનેક પ્રકારે સમજવા, વિચારવા ચોખ્ખું છે. એના સામાન્ય વિશેષ રૂપમાં ખૂબી એ છે કે એમાં પાંચે પ્રત્યેક તથા ક્રિયાઓ અને ચોગના સંવરનો ત્રમાયેય યજ્ઞ જાય છે. એનો સર્વથા સ્વીકાર થાય તો અતિ ઇંદ છે, દેશી-અંશથી પણ અભવરૂપે સ્વીકાર ઇંદ છે. એ ધમણ એટલે સાધુનાં ધર્મો છે એમ ધારીને સાધુ ન થયા હોય તેમજ તેને છોડી દેવાના નથી. વેશ કરતાં પણ વધારે અગત્ય ગતિનરૂપ ચારિત્રને આપવાની હોઈને એનો યથાચક્ષિ સ્વીકાર સર્વ અવસ્થામાં ખાસ કર્તવ્ય છે અને એમાં પ્રગતિ સાધ્યને માર્ગે લઈ જઈ અંતે સાધ્યે પહોંચાડનાર છે એ વાત લક્ષ્યમાં રાખવી.

૧. ૩. ધર્મનો એક પ્રકાર દાન, શીલ, તપ, ભાવરૂપ પ્રથમ ગાથામાં જોયો, બીજી ગાથામાં એનો ચારિત્ર વિભાગ જોયો, હવે ધર્મ એટલે વસ્તુસ્વભાવ. વસ્તુસહાયો ધર્મો. કેઈ પણ વસ્તુનો સ્વભાવ તે તેનો ધર્મ કહેવાય છે. ખરફ ઠંડી આપે તે તેનો ધર્મ છે, પાણી તૃષ્ણને છીપાવે તે પાણીનો ધર્મ છે, વસ્તુને ગતિ આપવાનું કામ ધર્મસ્થિતકાય કરે છે તે તેનો ધર્મ છે. આવી રીતે પ્રત્યેક વસ્તુ પોતાના મૂળ સ્વભાવમાં વર્તે

તે તેનો ધર્મ છે. આ દૃષ્ટિએ વિચાર કરીએ તો આત્મા પોતાના સ્વભાવમાં વર્તે તે તેનો ધર્મ છે અને સ્વભાવમાં ન વર્તતાં વિભાવમાં પડી જાય તો તેટલે અંશે તેની ધર્મચ્યુતિ થાય છે. ચેતનનો સ્વભાવ શો છે ? અને વિભાવો કયા છે ? તે પર અત્ર વિવેચન કરવું અસ્થાને છે. અત્ર ધર્મ કેમ થાય ? તેની વિચારણામાં એના સ્વભાવને સ્થાન છે તે ધ્યાનમાં રાખીએ.

મુદ્દાની વાત એ છે કે દરેક ચેતન કે અચેતન પદાર્થ પોતાના સ્વભાવમાં રહે તે તેનો ધર્મ છે. સ્વભાવ એ જ ધર્મ છે, અને સ્વભાવ વિરુદ્ધ વર્તન થાય તો ધર્મનો નાશ તેટલા પ્રમાણમાં થાય છે. આહુકીકત આપણે કુદરતમાં જોઈએ તો ત્યાંથી પણ તેને અંગે અનેક દૃષ્ટાંતો મળી આવશે.

દાખલા તરીકે સૂર્યનો સ્વભાવ લોકોને પ્રકાશ આપવાનો છે. ચંદ્રનો સ્વભાવ પ્રકાશ સાથે શાંતિ આપવાનો છે. સૂર્ય એના નિયમ મુજબ દક્ષિણાયન ઉત્તરાયણના ક્રમે નિરંતર ઊગે છે અને પ્રકાશ આપવાનું કાર્ય કરે છે. તેવી જ રીતે ચાંદ્રમાસની ગણતરી પ્રમાણે ચંદ્ર ઊગે છે અને પોતાની જ્યોત્સ્નાથી જગતને શાંતિ આપે છે. એનો સ્વભાવ વિશ્વ ઉપર ઉપકાર કરવાનો છે અને એ ઉપકારકાર્ય સૂર્ય અને ચંદ્ર પોતપોતાના સ્વભાવ અનુસાર કરે છે.

વરસાદના અનેક સ્વભાવમાંનો એક સ્વભાવ જગતને શાંતિ આપવાનો છે. સખ્ત ઉન્હાળાના તડકાથી લોકો અને આખી પૃથ્વી બળું બળું ધર્મ રહી હોય છે, ત્યારે ૧૧૦, ૧૧૨ કે તેથી વધારે હિંદી ગરમી પડતી હોય અને શરીર પર પાતળી ખાદીનું પહેરણ પણ આકરું લાગતું હોય ત્યારે કાળક્રમે પૃથ્વી ઉપર ગગનમંડળ-

વ્યાપી વરસાદ વરસીને શાંતિ આપે છે, ગરમી દૂર કરે છે અને પૃથ્વીને ઠંડી બનાવે છે. આ પ્રમાણે કરવું તે વરસાદનો ધર્મ છે. ગરમ ધરતી પદાર્થોને અથવા લોકોને સમાધાસન આપવું તે તેનો સ્વભાવ છે અને તે તેના સ્વભાવ પ્રમાણે વર્તીને તેવી રીતે પોતાની દરજ બજાવે છે.^૧

૪. ધર્મનો પ્રભાવ વધારે વિચારવા જેવો છે. દરિયાના ઉછાળા, એનાં તરંગો, એનાં મોજાંઓ ત્યારે જીવ જીવાઈ માનમાં આવે છે ત્યારે જ્યાં હોય તો મોટી સ્ટીમરોને

૧ ખીલ રીતે જોઈએ તો સૂર્ય-ચંદ્ર આ પૃથ્વી પર જ જીએ છે અને વરસાદનો કમ ઝાડુ અનુસાર થાય છે તે પણ વસ્તુસ્વભાવે બને છે. એ ઉપરાંત સૂર્ય જીએ કે વરસાદ વરસે તેમાં એના સ્વભાવ ઉપરાંત કોઈ પુણ્યપ્રકૃતિનો ઉદય કદપણ અસંભવ છે. એવું સમુદાય કર્મ કોઈ નથી કે જેના પ્રભાવથી સૂર્યચંદ્ર ક્રિયતા હોય આ ખુલાસો વિચારવા યોગ્ય છે. સમુદાય કર્મ જેની કોઈ ચીજ હોય તો પણ કર્મપ્રકૃતિની કોઈ કક્ષામાં દુ' તેને મૂકી શકતો નથી. વસ્તુસ્વભાવ તરીકે ધર્મની વ્યાખ્યા કરતાં આ કુદરતી બનાવોનો ખુલાસો અને સ્પષ્ટ લાગશે છે. જે નિયમ સૂર્ય-ચંદ્રને લાગુ પડે છે તે જ વરસાદને લાગુ પડે છે.

બવદારમાં આપણે કદીએ છીએ કે ‘ધર્મના પ્રભાવથી સર્વ મારાં વાના ઘરો, વરસાદ પાણી આગં ઘરો.’ એવું પ્રચલિત વાક્ય બોલાવુ હોય તો તેને તે તરીકે સમજવું. વસ્તુસ્વભાવ અને વધારે બધાંએમનો લાગે છે. આ મુદ્દા ઉપર બે સ્લોકો પગિયપમાં છે અને બે અષ્ટકમાં છે તે વિચારવા યોગ્ય છે. ધર્મનો અર્થ વસ્તુસ્વભાવ દરીએ તો ખુલાસો સ્પષ્ટ છે, પણ આવળના સ્લોકમાં સિંદ ને દવની વાત આવશે ત્યાં તે અર્થ બધાંએસતો થતો નથી. આ અર્થના યોગ્ય વિષય છે તેથી બવદાર વચન તરીકે ચલાવી લેવા યોગ્ય મહાપ.

એ વીશ પચીશ શ્રીટ ઊંચે ચઢાવી પછાડે છે. કાંઠા ઉપર એની ગર્જના સાંભળી હોય કે ઉછાળા જોયા હોય તો પ્રાણી વિચારમાં પડી જાય છે; છતાં એવો મહાન સમુદ્ર પોતાની મર્યાદા મૂકતો નથી અને આખી પૃથ્વી ઉપર પાણી ફેરવી સ્થળને બદલે જળ કરી મૂકતો નથી એ એનો સ્વભાવ છે. સમુદ્ર પોતાની મર્યાદામાં રહી કલ્પોલના વિલાસ કરે છે, પણ એનો સ્વભાવ મૂકીને એ જરા પણ આગળ વધતો નથી. એ એનો સ્વભાવ છે, એ એનો ધર્મ છે. એ પોતાનો સ્વભાવ છોડી વિલાસમાં આવતો નથી.

સિંહ પ્રાણીને મારતો નથી, પવનનું વાવાઝોડું પ્રાણીને ઉડાડી મૂકતું નથી, દેવ પ્રાણીને બાળી મૂકતો નથી તેમજ ખીલ્લું અનેક ઉપદ્રવો-ધરતીકંપ, પાણીના (નદીના) પૂર વિગેરે પ્રાણીને ખલાસ કરી મૂકતા નથી. એ સર્વ ધર્મનો મહિમા છે. આ છેલ્લી હકીકતમાં પ્રાણીના આયુષ્યગળને પ્રાધાન્ય આપવામાં આવ્યું હોય તો ધર્મનો પ્રભાવ ધરાવતો સમજાય છે. જ્યાંસુધી આયુષ્ય ગળવાન હોય છે ત્યાંસુધી કુદરતના કોપો કાંઈ કરી શકતા નથી. આ વ્યક્તિગત ધર્મનો પ્રભાવ ગણાય. એમાં અને સૂર્યચંદ્રની હકીકતમાં ઘણો તફાવત છે. એમાં સમુચ્ચય ધર્મનો સવાલ ઊભો થાય છે તે સિંહ વિગેરેમાં ઉઠતો નથી અને વ્યાઘ્રનો સ્વભાવ મારવાનો છે તેથી તેમાં ‘ વસ્તુ-સ્વભાવ ’ ધર્મનો અર્થ લાગુ પડે તેમ નથી.

સર્વ વાતની મતલબ એ જણાય છે કે ધર્મના પ્રભાવથી પ્રત્યેક વ્યક્તિને આનંદ-લહેર વર્તે છે, જેણે પૂર્વલવમાં ધર્મ-રાધન કર્યું હોય તેને એ સર્વ પ્રકારની અનુકૂળતાઓ રહે છે અને કુદરત પણ તેને અનેક પ્રકારની અનુકૂળતાઓ કરી આપે છે. એ રીતે સર્વ ધર્મનો મહિમા છે.

જ. ૫. હવે ધર્મનો બીજા દિગ્વિનિદ્યુતી વિચાર કરીએ. ધર્મનો એક અર્થ પુણ્ય-શુદ્ધિનો પરિપાક. આરાં કાર્ય કરવાથી આરાં કર્મ અંધાય છે અને તેનું ફળ મળે છે. એ અર્થમાં ધર્મ શુદ્ધ વપરાય છે; અને બીજી રીતે એટલે ના ધર્મ કરવાની બાવના અથવા સંસ્કારિત્રયીલ વર્તન કરતું તે પણ 'ધર્મ' તરીકે ઓળખાય છે.

જીવનમાં એવા પ્રસંગો પણ આવે છે કે બ્યારે મારે તરફ દિશા સૂચતી નથી. આપત્તિનાં વાહન વરમે છે, પૈયા હોય તે આત્મા જાય છે, સગાસંબંધીઓમાંથી મુદાસરના માનુસો ઊઠી જાય છે, મારે તરફથી આહ્વાનના સમાચાર આવે છે અને પ્રાણી દત્તાય ધર્મ બિંદે આજ અને નીચે ધરતિ તરફ ભ્રમ રહે છે. એવે વખતે એની અપદીર્તિ થાય છે, ખાવાપીવાના સાંસાં પડે છે, અફલ બહેર મારી જાય છે. આ સર્વ માઠા દિવસનાં લક્ષણો છે.

આવા દુઃખના દહાડામાં માતા-પિતા, ભાઈ કે દીકરા સહાય કરવાને બહલે સામા ધર્મ બેસે છે. નજીવા બનાવો યાદ કરી મહેલ્યાં મારે છે કેટલીક વાર અને તેટલું નુકસાન કરવા પ્રયત્ન કરે છે પોતે રાજા હોય તો આખું લશ્કર દીન બની જાય છે, ઉત્સાહદીન ધર્મ જાય છે અને પોતે ગમે તેવો બળવાન હોય અને બુલ્લના બળ પર ઝઝમતો હોય તે સર્વ નિષ્ફળ બની જાય છે.

આવે વખતે મિત્ર મિત્ર રહેતા નથી, સગા યાદ કરતા નથી, પુત્રો પરાદ્રુખ ધર્મ બેસે છે, જેના ઉપર ગણતરી મૂકી હોય ત્યાંથી ખાલી હાથે પાછા આવવાનું બને છે અને આખી દુનિયા બાજે પોર અંધકારમય ધર્મ ગર્ભ હોય એવું લાગે છે.

વિપત્તિ ગમચર્નું વિષય નથી કેળવવાનું નથી. ગાંધીજી પણ તે જરૂરી નથી. વાનગી છે કે જોવા કદ સમયમાં મળતી નથી, રમેલી અને ખદ હોવામાં કે આપણે નહીં જમ છે તેને જાણી જારી મદદ થઈ શકે છે. એ પૂર્વ સમયમાં મુશ્કેલી છે એવું વિચાર તો તે આજ આપણે મદદ કરે છે. આ ધર્મમાં એક પ્રકારના પુણ્ય

અથવા બીજી રીતે જોઈએ તો એવા અર્થ આપણને વળતમાં દાન, સરખાના, નિર્દોષતા, સંતોષ, સત્ય, અશ્વત્થ વગેરે આદિ ધર્મો ખરો ટેકો આપે છે. એના જે આશય છે તેને આપવાનું કરવું પડતું નથી, એને જો આપણે આમે લોકવાનું માનવામાં પ્રાપ્ત થાય છે અને વગર ગમચર્ન જે ધર્મિકતાથી સમજાવવા ઘડને શાંતિથી આપણે સહન કરે છે અને એના પૂરજવારમાં પ્રકાશી ધૈર્ય ધારણ કરી શકે છે.

અન્ય દેશમાં આપણાના જનાવો મળ્યા અને છે તેવા જનાવો આર્યદેશમાં જાતુ ઓછા અને છે એ એની ધર્મ ભાવનાને આભારી છે. આપણના વળતમાં ખરો દિલસો આપનાર મિત્ર હોય તો તે ધર્મ જ છે. પ્રાણી એવે પ્રસંગે હતાશ ન ધર્મ જતાં આવેલ આપણને તરી જાય છે, અને આંતરિક જગમાં વધારે મજબૂત થાય છે.

સર્વ ઊંઘતા હોય ત્યારે ધર્મ (પૂર્વ પુણ્ય) જાગૃત રહે છે અને પ્રાણીનું રક્ષણ કરે છે. આપણમાં એ ધૈર્ય આપી પ્રાણીને વધારે મજબૂત બનાવે છે.

આ શ્લોકમાં બન્ને પ્રકારનો ધર્મ કામ આપે છે, તે જતાવ્યું છે. પૂર્વ કાળમાં કરેલ શુભ કર્મો કદ સમયે પડખે આવીને ઊભા રહે છે અને કદમાંથી પાર ઉતારે છે, એ એક લાવ

અને બીજો લાવ, એવા આપત્તિના સમયમાં દિલાસો ધર્મથી જ મળે છે, આધાર-ટેકો ધર્મનો જ થાય છે અને તે વખતે જે સ્વચ્ચારિત્ર-વર્તન થાય તે પ્રાણીને ખરા ભાઈની ગરજ સારે છે. આવે વખતે મદદ કરે તે ખરો સજ્જન, તે સાચો મિત્ર. દરરોજ વાતો કરનાર, સાથે અમનચમન કરનાર અને ખીસ્તામાં કે ખભા પર હાથ રાખી સાથે કરનાર સ્નેહીઓ જ્યારે ઠોડી જાય છે ત્યારે ધર્મ પડખે ઊભો રહે છે. આ બીજો અર્થ પણ એટલો જ વિચારવા યોગ્ય છે.

જ્યારે પૈસાની, તબિયતની, કુટુંબની, વ્યાપારની અનુકૂળતા હોય ત્યારે તો સર્વ સગાં અને સ્નેહી થવા આવે છે. આપત્તિ દષ્ટસમયે સર્વની કસોટિ કરે છે. જે વખતે બીજા સહાય કરે કે ન કરે, પણ ધર્મ તો જાગૃત થઈ ચોક્કી કર્યા જ કરે છે. એક સ્લોકમાં વાંચેલું યાદ આવે છે કે-વનમાં, રણમાં, શત્રુના સંઘટમાં, પાણીમાં, અગ્નિમાં. મોટા સમુદ્રમાં, પર્વત ઉપર, આપણે સૂઈ ગયા હોઈએ, આજસમાં હોઈએ કે મુંઝાયા હોઈએ ત્યારે-એ સર્વ સમયે પૂર્વ પુણ્ય આપણું રક્ષણ કરે છે. આ પૂર્વ પુણ્ય તે 'ધર્મ' છે. જ્યાં જઈએ ત્યાં એના પ્રતાપથી લીલાડહેર થઈ જાય છે. અને આપણે ગાદીમાં બેસીએ તો એ એજનમાં બેસે છે, આવો ધર્મનો પ્રભાવ છે અહીં સંવર્મિત સારા જખતરવાળા ધર્મની વાત કરી છે. ધર્મને જખતર થેનું હોય ? એ કંઈ લોહાનું જખતર-કવચ પહેરે નહીં એના જખતરમાં ધૈર્ય, ધૃતિ, અસત્ય, અહિંસા વિગેરે સફળતા હોય છે. એ મરતાં શીખેલ હોય, એને મારવાની વાત હોય જ નહિ; એ મુંઝાય નહીં, શાંતિ-ધીરજ રાખે; એ અભિમાન ન રાખે; નમ્ર થઈ જાય વગેરે. જુએ મરવાનું પત્રક કરે, પણ અન્યાયથી કે અપ્રમાણિકપણથી પૈસા ન જ લે. એ

પ્રાણીનો અંતે વિજય કેમ ન થાય ? કદાચ ધીરજ રાખવી પડે, પણ અંતે ધર્મના જ ડંકા જરૂર વાગે.

એ ધર્મ આખા જગતનું રક્ષણ કરવા તૈયાર રહે છે. એને જ્ઞાતિ, વ્ધતિ, ગોત્ર, કુળ કે ચામડીના રંગ સાથે સંબંધ નથી. એના વિશાળ ક્ષેત્રમાં આખા જગતનો સમાવેશ થાય છે. આ મુદ્દા પર આ પુસ્તકમાં મૈત્રી લાવના (૧૩મી) માં વિશેષ વિચારણા થશે.

માતા-પિતા, પુત્ર, ભાઈ વિગેરે અહિત માટે પણ કોઈ વખતે પ્રયત્ન કરે છે, એમ આ શ્લોકમાં કહ્યું છે. ત્યાં સ્વહિતાય અર્થ પણ શક્ય છે. એમાં પણ જ્યારે સ્વાર્થવૃત્તિ આવી જાય છે ત્યારે પ્રાણી સંબંધ ભૂલી જાય છે. સ્વાર્થ અંધ છે અને કોઈ વાર અહિત માટે-નુકસાન કરવા માટે પણ આપત્તિના વખતમાં કામ કરે છે, એ પણ અનુભવની વાત છે. ભાઈઓ લડે ત્યારે ગોળાના પાણી હરામ થાય છે. ન્યાયમંદિરમાં એવા અનેક ઝગડા આવે છે. કહેવાની મતલબ અહીં એ છે કે ચારે તરફ આકૃતનાં વાદળાં અનેક પ્રકારે ચઢી આવ્યાં હોય તેવે વખતે ધર્મ જ સહાય કરે છે.

ચ. ૬. ધર્મના પ્રભાવથી શું શું મળે છે તે પર લાંબાણુ ચત્રક આવતા શ્લોકમાં આવવાનું છે. ત્યાં ધર્મનો અર્થ પૂર્વ પુણ્ય-પાછળના વખતમાં કરેલી સારી કમાણી સમજાય છે. અને ધર્મનો એ વ્યવહાર દૃષ્ટિએ સાદો ખ્યાલ છે.

ન્યારે આપણે ઘેર લીલાલહેર હોય છે, ખાવાપીવાની વિપુળતા હોય છે, પૈસાની કમાણી સારી હોય છે ત્યારે આપણને આખી દુનિયા સુંદર લાગે છે. ન્યારે માખી ખૂડવા લાગે છે ત્યારે વાતાવરણ ઊંડ ઊંડ લાગે છે. એ સર્વ વ્યક્તિગત દૃષ્ટિ છે.

જ્યારે પુણ્યપ્રકૃતિનો ઉદય હોય છે અને પાત્રા સ્વર્ગા પડતા હોય છે ત્યારે આખી દુનિયા આપણી સાથે દસે છે. આપણને પક્ષીનાં ગાન, વનરાણીની ઘોભા, પર્વતની હીઠાશ, નીલરત્નાનાં વહન, સમુદ્રના તરંગ, ચંદ્રની જ્યોત્સ્ના વિગેરે સર્વેમાં આનંદ આવે છે. ચરાચર જનત આપણી સાથે દસતું હોય અને આપણને સર્વ પ્રકારે આનંદ આપવા તૈયાર થઈ રહ્યું હોય એમ આપણને લાગે છે. ત્રણ લોકમાં જાણે આપણો વિજય પ્રસરતો હોય અને પ્રાણી-પદાર્થો સર્વ આપણને આપ-કારે આપવા, આનંદ અર્પવા ઉત્તુકત થઈ રહ્યા હોય અને આપણે એનાં સર્વ વિલાસનૃત્યનાં કેંદ્ર હોઈએ એવો આપણને ખ્યાલ થાય છે આ સર્વ પુણ્યકર્મનો-ધર્મનો પ્રભાવ છે.

(બ્યક્તિગત પ્રાણીના પુણ્ય તેને આનંદ આવે છે પણ એમાં અચર-સ્થાવર પૌદ્ગલિક જગતને સ્થાન નથી તેથી ઉપ-રનો જ અર્થ શક્ય લાગે છે.)

ધર્મ પ્રાણીનું દ્વિત કરનાર છે અને એનાં સર્વ ઇંદ્ર પદાર્થોની સિદ્ધિ કરી આપનાર છે. આ પ્રાણીને જે માગે તે મળે અને એની ઉત્તરોત્તર સમગ્ર વધારે ને વધારે જળવાતી જાય તેનું કારણ એની પુણ્યપ્રકૃતિ છે. એણે કરેલી ધર્મની આસેવના એને અત્યારે ફળ આપતી રહે છે. એનું આ જીવમાં જે ઇંદ્ર દ્વિત થાય તેનું મૂળ કારણ ધર્મ છે. સામાન્ય સમજણ-વાળા સુખી હોય છે અને વર્ષો સુધી અભ્યાસ કરનાર અને લાંબી નજર પહોંચાડનાર જમે ઉધારના પાસાં સરખાં પણ કરી શકતા નથી એવું ઘણીવાર એવામાં આવે છે, તે અગાઉ ઉત્પન્ન કરી રાખેલ શુભ સંચયના ખુલાસાને જ માગી રહેલ છે.

ધર્મ સર્વ પ્રકારના હિત માટે પ્રયત્ન કરનાર છે તેટલું જ નહિ પણ એ સર્વ અર્થ-ઇચ્છિત વસ્તુ અને શિદ્ધિને આપનાર છે. આહી જે વસ્તુની ઇચ્છા થાય તે મળી આવે તે કાંઈ આકસ્મિક નથી. ઘણા પ્રાણીને મોઢક ખાવાનું મન થાય પણ લોટ હોય તો ધી હોતું નથી અને જન્ને હોય તો ગોળ કે સાકરનો જોગ ખાતો નથી. ઇષ્ટ ઋદ્ધિ-સિદ્ધિ મળવી એ ધર્મના પ્રતાપે જ પ્રાપ્ય છે. પોતાની શક્તિ ઉપર જ ગણતરી કરનાર અનેક વખતે ખોટા પડતાં આપણે દરરોજ જોઈએ છીએ.

એવી જ રીતે આ લવમાં અને પરલવમાં ઇષ્ટ સ્વર્ગને આપનાર પણ ધર્મ જ છે. વૈભવ, વિલાસ, આનંદ ઇચ્છનાર સ્વર્ગ ઇચ્છે છે, ત્યાગી મોક્ષ ઇચ્છે છે. પરંપરાએ મોક્ષ અપાવનાર ધર્મ જ છે. ત્યાં પુણ્ય પ્રકૃતિનો નાશ કરવો પડે છે, પરંતુ તે રસ્તાની પ્રાપ્તિ માટે અનુકૂળતા કરી આપનાર તરીકે આપણે ધર્મને ગણી શકીએ.

ન ઇચ્છવાજોગ આપત્તિનો-ઉપાધિથી ભરેલા વિકટ અને અનિષ્ટ પ્રસંગોનો આ સંસારમાં પાર નથી. પૈસા જોઈ એસવા, પુત્ર સ્ત્રીનાં મરણ, શરીરને વ્યાધિ, કોઈ સાથે અણબનાવ, અપકીર્તિ વિગેરે અનર્થના અનેક પ્રસંગો વારંવાર જની રહેતા જોવામાં આવે છે. ધર્મ આવા અનર્થના પ્રસંગોને દૂર રાખે છે, એવી પીડા આવવા દેતો નથી અને અંધારી રાત્રે બચાવ કરે છે. પુત્રી કે પુત્રવધૂનું વૈધવ્ય, માનસિક મૂંઝવણો વિગેરે અનર્થોને એ અટકાવી દે છે. કદાચ કોઈ પાપકર્મના યોગથી એવી કદર્થના આવી પડે તો તેને સહન કરવાનું ધર્મ સામર્થ્ય આપે છે.

આવી રીતે સચરાચર જગતને ધર્મ ઉજ્જવળ બનાવે છે, આ લવ પરલવમાં હિત કરીને અર્થસિદ્ધિ કરી આપે છે

અને અનર્થની કલ્પનાને તદ્દન નકામી બનાવી દે છે. તેવા મહા-
દયાવાળા-કારુણિક ધર્મને આપણા અનેક વાર પ્રણામ હો !

ધર્મ વૈભવ અને મહામંગલિકમાળા વિસ્તારી આનંદ પૂરે છે.
ધર્મ આચરનારની આવડત, વિવેક અને વીર્યોદ્ભાસ પ્રમાણે
તેની પ્રગતિ કરી આપે છે. એ પુણ્યપ્રાગ્ભારને દર્શાવનાર
ધર્મરાજને નમસ્કાર છે ! એને નમસ્કાર છે એટલે એનું મૂલ્ય
સમજી એને એ સ્વરૂપે ઝાળખવાનું છે અને એની જમે પુંજ
ખર્ચ ન બાચ એ ધ્યાનમાં રાખી, એમાં પ્રતિદિન વધારો
કરવાનો નિર્ણય કરવા યોગ્ય છે. ખાલી મસ્તક નમાવવાથી
વાસ્તવિક પ્રણામ ન થાય, માટે આદર-સ્વોકાર-આચરણયુક્ત
પ્રણામ કરવો તેથી જ સાદો પ્રણામ ન લખતાં ઉપાધ્યાયશ્રીએ
બક્તિપ્રણામ શબ્દનો ઉપયોગ કર્યો છે. ‘ બક્તિ ’ માં આંતર પ્રેમ,
શ્રદ્ધા અને ઉમળકાનો સમાવેશ થઈ બાચ છે.

છ. ૭. ધર્મ એટલે ચારું ચારિત્ર-ઉત્તમ વર્તન. એનાથી
બાંધેલ શુભ કર્મ આ દુનિયામાં અનેક પ્રકારના લાભો આપે છે
અને જ્યવહારુ પ્રાણીને આનંદ આપે છે. એ ધર્મ કલ્પવૃક્ષ છે.
ધર્મકલ્પવૃક્ષથી કેવી કેવી વસ્તુઓ મળે છે તેની યોગી વાત-
ટીઓ બતાવીએ. ધર્મના પ્રભાવથી નીચેની વસ્તુઓ મળે છે,
તેથી તેમાંની કોઈ પણ વસ્તુ મળે ત્યારે એને પૂર્વ શુભ કર્મનો
ઉદય-પૂર્વ આચરેલ ધર્મનું ફળ સમજવું. સમાન અભ્યાસ
તેમજ આવડતવાળાની મુખ સગવડોમાં આ પુણ્યપ્રાગ્ભારના
દેરકારથી, નફાવત પડે છે. બાકી કરેલ ક્રિયાનો નાશ થતો નથી
અને ન કરેલ કાંઈ આવી પડતું નથી.

ધર્મથી એકાક્ય સત્ય મળે છે, અન્તર્ભૂતની પદવી પ્રાપ્ત થાય છે, સાર્વભૌમિક ધર્મ-પુણ્યની પ્રજાપતિથી મળે છે.

ધર્મથી રૂપવતી, સુશીલ, પ્રેમાય પત્નીનો યોગ થાય છે, એ આશ્રવન પનિસેવા કરે છે અને પનિપદાગળા રહે છે. પતિની અગવડ જાળવવામાં એને હવનસાધન કરવામાં છે અને પોતાના ક્ષેત્રમાં એ ગૃહસ્થાત્રાજી બની રહે છે. સુકૃતીન નારી પ્રાપ્ત થવી એ પુણ્યસાગિની વિપુલતા સૂચક છે.

ધર્મથી દીકરાને ઘેર દીકરા થાય છે અને દીકરાઓ પણ પિતાના નામને સાર્થક કરનાર, પિતાની આજ્ઞામાં વધારો કરનાર અને સર્વ પ્રકારે યોગ્ય લેમજ વિનયી થાય છે. વ્યવહાર નજરે દીકરાને ત્યાં દીકરા થવા એ ભાગ્યની નિશાની ગણાય છે.

ધર્મથી અન્યને રૂએ-ગમે તેવું રૂપ પ્રાપ્ત થાય છે. શારૂં રૂપ એ ખાસ લાલ છે. માણસો અંતરના ગુણ તેા પરિચયે જાણે, પણ આકર્ષક આકૃતિ દુનિયામાં ઘણીવાર જાદુ કાર્યસાધક નીવડે છે.

સુંદર કાવ્ય કરવાનું આતુર્ય ધર્મથી પ્રાપ્ત થાય છે. કવિ બનાવી શકાતા નથી, એ જન્મે જ છે અને સુંદર કવિની સર્જક-શક્તિ નૈસર્ગિક જ હોય છે. એ નૈસર્ગિક શબ્દ જ પૂર્વનું સુકૃત્ય સૂચવે છે. મહામહેનતે નિપજતવેલ કાવ્ય ઉપર કોઈ નજર સરખી પણ નાંખતું નથી; જ્યારે ચાલતાંચાલતાં બનાવેલ કાવ્યો લોકપ્રિય થાય છે અને વર્ષો સુધી લોકરુચિને પોષે છે. એ શક્તિ ક્ષયોપશમ વગર આવતી નથી અને એ ક્ષયોપશમ તે જ પુણ્ય-તે જ ધર્મ.

સુસ્વર પ્રાપ્ત થવો એ પણ ધર્મનો પ્રલાવ છે. કંઠમાધુર્ય, સલાને રીઝવવાની વ્યાખ્યાનશક્તિ, મોટી પરિષદમાં-મેળાવડામાં

માનવકે માનવ કરવાનો યોગ્ય અને લોકાર્થિ જગતે તેથી
પર પ્રાપ્ત થવો એ મુશ્કર નામકર્મના ઉદયથી બને છે. તાર,
મુર શક્તિ મધુર ગાયનશક્તિ પણ આ જ વિભાજનમાં આવે
છે. એ જરૂર પુણ્યપ્રકૃતિ પેદીની એક પ્રકૃતિ છે. એ ધર્મ-
કલ્પવૃક્ષની ફળપરિણતિ છે.

શરીરે નિરાંગી થવું એ ધર્મનું ફળ છે. સાત્ત્વંદનીય
કર્મનો ઉદય હોય તો જ એનો પ્રાપ્તિ થાય છે. ‘પહેલું મુખ
તે બંધ નયો’ આ દુનિયામાં શરીર વેળવ, નિરાંગી શરીર,
સરખાં અંગોપાંગો અને માટવાળું શરીર મળવું એમાં નિર્માણ
નામકર્મનો મદદગાર પણ છે. તત્ત્વજનક પુણ્યકર્મજનક પૂર્વે કર્યું
હતું, એનો એ વિપાક છે.

ગુણનો પરિચય : સદ્ગુણની ઓળખાણ, ઉદારતા, મંદી-
રતા, નમ્રતા, વસ્તુલતા આદિ લોભ તેને સમજવા અને તેનાથી
રાજ થવું. આ વિષય પર ચોદમી પ્રમોદ ભાવના આવવાની છે
તેથી અત્ર વધારે વિવેચન ન કરીએ; પણ એ સ્થિતિ ધર્મના
પ્રગાપે જ પ્રાપ્ત થાય છે તે સમજીએ.

સૌજન્ય : સમજનતા. જેને ‘નેન્ટલમેન’ કહે છે તેના
ગુણોનો નૈસર્ગિક પ્રવાહ અથવા સારા માણસ સાથે પરિચય.
આ મૈત્રી ભાવનાનો વિષય છે. એ પર તેરમી ભાવનામાં વિવેચન
થશે. એ પુણ્યફળપરિણતિ છે. સમજન થવું, સમજન-સંગતિ
થવી, એ સર્વ ધર્મકલ્પદ્રુમનાં ફળો છે.

મુખ્યુદ્ધિ : સન્મતિ, સત્યાસત્ય, ક્રિતાક્રિત પારખવાની શક્તિ,
વિવેક. આ સદ્ગુણ એ મતિજાનનો વિષય છે અને ખૂબ

આહ્વાદ ઉપજાવે તેવાં પરિણામો નીપજવી સાચો રસ્તો જતા-
વનાર છે. સંદેહે સત્તામ્ અંતઃકરણસ્ય પ્રવૃત્તયઃ પ્રમાણમ્ । સંદે-
હવાળી વસ્તુઓમાં સંતપુરુષોનાં અંતઃકરણની પ્રવૃત્તિઓ પ્રમાણ-
ભૂત મનાય છે, પણ એવું પ્રમાણત્વ લાવવા માટે અંતઃકરણ
શુદ્ધ ભેદ્ય એ અને વિચારક સંત હોવો ભેદ્ય એ. એ ક્યારે થાય ?
તે અન્યત્ર વિચારવામાં આવ્યું છે (જુઓ. મારો સૌજન્ય
પરનો લેખ). અત્ર એવી સદ્બુદ્ધિની પ્રાપ્તિ એ ધર્મકલ્પવૃક્ષનું
ફળ છે એ નિર્દિષ્ટ કરવાનું છે. આ શ્લોકમાં દશ વસ્તુઓ ગણાવી
છે તે ગણી લેવી.

આવી રીતે ધર્મના પ્રભાવથી અનેક સગવડો, સુખો, વૈભવો,
આનંદો, વિલાસો મળે છે. સારા કુળમાં જન્મ થવો, સર્વ
ઇન્દ્રિય અનુકૂળ હોવી, શરીરવૈભવ સારો હોવો, બુદ્ધિશક્તિ,
ગૃહણશક્તિ, તુલનાશક્તિ સારી હોવી, મગજ ચોખ્ખું હોવું,
ઢોઢુણિક જનોની અનુકૂળતા હોવી, ખાવાપીવાના પદાર્થોની
વિપુળતા હોવી, સારા શહેરમાં વાસ હોવો, સત્સંગતિ હોવી,
અર્થા વાર્તા ઉત્તતંજ થતી હોય તેવા પ્રસંગમાં રહેવાનું થવું, આદેય
વચન થવું, કીર્તિ થવી, યશ થવો વિગેરે અનેક અનુકૂળતાઓ
ધર્મના પ્રભાવથી મળે છે. આ પત્રકમાં બીજી સેંકડો જાખતો ઉમેરી
શકાય તેમ છે તે સર્વ સમુચ્ચયે અને વ્યક્તિગત સમજી લેવી.

અત્યારે આપણને અનેક અનુકૂળતાઓ મળી છે, પરંતુ જરૂરી
વસ્તુઓ કે અનુકૂળતાઓ મળી હોય ત્યારે તેની વાસ્તવિક કિંમત
જાહેર જોઈને થાય છે. એ વાતને જાણુ પર રાખીએ તો પણ જે
ધર્મના પ્રભાવથી મળ્યું છે તેનાથી ઘણું કરી શકાય તેમ છે.
ધર્મનો મહિમા જતાવતાં આવું આવું અનેક ધર્મથી મળે છે
તે જતાવવાનો અત્ર આશય છે. એ વસ્તુઓમાં રાચી જવું અને

તેથી વધારે ઘંટા આત્મવિકાસ અટકાવેા એ ઉચિત છે કે નહિ તે અત્ર પ્રસ્તુત નથી. એ પુણ્યાનુભવી પુણ્ય દેાય તો તેનો ઉદય લોભવતાં વિશેષ પુણ્યબંધ કરાવે છે અને પાપાનુભવી પુણ્ય દેાય તો તે લોભવતાં પાપ બંધાવીને ધોર પરિણામ નીપજાવે છે. પુણ્ય લઈને આવેલા ચક્રવર્તીઓ સાતમી નરકે પહોંચ્યા છે તે ધ્યાનમાં રાખવું. એ સર્વ આ ભાવનાનો વિષય નથી. આ ભાવના તો એક જ વાત બતાવે છે કે જુઓ! ધર્મથી બચવાનો માર્ગો. પચાંદ કરે તેવી પણ અનેક સગવડો મળે છે. મતલબ એ સગવડમાં રાચી જવું એ કહેવાનો અત્ર આશય નથી, પણ, ધર્મની આદેયતા બતાવવાનો જ ઉદ્દેશ છે.

એક વાત યાદ રાખવી જરૂરની છે અને તે એ છે કે ધર્મ સ્વર્ગ પણ આપે છે અને ધર્મ પરંપરાએ મોક્ષ પણ આપે છે. સ્વર્ગના સુખ અનુપમ છે અને દીર્ઘકાળના છે, પણ અતે પુણ્યરાશિ પૂરી થતાં ત્યાંથી પતન થાય છે. મોક્ષનાં સુખ અનંત છે અને નિરવધિ છે. ધર્મકલ્પદ્રુમનાં આવાં આવાં ઉત્તમ ફળો છે તેમાંનાં કેટલાં બતાવી ચકાચ ? આ દશ પ્રકાર ઉપરાંત ધર્મ શું શું આપે છે ? તે અષ્ટકના સાતમા શ્લોકથી વિચારી લેવું. ત્યાં અંતિમ આશ્ચર્ય બતાવ્યું છે તે ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાની જરૂર છે.

x x x x

ધર્મભાવના :: ગેયાષ્ટકપરિચય

ધ્રુવપદ. ધર્મની વ્યાખ્યા કરતાં શ્રી દયવૈકલિક સૂત્રની ટીકામાં આચાર્ય શ્રીહરિભદ્રસૂરિ મહારાજ કહે છે કે દુર્ગતિ પવિત્રતા પારવતીતિ ધર્મઃ એટલે દુર્ગતિમા પડતા પ્રાણીને ધારી રાખે તે ધર્મ. તેઓ ધર્મની જે વ્યાખ્યા કરે છે તે શુભ અનુદાન

અને સંયમમાં આવી જાય છે. અર્થિસા, સંયમ અને તપ એ ત્રણ શબ્દમાં ધર્મની કુલ ગાળતો આવી જાય છે. એ ઉત્કૃષ્ટ મંગળ છે. જાતે મંગળમય છે અને પ્રાણીને મંગળમય બનાવે છે, પ્રાંતે મનુષ્યનો દેવ બનાવી પરમાત્મપદ પ્રાપ્ત કરાવનાર પણ ધર્મ છે. આવા ધર્મ ઉપર જેનું મન નિરંતર રહે છે તેને દેવતાઓ પણ નમે છે. દેવતાઓ નમે એમાં કાંઈ નવાઈ નથી કારણ કે અર્થિસા, સંયમ અને તપ એમાં જ ધર્મનું સર્વ નત્ય સમાયેલું હોવાથી તે સર્વ ઇષ્ટસિદ્ધિપ્રદ છે.

આવા ધર્મને શ્રી વીતરાગ દેવે પ્રકાશ્યો છે, ઉજ્જોષ્યો છે અને ગણધરોએ સૂત્રોમાં શુદ્ધ્યો છે એમાં પરસ્પર વિરોધ નથી, એમાં આત્માનું સ્થાન અપૂર્વ છે, એમાં અપેક્ષાવાદ સર્વ મતમતાંતરોને અંશસ્વયનું મહાસ્થાન અપાવે છે, એમાંનાં પ્રમાણવાદ સત્યોને કેંદ્રસ્થ કરે છે, એનો સ્યાદાદ અનેક દૃષ્ટિબદ્ધોને સ્થાન આપે છે, એનો કર્મવાદ, શુણ્ઠસ્થાન-કમારોહ, નિગોદનો સિદ્ધાન્ત અને વિકાસવાદનાં સૂત્રો અપ્રતિહત છે. ધર્મની પરીક્ષા સુવર્ણની પેઠે ચાર પ્રકારે કરવાની છે. સોનાને કસોટી પર ઘસવામાં આવે એ પ્રથમ પરીક્ષા (નિર્ધર્ષણ). એના પર કાપ મૂકવામાં આવે તે બીજી પરીક્ષા (છેદ). એને અગ્નિમાં ગરમ કરવામાં આવે તે ત્રીજી પરીક્ષા (તાપ) એને હથોડીથી ટીપવામાં આવે તે ચોથી પરીક્ષા (તાડન). સોનાની પરીક્ષા આ ચાર રીતે થાય છે. તેમ ધર્મની પરીક્ષામાં પણ ચાર બાબતો જોવાની હોય છે. (૧) એનો ઉપદેશક વર્ગ કેવો છે? એનું વર્તન-ચરિત્ર કેવું છે? એ પ્રથમ. (૨) એનું જ્ઞાન કેવું છે? એમાં પરસ્પર વિરોધ છે કે નહિ? તે દ્વિતીય. (૩) એ ધર્મમાં આચાર કેવો બતાવ્યો છે? તે તૃતીય. (૪) અને તેનો

યોગ સમાધિમાર્ગ કેવો છે ? તે ચતુર્થ. ચાર પ્રકારની પરીક્ષા પર આચાર્ય શ્રી હરિભદ્રસૂરિનાં આટકની પ્રથમ શ્લોકની ટીકામાં ખૂબ વિસ્તારથી વર્ણન છે તે વિચારવા યોગ્ય છે. આ સંબંધી પ્રચલિત કાવ્ય યાદ કરવા જેવું છે. યથા ચતુર્થિઃ કનકં પરીક્ષ્યતે, નિર્ઘર્ષણચ્છેદનતાપતાડનૈઃ । તથા ચ ધર્મો વિશ્વ-
દોષદેશકૈઃ, ધૃતેન શીલેન સમાધિભાવતઃ ॥ આનો આશય ઉપર ૬૫૪ કહેવાઈ ગયો છે. એના ઉપદેશકો ભવશીરુ છે, એના પ્રભુતાઓ ત્યાગી છે, એનો ઇતિહાસ અજાણનો છે અને એમાં મોટા વિભાગના લેહો તદ્દન સામાન્ય અને બુદ્ધિમગ્ન હોવા છતાં કાળબળે ઉચ્ચ રૂપ ધરી રહ્યા છે; પણ એના મૂળ મુદ્દામાં તફાવત જરા પણ નથી. સાધનધર્મોના તફાવતોને વચગાળેના વખતમાં અદ્યતિત મહત્ત્વ અપાયું છે એ દુર્ભાગ્યનો વિષય છે, પણ એના મૂળ મુદ્દાઓ તો આખા ઐતિહાસિક કાળમાં અવિ-
ચ્છિન્ન પ્રવાહરૂપે વગર તકરારે એક રૂપે જ ચાલુ રહ્યા છે. આવા ધર્મને—આત્મસ્વરૂપ પ્રકાશનાર—ધર્મને—સર્વ ધર્મોને સમ-
જનાર ધર્મને ઉદેશીને ઉપાધ્યાયધી કહે છે કે ‘હે ધર્મ !
મારું રક્ષણ કર, રક્ષણ કર. મારો ઉદ્ધાર કર, ઉદ્ધાર કર. મને આ સંસારના ચક્રાવામાંથી ખસેડી મેઘધ્વનિરમ્ય લઈ બા અને હૃદયને માટે મને આનંદ ધાય તેમ કર’ એ ધર્મ કેવો છે ?
તેને માટે આ મુવપદમા ત્રાણ વિશેષણો વાપર્યા છે તે પ્રત્યેક બહુ સુંદર છે, આગળ પણ બીજા સંબોધનો આવવાનાં છે કુલ બાર વિશેષણો ને સંબોધનો છે. આપણે આ મહાન ધર્મને ઉદેશીને કહેલાં સંબોધનરૂપ વિશેષણો વિચારી જઈએ:—

ક) ‘મંગલકમલકલિનિકેતન’ હરેક સંબોધન ધર્મને ઉદેશીને છે. હે મંગલકમળકલિનિકેતન ! એ પ્રથમ સંબોધન

છે. મંગળ એટલે આનંદ મહોત્સવ. ઇષ્ટપ્રાપ્તિના હેતુઓ. આ મંગળ શબ્દની વ્યાખ્યા પર શ્રીદશવૈકાલિકસૂત્રની ટીકામાં તથા શ્રી વિશેષાવશ્યક લાખ્યમાં અને આચાર્યશ્રી હરિભદ્રસૂરિએ કરેલી વૃત્તિમાં એના નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય, લાવ એ પ્રમાણે ચાર વિભાગ પાડી ખૂબ વિવેચન કર્યું છે. આપણે સ્થળસંકોચને કારણે એ વિવેચનમાં ન ઉતરી શકીએ. ધર્મ સદા માંગલિક છે, ઇચ્છિત વસ્તુને અપાવવાનો હેતુ છે અને તારણહાર છે.

ધર્મ મંગળરૂપ એ કમળા-લક્ષ્મી, તેને કીડા કરવાનું મંદિર છે. મતલબ ધર્મ મંગળલક્ષ્મીનું કીડાસ્થાન છે. ધર્મ સદા માંગલિક હોઈ એ જ્યાં હોય ત્યાં મંગળલક્ષ્મી કીડા કરે છે, ત્યાં લીલાલહેર થાય છે અને સદા આનંદ વર્તે છે. એવા હે મંગળકમલાના કીડામંદિર ધર્મ ! તું મારો ઉદ્ધાર કર. આ યોજના સર્વ સંબોધનોમાં કરવી.

(ઘ) ' કરુણાકેતન ' ધર્મનો વાવટો કરુણાનો છે. સર્વ જીવો પર દયાલાવ, અભય લાવના એ ધર્મ છે. ધર્મના મંદિર ઉપર કરુણાનો સફેદ ઝુંડો નિરંતર લીડે છે. એના મંદિરમાં જે આવે તે નિર્ભય થઈ જાય છે. તીર્થંકરના ચાર મોટાં ઉપનામોમાં એક ' મહામાહણ ' ઉપનામ છે. એના ધર્મ-ચક્રમાં કરુણાનો ઉલ્લેખ વ્યક્ત થાય છે. હે કરુણાકેતન ! ધર્મ ! મને પાળ, મને પાળ.

(ઙ) ' ધીર ' અવિચલિત. મજબૂત. સમુદ્રને ધીરનું ઉપનામ અપાય છે. વિશિષ્ટ નાયક ધીર અને વીર હોય છે. પરાવશ્યકપદ્ધતિથી એકચિત્તવાળાને ધીર કહેવામાં આવે છે. ધર્મમાં

વિશિષ્ટ વિવેક, અને વિનયશીલતા હોય છે. એ સર્વ ધીર શબ્દથી અનુદર્શિત છે. હે વીર ધર્મ ! મારું રક્ષણ કર, રક્ષણ કર.

(ઘ) 'દિયસુમ્નસાધન' મોક્ષરૂપ મહાઆનંદ આપવામાં પ્રવીણ ! ધર્મ જરાબર સાધ્યો હોય તો તે પરંપરાએ મોક્ષ અપાવવાનું સાધન બને છે. આ દૃષ્ટિએ ધર્મ પર અગાઉ વિવેચન થઈ ગયું છે.

(ઙ) 'નયમયયાધન' સંસ્કારમાં અહીંથી તરફી કુટાણું, એક ખાડામાંથી બીજામાં પડવું અને એમ ઉત્તરોત્તર ચલાવવું, જન્મમરણની જંબળોમાં પડવું, ધર માંડવાં અને ઉપાડવાં, સંયોગ-વિયોગનાં દુઃખ ખમવાં, ઘડપણની આપત્તિઓ સહવી-આ સર્વ જોયોને અટકાવનાર ધર્મ છે. એ ચક્રબ્રમણનો છેડો આણનાર છે અને બચથી મુકાવનાર છે. આવા જયને અટકાવનાર ધર્મનો વિનય (અંયકર્તા) પ્રાર્થના કરે છે.

(ચ) 'જગદાધાર' હે જગતના આધાર ! ત્રણ ભુવનના જે પ્રાણીઓ તારો આશરો લે તેને ટેકો આપનાર ! આશ્રયે આવનારને ધર્મ કદી લાલ મારતો નથી કે નિરાશ કરતો નથી. એ શરણાગતનો વત્સલ છે, માત-પિતાની પેઠે પ્રેમથી આશ્રય આપનાર છે અને ત્યારે સર્વ દિશાઓ શૂન્ય દેખાય ત્યારે ધર્મ કાળી ચાતનો હેંકારો છે. હે જગતના આધાર ધર્મ ! મને આશરો આપ, મને તારી દુકંમાં લે અને મને જાણવ !

(છ) 'ગંધીર' સમુદ્ર જેવો વિશાળ. સર્વનો રક્ષક, પાલક, પોષક અને સર્વશાહી ધર્મ છે. એવા હે ધર્મ ! તું મને તાર. આ સાતે વિશેષજ્ઞોમાં વિલક્ષણ ચમત્કાર છે. પ્રત્યેકમાં એક એક વિશિષ્ટતા તો ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે. ક. ધર્મનું

મંગળ સ્વરૂપ રજૂ કરે છે, જ્ય એનું કરુણા સ્વરૂપ ચર્ચે છે, ગ અવિચળ સ્વરૂપ બતાવે છે, ઘ એનું સાધ્ય-લક્ષ્ય બતાવે છે, છ એનું નકારાત્મક સ્વરૂપ બતાવે છે, જ એનો આધારરૂપ પ્રકાર દર્શાવે છે અને ઙ એની વિશાળતા સૂચવે છે.

આવો મહાન વિશાળ ધર્મ છે. એ પ્રાણીને સર્વથા જાગૃત રહી સહાય કરે છે અને એનાથી સદા મંગલિકમાળા વિસ્તરે છે. જે ધર્મ આવો હોય, જે ધર્મના પ્રભુતા રાગદ્વેષથી મુક્ત હોય, જેને ઈહલોકની પ્રશંસા ઇષ્ટ ન હોય, જે ધર્મના સ્વરૂપલેખનમાં પરસ્પર વિરોધ ન હોય એ ધર્મનો આશ્રય કરવો, એ ધર્મને તારણહાર સમજવો અને એને જીવન અર્પવું એમાં અમુક વેશનો આગ્રહ ન હોય, અમુક ક્રિયાનો આગ્રહ ન હોય, અમુક પદ્ધતિનો પરાણે સ્વીકાર ન હોય; પણ દેવળ જ્ઞાનચક્ર ઉઘાડાં રાખવાનો આગ્રહ હોય, વિવેક ચાતુર્ય દર્શાવવા વિજ્ઞપ્તિ હોય, પરીક્ષા કરવાની આમંત્રણ હોય, ઉપરના સાતે ગુણો જે ધર્મ ધરાવતો હોય તેની પાસે શિર જુકાવવું, એને શરણે જવું અને એની દ્વારા સાધ્યે પહોંચવું. હે ધર્મ ! તું મારો ઉદ્ધાર કર અને આ લવ-જંજળમાંથી મને છોડાવ ! આ આખું ધ્રુવપદ પ્રત્યેક ગાથાની પછવાડે જરૂર બોલવું. રાગ જાણીતો અને મસ્ત છે. વિવેચન વિશેષ કરવાની આવશ્યકતા હવે નહિ રહે. ઉદ્દેશ અત્યાર સુધીમાં બનતી રીતે સ્પષ્ટ થઈ ગયો છે.

૧. વરમાદનું મંડળ પૃથ્વી ઉપર અમૃત જેવું જળસિંચન કરી પૃથ્વીને નવપલ્લવિત કરે છે. સૂર્ય ચંદ્ર ઉદય પામી પોતાનો ધર્મ બજાવે છે. આ ધર્મનો પ્રભાવ છે. વસ્તુસ્વભાવ એ ધર્મ

છે. વરસાદનો ધર્મ વરસવાનો છે. સૂર્ય ચંદ્રનો ધર્મ ઊગવાનો અને ગરમી આપવાનો તથા શાંતિ આપવાનો છે. આ બાબત પર વિવેચન ન શ્લોકમાં થઈ ગયું છે. આ ગ્રંથના ટીકાકાર સ્વર્ગસ્થ પં. ગંભીરવિજયજી કહે છે કે ના શ્લોકમાં ઉપદેશ છે અને અહીં સ્તુતિ છે તેથી પુનરુક્તિ દોષ થતો નથી. વૈરાગ્યમાં પુનરુક્તિ દોષ લાગતો નથી એવો શ્રી ઉમાસ્વામિ વાચકનો પ્રશ્ન-રતિમાં અભિપ્રાય છે. (બુઝો. સદરહુ ગ્રંથનો શ્લોક ૧૩-૧૪ માં) જેથી પુનરુક્તિ જેવું લાગે તો મારી માન્યતાનુસાર તેમાં વાંધો હોય શકે નહિ અર્થ સ્પષ્ટ છે. વિવેચન અનાવશ્યક છે.

૨. આ પૃથ્વી દોષના પશુ ટેકા વગર અધર રહેલી છે, એવી ને વિશ્વસ્થિતિ છે તે તેનો સ્વભાવ છે. આ વસ્તુસ્વભાવમાં અનેક કારણો છે તેની અત્ર ચર્ચા અસ્થાને છે. ને સ્થિતિ છે તે સમજાવી અને તેનો તે સ્વભાવ સ્વીકારવો એમાં આનંદ છે. આવા ધર્મને વિનયપૂર્વક-આદરપૂર્વક સેવવો એટલે સમજવો. વસ્તુસ્વરૂપ સમજવાની આવશ્યકતા અત્ર ખાસ બતાવી છે. એનાં સાધનો ઉપસ્થિત કરી અભ્યાસ કરવો અને વસ્તુસ્વભાવને ઓળખવો એ અતિ આદ્ય હોય છે. આ રીતે વસ્તુ-સ્વરૂપ સમજવાની બહામણ કરી એક પ્રકારના અર્ધનો ઉપયોગ બતાવ્યો. હવે ધર્મને બીજા આકારમાં બતાવે છે.

૩. દુર્ગતિમાં પડતા પ્રાણીને ધારણ કરી રાખે-ટેકો આપે તે ધર્મ. આ ધર્મ ચળદનો બ્યુત્પત્તિથી થતો અર્થ છે આવા ધર્મનું ને પ્રાણીઓ ચરણ કરે એટલે તેને આશ્રયે લાય અને જે એનું સ્મરણ કરે એટલે એનું અનુશીલન કરે તેને આ જગતમાં મુકાવે તે આશય કહે છે. ચરણ હમેશાં વાળનું અથવા મોટા

સ્થાનવાળાનું થાય છે. સ્મરણ શ્રદ્ધા પ્રિય વસ્તુનું થાય છે. જ્યાં ભાવ એ જણાય છે કે જે પ્રાણી ધર્મનું આચાર્ય પોતા પર સ્વીકારે છે અને વારંવાર એને પ્રિય વસ્તુ તરીકે યાદ કરે છે, તેને જે પ્રાપ્ત થાય તે હવે કહેશે.

એ ધર્મના ચાર મુખ છે : દાન, શીલ, તપ અને ભાવ. એ ચારે વિભાગ પર પ્રથમ શ્લોક (પરિચય ક)માં વિવેચન થઈ ગયું છે. આ ચારે મુખથી અથવા ચાર પૈકીના એક અથવા વધારે મુખથી જે ધર્મ પ્રાણીને કૃતાર્થ કરે છે તે શું કરે છે તે હવે કહેવાનું છે. પ્રાણી દાનપરાયણ અથવા તો ત્યાગશીલ હોય, શિયળ-બ્રહ્મચર્ય પાળનાર હોય, તપ કરનાર હોય અને ભાવનાશીલ હોય, અથવા એ પૈકી બને તેટલા ધર્મના પ્રકારનું શરણ અથવા સ્મરણ કરતો હોય. મતલબ કે, દાની, બ્રહ્મચારી, તપસ્વી અને ભાવિતાત્મા હોય તેને અનેક લાભો પરભવમાં મળે છે અને એને ધર્મ લાભોની પરંપરાનો પાર નથી.

એ ઉપરાંત આ ભવમાં પ્રાણીના ભય અને શોકને ધર્મ દૂર કરી નાખે છે. ભયવાન પ્રાણીને હાલતાંચાલતાં ભય, ચિંતા રહે છે, એથી એને આત્મવિશ્વાસ કદી આવતો નથી અને ભયવાળા માણસો અસ્થિર મને સંતાતા કરે છે. આછ-વિકાલય, ચોરભય, કીર્તિનાશભય વિગેરે પાર વગરના ભયો પ્રાણીને નિર્માલ્ય-હીનસત્ત્વ બનાવે છે અને એ અકિંચિત્કર થઈ અંતે કાંઈ કર્યા વગર આલ્યો જાય છે. પ્રગતિ કરનારે નિર્ભય વૃત્તિ ખાસ કેળવવી પડે છે અને ધર્મ એ વૃત્તિને જરૂર ઉત્પન્ન કરે છે. શોક તો પ્રાણીને કાંઈ સૂઝવા જ દેતો નથી. આખો

પણ મન પર વિપાદ, ચિંતા અને પરિતાપ થાય, પરિત્રાસે નિઃશ્વાસા મૂકાય અને રહતું આવે. આ અતિ વિચિત્ર છાન-કમ કદી પણ પચાંદ ન આવે તેમાં નિર્ણય નથી.

ધર્મનાં એવો શક્તિ છે કે જેનું શરણ, સ્મરણ કરે તેને આ ભવમાં શોક અને બચ્ચો મુક્ત કરે છે. પ્રેમ અને ધર્માધી ધર્મ કરનારને તમિ જોયા તો એનો આત્મનિવાસ પછો બારે દશે અને એ કદી જબરાયો કે કદી જશે નહિ અને શોકથી વિદુળ પણ થશે નહિ.

જો એટલે બધાપ્રાણો, યોગ્ય સામગ્રી મળી જાય તો મોક્ષમાં જવાની યોગ્યતાવાળો છતાં જે બધા પ્રાણીઓ ઉપર પ્રમાણે વર્તન કરે છે તેના શોક, જાય આ ભવમાં ચાલ્યા જાય છે અને તે દૂર કરનાર ધર્મ છે. સર્વ બધા પ્રાણીઓ મોક્ષે જવાના જ છે એવું નથી, સામગ્રી મળે તો યોગ્યતા તેનામાં છે એટલી જ વાત છે. એટલે બધાત્વનો નિર્ણય હોય તો પણ કેઈ પણ પ્રકારનો ધર્મ આદરી પ્રગતિ સાધવાની તો જરૂર રહે જ છે. ધર્મનું શરણ, સ્મરણ કરવાથી કૃતાર્થતા થાય છે એ વાત અત્યંત કદી, આવો ધર્મ છે એમ જણાવી તેને સંજોષી કહે છે કે હે ધર્મ! મારો ઉદ્ધાર કર, મારો રસ્તો સાફ કર.

૪. ધર્મના દશ પ્રકાર આપણે બીજી જ ગાથામાં સવિસ્તર જોઈ ગયા. એમાંનાં ચારનાં નામ અહીં આપે છે. ક્ષમા, સત્ય, સંતોષ, દયા વિગેરે. એ ધર્મનો અતિ અગત્યનો પરિવાર છે. એ ચાર નામો પૈકી દયા એ સંયમના પેટામાં આવે છે. આ દશે યતિધર્મોના પછો વિશાળ પરિવાર છે. એનું અતિ મુંઢર વિવેચન શ્રી સિદ્ધર્ષિગણે ઉપગિતિભવપ્રપંચા કથાના ચોથા

પ્રસ્તાવમાં વિસ્તારથી કર્યું છે. વિવેક પર્વના ઉપર આદિત્ય-ધર્મ રાજ અપ્રમત્તશિખર પર વિવેકચિદાશન પર એનો છે ન્હારે એના પરિવાર જોઈ હર્ષાશ્રુ આવે છે. આવા શાંત હાંન કિપર અને શંસિતવૃત્ત (પ્રશંસા કરવા યોગ્ય આચરણવાળા) પરિવાર જોઈને મનમાં ઓગ જરૂર થઈ આવે છે કે આવા પરિવાર આપણને પ્રાપ્ત થઈ જાય તો કામ થઈ જાય.

એમાં વધારે મજતની વાત એ છે કે એ દશ પ્રકારના ચતિધર્મોના સગાંવહાલાં જાહુ છે અને સર્વ હુળીમળીને સંદેનાર છે. ચિત્તવૃત્તિના નાકા પર આવેલ પ્રમત્તતા નદીના પુલીનમાં (કિનારા પર) મોહરાજનો મોટો મંડપ બાંધેલો છે. તેને આ આખા પરિવાર સાથે ચાહુ શત્રુતા છે. આ ગાનને પરિવારો સમજવા યોગ્ય છે, પણ એમાં ધર્મરાજ-આરિત્રરાજનો પરિવાર જોતાં ચિત્ત ઠરી જાય તેમ છે. આવા સુદર પરિવારવાળો ધર્મ અનેક ભવોનો નાશ કરે છે, પરિહાર કરે છે, અભાવ કરે છે. આવા ધર્મને પાલન-રક્ષણ કરવા અત્ર વિશ્વસિ છે.

ધ્રુવપદમાં સાત સંબોધન ધર્મના કહ્યા તેમાં અત્ર એકનો વધારો કરવામાં આવ્યો છે તે નીચે પ્રમાણે.

(જ) ‘ દેવાસુરનરપૂજિતશાસન ’ આ ધર્મનો હુકમ દેવો-ખાર દેવલોકના દેવો તથા ખીજા ઐવેયક, લોકાંતિક, અનુત્તરના દેવો માને છે. ભુવનપતિ, વ્યંતર, વાણવ્યંતર વિગેરે અમુરો એના શાસનને સ્વીકારે છે. મનુષ્યો એને પૂજે છે. આ સંબોધન પૂજ્યભાવ જતાવે છે. આવા ધર્મને સંબોધી કહે છે કે હે ધર્મ ! મારો ઉદ્ધાર કર.

પ. ‘ ધર્મ જંધુહીનનો જંધુ છે. ’ એટલે જેને સગાસંબંધી પરિવાર ન હોય તેને એ જંધુ-ભાઈ તરીકે પડખે ભેલો રહી

આપત્તિના વખતમાં ટેકો આપે છે. ઉત્સવમાં, વ્યસન(દુઃખ)માં, દુકાળમાં, યુદ્ધમાં, રાજ્યદ્વારમાં અને સ્મશાનમાં જે પડખે ઊભો રહે તે ખંધુ કહેવાય.

उत्सवे व्यसने चैव, दुर्मिक्षे शत्रुविग्रहे ।

राज्यद्वारे स्मशाने च, यस्तिष्ठति स चांधयः ॥

આ બાણીતો નીતિનો શ્લોક પણ એ જ વાત જણાવે છે.

જેને કોઈનો આશરો ન હોય તેને એ આશરો-ટેકો-સહાય આપે છે. ધર્મના પ્રતાપથી અણુધારી જગ્યાએથી અને ખરે અણીને વખતે સહાય મળી આવે છે. જ્યારે સર્વ દિશાઓ શૂન્ય જણાય ત્યારે બચાંકર વાદળની અંદરના ભાગમાં એક રૂપેરી પાતળી આશાના કિરણવાળી રોશની ફેખાય છે તે ધર્મ છે. એના આશ્વાસનથી પ્રાણી ટકે છે, જીવે છે અને જીવતો નર અનેક બદ્ધો (કષ્ટાણો) પ્રાપ્ત કરે છે. આવી રીતે એ અસહાયની સહાય કરનાર છે.

જે એનો ત્યાગ કરે છે તે આ અતિ જટિલ બવાટવીમાં રખડી પડે છે અને માર્ગ ન મળવાથી ભૂલો પડી ચારે તરફ ગાંડાની માફક આંટા માર્યા કરે છે. પછી એ તિર્થંચોમાં જાય, જન્મવર ખને, એકેદિયમાં ચાટ્યો જાય અને એમ ઉપર-નીચે આંટા માર્યા જ કરે છે.

અત્યારના જીવનમાં ધર્મને તજનારનું અવ્યવસ્થિત સાધ્યવિહીન જીવન વિચારવામાં આવે તો એનો પત્તો કયાં લાગશે એ બાણીમાં કમકમાટી આવે તેમ છે. જ્યાં ધર્મનું હાસ્ય કરવામાં રત્ન પડતો હોય, ધર્મનુષ્ઠાનને નજાળો

અન્યથા તો અર્થવિચારથી કુદરતે જે પણ વાત કહી રહ્યો છે તે વાતને
 મનમાંથી દોરવા, કાંઈક અણગમતે કહીને તેના અર્થને નાકાલે
 રોડમાં ત્યાં દુષ્ટિગ્રસ્ત કરી કુદરતે કાલે કાલે આ દેશમાં અણગમતો-એ
 ઉલ્ટાઈને આ વિચારવાનું છે. એ સમજાવવા માટે આ વાતમાં
 જરૂર પાળુ અર્થોક્ત છે. અર્થવિચારથી જોઈને એ વાતમાં અણગમત
 અર્થ આજરૂપ છે.

૨. અર્થવિચારના સુકુચનનાં પરિણામો કુળિયાં અને મનના
 અંતરમાં નજરે આવી જાય છે. જ્યાં સુધી અણગમત પાડેલાં ન
 હોય ત્યાં જોઈને જરૂરપાત્ર થઈ જાય છે અને અર્થ અર્થિત વાત
 બની જાય છે. જ્યાં હોય ત્યાં સમજ થઈ જાય છે. જ્યાં જાણી
 શી કરવી તે ચર્ચા વિચિત્ર વિચિત્ર પદોનાં પ્રયાગથી થતી
 છે. આવા ધર્મને નિમુક્તિ કરે તો એ જોઈ શકે! માટે ઉદાહરણ.

આ મ્લોકમાં કહેલી વાતમાં ક્રેદર્થને અનિયમોપિત
 લાગશે, એમાં વધારે વિચારવાને અવકાશ નહીં. આત્મચરિત્ર
 બાબતે એનાં વિનુપૂર્વક સમજાવતી થયે, પરંતુ પુરુષવાન
 પ્રાણીને બરાબર અજ્ઞાન કર્યા પછી આ વાત સમજાવશે નહિ.
 ધર્મી નાના ગામડામાં જાય તો ત્યાં પણ અનંક કચેરીમાં એને દંડ
 પદાર્થ મળી આવે છે અને કહેવેલી અગત્યો પણ પગર પ્રયાને
 દૂર થઈ જાય છે. આ સુદાને વધારે આગળ વધારવામાં આવે
 તો આળી કુદરત ધર્મી માણસને અનુકૂળ થતી દેખાશે. ‘જ્યાં
 રામ ત્યાં અયોધ્યા’ એ દિવંદન્તીમાં રામ જ્યાં જાય ત્યાં
 અયોધ્યા તેની પછવાડે જતી નથી, પણ અયોધ્યાના બાવો એ
 જ્યાં જાય ત્યાં હાજરાહજૂર થઈ જાય છે. આ હકીકતમાં
 સત્યાંશ લાગે તો સર્વ હકીકત મનમાં તુરત બેસે તેમ છે.

ધર્મના પ્રતાપે એને દંડકાષ્ટમાં અયોધ્યા યઇ હતી અને આ લેખ પત્ર એ જ જૂનિ (નાયીક જેલ) માં રખતાં ધર્મનો પ્રભાવ અનેક રીતે અનુભવાય છે.

એક મજનું વચન પ્રચલિત છે કે, 'પદે પદે નિધાનાનિ, યોજનં રસકુંપિકા । ભાગ્યદીના ન પદ્યન્તિ, ચકુરન્તા યમુંધરા ॥' પગલે પગલે નિધાનો બદલાય છે અને યોજને યોજને રસકુંપિકાઓ છે. ભાગ્યદીન મને ન ભેદ શકે, બાદી વમુધરા (પૃથ્વી) તો બહુ રતોને ધરનારી છે. ભાગ્યશાળી પૂજમાંથી પણ લાખો મેળવે છે અને હાથ પણ દલાવ્યા વિના જાંડાર ભરી દે છે. આપણા અનુભવમાં આવા અનેક દાખલાઓ આવ્યા છે ધર્મના પ્રભાવથી આનંદ થઇ રહે છે, દુઃખ દૂર જાય છે અને ઉપાધિઓ ટળે છે. ધર્મને ઓળખવો જરૂરી છે, સમજીને કરવો આવશ્યક છે અને એની સેવા ઇશ્વરગદાથી છે ધર્મમાં વિવેક, અમજજી, દેશ-કાળજુના અને અંતરના ભાવો છે. એમા બાહ્ય ઉપાધિને સ્થાન નથી, ધાંધલ-ધમાલને સ્થાન નથી, મનના મનામણાંને સ્થાન નથી, ઝોટાળાને સ્થાન નથી; ત્યાં તગદ ધર્મને જ સ્થાન છે. આવો ધર્મ આત્મધર્મ છે. એવો ધર્મ જંગલમાં મંગળ વતવે તેમાં શી નવાઇ ?

આજે મને એક ભાઈ પૂછે છે કે 'ધર્મ તો ધર્મ આપી શકે, એનાથી પૈસા, વૈભવ, સુખ જેવાં સ્થૂળ લાભ મળે એ વાત બંધબેસતી નથી' પરંતુ ધર્મનો શો અર્થ કરવામાં આવે છે તે પર તેનો આધાર રહે છે. માત્ર ત્યાગ એ જ ધર્મ નથી ધર્મ તો અનેક પ્રકારે થાય છે, અનેક આકારે થાય છે અને

અનેક દૃષ્ટિએ થાય છે. ગાદી સુખમાં પર્યાવસાન માનનારને તેવાં કુળ મળે અને આત્મપ્રગતિના ઇચ્છકને તે મળે. દૃષ્ટિની વિશાળતા, સાધ્યની ચોખવટ અને પુરુષાર્થની જાગૃતિ પર એના કુળલેહનો આધાર રહે છે. વ્યક્તિગત નજરે આ શ્લોકમાં કહેલ સર્વ હુકીકત બનવી શક્ય છે. દુનિયામાં બનતા બનાવો ઉઘાડી આંખે નીહાળે તે ગરાળર જોઇ શકે. મોટા ભયંકર વનમાં રામને અયોધ્યા દેખાતી હતી, સીતાને અગ્નિ જળ સમાન થયો હતો, શ્રીપાળને સમુદ્ર ધરતી જેવો બન્યો હતો અને જે બનાવથી એની સર્વ ઋદ્ધિ અને પત્નીઓ નાશ પામવી જોઇએ તેને બદલે ધર્મના પ્રભાવથી એને મહાન ઋદ્ધિ અને વધારે પત્નીઓ સાંપડી હતી. ધર્મના પ્રતાપથી ઇંદ્રસિદ્ધિ મળે છે તેના દાખલા તો પાર વગરના છે. ધન્નો, શાગિલદ્ર, સુદર્શન અને કોઇ પણ તીર્થંકરનું ચરિત્ર આ બાળતમાં પૂરતો અનુભવ આપે તેમ છે. ધર્મના પ્રભાવની આથી તે વધારે શી વાત કરવી ?

૭ હે ધર્મ ! તું આ ભવમાં ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ પામતાં દશ પ્રકારનાં સુખો આપે છે. ધન મળવું તેનો આધાર પૂર્વે કરેલ ધર્મ પર છે, શરીરનું આરોગ્ય જળવાવું તેનો આધાર ધર્મ પર છે, સર્વ ઇંદ્રિયો સરળી મળવી તે પણ ધર્મ પર આધાર રાખે છે, ઘરે સંતતિ થવી તે પણ ધર્મ પર આધાર રાખે છે. એવી રીતે ઉપર છ શ્લોકમાં બતાવેલા દશ પ્રકારના વૈભવો ?

૧. આ દશ પ્રકાર શેમાં છે ? તેની શોધ કરતાં તે ઉત્તરાધ્યયનના ત્રીજા અધ્યયનમાં આપ્યા છે. આ આખા અધ્યયનનું ભાષાંતર બારમી ભાવનાના પરિચય ક શ્લોકમાં આગળ આપ્યું છે ત્યાંથી જોઇ લેવું.

ધર્મના પ્રતાપથી મળે છે. દાઇ એમાં પોતાની બહાદુરી સમજતાં હોય તો તે માત્ર એટલી જ ગણાય કે, એણે પોતે કરેલાં સુદૃઢતા પ્રતાપથી આ સર્વ અનુદૂળતાઓ તેને મળી છે. અર્થાં ધર્મ એટલે દાન, શીલ, તપ ને બાવરૂપ સુદૃઢતા અમજવા.

સાથે યાદ રહેવું જોઈએ કે એ દશવિધ સુખમાં લોભ પતા થઈ જાય તો પ્રગતિ અટકી પડે છે. સગવડોનો લાભ સવિશેષ ધર્મ કરવામાં લેવો ધટે.

ધર્મ પરબવમાં ઇદ્રાદિ પદવી આપે છે. ધર્મના પ્રભાવથી પ્રાણી દેવ, દેવેન્દ્ર, વિદ્યાધર, ચક્રવર્તી વિગેરે પદ પામે છે. પ્રાણી મોટો ગ્રેહી કે સત્તાધીશ થાય એ પણ પૂર્વજવના ધર્મનો—સુદૃઢતાનો પ્રભાવ છે. એમાં જો પાપાનુબંધી પુણ્ય હોય તો એનો લાભ ભોગવાઈ જાય એટલે પછી ભયંકર પતન થાય છે. આ સર્વ સ્વૂળ સુખોની વાત ધઈ.

વળી ધર્મ અનુક્રમે જ્ઞાન વિગેરે આત્મિક લાભો પ્રાપ્ત કરી આપી અવ્યાબાધ મોક્ષસુખ પણ આપે છે. ધર્મના પ્રભાવથી જ્ઞાનાવરણીય ધર્મનો નાશ થાય છે અને એ રીતે ઉત્તરોત્તર ધાતીકર્મોનો સ્થય કરતાં આખરે કેવલ્યજ્ઞાન પામી, અધાતી કર્મોને પણ ખપાવી, પ્રાણી અનંતકાળને માટે મોક્ષસુખ પામે છે. હે ધર્મ ! તું આ પ્રકારે સ્વૂળ અને આત્મિક સુખ આપનાર છે. એવા હે ધર્મ ! તું મારો ઉદ્ધાર કર, મને માર્ગ સન્મુખ રાખ અને મારો આ લવણમણનો ફેરો હંમેશાને માટે મટી વ્થય એમ કર.

૮. ઉપસંહાર. ધર્મના સાત વિશેષણો—સંબોધનો મુવપદમાં આપ્યાં. એક ચોથી જાણમાં આપ્યું. હવે એ આખા વિષયનો

દિવસોદ્ધાર કરતાં આર વધારે સંબોધનો મળે છે. આ માટે સંબોધનો બહુ મુંદર છે.

(હ) ' નર્વર્તનવર્તમાન ' નામ જેટલો વચન મળે છે. ધર્મશાસ્ત્ર. એ સર્વનો સર્વોદ્ધાર કરી જેવાનો સાચા ધર્મમાં લે નીકળે તે નયનીત સાધન કહેવાય છે. પરંતુ, તે સંબોધન કરના ક્રિયાકાંડો જનાન્ધા હોય છે. તે સર્વનો સાર પડી સુધારો દર્શીકનો આત્મિક દૃષ્ટિએ જેનાં કરી હોય હોયો ધર્મ તે સર્વતંત્રનું નયનીત છે. (ત્યાં સંબોધનનો સંખ્યા મુદ્દો છે તે ધ્રુવપદ અને ચોગા સ્થોત્ર સાથે મળે છે.) આ સંબોધન જેન ધર્મનું નયનીતપાડું-પ્રાધાન્યરૂપ છે.

(જ) ' સનાતન ' ત્રિકાલાગાધિન ધર્મને સનાતન કહેવામાં આવે છે. જૂના, બચિય અને વર્તમાન કાલમાં એ સદા જયવંતો વર્તે છે. સનાતન શબ્દ ઉપર મળી ચર્ચા શક્ય છે. ધર્મના સ્વરૂપને ગરાગર સમજ્યા હોઈએ તો આ શબ્દ એનું યથાયોગ્ય સ્વરૂપ રજૂ કરે છે. સનાતન શબ્દ કોઈ એક મતનો વ્યાપક નથી. જે ધર્મ ત્રિકાલાગાધિન હોય તેને તે યોગ્ય રીતે લાગુ થાય છે. આ સંબોધન ધર્મનું ત્રિકાલવર્તીત્વ જતાવે છે.

(ટ) ' સિદ્ધિસદનસોપાન ' સુક્ષિત-મંદિરે પહોંચવાનો દાહરો. દાહરાને ચઢવાને જેમ પગથિયા હોય છે તેમ આ ધર્મ-મંદિરમાં ગુણસ્થાનકમારોહ છે. પ્રાણીની પ્રગતિ થવા માંડે ત્યારે એ પાછલી ચાર દૃષ્ટિમાં આવી, તેની આખરે વેદ સંવેદનપદનો અનુલવ કરે છે. ત્યાં એનો અંતીલેદ થાય છે. એ અપૂર્વ-કરણ કરી, સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરી, દેશવિરતિ તેમ જ સર્વવિરતિરૂપ ગુણ મેળવતો ક્રમસર આગળ વધતો જાય છે. ત્યાં કોઈ વાર ઉપશમ

એણી માંડે તો પડી જાય છે. આખરે કમકમોળી માંડી, કપાળો પાનળા પાડી, છેવટે તેનો વિજય કરી શુકલધ્યાન બ્યાવતો ઝરોગી ને ઝરોગી પદ પ્રાપ્ત કરે છે. આ મોક્ષમંદિરે પહોંચવાનો આખો ક્રમ સમજવા ચોખ્ખો છે. ખ્યાલમાં રહે કે આ મંદિરના પ્રત્યેક પગપિયા ખૂણ સમજવાની જરૂર છે. અત્ર તો તેનો નિર્દેશ માત્ર જ કર્યો છે.

ઉપર ને ઘાથું વિશેષજી શિવસુખસાધન (૧) આપ્યું છે તેનાથી આ તદ્દન છુદ્ડ જ વિશેષજી છે. એમાં સાધન ધર્મની સુખ્યતા છે, અહીં એનું કમારોહત્વ પ્રાધાન્ય છે. ' જાનેનું સાધ્ય એક જ છે, પણ આશય-નિર્દેશ તદ્દન પૃથક્ છે.

(૪) ' પ્રતિલંમિતશાંતસુધારસપાન ' વિનયનમ્ પુરુષને પ્રાપ્ત થતું શાંતસુધારસનું પાન કરાવનાર ! ધર્મ ખરેખર એના ખપી જીવને શાંત અમૃતરસના ઘુંટડા પાનાર છે. શાંતરસના ઘુંટડાની પ્રશંસા શી કરવી ? આખા બંધમાં શાંતરસ ભરેલો છે અને તેને પ્રાપ્ત કરાવનાર સદ્ધર્મકૃત્રિ છે. એના ઘુંટડા બરી બરીને પીઓ એ જ ઉપસંહાર આ ભાવનાનો હોય. આવા સુંદર બાર વિશેષજીથી શુદ્ધ, પરમ પ્રશ્નથી સંબોધિત ધર્મ અનેક પ્રકારની શીતળ છાયા બતારતાર-પ્રાપ્ત કરાવનાર અને પોષણુ દરનાર છે. એવો ધર્મ છે તેને અનેક રીતે સંબોધી, ચેતનરામ કહે છે કે મંગલકમલાકેલિનિકેતન ! વિગેરે-મને પાળ-મારો ઉદ્ધાર કર-મને રસ્તે ચઢાવી આપ.

×

×

×

×

ધર્મભાવના ભાવતાં જીર્મિ ઉછળી પડે તેમ છે. ધર્મ ભાવના ભાવવાનો ક્રમ નીચે પ્રમાણે રાખવો ઠીક લાગે

છે. પ્રથમે ધર્મનું સામાન્ય સ્વરૂપ લેવું. વ્યવહારમાં ધર્મ મનાય છે તેને સમજવો. એમાં ગાહ્ય ક્રિયાઓને પ્રાધાન્ય મળે છે તેનો પણ ઉપયોગ છે. ગાહ્ય ક્રિયાઓ વિશિષ્ટ આત્મધર્મનું પ્રગળ નિમિત્ત કારણ હોઈ તે વિસરવા કે ઉપેક્ષવા યોગ્ય નથી. માત્ર એનાં જ્ઞાનનો સહયોગ કરવો અને માત્ર ક્રિયામાં પરિપૂર્ણતા મानी ન લેવી. જ્યાંસુધી સાધનધર્મો સાધનની મર્યાદામાં રહે છે ત્યાંસુધી એની ઉપયુક્તતા છે અને જરૂર છે. જ્યારે એ સાધન મટીને સાધ્ય બની જાય છે ત્યારે ઘણી વખત એ મમત્વ અથવા આગ્રહનું રૂપ લે છે. આટલી બાબત ધ્યાનમાં રહે તો નાનામાં નાની ક્રિયાની પણ ઉપેક્ષા કરવા યોગ્ય નથી એમ જણાશે; પણ એને માટે ઝગડા ન હોય. સાધનધર્મોના ઝગડા થાય ત્યારે સાધ્યધર્મનું વસ્તુતઃ સ્વરૂપ સમજવામાં આવ્યું નથી એમ લાગે. મોક્ષના અનેક માર્ગો છે, યોગના અસંખ્ય પ્રકારો છે. જે પ્રાણીને જે રસ્તે પોતાનો યોગ સાધવાનું હિતકર જણાય તે રસ્તે તે સાધે. એના રાજમાર્ગો હોય, પણ તેથી બીજા આડાઅવળા રસ્તા ન હોય એમ ધારી લેવું એ વસ્તુ-સ્વરૂપનો ભ્રમ છે. ધર્મને નામે ઝગડા થાય એ તો વદતો વ્યાધાત છે. જ્ઞાન અને ક્રિયાનો સહયોગ થાય એટલે એવા ઝગડા ટકે નહીં. વિવેકની જાગૃતિ થતાં અને સાધનને તત્પ્રા-યોગ્ય મૂલ્ય આંકવાની શક્તિ આવતાં સાધનધર્મોના કથવાટ મટી જશે એમ ધર્મરહસ્ય સમજનારનું મંતવ્ય છે અને તે આ ન્ધાને જરૂર વિચારણીય છે.

ત્યારે સવાલ એ થાય છે કે ધર્મ એટલે શું ?

ધર્મ શ્રદ્ધ ઘણા જુદા જુદા અર્થમાં વપરાય છે.

વપ્તુસદ્દાપો ધમ્મો વસ્તુનો સ્વભાવ એ એનો ધર્મ છે. અગ્નિનો સ્વભાવ બાળવાનો કે ગરમ કરવાનો છે, એ એનો ધર્મ કહેવાય. પ્રત્યેક ચીજોનાં એક અથવા તેથી વધારે ધર્મો (properties) હોય છે અને તે તેનો ધર્મ કહેવાય. આ દ્રષ્ટિએ દરેક વસ્તુનો ધર્મ વિચારવામાં આવે એટલે અંતે આત્માનો ધર્મ વિચારવાનો રહ્યો. એના જે અસલ ગુણો એની સાથે નિરંતર રહેવાના હોય તેમાં જ્યારે એ વર્તે ત્યારે એ સ્વભાવમાં વર્ત્યો કહેવાય. જ્યારે એ પોતાના ધર્મથી દૂર જાય ત્યારે એ વિભાવમાં-પરધર્મમાં ગયો કહેવાય અને પરધર્મ નિરંતર ભયાવહ છે. આત્મધર્મ શું છે? એની શોધ કરવી એ મુખ્ય બાબત આ લક્ષણમાં પ્રાપ્ત થાય છે. એના ઉપર જુગજુના ધર ચઢી ગયા છે તે દૂર કરી, એનું શુદ્ધ કાંચનત્વ પ્રકટ કરવું એ પ્રત્યેક આત્માનો પ્રયાસ હોવો ઘટે; અને તે માટે એ જ્યારે જ્યારે પ્રયાસ કરે ત્યારે ત્યારે એ સ્વધર્મમાં વર્તે છે અને તેથી હિલકું જ્યારે જ્યારે એ પૌર્ણગતિક ભાવમાં રમણુ કરે, જ્યારે એને ઈન્દ્રિયના વિપયોમાં રસ પડે, જ્યારે એ કપાયમાં આનંદ માને, જ્યારે એને સ્વૃણ મુખમાં ચેન જણાય, જ્યારે એને ધનના દમલા જોઈ શાંતિ લાગે ત્યારે એ વિભાવમાં પડ્યો છે એમ સમજવું આત્મધર્મ એટલે સ્વધર્મ અને સ્વધર્મ એટલે ધર્મ. આ વ્યાખ્યા સર્વ સંયોગોમાં બરાબર બંધબેસતી છે અને પૂર્ણરીત્યા સર્વ અશે વિચારવા તેમજ આદરવા યોગ્ય છે.

આત્મધર્મનો વિચાર કરતાં પ્રાણીનો અધિકાર અને પ્રગતિમાં એનું સ્થાન જરૂર ખ્યાલમાં રાખવું ઘટે સામાન્ય પ્રગતિવાળો એકદમ શુક્લધ્યાન ધ્યાવા મંડી જાય તો તે તેની મુદ્દતા જણાય. ક્રમિક વિકાસમાં એનાં સર્વ પગધિયા

એણે જોળાંજવા પડે અને એકેક પગપિમે રિતર મહેને આગળ આલણું ઘટે. ધર્મની આ મૂળ વ્યાખ્યા 'માનમાં રહેલાની' એની વિશિષ્ટ ભાવના-વિચારણા મઠે શકવા સંભવ રહે છે.

આત્મધર્મનો વિચાર કરતાં આયનયમોનો વિચાર કરવો જ પડે, કારણ કે પ્રાણી કમચર વધે ત્યારે તેને કમચર વિધાર કરવો પડે અને તે માટે બાહ્ય વસ્તુઓની સહાય લેવી પડે. આને પરિણામે એને શુભકર્મ પણ ગંધાય છે. શરૂઆતમાં માર્ગ-પ્રાપ્તિ આ રીતે બહુધા શક્ય છે. એ બાહ્ય દશામાં જે સુદૃઢો-શુભ અનુષ્ઠાનો થાય અને તેના પરિણામે જે શુભ કર્મો ગંધ થાય તેને પણ માર્ગપ્રાપ્તિની દૃષ્ટિએ-વ્યવહાર નજરે ધર્મ ગણી શકાય. આ માર્ગપ્રાપ્તિ અને ક્રમિક વિકાસમાં આપણે દાન, શીલ, તપ અને ભાવને મૂકીએ. એનાં ભાવ તો બહુ આગળ વધેલાને પણ ખાસ ઇષ્ટ છે અને દાન એ તદ્દન પ્રાથમિક હોવા છતાં ત્યાગની શરૂઆત કરનાર હોઈ એ પણ ખાસ સ્થાનને યોગ્ય છે. શીલથી વિષયો પર કાળૂ આવે છે અને તપથી આખા શરીર પર અને મન પર કાળૂ આવે છે. આ પ્રત્યેકમાં પ્રાણી પ્રવર્તતો હોય ત્યારે એને શુભ કર્મોનો ગંધ થાય છે અને તે તેની પ્રગતિ કરાવી શકે છે. અહીં જે બાહ્ય પ્રશંસા કે બીજી લૌકિક એષણા ન હોય તો પ્રાણી જરૂર આગળ વધતો જાય છે.

ત્યારપછી એનામાં માર્ગાનુસારીના ગુણો આવે છે. વ્યવહારમાં આપણે જેને 'ગૃહસ્થ' કહીએ તેનામાં જે સદ્ગુણો હોય તેની તે આસેવના કરે છે. એની સત્યપ્રિયતા, ન્યાય-શીલતા આદર્શરૂપ થાય છે અને એનો વ્યવહાર આદર્શમય થતો જાય છે. આ રીતે અત્યાર સુધી તેનો રસ્તો જિલટો હતો તે

હવે મોક્ષ સન્મુખ થતો જાય છે. પછી એ સમજાવવાનું કાર્ય પ્રવૃત્તિ પર નિયંત્રણ (brake) મૂકતો જાય છે, ત્યાગ કરતો જાય છે અને જ્ઞાનનું ક્ષેત્ર વિરતિને ઝોળખી એને યથાશક્તિ આફરે છે. કેટલાક જીવો ખૂબ પ્રગતિ કરી સર્વસંન્યાસ મહાજ્ઞ કરે છે અને તંમ ન બને તે ઝોળો-વધતો ત્યાગભાવ પારણ કરે છે.

શુદ્ધ દેવ, શુદ્ધ શુરુ અને શુદ્ધ ધર્મ પર હથિ ધતાં આ પ્રાણીને સમ્યગ્ જ્ઞાન થાય છે અને ત્યારપછી જે વિરતિ-ત્યાગ જાય છે તે તેને પ્રગતિમાં ખૂબ મદદ કરે છે. ત્યારપછી એનો ક્રમસર વિકાસ થતો જાય છે. ધર્મનો આ મહિમા છે, આ એનું ક્ષેત્ર છે અને આ એનો વિષય છે. આત્મધર્મને ઝોળખી તેના ઉપર લય લગાવવી અને પરભાવને છોડાવી મોક્ષને સાધ્ય તરીકે રાખી તેને અનુકૂળ યોજનાઓ કરવી, એનું 'દુંડું' નામ ધર્મ છે.

આવી આદી વાત હોવા છતાં મદાન યોગી આનંદધનજી ધર્મનાથ પ્રજુના સ્તવનમાં કહે છે કે 'ધરમ ધરમ કરતો જગ સદુ ફીરે, ધરમ ન જાણે હો મર્મ'—આ શી વાત? આખી દુનિયા 'ધરમ ધરમ' કરે છે અને ધર્મનો મર્મ જાણતી નથી એ કેવી વાત કહેવાય? વાત એમ બની છે કે ધર્મના ક્ષેત્રમાં ઘણા નકામા વેલાઓ ભગી ગયા છે અને સ્વાર્થી લોકોએ ધર્મને નામે લોકોના ભોળપણનો ખૂબ લાભ લીધા છે. ધર્મશુદ્ધને નામે યુરોપમાં લડાઈઓ ચાલી છે અને લોકોની નદીઓ વહી છે. હિંદમાં પણ ધર્મના ઓડા નીચે અનેક તોફાનો થયા છે. આજીવિકા ચલાવવા, ધન સંચય કરવા, માનમરતબો વધારવા અને ભોળપણનો લાભ લેવા એવું

એવું કેટલુંય સાચું તે કે તેને જાતે મોટા હિંદુઓ જાણે છે. સર્વ મર્મ નથી, જુદા જુદા અંગરથાં વૃત્તવર્તીને, તે આપણે જે જાણીએ નહિં હૃદયીએ, હર્મ્યોને યુદ્ધ વિગતવાળાં જોને કરવાનું ન હિંમ, હો આનંદવનુ અને હો કે મર્મનો શોધમાં જો 'કોઈન રોસન કોઈને' નો દેવદેવ ન જાણે છે, પણ મર્મ એ તો પ્રેમ છે, મર્મ એ આનંદમય છે, મર્મ એ અદર્શ જગ્યાવાનો છે, પ્રકટ કરવાનો છે, જોને સમજાવો અને જોના મર્મ પામવો કાંઈક મુશ્કેલ છે; પણ ચોખ્ખા સદમુખનો ચોખ્ખા પાપ તો સમજતાં વાર લાગતી નથી.

આ સર્વ વિચારણામાં આત્મધર્મનો જ જાણ આવે છે એમાં સાધનધર્મોની જરૂરીઆત એક જ શરતે સ્વીકાર્ય છે અને તે જો કે જોને સાધનની કરામાં રાખતા, અન્ય ઉપર ઠસાવવા કદી પ્રયત્ન ન કરવો અને પ્રામાણિક મનગેહ શાંતિથી સમજતાં અને તેના સ્વરૂપનો પાર પામતાં મનુ, એવી જ્ઞાનની વિશાળતા આવવી મુશ્કેલ છે અને તેથી મર્મનો 'મર્મ' બાણુવો આકરો છે એમ ચોગીસાજ કહે છે તે ચોખ્ખું છે. આ આત્મધર્મને સમજી પોતાને જે માર્ગે જો પ્રાપ્ત થાય તે રસ્તે પ્રયાણ કરવું.

કોઈ પ્રાણીને તપમાં મગ્ન આવે તો તે કરે, કોઈને સામાયિક કરવામાં મગ્ન આવે તો તે કરે, કોઈને વિષય પર કાળૂ મેળવવામાં મગ્ન આવે તો તે કરે. જે રીતે પોતાની પ્રગતિ થાય તે કરે અને જ્યાં જ્યાં ગુણ દેખે ત્યાં ત્યાં જો રાજી રાજી થઈ જાય. એને ક્રિયામાં જ્ઞાનપૂર્વક-સમજાણુપૂર્વક આનંદ આવે, પણ સાધનની અધિકારને અંગે મર્યાદા બરાબર

સમજે અને સમજીને તેનો સ્વીકાર કરે. જ્યાંસુધી માત્ર બાહ્યવૃત્તિ હોય ત્યાંસુધી ધર્મનાં રહસ્ય પામવાં દુર્લભ છે.

સાધનધર્મોનો ઉપયોગ કરતાં શુભ કર્મબંધ થાય છે તેથી આ જીવમાં ને પરજીવમાં અનેક ઐહિક લાભો મળે છે. ધન, ઓ, મિત્ર, પરિવાર આદિ મળે તેને ધર્મનું ફળ આ સાદા-વ્યવહારિક અર્થમાં સમજવાનું છે. ધર્મનો આદર આપા લાભ માટે ન જ હોય, પણ પ્રાથમિક દશામાં પ્રાણી પાસે મોટી વાતો અને મહાન ત્યાગનાં આદર્શો રજૂ કરવામાં આવે તો પ્રાણી કદાચ મુંઝાઈ જાય. શ્રી ઉપમિતિના પ્રથમ પ્રસ્તાવમાં પોતાનું ચરિત્ર લખતાં નિષ્પુણ્યકની એવી દશા શ્રી સિદ્ધર્ષિ ગણિએ બતાવી છે. ધર્મના પ્રભાવથી સર્વ લોભો મળે છે, આ જીવમાં રાજ્ય, ઓ, ધન, પુત્ર આદિ મળે છે, આવી અનેક વાતો ઉપાધ્યાયશ્રીએ બતાવી છે અને પરજીવમાં ઈદ્રાદિ પદવીની પ્રાપ્તિ ધર્મના પ્રતાપે બતાવી છે તે તો શુભ કરણીનું સામાન્ય ફળ છે એ મળે એમાં નવાઈ નથી. ધર્મથી સિદ્ધિઓ મળે તે પણ બનવાભોગ છે, પણ એ આદર્શ નથી, એ આત્મધર્મ નથી. એ માત્ર માર્ગે આવવાને ઉપયોગી ગણી શકાય એવો વ્યવહાર ધર્મ છે.

આ વ્યવહારની વાત કરતા એક વાત સંક્ષેપમાં કહી નાખીએ. માર્ગે ચલાવનાર એવો વ્યવહાર ધર્મ ઉપયોગી છે તે આપણે ઉપર જોયું છે, પણ એને અંગે એક ખાસ ચેતવણી શાસ્ત્રકારે આપી છે તે જોઈ લઈએ. તે આ છે:-
' ધર્માદિધર્મતેશ્ચર્યો ધર્મમેવ નિહન્તિ યઃ । કથં શુભાયતિર્માર્ગી
સ સ્યાર્મીદ્રોહયાત્મકી ॥ ' પ્રાણીને એશ્ચર્ય, મોટાઈ, ઝદિ,

સંપત્તિ, વૈભવ ધર્મથી પ્રાપ્ત થાય છે. હવે એ જ ઐશ્વર્યથી જો એ ધર્મને હણે તો એ સ્વામીદ્રોહનો પાતકી ગને છે અને એવા સ્વામીદ્રોહીનું સારું કેમ થાય ? આ વાત જરા સ્પષ્ટ કરીએ. ધર્મથી કોઈને જે પાંચ લાખ રૂપીઆ મળે. એ ધનનો ઉપયોગ કરતાં એ વેશ્યાઓમાં રખડે, અલક્ષ્ય ખાવાના પાશમાં પડી જાય, અન્ય પાપ કાર્યો કરે તો તેથી ધર્મનો નાશ થાય. એટલે જે ધર્મથી એને ઐશ્વર્ય મળ્યું એ જ ઐશ્વર્યથી ધર્મનો ઘાત થયો. ઐશ્વર્યનો સ્વામી ધર્મ. એ ધર્મનો નાશ કરનાર-સ્વામી-દ્રોહ કરનાર થયો. એવું કરે એનું કેમ સારું થાય ? એની પ્રગતિ કેમ થઈ શકે ? મતલબ કે, ધર્મના પ્રતાપે જે પ્રાપ્તિ થાય તેનો ઉપયોગ પ્રગતિવર્ધક માર્ગે થવો ઇષ્ટ છે. આ તો આડકતરી વાત થઈ.

મુખ્ય નજરે ધર્મથી જે કાંઈ મળે તે ધર્મસંવર્ધક તરીકે ઉપયોગમાં લેવું યોગ્ય ગણાય. ઘણી વાર નિર્જનતાને કારણે પ્રાણી ધર્મ આદરે છે, તે પણ પૂર્ણ લાભ ન આપે. પૂરતા ઉત્સાહથી, પ્રેમથી, આત્મવીર્યના ઉદ્ધાસથી ધર્મની આસેવના કરવી અને આત્મધર્મ ઉપર સતત નજર રાખવી. એ કેમ વધે ? એમાં કેમ પ્રગતિમાન થવાય ? એની સતત ચિંતા રાખવી અને તત્પ્રાયોગ્ય સાધનોનો પૂરતો લાભ લેવો. પૂર્વસંચિતથી પોતાને ધનસંપત્તિ કે જ્ઞાનલાભ મળ્યા હોય તેનો ઉપયોગ ધર્મપ્રગતિમાં જ કરવો. નિરંતર યાદ રાખવું કે અત્યારે જે લાભ મળ્યો છે તેનો ઉપયોગ પ્રગતિ-વિકાસ કરવામાં કરવાનો છે અને આવો અવસર વારંવાર મળતો નથી.

આ જીવનમાં ચાર પુરુષાર્થો સાધવાનાં છે : ધર્મ, અર્થ,

કામ અને મોક્ષ તેમાં પણ અર્થ અને કામ ધર્મને વિરોધ ન આવે તે રીતે સાધવાનાં છે. એ વાત મુશ્કેલ છે, પણ અશક્ય નથી. પૈસા પેદા કરવામાં જ્યાં અન્યાય થાય ત્યાં ધર્મભાવિત આત્મા ખેંસી જાય. કામ પુરુષાર્થ સાધતાં એ પરત્વી તરફ નજર ન કરે, સ્વહારામાં પણ નિયમિત થઈ જાય અને કાંઈ અકાળે કામવિવશ ન થાય. કામ ચળદમાં સર્વ ઉદ્વિગ્નતા જોગોને સમાવેશ થાય છે. અર્થ તેમજ કામને જોળી રાખી ધર્મ પુરુષાર્થ સાધનાર પરંપરાએ મોક્ષ પુરુષાર્થ સાધે છે, એ તાત્પર્ય ધ્યાનમાં રાખવાની બહુ જ જરૂર છે. મનુષ્યભવનું સાદૃશ્ય પુરુષાર્થસિદ્ધિમાં છે. આ વાત વારંવાર લક્ષ્ય પર રાખવાની અતિ આવશ્યકતા છે.

ધર્મ વિચારણામાં ઠાન, ધીલ, તપ અને ભાવની વિચારણા પૂર્વ પરિચયમાં કરી છે તે ત્યાંથી જાણી લેવી. માર્ગાનુસારીના ઉપ શુદ્ધો યોગશાસ્ત્રમાંથી જોઈ લેવા, દ્રવ્ય ભાવ આવકના શુદ્ધો ધર્મસ્તન પ્રકરણથી જાણવા અને ખાસ કરીને દ્વિમાદિ દશ ધર્મોને મહાઆજ્ઞા તરીકે આદરવા. એ આજ્ઞાઓને બહુ પ્રકારે સમજવાની જરૂર છે. સ્વજનસંકેતથી અત્ર તે પરવધારે લખવું અશક્ય છે. મુદ્દો પૂર્વ પરિચયમાં બતાવી દીધો છે. (જુઓ ગાથા ૯) એ ધર્મો સર્વ પ્રાણીઓ માટે છે. અનુકૂળતા પ્રમાણે તેનો આદર કરવો.

એના દૂંકા વાક્યો નીચે પ્રમાણે થાય:—

૧ તું દ્વિમા રાખ.	૪ તું લોભને છાંડ.	૭ તું સાચું બોલ.
૨ તું નિરંજિમાની થા.	૫ તું તપ કર.	૮ તું પવિત્ર રહે.
૩ તું સરળ થા.	૬ તું સંયમ રાખ.	૯ તું મૂર્છા છાંડ
	૧૦ તું પ્રહસ્યર્થ પાળ.	

આનાં સમિત્તે આ પ્રકારેની જગ્યાએ એ સિદ્ધાન્ત કે સુદર્શન છે. હુદયમાં સ્થિતી રાખવા એવું છે.

આ જગ્યાએ મર્મના કાળમાં પાસ પડી રહેલું છે. આ જગ્યાએ કે તે મર્મનો અર્થેનના જગ્યાએ મર્મ છે. એ જગ્યા સર્વે મર્મ જગ્યાએ સુદર્શન મર્મ, પણ એમ કે જે જગ્યાએ છે અને તે જગ્યા મર્મ છે જે જે જગ્યાએ પૂરે એને ઉપયોગ છે. જગ્યામાં જગ્યા સ્થિતિમાં મર્મના કાળમાં જગ્યા મેળા આપવા એવું છે અને વિનયની ગ-સુખ જગ્યા મેળા છે. ઉપાધ્યાય શ્રીમદ્દિનકરનિઝમ-ડાંને જગ્યામાં સાવધી જગ્યામાં કમન: 'અનુક્રમે' કાળમાં જગ્યા મેળાને જગ્યામાં જગ્યા મેળા છે. અનુક્રમે કાળમાં જગ્યા-કાળ જગ્યા મેળા મેળા મેળા-મેળા જગ્યા છે જે જગ્યા જગ્યાના પાસ મેળા છે.

આ જગ્યા પર દુષ્ટાન્તો પાસમાં છે, પણ પાસ આદર્શ દુષ્ટાન્ત શ્રી ગૌતમસ્વામીના ૧૫૦૦ ગિર્ધાનું અને લાગુ છે. એ તપ કરનાર જગ્યાએ દત્તા અને પ્રગતિમાં પણ જગ્યાએ વહેંચાઈ ગયેલા દત્તા. કોઈ પ્રથમ, કોઈ દિનીય અને કોઈ તુનીય ભૂમિકા પર દત્તા. દરેક ભૂમિકામાં ૫૦૧ દત્તા. ત્યાગરુગિ-વાળા દત્તા, પણ માર્ગ બતાવનાર કોઈ મળ્યા નહોતા. એમનું સાધ્ય આઠ ભૂમિકા પર ચડવાનું હતું, પણ એના માર્ગથી અનુષ્ઠા દત્તા. શ્રી વીરપરમાત્માના તત્ત્વરદસ્યને સમજનાર શ્રી ગૌતમસ્વામીને એની ચાવીઓ જગ્યાએ દત્તા અને એમને જેવું માર્ગજ્ઞાન કરાવ્યું કે એ સર્વ શિષ્યો ભૂમિકા ચડવા લાગ્યા. ત્યાગ હતો પણ માર્ગજ્ઞાન નહોતું એ સંતસંગતિથી પ્રાપ્ત થઈ ગયું અને પછી તો રસ્તો સીધો હતો. એમને માર્ગ

પ્રાપ્ત્યો અને પ્રભુચરણસેવીએ એવા રસ્તા જતાવી દીધા કે પ્રભુ સુધી પહોંચતાં માર્ગમાં જ સર્વ દેવળી યજ્ઞ ગયા. બૂમિકા-માસિનું આ લાક્ષણિક દશાન્ત મૂળ વિચારવા યોગ્ય છે. અષ્ટાપદ શું ? એની બૂમિકા કેટલી ? કેવી રીતે બૂમિકા ઉચ્ચ ઉચ્ચતર પ્રાપ્ત થાય ? કિરણના અવલંબન એટલે શું ? તાપ-સને પારણું શેનું ? પારણામાં પાયસ શું ? એ પાયસ સાથે અક્ષિણમહાનસ લગ્નિધ શું ? અને શ્રી ગૌતમસ્વામી અને તાપસો વચ્ચે થયેલી વાર્તાનું આંતરરહસ્ય શું ?—એ સર્વ આધ્યાત્મિક નજરે વિચારવામાં આવે તો ધર્મનું આખું રહસ્ય પ્રાપ્ત થઈ શકે તેમ છે.

આવો ધર્મ ! પ્રાણીનો ક્રમસર વિકાસ કરાવી આખરે એને અક્ષયસ્થિતિ સુધી પહોંચાડે છે. એવો ધર્મ ખરેખર 'મંગળ-હમલાકેલિનિકેતન' છે અને ધર્મ ઉત્કૃષ્ટ મંગળ છે એમ જે શ્રી દશ્યૈકાલિક સૂત્રની પ્રથમ ગાથામાં કહ્યું છે તેનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. એ ધર્મના રહસ્યને સમજવા યત્ન કરવો એમાં દંભ

૧ ધર્મના વિષય પર ધણું લખવા જેવું છે. એનો તત્ત્વ વિભાગ અને નીતિ વિભાગ, એનો દર્શન વિભાગ અને ચરિત્ર વિભાગ, ધર્મ ને મન વચ્ચે તફાવત, ધર્મ અને દર્શનની વિશિષ્ટતા, જાણ ક્રિયામાં પૂર્ણતા માનવાની રૂઢિ, જૈન ધર્મમાં જાણ કરતા આતરની જ પોષણ વધારે છે તેના લાક્ષણિક લાખલાઓ, એનું મૂળ સ્વરૂપ ક્યારથી અને શા માટે વિસરાઈ ગયું છે ? વર્તમાન દશાએ ધર્મ ટકી શકે ખરો ? ઉપાધ્યાયજીએ શ્રીસીમધેરસ્વામીને અપીલ કરી છે કે 'ધામધુમે ધમાધમ ચતી, જાન મારગ રહો દૂરે' એનું રહસ્ય શું ? એવા સ્પષ્ટ વસ્તુત્વ માટે એમને કેટલું ખમણું પડ્યું હતું ? તત્ત્વજ્ઞાન અને મતમા તફાવત કેટલો છે ? વિગેરે અનેક પ્રશ્નો ધણા આકર્ષક છે, પણ આ અંગના મેં નિર્ણય

કે દેખાવને સ્થાન નથી, એમાં અંતરથી લગની લાગવી જોઈએ અને અંદરના ચેતનરામને જાગૃત થવા પ્રણામ અંકુર ઉઠવા જોઈએ. દૃઢ ભાવના અને પ્રણામ પુરુષાર્થ હોય તો સર્વ સાધન આવી મળે છે. ધર્મથી વિજય જરૂર છે, શાશ્વત છે, અપ્રતિહત છે. આવા હે ધર્મ! મને પાળ!

इति धर्मभावना १०

ઉપાધ્યાયજી શ્રી સકળઅંજલિવિરચિત

ધર્મ ભાવના

ધર્મથી જીવનો જય હોવે, ધર્મથી સર્વ દુઃખ નાશ રે;
રોગ ને શોગ લય ઉપશમે, ધર્મથી અમરઘરે વાસ રે.

ધર્મથી જીવનો જય હોવે. ૧

દુર્ગતિપાતથી જીવને, ધર્મ વિષુ નવિ ધરે કોય રે;
વાંચિછત દિયે સુરતરુ પરે, દાન તપ શીલથી જોય રે. ધર્મ ૦ ૨
ધર્મવર સાધુ શ્રાવકતણો, આદરે ભાવશું જેહ રે;
સર્વ સુખ સર્વ મંગળતણું, આદરો કારણ તેહ રે. ધર્મ ૦ ૩

કરેલા વિસ્તારમાં આવી શક્તા નથી. અત્યાર સુધીમાં ઘણું વધારે લખાયું છે. અન્ય પ્રસંગે આ દરેક મુદ્દા વિચારવાની તક લેવા ધારણા છે. ઉપસંહારમાં બાર સંબોધનો તથા બીજી અનેક શ્લોકાંતર્ગત બાબતો પર વિવેચન આ જ કારણે શક્ય નથી, બનતાં સુધી પ્રત્યેક શ્લોકના પરિચયમાં બનતી સ્પષ્ટતા કરી છે. ધર્મનો વિષય ઘણો વિશાળ છે અને અનેક દૃષ્ટિબિંદુઓથી ચર્ચવા યોગ્ય છે.

ઉપાધ્યાયજી શ્રી સાળગંદલવિરચિત ધર્મદુર્લભ ભાવના

૬૬

પરિહર પુરિહર દેવ સવિ, સેવ સદા અરિહંત;
દોષ રહિત શુભ ગણધરા, મુવિહિત સાધુ મહંત. ૧

કુમતિ કદાચક મૂકું, કુત ચારિત્ર વિચાર;
ભવજન તારણ પોતરંજન, ધર્મ દિયામાં ધાર. ૨

(કુમરીવાની દેશી)

ધન્ય ધન્ય ધર્મ જગદિતકર, ભાખીઓ ભણો જિનદેવ રે;
ધંધપરભવ શુભદાયકો, જીવડા જનમ લગે સેવ રે. ૧

ભાવના સરલ મુરવેલડી, રોપું હૃદય આરામ રે;
સુદૃઢ તરુ લલિય ખડુ પસરતી, સદૃજ કૃણશે અભિરામ રે. ભા૦ ૨

ખેત્રશુદ્ધિ કરીય કરુના રમે, કાઢી મિથ્યાદિક ષસાલ રે;
શુભિ ત્રિહું પશુભિ રૂડી કરે, નીકું કુમતિની વાળ રે. ભા૦ ૩

સંચિને સુશુભ વચનામૃતે, કુમતિ કંઠેર તજી સંગ રે;
કોધ માનાદિક દૂરકરા, વાનરા વાર અનંગ રે. ભા૦ ૪

સેવતાં એહને કેવળી, પત્તર સય તીન અણુમાર રે;
ગૌતમશિષ્ય શિવપુર ગયા, ભાવતાં દેવ શુભ સાર રે. ભા૦ ૫

શુક પરિમાઝક પરીધલો, અર્જુનભાળી શિવવાસ રે;
રાય પરદેશી અપનાવીઓ, કાપીઓ તાસ દુઃખ પાસ રે. ભા૦ ૬

દુસમ સમય દુષ્પસહ લગે, અવિચળ શાસન એહ રે;
ભાવશું ભવિષ્ય ને ભળે, તેહ શુભમતિ શુભગેહ રે. ભા૦ ૭

૧ કૃષ્ણ ને સંકટ. ૨ વહાણ સમાન. ૩ હૃદયરૂપ જગીયામાં. ૪ રમ્ય.
૫ વાડ. ૬ જુડ. ૭ ત્રિદિપદ પાંખા.

મહારાણી ૧૧ મું

શ્રોત્રચક્ર બાવના

નાનિની

ગમ્માધોઽધો વિસ્તૃતા યાઃ પૃથિવ્ય-

ચ્છત્રાકારાઃ ગન્તિ રત્નપ્રમાણાઃ ।

તામિઃ પૂર્ણો યોઽસ્ત્યધોલોક ણ્તી.

પાદૌ યસ્ય વ્યાયતૌ તપ્તરજ્જુઃ ॥ ક ॥ ૧ ॥

તિર્યગ્લોકો વિસ્તૃતો રજ્જુમેકાં,

પૂર્ણો દ્વીપૈર્ગર્ણવાન્તૈસ્સમુદ્ધૃતૈઃ ।

યસ્ય જ્યોતિશ્ચક્રકાશ્ચીકલાર્પ,

મધ્યે કાઠ્યં શ્રીચિત્રિયં કટિત્રમ્ ॥ સ્વ ॥ ૨ ॥

લોકોઽધોર્ધ્વે વ્રત્તલોકે ઘુલોકે,

યસ્ય વ્યાપ્તૌ કૂર્પરાં પન્નરજ્જુઃ ।

લોકસ્યાન્તો વિસ્તૃતો રજ્જુમેકાં,

સિદ્ધજ્યોતિશ્ચિત્રકો યસ્ય મૌલિઃ ॥ ગ ॥ ૩ ॥

ક. ૧. અધોઽધઃ એક એકથી નીચે. પૃથિવી ભૂમિ. છત્રાકારા
છત્રનો આકાર ધારણ કરનાર, એક છત્રમાં ખીલું છત્ર મૂકી
હોય તેવો આકાર, મોટું છત્ર સર્વની નીચે મુકવાનું છે
રત્નપ્રમા પહેલી નરકનું નામ છે (નોટ લુઓ). વ્યાયતૌ
પહોળાં કરેલાં. રજ્જુઃમાપ છે. (નોટ લુઓ.)

સ્વ. ૨. તિર્યગ્લોકે મધ્યલોક-મર્ત્યલોક. પૂર્ણ વ્યાપ્ત. ગર્ણવાન્ત
સમુદ્રના છેડા. અસંખ્ય સંખ્યાતીત. જ્યોતિશ્ચક્ર સૂર્ય, ચંદ્ર, નક્ષત્ર

ક. ૧ એક બીજથી નીચે નીચે આવેલી અત્યંત વિસ્તારવાળી, છત્રનો આકાર ધારણ કરનારી જે રત્નપ્રમા વિગેરે ભૂમિ- (પૃથ્વી)ઓ છે તેનાથી ભરેલો અધોલોક છે. એ (લોકપુરુષ)ના બે પગ પહોળા કરેલા છે તે સાત રત્નપ્રમાણુ જગ્યા રાકે છે. (પ્રથમના પાંચ સ્લોક સાથે વાંચવાના છે.)

જ. ૨ તિર્યગ્લોક (મધ્યલોક-મર્ત્યલોક) વિસ્તારમાં એક રત્નપુના માપવાળો છે અને અસંખ્ય દ્વીપ સમુદ્રથી વ્યાપ્ત છે; એમાં જ્યોતિષીઓનું ચક્ર (સમૂહ) સુંદર કદોરાનું સ્થાન લે છે અને તે (લોકપુરુષના) કટિ- પ્રદેશને અત્યંત પાતળો અને ચોભાથી વિબૂધિત કરે છે.

ગ. ૩ એની ઉપરનો ભાગ (જિર્ણલોક) દેવલોકો પૈકી શ્રેષ્ઠ- દેવલોક આવે છે ત્યાં (લોકપુરુષની) ગળને ડાણીઓ પાસે પહોળાઈમાં પાંચ રત્નપ્રમાણુ થાય છે. (એની ઉપર) વિસ્તારમાં એક રત્નપ્રમાણુ લોકાન્તે થાય છે, જેના મુકુટસ્થાને ત્રિદ પરમાત્માની જ્યોતિ (જિરાજે) છે.

મદ અને તારામંડળ કાલીકલ્પ કદોરાથી સુશોભિત. વાદર્ય પાનગાપણુ. ક્ષીવિચિત્ર ચોભાથી સુશોભિત. કટિચમ્ ૩: ઉપર ધારણ કરેલ.

ગ. ૩. પ્રલોક બાર દેવલોક પૈકી પાંચમું દેવલોક. છુલોક દેવલોક. જિર્ણલોક. કૂર્પર ડાણી, દામના જ્યાં બે વિભાગ વચ્ચે થાય છે તેનો નીચેનો ભાગ લોકસ્થાન્તો લોકને અને સિદ્ધોનું સ્થાન. ચિત્રક શોભિત. મૌલિ: મુનટ.

યો વૈશાસ્વસ્થાનકસ્થાયિપાદઃ,

શ્રોણીદેશે ન્યસ્તહસ્તદ્વયશ્ચ ।

કાલેઽનાદૌ શશ્વદૂર્ધ્વદમત્વા-

દ્વિશ્રાણોઽપિ શ્રાન્તમુદ્રામસ્થિન્નઃ ॥ ઘ ॥ ૪ ॥

સોઽયં જ્ઞેયઃ પૂરુષો લોકનામા,

પદ્મદ્રવ્યાત્માકૃત્રિમોઽનાદ્યનન્તઃ ।

ધર્માધર્માકાશકાલાત્મસંજ્ઞૈ-

દ્રવ્યૈઃ પૂર્ણઃ સર્વતઃ પુદ્ગલૈશ્ચ ॥ ઙ ॥ ૫ ॥

રજ્જસ્થાનં પુદ્ગલાનાં નટાનાં,

નાનારૂપૈર્નૃત્યતામાત્મનાં ચ ।

કાલોદ્યોગસ્વસ્વભાવાદિભાવૈઃ,

કર્માતોદ્યૈર્નર્તિતાનાં નિયત્યા ॥ ચ ॥ ૬ ॥

एवं लोको भाव्यमानो विविक्तया,

विज्ञानां स्यान्मानसस्थैर्यहेतुઃ ।

સ્થૈર્યં ગ્રાપ્તે માનસે ચાત્મનીના,

સુપ્રાપ્યૈવાધ્યાત્મસૌખ્યપ્રસૂતિઃ ॥ છ ॥ ૭ ॥

ઘ. ૪. વૈશાસ્વ પગ પહોળા ડરીને બિલા રહેવાના સ્થાનનું સૂચક છે. શ્રોણી કેડ. શાશ્વત હમેશા, અનારત. ડૂર્ધ્વે ટટાર. દમત્વ (self-command.) એનો-મુંથંધ. અસ્થિન્ન સાથે છે.

ઙ. ૫. પદ્મ-દ્રવ્ય નીચે લખેલાં ૭ દ્રવ્યો. અકૃત્રિમ સ્વાભાવિક, ક્રાદ્યનો બનાવેલ નહિ. અનાદ્યનન્તઃ આદિ-અંત વગરનો, સર્વતઃ આખો, સર્વત્ર. પૂર્ણ ભરેલો.

ચ. ૬. રંગસ્થાન રંગમંડપ, નાલ્યભૂમિ, થીએટર. નૃત્યતાં નાચતાં.

ગ. ૪ જેજે (લોકપુરુષ) પોતાના, એ પગ-પહોળા કરીને સ્થાન ઉપર દઢ રાખ્યા છે, જેજે પોતાની કેડ ઉપર બન્ને હાથો સ્થાપિત કર્યા છે અને જે અનાદિ કાળથી એક સરખી રીતે તદ્દન સ્ત્રીપો બ્રહ્મા રહેલ હોઈને આંત્ર મુદ્રાને ધારણ કરવા છતાં પોતાની બાત પર કાળુ હોવાથી જરાપણ ખિન્નતા દર્શાવતો નથી.

ઙ. ૫ આને ' લોક ' નામનો પુરુષ જાણવો. એ ' લોકપુરુષ ' કહેવાય. એ છ દ્રવ્ય સ્વરૂપ છે, અકૃત્રિમ છે, આદિ અને અંત વગરનો છે. એ આખો (ચારે તરફથી) ધર્મ, અધર્મ, આકાશ, કાળ, આત્મા (જીવો) નામનાં દ્રવ્યોથી અને પુણ્યલ દ્રવ્યથી પૂરેપૂરો ભરેલો છે.

ચ. ૬ પોતાનાં જુદાં જુદાં રૂપો લઈને કાળ, ઉદ્યોગ, સ્વભાવ, નિયતિ અને કર્મરૂપ વાલ્મીકીવડે નાચ કરનારા પુણ્યજો અને નાટક કરનારા જીવોનું એ રંગસ્થાન છે—એ નાટ્ય-મંડપ (થીએટર) છે.

છ. ૭ આવી રીતે વિવેચનપૂર્વક લોક (પુરુષ) નો વિચાર કરવામાં આવે—એને ભાવનાનો વિષય બનાવવામાં આવે તો એ જ્ઞાનવાન પ્રાણીને મનની સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરાવવાનો હેતુ થાય છે અને મનની સ્થિરતા જો (એક વાર) પ્રાપ્ત થાય તો પછી આત્માને હિત કરનારી અધ્યાત્મ મુખ્યસ્વભાવની ઉત્પત્તિ મુખે કરીને—સહેલાઈથી પ્રાપ્ત કરી શકાય છે.

કાલ-ઉદ્યોગ-સ્વસ્વભાવ-નિયતિ-કર્મ એ પાંચ સમવાયી કારણો છે (નોટ જુઓ) આતોચ વાલ્મી.

ઙ. ૭. વિવિધ વિવેચન વિષ્ણુ વિશિષ્ટ જ્ઞાનવાળો. આત્મનીના આત્મહિત જનની—કરનારી. પ્રસૂતિ ઉત્પત્તિ.

ગેયાષ્ટક ।

વિનય ! વિભાવય શાશ્વતં, હૃદિ ત્યોકાકાશમ્ ।
 સકલચરાચરધારણે, પરિણમદવકાશમ્ ॥ વિનય ! ॥ ૧ ॥
 લસદલોકપરિવેષિતં, ગણનાનિગમાનમ્ ।
 પञ્ચભિરપિ ધર્માદિભિઃ, સુવટિતર્સીમાનમ્ ॥ વિનય ! ॥ ૨ ॥
 સમવધાતસમયે જિનૈઃ, પરિપૂરિતદંહમ્ ।
 અસુમદણુકવિવિધક્રિયા-ગુણગૌરવગેહમ્ ॥ વિનય ! ॥ ૩ ॥
 એકરૂપમપિ પુદ્ગલૈઃ, કૃતવિવિધવિવર્તમ્ ।
 કાશ્ચનશૈલશિખરોન્નતં, ક્વચિદવનતગર્તમ્ ॥ વિનય ! ॥ ૪ ॥

નોટઃ—

૧. શાશ્વત સનાતન, નાશુ કાળ અધિનાશી. ચર વચંગમ, રચાનાંનર પ્રાપ્ત કરનાર. અચર સ્થિર, ચર ચાલતા. પરિણમદ્ તે તે દ્રવ્યના આકારને પામનાર અથવા આશ્રય આપનાર. અવકાશ space વગ્યા.
૨. લસત્ દીપ્તો. અલોક પારિભાષિત (નોટ જુઓ.) અતિગ આજંગી નય છે. માન પરિણામ. measurement. ધર્માદિ ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, પુદ્ગલાસ્તિકાય, કાળ અને જીવો. સ્તીમાનમ્ મર્યાદા. ૯૬.
૩. સમવધાત સમુદ્ધાત-પારિભાષિત (નોટ જુઓ.) જિન દેવગજાની. એમાં તીર્થંકરોનો સમાવેશ થઈ નય છે. પરિપૂરિત પૂરેપૂરે ભરેલો. અસુમત્ પ્રાણુ ધારણુ કરનાર, પ્રાણી-જીવ. અણુક પરમાણુ. ગુણ ધર્મો. (પારિભાષિત) ગૌરવ હાનિવૃદ્ધિ, પ્રચુરતા.

રાગઃ—આ અષ્ટક ‘કડવાં ફળ છે કોધનાં’ એ સંગ્રામના લયમાં બરાબર ચાલશે. એનો રાગ કાશી છે. એને મથાળે જણાવે છે કે ‘આજ સખી મનમોહના’ એ એની દેશી છે. રાગ સરળ પણ મસ્ત છે.

૧. હે વિનીત ચેતન ! તારા દૃઢ્યમાં અવિનશ્વર (શાશ્વત) લોકાકાશને તું ચિતવ-ભાવ એ (લોકાકાશ) સર્વ સ્થાવર જંગમ-દ્રવ્યોને ' પારણ કરવામાં આશય આપનાર હોઈ તે તે દ્રવ્ય તરીકે પરિણામ પામી આશય આપે છે.
૨. એ (લોકાકાશ) દીપ્તો છે, ચારે તરફ અત્રોકથી વીંટાયેલો છે અને એટલો વિસ્તૃત છે કે એની ગણતરી થઈ શકે તેમ નથી; તેમજ ધર્માસ્તિકાશ વિગેરે પાંચ 'દ્રવ્યોવડે એની હદ સારી રીતે મુકરર થયેલી છે.
૩. જ્યારે જિનો (તીર્થંકર અથવા સામાન્ય કેવળી) સમુદ્ધાત કરે છે ત્યારે એ (લોકાકાશ) ના આખા શરીરને પરિપૂર્ણ રીતે ભરી દે છે અને પ્રાણ ધારણ કરનાર છવો તથા પરમાણુઓની અનેક પ્રકારની ક્રિયાઓ અને એના શુદ્ધોની પ્રચુરતાનું એ મંદિર છે
૪. એ (લોકાકાશ) બને એકરૂપ છે છતાં પુદ્ગલો એના અનેક આકારભેદો કરે છે. એ કોઈ જગ્યાએ મેઠપર્વતનાં શિખરોથી ઉન્નત થયેલ છે તો કોઈ જગ્યાએ અનેક ખાડાઓથી નીચો ગયેલો હોય છે.

કચન તત્ત્રિપમણિમન્દિરૈ—રુદિતોદિતરૂપમ્ ।

ધોરતિમિરનરકાદિભિઃ, કચનાતિવિરૂપમ્ ॥ વિનય ! ॥ ૫ ॥

કચિદુત્સવમયમુજ્જ્વલં, જયમજ્જલનાદમ્ ।

કચિદમન્દહાહારવં, પૃથુશોકવિપાદમ્ ॥ વિનય ! ॥ ૬ ॥

વહુપરિચિતમનન્તશો, નિર્ચિલૈરપિ સત્ત્વૈઃ ।

જન્મમરણપરિવર્તિભિઃ, કૃતમુક્તમમત્ત્વૈઃ ॥ વિનય ! ॥ ૭ ॥

ઈહ પર્યટનપરાઙ્મુખાઃ, પ્રણમત ભગવન્તમ્ ।

શાન્તસુધારસપાનતો, ધૃતવિનયમવન્તમ્ ॥ વિનય ! ॥ ૮ ॥

૪. ઇકરૂપં એક આકાર ધારણ કરનાર, એક સરખો. વિવર્ત આકાર-
બેદ. ઉચ્ચત ઊંચો, (સુંદરપણાનો ભાવ છે). અચ્ચત નીચો
(દુસ્વચ્છતાનો ભાવ છે.) ગર્ત આડો.

૫. કચન ક્રાંત સ્થાને, ક્રાંત જગ્યાએ. તત્ત્રિપ દેવલોક. રુદિતોદિત
રુદિ પાસનું સુંદર રૂપ.

૬. રુજ્જ્વલ સુંદરમાં આવેલું, શનકદ્વાર. પૃથુ વિસ્તૃત. વિપાદ બેદ.

૭. કૃતમુક્ત કરીને છોડી દીધેલો.

૮. પર્યટન રત્નપ્રાપ્તો. પરિવ્રજમાણ. પરાઙ્મુખ ઊંચા મનવાળો, કંટા-
વાળો. અવન્ત (અવધ્રમણી) રક્ષણ કરનાર (એવા જગ-
વંતે). ધૃતવિનય નમ્રભાવને ધારણ કરનાર પ્રાણી.

૫. જે કોઈ સ્થાનકોએ દેવતાઓનાં મંદિરોથી અત્યંત સુંદર ધારણ કરનાર સ્વરૂપવંત છે અને કોઈ સ્થાનકોએ અત્યંત ભયંકર અંધકારવાળાં નરક ત્રિગેરોથી અતિ બીભૃસ-અચાનક છે.

૬. કોઈ પ્રદેશોમાં જે અનેક ઉત્સવમય ડોઈને ખૂબ રંગમાં હોય છે, કોઈ પ્રદેશમાં જયમંગળના નાદથી ગાજતો હોય છે; એના કોઈ પ્રદેશો અત્યંત મોટા અવાજથી હાથ હાથના અવાજે અને નિઃસાસાઓથી ભરેલ હોય છે અને બારે મોટા ચોક તથા એકમાં ગુંથવાઈ ગયેલ હોય છે.

૭. જન્મ-મરણના ચક્રમાં પડેલાં સર્વ પ્રાણીઓ જેઓએ અનેક પ્રકારનાં મમત્વો કર્યાં હોય છે અને કરી કરીને છોડી દેવાં પડેલાં હોય છે તેઓએ એનો અનંત વખત ખૂબ સારી રીતે લાંબા કાળ સુધી પરિચય-સંબંધ કરેલો હોય છે.

૮. તમે જો આ પરિશ્રમણથી યાદી ગયા હો તો જે ભગવાને યાંત્રધારસના પાનદ્વારા વિનયને ધારણ કરનારનું રક્ષણ કર્યું છે તે મહાપુરુષને નમો-પ્રણામ કરો

લોકસ્વરૂપ ભાવના:— ::

પરિચય:—

ક. ૧. આ ભાવનામાં આપણે વિશ્વસ્વરૂપના સ્વરૂપમાં દાખલ થઈએ છીએ. એ વિશ્વસ્વરૂપના અનાદિ કાળથી આવી આવેલી છે. એને કોઈએ જનાવેલ નથી, જનાવવાનું શક્ય કે સંભવિત પણ નથી અને જનાવનાર જેમાંથી જનાવે ? શા માટે જનાવે ? અને જનાવે તો આવી સૃષ્ટિ જનાવે એ વાત કોઈપણ રીતે જણે ઉતરે તેમ નથી. જે ભૂતદયા સૃષ્ટિમાં હોવી જોઈએ તે પૃથ્વીકે વિશ્વ જનાવે તો આવું દુઃખમય, ત્રાસ આપનાર વિશ્વ શા માટે જનાવે ? એ કલ્પનામાં ઉતરે તેમ નથી. આ સૃષ્ટિકર્તૃત્વનો પ્રશ્ન ઘણા વિશાળ છે. ન્યાયની કોટિ પાસે તે કોઈ રીતે ટકી શકે તેમ નથી. એટલી પ્રાસંગિક ટીકા સાથે એ અતિ મહત્ત્વના આદિ પ્રશ્નને આપણે સફેદી લેવો જ પડે. આ ભાવનામાં એને સ્થાન નથી.

ભૂગોળ-વિશ્વ સંબંધી જૈન શાસ્ત્રકારોનો કેવો ખ્યાલ છે તે આપણે આ સ્થળે વિચારી જઈએ. એના સંબંધમાં ઘણા શાસ્ત્રગ્રંથો છે. ક્ષેત્રસમાસ, સંઘયણી, સૂર્યપત્રત્તિ, ચંદ્રપત્રત્તિ વિગેરે એ વિષયના ખાસ ગ્રંથો ઉપરાંત મૂળ સૂત્રોમાં જંજૂડીપ-પ્રત્નસિ વિગેરેમાં લોકનું વર્ણન છૂટુંછવાયું અનેક સ્થાનકે કરવામાં આવ્યું છે. તે અનુસાર કેટલીક વિચારણા અત્ર કરી એનું સ્વરૂપ સમજવા પ્રયત્ન કરીએ. એની સમજણ થયા પછી, એને અંગે ભાવના કેવી રીતે ભાવવી તેનો પણ વિચાર કરશું. અહીં તો વિશ્વનો સાદો ખ્યાલ આપી શકાય તેમ છે, કારણ કે આ ગ્રંથનો ઉદ્દેશ ભાવનાનો છે. વસ્તુસ્વરૂપ સંજ્ઞેપમાં જતાવ્યા પછી ભાવ-

નાના વિશાળ માર્ગ પર ઉતરી, આપણે આ શાંતસુધારસનો આસ્વાદ લેવા ચલન કરશું.

આ વિશ્વના પ્રથમ ત્રણ વિભાગ કરવામાં આવ્યા છે: અધોલોક, તિર્યક્ અથવા મર્ત્યલોક અને ઊર્ધ્વલોક. એના આકારનો ખ્યાલ આપવા માટે એક લોકપુરુષની કલ્પના કરી છે. જાણે એક પુરુષ જન્મે પગ ખૂણ પહોળા કરી, જન્મે હાથો ફેડ પર લગાવી જિલો છે. આ લોકપુરુષની ફેડ બહુ પાતળી છે. એ ફેડ-કમરની નીચેના ભાગમાં અધોલોક આવ્યો છે, જેનો આકાર છત્ર ઉપર છત્ર મૂક્યું હોય તેવો છે. ફેડ પાસે તિર્યક્ લોક આવે છે. ફેડની ઉપરના ભાગમાં ઊર્ધ્વ લોક આવે છે.

એ લોકનું માપ રજ્જુમી કરવામાં આવે છે. એક રજ્જુનું માપ નીચેની રીતે કરવાનું છે. લંબદ્વીપ મધ્યદ્વીપ છે તે એક લાખ યોજન પ્રમાણ છે, એટલે તેની મધ્યરેખા તેટલી છે. તેની ફરતો ચારે તરફ લગ્નસમુદ્ર છે તેની લંબાઈ પહોળાઈ બે લાખ યોજનની છે. તેની ફરતો ધાતકીખંડ છે તે ચાર લાખ યોજન પહોળો લાંબો છે. તેની ફરતો કાલોદધિ સમુદ્ર છે તે આઠ લાખ યોજન લાંબો પહોળો છે. ત્યારપછી પુષ્કરવર દ્વીપ છે તે સોળ લાખ યોજન લાંબો પહોળો છે. ત્યારપછી એક સમુદ્ર અને એક દ્વીપ એમ અસંખ્ય દ્વીપ સમુદ્રો છે. છેલ્લો સ્વયંભૂરમણ સમુદ્ર છે આ અસંખ્ય દ્વીપ-સમુદ્રનું જે એકંદર માપ થાય તેને એક રજ્જુનું માપ ગણ્યું છે.

એ હિસાબે અધોલોક જે સંબૂતજા પૃથ્વી નીચે ૬૦૦ યોજન પછી ચરૂ થાય છે તેનું ઊંચાઈનું માપ ત્રણ રજ્જુ-પ્રમાણ છે. તિર્યક્ લોક પહોળાઈમાં એક રજ્જુ પ્રમાણ છે. ઊંચાઈ

નથી. ત્રીજી પરમાધામીકૃત વેદના છે. એ અધમ દેવો નારકોને ત્રાસ આપવામાં આનંદ લેનારા તેમજ કૂર સ્વભાવવાળા છે. આવી ત્રણ પ્રકારની વેદના અતિ આકરી હોય છે.

ચોથી નારકીનું નામ પંકમલા, એમાં કાઠવ વિશેષ છે.

પાંચમી નારકીનું નામ ધૂમપ્રભા એમાં ધુમાડો વિશેષ છે.

છઠ્ઠી નારકી તમઃપ્રભા એમાં અંધકાર છે.

સાતમી નારકી તમસ્તમાપ્રભા એમાં ઘેર અંધકાર છે.

પછવાડેની ચાર નારકીઓમાં અન્યોન્યકૃત અને શેત્રવેદનાઓ હોય છે. પરમાધામીકૃત વેદના હોતી નથી.

સાતે નારકોના નામ અનુક્રમે ૧. ધર્મા, ૨. વંશા, ૩. શૈલા, ૪. અંજના, ૫. રિષા, ૬. મધા અને ૭. માધવતી છે.

આયુધ્યપ્રમાણ—જ્ઞાન્ય દશ હજાર વર્ષ. ઉત્કૃષ્ટ પ્રથમ નરકના નારકોનું એક સાગરોપમ, બીજીનું ત્રણ સાગરોપમ, ત્રીજીનું સાત સાગરોપમ, ચોથીનું દશ સાગરોપમ, પાંચમીનું સત્તર સાગરોપમ, છઠ્ઠીનું બાવીશ સાગરોપમ અને સાતમીનું તેત્રીશ સાગરોપમ છે. પ્રથમનું ઉત્કૃષ્ટ તે દ્વિતીયનું જ્ઞાન્ય એમ ઉત્તરોત્તર સમજી લેવું.

સાતમી નારકીની પહોળાઈ સાત રજ્જુપ્રમાણ છે. પ્રથમ નરકથી તે સાતમી નરક સુધી ઉત્તરોત્તર લાંબાઈ પહોળાઈ વધતી આવે છે અને છેવટે લોકપુરુષના પગ આગળ ખૂળ લાંબી પહોળી થાય છે. સાતમી નારકીની નીચે પણ ઘનોદધિ, ઘનવાત અને તનુવાત આવે છે અને છેવટે આકાશ આવે છે. ત્યાં લોકનો છેટો આવે છે.

એ નારડી છત્રાકારે છે. એક ઉંધા છત્ર ઉપર બીજું નાનું છત્ર મૂક્યું હોય એ રીતે છે. એમાં મોટામાં મોટું છત્ર નીચે છે. ઉપર નાનું નાનું થતું આવે છે. અથવા રામપાત્ર-શરાવલાને જીધું મૂક્યું હોય તેવો આ અધોલોકનો આકાર છે.

સાતે નરકમાં નરકાવાસ છે તેની કુલ સંખ્યા ૮૪ લાખની છે. નારકોનાં દુઃખોનું વર્ણન કરવું અશક્ય છે, વાંચતાં ત્રાસ ઉત્પન્ન થાય તેવું છે. એના રહેવાનાં સ્થાનો અને કલહો એવાં હોય છે, એની ભૂમિકા એવી શીત ને ઉષ્ણ હોય છે અને એનાં વર્ણન એવાં આકરાં છે કે વાંચતાં અરેરાટી ઉદ્ભવે. આવો અધોલોક છે.

આ અધોલોકમાં પ્રથમ નારડીનો પૃથ્વીપિંડ ૧૮૦૦૦૦ જોજન છે. તેમાં ઉપર નીચે એક-એક હજાર જોજન મૂકતાં બાકીના ૧૭૮૦૦૦ જોજનમાં તેર પ્રતર છે અને ૧૨ આંતરાં છે. એમાંથી વચ્ચેના દશ આંતરામાં ભુવનપતિ દેવોનાં સ્થાનો છે. એના દશ પ્રકાર છે. એના વીશ ઇંદ્રો છે. આ એક જાતિના દેવો છે પણ એમનાં સ્થાન અધોલોકમાં છે.

ઉપર જે એક હજાર જોજન મૂક્યાં તેમાંથી ઉપર નીચે સો સો જોજન મૂકતાં વચ્ચેના ૮૦૦ જોજનમાં વ્યંતર દેવોના નિવાસસ્થાન છે અને ઉપરના સો જોજન મૂક્યા તેમાં ઉપર નીચે દશ દશ જોજન મૂકી દેતાં બાકીનાં ૮૦ જોજનમાં વાણવ્યંતર દેવોના નિવાસસ્થાન છે. વ્યંતરો તિર્થલોકમાં પણ અનેક સ્થાને રહે છે.

સ્વ. ૨. અધોલોકની ઉપર તિર્થંગલોક આવે છે. એનો વિસ્તાર એક રજતપ્રમાણ છે. એમાં અસંખ્ય દ્વીપસમુદ્ર છે.

એના ઉપરના ભાગમાં જ્યોતિષ્યક છે. લોકપુરુષની પાતળી કમરને બાણે કદારે પહેરાવ્યો હોય તેવું સૌંદર્ય તિર્થાલોક આવે છે.

અધોલોક ખૂબ પહોળો અને ઊંચો છે ત્યારે આ તિર્થગૃહલોક ઊંચાઈમાં ૧૮૦૦ જોજન છે. જંબૂદ્વીપની વચ્ચે મેરુપર્વત છે. તે જમીનમાં એક હજાર જોજન છે. બહાર ૬૬૦૦૦ જોજન છે. એની સંભૂતળા પૃથ્વીપરની ચરૂઆતમાં ચારે દિશાએ મળી ચાર અને એની ઉપર બીજા ચાર એમ આઠ રચકપ્રદેશ છે. ત્યાંથી ૬૦૦ જોજન ઉપર અને નવથેં જોજન નીચે તિર્થગૃહલોક છે.

જંબૂદ્વીપ ધાળીને આકારે છે. ત્યારપછી એક સમુદ્ર અને એક દ્વીપ એમ ઉત્તરોત્તર આવે છે. તે વલય-ચૂડીને આકારે ફરતા છે અને પ્રત્યેક ઉત્તરોત્તર બમણા બમણા પ્રમાણવાળા છે. છેલ્લો સ્વયંભૂરમણ સમુદ્ર આવે છે. આ અસંખ્ય દ્વીપસમુદ્રનું માપ બરાબર એક 'રજ્જુ' પ્રમાણ છે.

જંબૂદ્વીપમાં ભરત, ઐરવત, મહાવિદેહ નામના ત્રણ કર્મભૂમિ હોત્રા છે. મહાવિદેહમાં સર્વ કાળ તીર્થંકર અને કેવળી હોય છે. ભરત, ઐરવતમાં ઉત્સર્પિણીના ત્રીજા ચોથા આરામાં અને અવસર્પિણીના પાંચ ત્રીજા ચોથા આરામાં તીર્થંકર હોય છે. ધાનદી ખંડમાં બે મેરુ છે અને પુષ્કરવર દ્વીપમાં બે મેરુ છે. આ અર્ધી દ્વીપ મનુષ્યોથી વસેલો છે. મનુષ્યની ઉત્પત્તિ આ અર્ધી-દ્વીપમાં જ છે. વિદ્યાબળે આઠમા નંદીશ્વર દ્વીપ મુખી મનુષ્યો વધે શકે છે. મનુષ્યનું આયુષ્ય ઉત્કૃષ્ટ ત્રણ પદ્યોપમનું હોય છે. સર્વ દ્વીપસમુદ્રોમાં તિર્થંચાની ઉત્પત્તિ છે.

[illegible]

આ ઉપરથી જોવામાં આવશે કે ચિત્રાવર્ણનમાં એ ગેજન
કેટલી આગ આપેલીકમાં છે, નિર્ગુણ લોકમાં ૧૮૦૦ થોડાં અને
વ્યાપે છે અને કૌંસલોકમાં તેના એટલા આગ એટલી કે ૬૮૩૦૦
થોડાં છે. ગુરુત્વર કીપના પ્રમેયના અર્થો જાણને વિદે માનુષો
તર પર્વત છે. ત્યાં મનુષ્ય ઉત્પત્તિ પુરી થાય છે. મનુષ્ય
ઉત્પત્તિસ્થાન સ્ત્રીકીપ છે અને લગ્નસમુદમાં પર અંતર્કીપ છે
તેમાં ગુરુત્વર મનુષ્યો છે. આ નિર્ગુણ લોકમાં કર્મબુદિ પાંચ
બરત, પાંચ ઐશ્વર્ય, પાંચ મહાવિદેહ મળી કુલ ૧૫ છે. ગુરુત્વર
દેવો ૩૦ છે તેને અકર્મબુદિ કહેવામાં આવે છે. લગ્નસમુદમાં
૫૬ અંતર્કીપ છે. તે પછી અકર્મબુદિ છે. મનુષ્યલોકમાં અનેક
નગરો, ઉપવનો, પર્વતો, નદીઓ, દ્રવ્યો વિગેરે છે. એમાં એટલી
વિચિત્રતાઓ અને વેલવેા બરેલાં છે કે એને ઉપાધ્યાયશ્રીએ
'શ્રીવિચિત્ર' નું થોડું જ ઉપનામ આપ્યું છે.

ધ્યાનમાં રાખવું કે લોકપુરુષની પહોળાઈ અસંખ્ય ક્ષીપ-
સમુદ્રો આ તિર્યગ્ લોકમાં હોવા છતાં આછામાં આછી છે અને
જાંઘાઈ તો તદ્દન થોડી છે. હવે આપણે જાંઘાઈલોકને સમજાએ.

ન. ૩. ઊર્ધ્વલોકની યોજના આ પ્રમાણે છે:—તિર્થંગ
લોક પૂરો થયા પછી અસંખ્ય યોજન ઉપર જતાં એક સાથે
પ્રથમ અને દ્વિતીય દેવલોક આવે છે. તેના ઉપર અસંખ્ય
યોજન ગયા પછી એક સાથે ત્રીભુવં અને ચોથું દેવલોક આવે છે.

તેની ઉપર અસંખ્ય યોજને પાંચમું, તે જ પ્રમાણે તેની ઉપર છઠું, પછી સાતમું અને તેની ઉપર આઠમું. ત્યારપછી અસંખ્ય યોજન ઉપર ગયા પછી નવમું દશમું એક સાથે છે. તેની ઉપર અસંખ્ય યોજન મૂક્યા પછી અગિયારમું બારમું દેવલોક એક સાથે છે.

પાંચમા દેવલોકે કાદપત લોકપુરુષની બે ડોહળીઓનો ભાગ આવે છે. ત્યાં પહોળાઈ પાંચ રજજીની છે. બાર દેવલોક થઈ રહ્યા પછી ક્ષીપા (ટાક) સ્થાને નવ ઐવેયક આવે છે. ત્યાંના દેવો કદપાતીત છે. સુખસ્થાને અનુત્તર દેવો આવે છે. ત્યાં ચાર દિશાએ ચાર વિમાનો છે અને વચ્ચે સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાન છે. આ વૈમાનિકો અદ્યક્ષવી અને કદપાતીત છે. કપાળના સ્થાને બાર જોજનનો અંતર મૂકીને સ્ફટિકમય સિદ્ધશિલા આવે છે. એની ઉપર એક યોજને લોકની મર્યાદા-૬૬ પૂરી થાય છે. દેવતાઓને સુખનો જ અનુભવ થાય છે. ત્રીજા દેવલોક પછી સર્વાંગ સ્પર્શસુખથી વિષયવાસના પૂરી કરતા નથી. ઉત્તરોત્તર વાસના માત્ર શરીરસ્પર્શથી, પછી દેવીના શબ્દશ્રવણથી, પછી રૂપના નિરીક્ષણથી અને પછી ચિંતન માત્રથી જ કામવાસના તૃપ્ત થાય છે. આ વિકાસ ખાસ સમજવા જેવો છે. કામવાસનાની તૃપ્તિ કરતાં તેના ઉપર વિજય મેળવવામાં વધારે આદ્રલાહ ઉદ્ભવે છે. ઐવેયક ને અનુત્તર વિમાનના દેવાને તો પાંચ ઇન્દ્રિયના લોગની ઇચ્છા પણ થતી નથી.

ચ. ૪ ઉપરના ત્રણ સ્થલોકોમાં ત્રણ લોકનું દિગ્દર્શન કર્યું. એનો આપણી માનસ-ચક્ષુ સમક્ષ ખ્યાલ કરવા માટે કદપના કરવાની છે. જાણે કે એક પુરુષ બિલો છે, તેના જન્મે પગો પહોળા કરેલા છે અને તેણે પોતાના ડાબા જમણા જન્મે

હાથ કેડે લંગાવ્યા છે. એ લોકપુરુષનું વર્ણન આ વ અને હ શ્લોકોમાં કર્યું છે.

વૈશાખ સ્થાનસ્થાયી જન્મે પગો તે પુરુષના યતાવ્યા છે તેનો ભાવ જન્મે પગ પહોળા કરીને ઊભા રહેવાનો છે. એને વૈશાખ માસ કે વિશાખા નક્ષત્ર સાથે સંબંધ નથી. પગ પહોળા કરીને વલોણું કરનાર સ્ત્રીનું એ સંસ્થાન છે એમ કોષમાં કહેલ છે.

આવી રીતે પહોળા પગને સ્થાનકે નારકો છે. સાતમી નારકીનું થાળું અતિ વિસ્તીર્ણ છે. તે સાત રજ્જુ જગ્યા રોકે છે. એક રજ્જુપ્રમાણ લંગાઈ પહોળાઈના ટુકડા કદપીએ તો અઘોલોકના ૧૯૬ ટુકડા થાય. એ સરાવળાને ઊંધું મૂક્યું હોય તે આકાર છે.

કેડના ભાગમાં પહોળાઈ ઓછી છે. માત્ર એક રજ્જુ છે. ત્યાં તિર્યગ્લોક આવે છે. ઊર્ધ્વલોકનું વર્ણન ૪ શ્લોકમાં કર્યું છે. તેમાં કોણી આગળ પાંચમું દેવલોક છે. ગળા આગળ ઐવેચક દેવો છે અને મુળ ઉપર પાંચ અનુત્તર વિમાનો છે. સર્વની ઉપર સિદ્ધજીવો છે. આ ઊર્ધ્વલોકના ટુકડા રજ્જુના માપે કરીએ તો ૧૪૭ થાય.

તિર્યગ્લોકનો સમાવેશ એમાં થઈ જાય છે. કુલ રજ્જુ ૩૪૩ થાય. એ ૭ નું ઘન છે, એટલે સાતને સાતે ગુણતાં ૪૯ થાય, તેને સાતે ગુણતાં ૩૪૩ રજ્જુ થાય. એટલે આખા લોક-પ્રદેશને સંમિલિત કર્યો હોય તો ૭ ઘનરજ્જુ થાય.

આવો લોક અથવા કલ્પિત લોકપુરુષ અનાદિ કાળથી ઊભો છે. એ અનાદિ અનંત છે. એનો કોઈ કર્તા નથી. એ શાન્ત-ધાકેલ મુદ્રાવાળો છે છતાં જરા પણ ખેદ પામેલો નથી. મતલબ એ કે, એ ત્રણે કાળ ઊભો છે. એ કદી ખેસી જવાનો કે

ધાકી જવાનો નથી, દણુ મુધી ધાકયો નથી અને ભવિષ્યમાં કદી ધાકવાનો નથી.

વિધના અનાદિત્વ સંબંધી મોટી ચર્ચા છે. એની આદિ કોઈએ જોયું નથી, એનો કાંઈ ઇતિહાસ નથી અને એની શક્યતા પણ નથી. મરઘી પહેલી કે ઈંડું પહેલું ? એ સવાલનો નિર્ણય કરતાં ઉંચકે અનવસ્થા જ પ્રાપ્ત થાય છે. બીજ વગર વૃક્ષ ન થાય અને બીજ વૃક્ષનાં ફળમાં જ હોય છે, એમ ચર્ચા કરીએ તો પણ અંતે અનાદિમાં જ પર્યવસાન પામે છે.

જ. ૫. આવો લોકપુરુષ છે. એમાં છ દ્રવ્યો ભરેલા છે. લોકમાં જીવો, ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશ, કાળ અને પુણ્યો છે.

આ છ દ્રવ્યો નિત્ય છે અને પોતપોતાના ધર્મોમાં સ્થિર રહે છે. અસ્તિકાય એટલે સમૂહરૂપ સમજવું. એમાં ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય અને જીવ અરૂપી છે; જ્યારે પુણ્યવ દ્રવ્ય રૂપી છે. દરેક દ્રવ્ય સ્વતંત્ર છે. ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય અને આકાશાસ્તિકાય નિષ્ક્રિય છે, જીવ અને પુણ્યન સક્રિય છે. આકાશ આધાર છે અને ધર્મ, અધર્મ, પુણ્ય અને જીવ આધેય છે. આકાશનો સ્વભાવ અવકાશ આપવાનો છે, ધર્માસ્તિકાય ગતિનિમિત્ત છે અને અધર્માસ્તિકાય સ્થિતિનિમિત્ત છે શબ્દ, અંધકાર, ઉદ્યોત, પ્રભા, છાયા, તડકો, વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ એ પુણ્યવનું લક્ષણ છે. કાળ વસ્તુને નવીન નેમજ પુરાણ જનાવે છે અને એના સમય, આવલિકા વિગેરે વિભાગો છે. સેકન્ડ, ગ્રાનિટ, ક્લાક એ પણ કાળદ્રવ્યના જ વિભાગો છે.

અન્યથા કર્મો વિભક્ત્ય કુલમ ક્ષિ. મેચ્છમાય ક્ષિ. વ્યવસ્થા
પુરુષાર્થમી ને શિષ્ટ કર્મ ક્ષિ ક્ષે. અર્થે કર્મ ક્ષિ. વ્યવસ્થા ક્ષિ. વ્યવસ્થા
પુરુષાર્થ ક્ષિ ક્ષે. કર્મ ક્ષિ. વ્યવસ્થા ક્ષિ. વ્યવસ્થા ક્ષિ. વ્યવસ્થા ક્ષિ. વ્યવસ્થા
વ્યવસ્થા ક્ષિ. વ્યવસ્થા ક્ષિ. વ્યવસ્થા ક્ષિ. વ્યવસ્થા ક્ષિ. વ્યવસ્થા ક્ષિ. વ્યવસ્થા

લોકમાં આ બંધન છે. એ પૂરે ત્યાં જાય ત્યાં જાય જાય
જાય છે. એ જાય છે. એ જાય છે. એ જાય છે. એ જાય છે. એ જાય છે.
કર્મોને કર્મ નહીં. એ જાય છે. એ જાય છે. એ જાય છે. એ જાય છે. એ જાય છે.
લોકમાં જાય છે. એ જાય છે. એ જાય છે. એ જાય છે. એ જાય છે. એ જાય છે.
આકાશ Time ને કાળ ના પ્રમાણ કાળ કાળમાં જાય
વિસ્તારથી જાય છે.

અ. ૬. આ લોકપુરુષમાં કુળો ને એ કુળો જાય જાય
જાય અનેક પ્રકારનાં નાટકો કરી જાય છે. પુરુષાર્થ કર્મો,
કર્મ, કર્મ, કર્મને કર્મને નાના પ્રકારનાં વેળા કાળો છે. કર્મોની
વિવિધતાનો પાર નથી. એ પુરુષાર્થનાં પાંચ રંગપ્રકાર ઉપર
ભજવે છે અને પુરુષાર્થ કરી નવાંનાં કર્મો પ્રકાર
કરે છે. એને નાટક કરવામાં પાંચ પ્રકારો સદાય કરે છે.
એને સમવાયી કારણ કરવામાં આવે છે. તે કાળ, કર્મ, કર્મ,
ઉદ્યમ, કર્મ અને નિયતિ છે. કાળ એટલે એ પ્રમાણે
વસ્તુ જનવાનો સમય પાકવો લેખે, લેખે આંગા કર-
મીમાં જ કરે છે, પ્રસૂતિ લગભગ નવ માસે જ થાય છે વિશેષ.
કાળ પાક્યા છતાં ઉદ્યમ-પ્રયત્ન તો કરવો જ પડે. એટલી રહેવાથી
કાંઈ વળે નહિ અને ત્રીજી વાત એ છે કે વસ્તુસ્વભાવ તેવો
હોવો લેખે. ઘઉં વાવી જાજરાની આશા વ્યર્થ છે. વળી કર્મ
એટલે પૂર્વે જાંધેલા કર્માનુસાર જ ફળપ્રાપ્તિ થાય છે અને

નિયતિ એ અનાદિ લોકસ્થિતિ છે; અર્થાત્ સર્વજ્ઞોએ જે પ્રમાણે જ્ઞાનમાં દોહું હોય તેમજ અને છે—તેમાં ફેરફાર થતો નથી. આ પાંચે સમવાયી કારણો એકઠાં થાય ત્યારે કાર્ય અને છે. લોકમાં પ્રત્યેક કાર્ય આ પાંચ કારણોને આધીન રહે છે. એમાં પ્રાધાન્ય કોઈપણ વખતે એક કારણનું હોય છે, બીજા કારણ ગૌણ હોય છે; પરંતુ પાંચે એકી વખતે હોવા જ જોઈએ.

આ સંસારમાં કર્માવૃત્ત પ્રાણી જે નાટકો બજાવે છે તેનું વર્ણન શું કરીએ? એના વિવિધ નાચો એટલે આખી દુનિયાનો ઇતિહાસ. દુનિયામાં બનતો કોઈપણ બનાવ લઈએ કે ઐતિહાસિક કોઈ ચરિત્ર પાંચીએ તો તેમાં નાટક સિવાય કંઈ દેખાશે નહિ. આ આખી દુનિયા રંગભૂમિ છે અને પ્રાણીઓ તેના પાત્રો છે. એમાં વિચિત્ર શરીરો, આકૃતિઓ, સ્વરો, રૂપો, આકારો, બાપણો, સુખ, દુઃખ, અભિમાન, અભિનિવેશ, કપટ, આતુર્ય, ખેદ, મોહ, પ્રેમ, આક્રમણ, આત્મપત્તા, કીર્તિ, અપયશ વિગેરે સર્વ જાણ અને આંતરિક ભાવો, દેખાવો અને આવિષ્કારો થાય છે તે સર્વ નાટકો છે. બવપ્રપંચ એટલે સંસારનું નાટક. એને બલ્લવનારા છવો અને પુદ્ગલો. પુદ્ગલ પરમાણુમાં ચેતનાશક્તિ ન હોવા છતાં અચિંત્ય શક્તિ હોય છે અને તેમાં તરતમગા પણ હોય છે. આપણી આસપાસ જે રમતો ચાલી રહી છે તે નાટક જ છે, આપણે પોતે પણ નાટકનાં પાત્રો જ છીએ અને આ આખું વિશ્વ એ રંગમંડપ-નાટ્યભૂમિ છે. એમાં પડદા પડે છે, ઉપડે છે અને નાટક પ્રત્યેક છવ આધારીને અને સમુચ્ચયે નિરંતર ચાલ્યા જ રહે છે આ નાટકનો ત્રાહસ્ય ખ્યાલ શ્રી સિદ્ધર્થિચંદ્રિએ પોતાના અમુત આતુર્યથી શ્રી ઉપમિતિભવપ્રપંચ કથા ગ્રંથમાં આપ્યો છે.

છ. ૭. આવી રીતે લોકસ્વરૂપ વિચારતાં એમાં આત્મ, અનાત્મ વસ્તુનો ખ્યાલ થાય છે. જીવ, અજીવનો વિવેક થાય છે, સ્વર્ગ, મર્ત્ય, પાતાળનો ખ્યાલ થાય છે અને આ અનંત વિશ્વમાં આપણું સ્થાન શું છે ? અને આ જીવ ક્યાં ક્યાં જઈ આવ્યો છે ? અને કોના કોના કેવા કેવા સંબંધમાં આવ્યો છે ? તેનો ઊંડો વિચાર થાય છે. અસંખ્યાત યોજનો, નિગોદથી લરપૂર લોક, તેમાં પાર વગરની વનસ્પતિઓ, મર્ત્યલોકનું નાનકડું સ્થાન, તેમાં પણ મનુષ્યની ઉત્પત્તિ તો અઢીક્રીપમાં જ. નારકોનાં દુઃખોનો ત્રાસ, સ્વર્ગનાં સુખોનો આખરે થતો અંત અને અનંત કાળથી ચાલી રહેલી ઘટના—એ સર્વ વિચારતાં એના અનાદિત્વનો અને પોતાનાં ચારે ગતિમાં ફેરા અને ગમના-ગમનનો ખૂબ ખ્યાલ આવશે, અનેક તરંગો ઉઠશે. વિશ્વની વિશાળતા કેવી ? કેટલી ? અને આપણે કોણ ? ક્યાં ? ક્યા ખૂણામાં ભરાઈ પડ્યા છીએ ? તે સમજશે.

આવી ભાવના ભાવતાં મનની સ્થિરતા થઈ જશે. જે ભાવનાર જ્ઞાની હશે—વિક્ષાન હશે તો એને આ આખી ઘટના તરફ નિર્વેદ થઈ આવશે અને પોતાના મનના ઘોડાની લગામ એ ખેંચશે. વિશાળ વિશ્વમાં એ તારાઓ જોશે, નિરબ્ર આકાશમાં એ ચંદ્ર જોશે અને એની સાથે એનામાં જે કાંઈ મદ હશે તે ગળી જશે. એ અંદર ઉતરી પોતાની લઘુતા અને કર્મનું જોર વિચારશે અને છતાં પુરુષાર્થનું પ્રાણસ્ય પણ સમજશે. એને ઈચ્છા થશે તો આવા વિશાળ વિશ્વમાંથી પણ તેને અથ્ર લાગે જવાનો પોતાનો માર્ગ એ શોધી શકશે.

આટલું માનસિક સ્થૈર્ય એને પ્રાપ્ત થાય એટલે એને

અધ્યાત્મ સુખની પ્રસૂતિ સાહજિક છે. મનની અસ્થિરતા દૂર થઈ જાય છે. આત્મા સ્થાને આવી જાય છે. બાહ્ય ભાવ તથા એ અંતરમાં ઉતરે અને ત્યાં એની સ્થિરતા થઈ જાય છે એને તત્વાનુસંધાન થતાં વખત લાગતો નથી. લોકસ્વરૂપમાં શું વિચારવાનું છે તે હજી ગેચાટકમાં કહેવાનું છે. એ રીતે વિચારતાં વિકાસ સત્વર અને સ્પષ્ટ છે. અંદર ઉતરી જવા અત્ર આમંત્રણ છે. વિગ્ર-સમણ પ્રાણી આ નોતરું જરૂર સ્વીકારે.

અહીં 'વિવિભક્તિ' શબ્દ વાપર્યો છે તે ખૂબ સમજવા યોગ્ય છે. પૃથક્કરણ-વિવેચન વિવેકપૂર્વક કરવું એ એનો આશય છે. લોકસ્વરૂપ સંબંધી અનેક મતભેદ છે. પૃથ્વીના આકાર સંબંધી તકરારો છે. આ શુંથવણમાં ઉતરવાની અહીં જરૂર નથી. એ માટે સાધનો અને અભ્યાસ મુલબ્ધ પણ નથી, પણ પૃથ્વી અને આકાશ ઘણા વિશાળ છે અને આપણું સ્થાન એમાં તદ્દન નાનું છે એ આપણે વિચારવાનું છે. આ વાતમાં એ મન પડે તેમ નથી. સદાચારી જીવન, ઉચ્ચ ભાવના, માનસ-સ્થૈર્ય, અધ્યાત્મભૂમિમાં પ્રવેશ અને પ્રવાસ એ સર્વ સુવિદિત વાત છે અને સર્વ કાળમાં આદરણીય છે. આપણે ગમે તેવા મોટા હોઈએ તો પણ અનંત વિશ્વમાં કેવળ અણમાત્ર છીએ અને આપણો મોક્ષ આપણે આપણા પ્રયત્નવડે જ સાધી શકીએ છીએ આ સર્વ ખીનનકરારી મુદ્દા પકડી લઈ, આપણો વિકાસ જે માર્ગે યાય તે આદરી લેવો સર્વ દૃષ્ટિએ યોગ્ય છે. આપણે આ દૃષ્ટિએ એ મુદ્દો પકડી લઈએ. એમાં કોઈ કોઈ મુદ્દા ખૂબ જાણ્ય છે અને ખાસ અંદર ઉતરી જાય તેવા છે.

૧. જિલ્લાના અધિકારીઓ, જે સેવામાં સમાવેશ મળે છે તેના અંગે
જે કોઈ સંશ્લેષણ છે, એવા, સંબંધિત જે અધિકારીઓ સંબંધિત
સંવેદન છે તે સંબંધિત નથી. જે સેવામાં સમાવેશ મળે છે તે
કોઈ અન્યથા કામ નથી નથી નથી અન્યથા અન્યથા કામ
જે સેવામાં સમાવેશ મળે છે તેના અંગે જે અન્યથા કામ
માર્ગદર્શિ આ અંગે સંબંધિત કામ નથી નથી.

એ સૌક્યનું ઉપર તરફનું સ્વરૂપ આપણું જે તે સ્વરૂપને
અને અવસ્થા, સ્થિતિ અને સ્થાનનું સર્વને પાસેનું કલ્પન સમજે છે.
અને આકાશને નહીં અવસ્થાનું પાસે કરે છે. પ્રત્યેક દ્રવ્યને
પોતાના ધર્મો ભક્ત્યે છે અને અન્યથી અલગ રહી એક સાથે
કામ કરે છે. આકાશ સર્વને અવકાશ આપે છે. આ સૌક્ય
સ્વરૂપને તું ખુબ વિચાર. એ અને અવસ્થા સર્વને ઓળખવા
અને પ્રત્યેકના શુભો અને પરાગિને વિચારતો એ અવસ્થા છે.
આ સર્વ તત્વોમાં આકાશને ગણના સમજવા પાત્રી ધર્મોસ્તિ-
કાય અને અધર્મોસ્તિકાયને ખાસ સમજવા જરૂરી છે, કારણ કે
એનું દ્રવ્ય તરીકે કોઈ દર્શનમાં નિરૂપણ નથી. વિચારવાનું
એ છે કે આકાશ તો અવકાશ આપે, ક્યવ અને પુદ્ગલો
આલે, પણ એની ગતિ અને સ્થિરતાને નિયંત્રિત કરનાર કોઈ
ન હોય તો સર્વત્ર અવ્યવસ્થા ઊભી થાય. એને ચોક્કસ સ્થાને
રાખનાર અને ગતિ તથા સ્થિતિ વળતે એને સદાય કરનાર ઉપરના
બંને દ્રવ્યો (ધર્મોસ્તિકાય અને અધર્મોસ્તિકાય) ન હોય
તો દેખાતા વિશ્વની વ્યવસ્થા કે સ્વરૂપ ન રહે. આ રીતે

દલીલથી પણ એ દ્રવ્યો સમજી શકાય તેવા છે. જોનનો પક્ષિ-
જાતી નિત્યવાદ ન્યાયના પ્રયોગથી ખાસ સમજવા લાયક છે.

૨. ઉપર જે લોકની હદીકત રજૂ કરી તે લોક ચારે તરફ
અલોકથી વિદાયેલો છે. ઔદ રજી જોના અને માત પન
રજીપ્રમાણ પિંડવાળો લોક પૂરો થાય ત્યારે તેની પછી ફરતો
અલોક આવે છે. અલોક એટલે જ્યાં જીવ, ધર્મ, અધર્મ,
પુદ્ગલ કે કાળનો પ્રવેશ નથી પણ જ્યાં માત્ર આકાશ છે
તેવો પ્રદેશ. અલોકમાં કોઈ જીવ જઈ શકતો નથી, કારણ કે
ગતિસહાયક ધર્માસ્તિકાય ત્યાં છે જ નહીં. માત્ર આકાશ-
ગ્રામ્ય ત્યાં છે અને તે અનંત છે. ત્યાં પુદ્ગલ પરમાણુ પણ નથી.

એ 'લોક' હીપતો છે, કારણ કે એમાં ધર્માસ્તિકાયાદિ દ્રવ્યો
છે અને ખાસ કરીને એમાં ચેતનશક્તિવાળા જીવો છે. વગી એ
એટલો વિસ્તારવાળો છે કે એની ગણતરી કરતાં અક્કલ છક્ક
ખાઈ જાય. અસંખ્ય યોજનોની વાત એને ગણનાતીત બનાવે છે.
નાનકડા મનુષ્ય લોકમાં પણ અસંખ્ય દ્વીપ-સમુદ્રો છે ત્યાં
આખા લોકના માપની ગણતરી કેવી રીતે થાય ? આવો
વિસ્તારવાળો આ લોક છે.

લોકની હદ-મર્યાદા પાંચ દ્રવ્યથી થાય છે. લોકમાં પાંચે
દ્રવ્યો જરૂર હોય છે. અલોકમાં માત્ર આકાશ છે તે ઉપર
જણાવ્યું છે. પાંચમાં એક પણ દ્રવ્ય ઓછું હોતું નથી.

આ જાણમાં પાંચ દ્રવ્યની હદીકત કહી અને ઉપર ક
(૧) લોકમાં ૫ દ્રવ્ય બતાવ્યા છે તેમાં અપેક્ષા સમજવાની છે.
કેટલાક આચાર્યો કાળને દ્રવ્ય તરીકે માનતા નથી. કાળના પયગિ
સર્વ કબૂલ કરે છે. દ્રવ્યને શુદ્ધ અને પર્યાય બન્ને હોવા ઘટે.

અતીત, અનાગત અનંત સમયો એના પર્યાય છે. આ મોટો અર્થાનો વિષય છે. કાળનું સ્વરૂપ ને વર્તના સર્વ સ્ત્રીકારે છે. એને જુદા દ્રવ્ય તરીકે માનવામાં આવે કે નહિ તે પ્રશ્નમાં આપણે નહિ ઉતરીએ. લોકમાં કાળ વર્તે છે, અલોકમાં કાળ વર્તતો નથી. આ સંબંધમાં એ મત નથી. સમજવાની વાત એ છે કે એ લોકનું માન ગણતરીથી અતિક્રાન્ત હોવા છતાં એની સીમા-મર્યાદા સુઘટિત છે. આવા અપાર અદ્ભુત લોકરૂપ વિશ્વનો વિચાર કરવો. અનંત આકાશ સામે જોઈ તારા, ચંદ્ર, ચંદ્રવિગેરેનો વિચાર કરી વિશ્વની વિશાળતા વિચારવી અને એના વિસ્તારનો ખ્યાલ કરવો.

૩. ચૌદ રજજી લાંબો લોક આકાશમાં રહેલો છે. એ આકાશના અસંખ્ય પ્રદેશ છે. જેનાથી નાનો લાગ ન થઈ શકે તેવા વિલાગને પ્રદેશ કહે છે. આકાશપ્રદેશની સંખ્યા ‘અસંખ્ય’ છે. અસંખ્યનો ખ્યાલ ચોથા કર્મચંદ્રમાં વિસ્તારથી શ્રીદેવેન્દ્ર-સૂરિએ ચાર પાલાની કલ્પના કરીને આપ્યો છે.

તીર્થંકર કે સામાન્ય કેવળી (જિનેશ્વર અથવા જિન.) કેટલીક વાર મોક્ષ જવા પહેલાં કેવળી સસુદ્ધાત કરે છે. એમાં આઠ સમય લાગે છે. એથી ઘણાં કર્મો ખરી નીચ છે. પ્રત્યેક આત્માના પ્રદેશ અસંખ્ય છે અને તેની કુલ સંખ્યા લોકાકાશના પ્રદેશ જેટલી છે. કેવળી ઉપર જણાવ્યો તેવો સસુદ્ધાત કરે ત્યારે લોકાકાશના પ્રત્યેક પ્રદેશ પર પોતાનો એક એક આત્મપ્રદેશ સ્થાપન કરે છે. પહેલે સમયે એ દંડ કરે છે, ખીન્ને સમયે કપાટ કરે છે, ત્રીજે સમયે મંથાન કરે છે અને ચોથે સમયે આંતરા પૂરે છે. ચોથા સમયે તે સર્વ

લોકપ્રદેશને સ્પર્શે છે અને તે રખતે આત્મા મહા ચંદ્રાવત
હરી અનેક કર્મને ખેંચી નાખે છે. આ અતિ અત્યંતના ક્રમને
પ્રત્યેક આકાશપ્રદેશને જિનનો આત્મા રખે છે. ૫૬૦ ગુરુ
એ ક્રિયા સંદરી લે છે. અમુકાદ પ્રકરણ થી પ્રજાપતા સુર
(૬૬મા પદ) માંથી સંચય થાય છે. એ અમરમાની અમર
વીર્યશક્તિ બતાવે છે.

પ્રાણીઓ-હવાની અનેક ક્રિયાનું એ લોક મંદિર છે. એ અણુ
ભેગા ધાય ત્યારે દ્રવ્યવૃક્ષ, વણુ આણુ ભેગા મળે ત્યારે અણુક,
એમ અનંત અણુ મળે ત્યારે અનંતાણુક રકષ ધાય છે.
પ્રત્યેક અણુ ઠૂંટો ઢોય ત્યારે અણુ કહેવાય, રકષને લાગેલો
ઢોય ત્યારે પ્રદેશ કહેવાય. પ્રત્યેક અણુમાં ગર્જ, મંધ, રંધ
અને સ્પર્શ હોય છે. અણુનો યજ્ઞિ પણ અનંત છે. એ અધિ-
લોકને છેટેથી ઉપર ત્રિદશ્યાન મુખી એક સમયમાં જઈ ચક્ર
છે. એને પયયિા-પલટન ભાવ હોય છે. એ સર્વ દેરકારો અને
ચમતકારો લોકમાં ધાય છે અને તેથી એ સર્વ વિવિધ ક્રિયાનું
મંદિર લોક કહેવાય છે.

હવના પર્માયોની વાત તો ચી કરવી ? જેટલાં રૂપો
દેખાય છે, જેટલાં આકારો દેખાય છે તે સર્વ પયયિા છે અને
પુદ્ગળનાં પયયિા પણ પાર વગરના છે. હવ પુદ્ગળ સંયોગ-
જન્ય પયયિાનો પણ પાર નથી. આખી વિશ્વરચના, તેના
દેરકારો, તેમાં પ્રત્યેક પ્રાણી અને પરમાણુમાં થતી હાનિવૃદ્ધિ
એને લખને મહાન નાચ ચાલી રહ્યો છે-તેનું મહા માયા-
મંદિર આ લોક છે.

૪. ' લોક ' એ રીતે પાંચ અસ્તિકાય (ધર્માસ્તિકાય,

અમર્શાસ્ત્રિકાય, પુદ્ગલશ્ત્રિકાય, આત્મશ્ત્રિકાય અને સૂક્ષ્મ-શ્ત્રિકાય) રૂપ છે, એટલે એના આપણા નિર્લયદેવ ભગવાનનાં ત્રણ પાંચ શ્ત્રિકાય છે અને એ આપણ-પ્રજાને સ્વર્ગની નો સ્થાન રૂપ છે, એક સરંગો છે, જ્યાં પુદ્ગલોને એમાં અનેક વિધો કર્યા છે. પુદ્ગલ અને છૂટા ભાગેનાં અર્થોને એનાં અનેક દેવ-કારો-વિભાગો બનાવ્યા છે. પુદ્ગલ પરમાત્માનાં રૂપો અને અનેક રૂપો આપે છે.

વિવર્તવાદ દર્શનશાસ્ત્રનો અમલ્યનો વિચાર છે એવાની-ઓનું કહેવું એમ છે કે જ્યત પ્રથમ છે અને એનાં જે જુદાં જુદાં રૂપો દેખાય છે તે અવિદ્યાના પરિણામે દેખાય છે. એ માયા છે અને અજ્ઞાનજનિત ભ્રમ છે. વસ્તુતઃ જગત સિવાય કોઈ સત નથી. વિદ્યાથી એ અજ્ઞાન (અવિદ્યા) નો નાશ થાય ત્યારે એક પ્રધાનું જ્ઞાન થાય છે.

જેન તત્ત્વજ્ઞાન છૂટ અને જડનો ભેદ સ્વીકારે છે. વૈરાગ્ય માટે એ પૌદ્ગલિક પદાર્થોની અસ્થિરતા જરૂર કહે, એનાં વિવર્તો પર એ નિર્વેદની પરિપાટીઓ રચે, છતાં મૂળ દ્રવ્ય તરીકે આત્મા અને પુદ્ગલને પૃથક્ સમજે છે. આ શાસ્ત્રીય વિષય ખૂબ અર્થોને સમજવા યોગ્ય છે. પુરુષ અને પ્રકૃતિનો ભેદ સમજવા પ્રયત્ન કરવો. આપણે આ દાર્શનિક અર્થોમાં નહિ ઉતરીએ. પુદ્ગલ સંયોગે કેવા કેવા વિવર્તો-કેરકારો દેખાય છે તે સમજી, તેનો લાલ સંસાર પરની વાસના ઓછી કરવામાં લઈએ.

આખા વિશ્વનો નજરે જોતાં એ લોક કોઈ જગ્યાએ સોનાના શિખરોથી ઉત્તત થયેલો દેખાય છે અને કોઈ

જગ્યાએ હોડા બચંકર ખાડાવાળો દેખાય છે. મોટા પર્વતને દ્વરથી જોવામાં આવે તો પ્રભાતે જાણે તેનાં શિખરો સોનાનાં હોય તેવું દેખાય છે. પીળી માટીને લઈને કેટલાક પર્વત સુવર્ણ રંગના દેખાય છે. દંતકથામાં, અનેક પર્વતો સોનાના કહેવાય છે. કોઈ સ્થાનકે લોક હોડા ખાડાવાળો હોય છે. મર્ત્યલોકમાં ખાડાવાળા અનેક પ્રદેશો છે. અધોલોકમાં તો પાર વગરના ખાડાઓ છે.

મતલબ લોકનાં સ્થાનકો કોઈ જગ્યાએ આકર્ષક હોય છે અને કોઈ જગ્યાએ અતિ બિલત્સ અને કોઈ કોઈ જગ્યાએ ભયાનક હોય છે.

૫. એ લોક કોઈ જગ્યાએ દેવતાઓનાં મણિમંદિરોથી વિભૂષિત હોય છે. ભુવનપતિના ભવનો, બંતરના નગરો અને વૈમાનિક દેવોનાં વિમાનોનાં વર્ણનો વાંચતાં આનંદ થાય તેવું છે. એમાં રત્નનો ભીંતો અને નીલરત્નમય ભૂમિઓ, ભૂમિનો સ્વયં પ્રકાશ અને કોડાસ્થાનો એટલાં સુંદર શબ્દોમાં વર્ણવેલાં છે કે વાંચતાં એક જાતનું મુખ ઉત્પન્ન થાય છે. મર્ત્યલોકમાં પણ મોટાં રાજભુવનો વૈભવ અને સંપદાથી ભરપૂર હોય છે. મોટા રાજ્યમહેલો, ખર્કોગકામ પેલેસ કે કૈસરના વિલાસસ્થાનો અનેક પ્રકારના સાજ સાથે ગોઠવાયલા હોય છે. આગ્રા અને દિલ્હીના ઐતિહાસિક સ્થાનો કે વર્તમાન રાજધાનીનાં શહેરોના બંગલા, વાટી, ઉપવનો એને ઉદિત ઉદિત રૂપવાન બનાવે છે.

કોઈ સ્થાનકે એ બચંકર નરકસ્થાનરૂપ હોય છે. એના વજ્રમય કાંટા, એની લોહીની નદીઓ, એની બચંકર ભૂમિઓ, એની શીત જગ્યાઓ, એની ઉષ્ણ જગ્યાઓ-વર્ણન વાંચતાં

કમકમાડી છૂટે જોવાં અનેક રીતોના અંગિકારો કરવાનું કહેવાય છે. આ પૃથ્વી પર પણ અનેક રીતોના અનેક કાર્યો છે. એ રીતો મનમાં ગૂંથાવે અને કેટલીક વાર ભ્રમ જન્મે પણ છે. અંતરમાં મનભ્રમ એ છે કે, આ લોકમાં કોઈનાં અનેક પ્રયત્નો છે અને અનેક પ્રકારની શુભ અશુભ કામગીરી કરવામાં છે. આનંદ, પ્રશંસા, શોક, વિવાદ, ભય રમણપરની માત્ર છે એ સદા સમગ્ર સમગ્ર તોંવી દર્શક છે.

૬. એ લોકમાં કોઈ જગ્યાએ ઉત્થાન થાતી રહેલા હોય છે, કોઈ જગ્યાએ વાજાં વાગનાં હોય છે, કોઈ જગ્યાએ નાચડંગ ઉડતા હોય છે, કોઈ જગ્યાએ નાટક સિનેમા લગ્યા હોય છે, કોઈ સ્થાનકે સુંદર પકવાણ ખીરમાના હોય છે, કોઈ જગ્યાએ ‘હુરે હુરે’ ના પોકાર આવતાં હોય છે, કોઈ જગ્યાએ ઉત્તમી-જ્યાદતો મચી રહી હોય છે, કોઈ જગ્યાએ ‘સમય વરને સમયો’ બોલાતા હોય છે, કોઈ જગ્યાએ નાગીઓના ગડગડાટ ઉડતા હોય છે. એવી રીતે અનેક આનંદ જયમંગલ ઉજવાયના ચિત્રો રજૂ કરી શકાય એવા પ્રસંગોથી લોક ગાણ રહ્યાં હોય છે.

કોઈ જગ્યાએ છાતી પર અસહ્ય છાછ્યા લેવાતાં હોય છે, કોઈ જગ્યાએ રડાપીટ ચાલતી હોય છે, કોઈ જગ્યાએ નિઃસાસા નખાતા હોય છે, કોઈ જગ્યાએ ફાંસીઓ દેવાતી હોય છે, કોઈ જગ્યાએ મારામારીમાં લોહીના રેલા કે નદીઓ ચાલતી હોય છે, કોઈ જગ્યાએ ખાટકીઓ છવોનાં ગળાં પર છરી ચલાવતા હોય છે, કોઈ રોગની પીડાથી કકળાટ કરતા હોય છે, કોઈ વિયોગની જ્વાલામાં અંતરશોકથી બળી-બળી જતા હોય છે, કોઈ જગ્યાએ છવો પર કરવત ચાલતી હોય છે,

કોઈ સ્થાને દાઠકાં બાંગી જતાં હોય છે, કોઈ સ્થાનકે ચાત્રખા-
પરોણી પડતાં હોય છે અને આવાં અવરંધાર કુખ, ગ્દાનિ
શોક, અંધાર તેમજ વિચારથી બરપૂર સ્થાનકો હોય છે.

મુંબઈ જેવા શહેરમાં મરણનો કાલોની પડખે મોટા રૂ-
પોટા ભેગામાં આવે છે અને એક જ માળામાં મરણના છાંદા
અથવાં હોય ત્યાં મોટી જોરડી પછી ઉમનાનીત મવામાં અંજળાય
છે. ભર્તૃહરિ કહે છે કે 'કોઈ જગ્યાએ વીણાના અવાજ
અને કોઈ જગ્યાએ દાદાકાર રુદન. કોઈ જગ્યાએ વિદાનોની
ચર્ચા અને કોઈ જગ્યાએ હાલના પીડાનો મસ્ત કવલ્લ તો કોઈ
જગ્યાએ રમ્ય સ્ત્રી અને કોઈ સ્થાને અનિ કદરૂપી સ્ત્રી-
આવું આવું મેળાં સમજ પડતી નથી કે આ સંસાર તે વિષ-
મય છે કે અમૃતમય છે।' આ સર્વ બાવો લોકમાં દેખાય છે.
એમાં તારકોના ત્રાસ ઉમેરીએ એટલે વર્ણન વધારે ગંભીર બને
છે. આવો અનેક પરસ્પર વિરુદ્ધ દેખાવોથી બરપૂર આ લોક છે.

૭. ઉપરની હકીકતમાં કાંઈ નવીન નથી. સર્વ પ્રાણીઓને
આવા અનેક ભાવોનો અને અનેક સ્થાનોનો અનેક વાર પરિચય
ધ્યેલો છે. અનાદિ કાળથી આ જીવ-પ્રત્યેક અંસારી જીવ
રખડ્યા કરે છે. એ એક સ્થાનકે ઉત્પન્ન થઈ ત્યાં ધરખાર
વસાવે છે, શરીરને પોતાનું માને છે, મનુષ્ય હોય તો છોકરા,
ઈંધા, કુટુંબ-દબિલાવાળો થાય છે અને પાછો મમત્વ છોડીને
(ખુશીથી અને ધણુંજરુ પરાણે) વળી ખીજે ધરખાર જમાવે
છે. શરીરને તો એ પોતાનું જ ગણે છે. શાસ્ત્રવિદો કહે છે કે
“ એવી કોઈ ભવિ નથી, એવી કોઈ યોનિ નથી, એવું કોઈ
સ્થાન નથી કે એવું કોઈ કુળ નથી જ્યાં આ જીવ અનેક

દલિ, દેવસમાસ આદિ પ્રકરણો અને સૂત્રપ્રકરણ, બંધપદ્ધતિ આદિ સત્ર સથો છે. એ ઉપરાંત અનેક પ્રકારનાં લેખકોનાં સ્વરૂપ બનાવ્યું છે. એ સ્વરૂપ એ સ્વરૂપો સમજાવે છે. આ શુભમાં ભૌતિક આધારોનો એક ભાગ નથી. એમાં આધારો અદ્ય અધ્યાસ, આધારોની અધ્યાસ અને એ વિષયની સાધ- જોવાની અધ્યોક્ષા સુખ્ય પ્રણ છે. એ વિષયની અધ્યોક્ષા આપણે નહિ ઉપરોક્ત. એ યજ્ઞો વિશાલ વિષય છે. એમાં અધ્યાસ- સૂર્યચંદ્રાણુ એવા જે દેવો તાળો રૂપિયા અરણી શકે અને અને ત્યાં અનેક સાધનસંપત્તિ અધ્યાસ વેપકાવાનો હોય ને એમાં વિષય પર વિચાર કરવા યોગ્ય ગણાય. આપણે તો હવે એ વિષયની બારાક્ષરી શિખવામાં છીએ. આપણે તો અર્ધી જે સ્વરૂપ બનાવ્યું છે તે સમજવા પૂરતા પ્રયાસ કરવાની જરૂર છે. એનો મેળ મેળવાય અધ્યાસીઓ જરૂર પ્રયાસ કરશે એની આશા રાખી, આપણે તો એની ભાવના કેવી રીતે બાવવી અને તે દ્વારા આપણો વિકાસ કેવી રીતે સાધવો તે પ્રાસંગિક વિષય વિચારીએ. આ ગ્રંથનો ઉદ્દેશ શાંતરસની દેલછેલ કરવાનો છે તે આપણે કદી ન વિસરીએ. અન્ય ચર્ચાને આ ગ્રંથમાં સ્થાન નથી.

લોકની વિશાળતા, એમાં રહેલા અનંત છવો, તેમાં રહેલ તિર્યગ્લોકનું તદ્દન નાનું સ્થાન, એવા નાના તિર્યગ્ (મર્ત્ય) લોકમાં અસંખ્ય દ્વીપસમુદ્ર, એમાં સર્વથી નાનો જંબૂદ્વીપ, એના ૧૯૦ મે ભાગે ભરતક્ષેત્ર, તેમાં છ ખંડ, તેનો પણ નાનો ભાગ અને તેના એક વિભાગમાં આપણી પાસે સો, બસો કે બે ચાર હજાર વાર જમીન હોય એની ખાતર આપણે શું શું કરીએ છીએ? એના ઝગડા, એના હક્કોના સવાલ, એની હદનો તકરારો અને એની માલીકીની પંચાતો—આ સર્વ શોભતી વાત છે?

એ ઘટે છે ? અને એ કોને માટે ? કેટલા વર્ષને માટે ? અને છતાં ચારે તરફ જોઇએ તો નાનામાં નાની માલેકીની બાંજગડો અને ગુંચવણોનો પાર નથી અને મારું-તારું કરવામાં આપણી નાની જિંદગી પૂરી થઈ જાય છે અને છેવટે ઉઘાડે-ખાલી હાથે આજ્ઞા જણ પડે છે ત્યારે એ સર્વ માલેકી, હક્કો, કળજીઓ અને વેરઝેર અહીં રહી જાય છે. એ રીતે અનેકને મૂકી જતાં જ્યાં અને આપણે પણ જરૂર જણું છે, છતાં અધ્યાસ છૂટતો નથી અને પ્રસંગ આવે ત્યારે આપણે પણ બાંધ ચઢાવી ટટાર થઈ જઈએ છીએ, એ વાતની ના પડાય તેમ નથી. આ સર્વ રમત કંઈ જાતની છે તે ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે.

ઉપાધ્યાયશ્રીએ આખી ભાવનાનું રહસ્ય બહુ સુક્તિસર બતાવ્યું છે. એના બે સ્થાન મુખ્ય છે. પરિચયમાં છ (૭) શ્લોક અને અષ્ટકની છેલ્લી પાંચ ગાથાઓ. પ્રથમ મુદ્દો એ છે કે સમગ્ર માણસ-વિશિષ્ટ જ્ઞાનવાળો પ્રાણી આ લોકભાવના બાવે તો એને માનસસ્થૈર્ય પ્રાપ્ત થાય છે. આ કેમ બને ? લોકપુરુષ એ કાંઈ ચિત્ર નથી, એ તો ખ્યાલ આપવા માટે નૈયાય કરેલ ચિત્ર છે, પુરુષાકાર છે; પણ એ લોક નાનો નથી. એની લંબાઈ પહોળાઈનો ખ્યાલ બરાબર કરવામાં આવે અને એની કાંચાઈ વિચારવામાં આવે તો અક્ષત છક્કડ ખાઈ જાય તેમ છે. એ લોક, એનાં સ્થાનો, એમાંનાં જીવો, એનાં જંગલો, એનાં શીત પ્રદેશો, એનાં ઉષ્ણ પ્રદેશો, એનાં પૈભવો, એનાં દુઃખો, એનાં કારાવાસો, એનાં રાજસુવનો, એનાં માર્ગો, એની નદીઓ, એનાં સરોવરો, એના પર્વતો, એનાં જંગલો, એનાં સ્થળચરો, એનાં ખેતરો, એના સર્પો, એની વનસ્પતિ ઇત્યાદિ સર્વનો વિચાર કરતાં અક્ષત હાથમાં રહે તેમ નથી. એની વિચારણા કરવામાં ખાસ

નિગોદનું સ્વરૂપ અને તેમાં રહેતાં જીવની અનંતતાનો ખ્યાલ આવે ત્યારે આકાશની અનંતતા અને જીવસંખ્યાની અનંતતાનો ક્યાસ કરી શકાય છે. અસંખ્ય આકાશપ્રદેશને અવગાહી એક ગોળો રહે અને એવા અસંખ્ય ગોળા પૈકી એકેક ગોળામાં અસંખ્ય નિગોદ રહે અને એકેક નિગોદમાં અનંત જીવો રહે. એનો ખ્યાલ કરતાં એવે કોઈ સ્થાનકે આપણે ભરાઈ પડ્યા હોઈએ તો આપણી શી દશા થાય ? તે વિચારવા જેવું છે. આ અનેક સ્થાનોનો વિચાર કરતાં મનમાં જે અસ્થિરતા હોય છે અને થોડા વખતમાં આ મેળવું ? કે આ ખાઉં ? પણે જઈ ? કે આમ દોડું ? એવા એવા અવ્યવસ્થિત વિચારો આવતા હોય તે દૂર થઈ જાય છે અને મનમાં એક પ્રકારની સ્થિરતા આવતી જાય છે. અતિ વિશાળ ઔદ રાજલોકમાં પોતાના સ્થાનની અદ્યપતા મોટા માંધાતાને પણ મૂંઝવી નાખે તેમ છે, તો તું તે કોણ ? તારી ગણતરી શી ? તારું સ્થાન કેટલું નાનું ? અને વિશ્વના ક્યા ખૂણામાં આવ્યું છે ? આવી વિચારસ્થિરતા થતાં અધ્યાત્મ સુખની પ્રસૂતિ થાય છે અને એ સુખનો આનંદ અજળ છે, એ મનોરાજ્ય અનોખાં છે, એની વૈભવ-સંપત્તિ અલૌકિક છે. ઉપાધ્યાયજીનો આ ભાવના રસ પ્રથમ દૃષ્ટિએ જ અતિ આકર્ષક છે, તન્મય કરી દે તેવો છે અને અતિ પ્રોઠ ભાષામાં ચિતરાયો છે.

એમનો ખીજો પ્રવાહ જીવ અને પુદ્ગળના સંબંધથી થતા વિવર્તોનો છે. એ પ્રસંગ અતિ પ્રાસાદિક છે. આ લોકના વિવિધ આકારો જતાવી, તેની રમણીયતા અને તેની ખીલતસતા જાન્ને જરાગર જતાવેલ છે. ત્યારપછી એનાં અનેક સ્થાનકોએ દેખાતી વિચિત્રતા હૃદયને દ્રવિત કરી દે તેવી છે. આપણે સંસા-

રમાં ફરનારા હીએ અને અદ્વી - મનુષ્યલોકમાં જે વૈનિય જોઈએ હીએ તે આપણને નમાની દે અને વિચારમાં નાખી દે તેવું છે. માત્ર યુવાનીની મસ્તીમાં નજાઈ ન જઈએ અને રસનુ-સ્વરૂપ જોવાનો અભ્યાસ પાડીએ તો અદ્વી પારવશરનાં પ્રસંગો નજરે પડે તેમ છે. જે જોવા પ્રસંગોનાં પત્રક ભરીએ તો આવા અનેક અર્થો બરાઈ ભાય. પણ એ બીનજરૂરી છે, કારણ કે આપણા હરદોષના અનુભવનો એ વિષય છે.

જીવને કદાચ દેવમુખ લક્ષ્યાવનારા લાગે, પણ અંતે એનો છેટો આવે ત્યારે માથાં પછાડવાં પડે છે એ અમલ્યા બાદ જે મુઠ્ઠા હોય તો તેને પણ વાંછે નહિ. મનુષ્યનાં મુખો કેવાં છે, તે તો આપણે જોઈએ હીએ. વાસ્તવિક મુખી માણસ શોધ્યો જડે તેમ નથી અને બહારથી મુખી દેખાતાને મુખી માનવો એના જેવી બીજી કોઈ ભૂલ નથી. કદાચ સહજ વૈભવ મળી ગયો હોય તો તે પણ એટલાં ઘોડાં વર્ષ માટે છે કે અનંત કાળની મણુનામાં તેને તો તદ્દન બાજુએ જ મૂકી દેવાય. નારદીનાં દુઃખોતું વર્ણન કરતાં ગ્રાસ ઉપજે છે. એ પર વિવેચનની પણ હવે જરૂર નથી. તિર્યંચ પંચેન્દ્રિયની પરાધીનતા અને બાદીની ચારે ઇન્દ્રિયવાળા જીવોતું અજ્ઞાન વિચારતા એક પણ એવું સ્થાન જડે તેવું નથી કે જ્યાં પ્રાણી ઇચ્છા ધરી, હોંશ રાખી રહેવા મન કરે. આવો આ લોક છે !

એની ભાવના ભાવવા માટે પ્રથમ એનું સંસ્થાન વિચારવું. આકાશને આધારે તનુવાત રહે છે તેને આધારે ઘનવાત રહે છે, ઘનવાતને આધારે ઘનોદધિ છે અને તેને આધારે પૃથ્વી રહે છે. પૃથ્વીને આધારે ત્રસ સ્થાવર જીવો

અને છત્રને આધારે શરીર, મરીર પેટી જેવું કામોલુ શરીર
કામોલુ શરીર એટલે કમોનો સમૂહ. હોઈને આ સમાજો વિષય
છે, એની પદ્ધતિઓની દૃષ્ટિએ એ સમાજો કેવળ સમાજ એ
એક આકાશપ્રદેશ એટલે મનો સ્વાયં છે. એના પૃથ્વી પર
સુખલિષ્ટ દેવો ને અસુખલિષ્ટ મુદર દેવો ને. એની કામભૂમિ
તથા અકામભૂમિઓ વિવક્ષિત છે. એના અસાધ્ય દીપ સમુદ પૈકી
આત્મા નદીઓ દીપનાં એકાદ્યો એવા મન સમુદાય નેપું છે
અને એનો છેલ્લો સ્વયંભૂરમણ સમુદાયનાં શાસ્ત્રને દોડીને રહેલો છે.

ઉપર લ્યોનિષ્ઠાક આવે છે. બાર દેવસોડના વૈભવો
સામાનિક દેવોનો કલ્પિ, દેવભૂમિનો વિશાળતા, ગૌરવકના સુખ
દેવો, લોકાંતિકના દેવો અહીં આવી તીર્થોધિરાજને તીર્થ પ્રતિ
તાવવા વિનંતિ કરે છે તે અને વૈભવિક દેવોનો આનંદિક આનંદ
સર્વોર્થસિદ્ધના દેવોની સુખશાખા, કેવળી બગવાનને તેઓનાર્ય
ધની મનવડે પૃચ્છા-એ સર્વનો વિચાર કરવાનો છે.

એ સર્વના મૌલિકસ્થાને રહેલા સિદ્ધના અનંત અવ્યાગ્રાદ
સુખનું તથા સિદ્ધશિલાનું વિભાવન કરતાં ચિત્ત સ્થિર થક
જાય તેમ છે, આત્મા અનુપમ દશા અનુભવે તેમ છે અને
પરમ અધ્યાત્મ શાંતિનો અહીં સાક્ષાત્કાર થાય છે. આ રીતે
તે સ્થાનનું વિભાવન કરવું.

તે તે સ્થાનોમાં વર્તતા લાવેનો વિચાર કરતાં લોકની
વિશાળતા બરાબર મનોમદિરમાં જામી જાય છે. એમાં હાસ્ય ને
શૃંગાર રસ વધારે છે કે એમાં કરુણ, ખીલત્સ અને રોદ્ર રસ
વધારે છે ? તેનો અત્ર વિલાગ પાડવો. એ વિવેચન કરતાં જો સંસાર
ઉપર કાંઈ પણ આસક્તિ ઓછી થાય તો પછી વિચાર આવશે.

કે આ રખડપાટો ક્યાં સુધી ચલાવ્યા કરવો છે ? આ રખડ-
પાટાનું સ્વરૂપ જ્યાંસુધી સમજવામાં ન આવ્યું ત્યાંસુધી તો
ગમે તેમ ચલાવ્યું, પણ હવે એમ ને એમ ચલાવવું છે કે
રસ્તો ફેરવવો છે ? એ આ ભાવનાનો કેન્દ્રસ્થ વિચાર છે. જો ચક-
્રમણનો કંટાળો આવ્યો હોય, જો નિગોદની સ્થિતિથી ત્રાસ
થયો હોય, અનંત ભયોમાં બહારના કોઈએ ભરૂયા કે ભોગ-
વ્યા કે સુધ્યા નથી એવા અનંતા અપ્રસિદ્ધ ભવો ક્યાં છે એ
વાત હૃદયમાં બેઠી હોય તો હવે કાંઈક ચેતો, અને ચેતીને કાંઈક એવું
કરો કે જેથી તમારો માર્ગ સીધો અને સાધ્યસન્મુખ થઈ જાય.
હવે આંટા માર્યા જ કરવા હોય તો તો સવાલ રહેતો જ નથી,
બાકી દશા ફરી હોય અથવા ફેરવવા ચોક્કસ છે એમ લાગ્યું
હોય તો આત્મારની હાથવરાળનો હવે ઉડે લાવો. કર્મથી
વેરાયલા આત્માને પણ પુરુષાર્થ શક્ય છે, એ અનંત શક્તિને
ધણી છે અને જ્યારે તે જાગે ત્યારે તે કર્મના બુક્કા કરી
નાખે એવી અમોઘ શક્તિ નૈસર્ગિક રીતે એનામાં બરેલી છે એ
વાત અંદર બરાબર જામવી જોઈએ અને જામ્યા પછી નિર્બળ
થઈ બેસી રહેવું ન જોઈએ. એ તો તજ્જી ત્યારે એક એક શું
તજવી ? આ ભાવ મનમાં ફાય અને ચેતનશુ ઉઠે ત્યારે એ
બેજાથી બરેલો દેહ જોતા નથી કે સ્નાન પૂરું કરવાની શરૂ
જોતો નથી. એ બહીર છે, લોકોએ પહોંચવાનો શક્તિથી સંપન્ન
છે અને અનંત તેજનો ધણી છે. એ જાગ્યો એટલે પુરુષ
પ્રભાવ જાગ્યો, એ ઉઠ્યો એટલે રસ્તો સાંપડ્યો, એ ચાલ્યો
એટલે વિકાસ, વિકાસ અને વિકાસ જ થાય. માત્ર એનો
દોરવણી સમ્યક્ પ્રકારની હોવી જોઈએ અને એનો પ્રયોગ
સામ્યેય પર વિજય મેળવવાની ભાવનાથી થયેલો હોવો જોઈએ.

આંતરવૃત્તિએ ત્યારે એને સાચો અંતરત્યાગ સૂઝશે ત્યારે આ આંટા મારવા એને ગમશે નહિ, એને પુદ્ગળલાવ પર પ્રેમ થશે નહિ, એને કષાય કરવામાં હીણપત લાગશે, એને મદ્-ગુણોનું વ્યસન થશે અને એ વિશ્વ ઐક્ય સમજી જેટલાને અને તેટલાને સાથે લઈ સાધ્ય તરફ પ્રયાણ કરી જશે.

આ રીતે લોકલાવના અતિ વિશાળ છે. એના અંતરમાં સર્વલાવનાનો સમાવેશ કરી શકાય છે. એના અંતરમાં સૃષ્ટિ-કર્તૃત્વની ચર્યાશાંત લાવે થાય છે. એનાં પાંચ સમવાયી કારણો સમંજાય, જૈન ધર્મ-દર્શન કર્મપ્રધાન છે કે પુરુષાર્થપ્રધાન છે ? એની વિવેચના થાય, ષડ્-દ્રવ્યનું સ્વરૂપ અનેક દૃષ્ટિએ વિચારાય અને વિશ્વવિશાળતા વિચારી માનસસ્થૈર્યના પ્રસંગો એનાથી મેળવાય તો અધ્યાત્મશાંતિમાં એનું પર્યવસાન થાય. આ વિચારણા-લાવના એ શાંતસુધારસપાન છે. એ અમૃત વિરલ છે, પણ મળે ત્યારે અપ્રતિમ આત્મોત્કર્ષ દેનાર છે. એમાં અંતરઆત્મા પ્રસન્ન થઈ પ્રવેશે એ આપણી પ્રેરણા, ઇચ્છા અને લાવના હોય. લોકલાવના અનેક પ્રકારે લાવવી શક્ય છે. જે માર્ગે પોતાનો વિકાસ થાય તે રસ્તે તેનો ઉપયોગ કરવો. સુધાપાન કરવાની આ તક ણરાખર લેવી અને લઈને સાધ્ય તરફ પ્રયાણ કરવું એવો શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાયનો ઉપદેશ પોતાના આત્મા તરફ છે તે આપણે આપણા ચેતનજી સમક્ષ ધરવો અને આદર્શ સ્પષ્ટ કરી પ્રગતિને માર્ગે ચડી જવું.

इति लोकस्वरूपभावना.

ઉપાધ્યાયમી સકલચંદ્રચરિત્રિત.

લોકસ્વરૂપ ભાવના

(રાત્ર-પરજ્યો)

જ્ઞાન નયનમાંહે ત્રિભુવનરૂપે, જેવે જિન દીકા લોગો;
નીધણીયાતો પદ્મવ્યરૂપો, પ્રજ્ઞે નય જિન ગોગો. ૧
મુનિવર! ધ્યાવો અદિય દ્રોષ નર લોગો, એ આંકળી
જિહાં જિન મુનિવરસિદ્ધ અનંતા, જિહાં નહીં જ્ઞાન વિચોગો. મુનિ ૨
આપે સિદ્ધો કેજે ન' કીધો, જસ નહિ આદિ અંતો;
લીધો કેજ ન જાયે ભુજબજે, ભરિયો જતુ અનંતો. મુનિ ૩
અનેક દ્રવ્ય પર્યાય પરિવર્તન, અનંત પરમાણુ રૂક પે;
જેમ દિસે તંમ અકળ અરૂપી, પંચદ્રવ્ય અનુસંધે. મુનિ ૪
અચળપણે ચલનં પ્રતિ દારણ, ધર્માસ્તિકાય પ્રદેશો;
સ્થિરહેતુ અધર્માસ્તિકાયથી, લોકાકાશ અતિ દેશો. મુનિ ૫
મધ્યે એક રત્નતુ ગ્રસનાડી, ચઉદસ રત્નતુ પ્રમાણો;
અનંત અલોકી ગોટે વીંટયો, મસ્તકે સિદ્ધ અધિકાણો. મુનિ ૬
અધોલોક છત્રાસન અમવડ, નિર્ઘો ગહરી જાણો;
ઉર્ધ્વલોક મૂઠંગ સમાણો, ધ્યાન સકળ મુનિ આણો. મુનિ ૭

દટિ પર સ્થાપિત હસ્ત પ્રચારિતપાદ પુરુષના જેવો જેહ,
પદ્મ દ્રવ્યાત્મક લોક અનાદિ અનન્ત સ્થિતિ ધરનારે તેહ;
ઉપતિવ્યયમૌવ્યયુક્ત તે ઉર્ધ્વ અધો ને મધ્ય ગણાય,
લોકસ્વરૂપવિચાર કરંતા ઉત્તમજનને કેવળ થાય.

પં. અમૃતવિજયજી

પ્રકરણ ૧૨ મું

બોધિદુર્લભભાવના

મન્દાકાન્ના

યસ્માદ્વિસ્માપયિતસુમનઃસ્વર્ગગમ્પદિલાસ-

પ્રાપ્નોદ્દામાઃ પુનરપિ જનિઃ રાત્કુલે ભૂરિભોગે ।

બ્રહ્મદ્વૈતપ્રગુણપદવીપ્રાપકં નિઃસપત્નં,

તદુપ્પ્રાપં ભૃશમુરુધિયઃ સેવ્યતાં બોધિરત્નમ્ ॥ ક૦ ॥ ૧ ॥

બુજંગપ્રયાતમ્

અનાદૌ નિગોદાન્ધકૂપે સ્થિતાના-

મજસ્રં જનુર્મૃત્યુદુઃસ્વાર્દિતાનામ્ ।

પરીણામશુદ્ધિઃ કૃતસ્તાદ્દર્શી સ્યા-

ઘ્રયા હન્ત ! તસ્માદ્વિનિર્યાન્તિ જીવાઃ ॥ સ્વ૦ ૨ ॥

તતો નિર્ગતાનામપિ સ્થાવરત્વં,

ત્રસત્વં પુનર્દુર્લભં દેહભાજામ્ ।

ત્રસત્વેઽપિ પશ્ચાક્ષપર્યાપ્તસંજિ-

સ્થિરાયુષ્યવદુર્લભં માનુષત્વમ્ ॥ ગ૦ ૩ ॥

ક. ૧. યસ્માત્ બોધિરત્નથી. વિસ્માપયિત આશ્ચર્યમાં ગરકાવ
કરે તેવું. સુમનઃ દેવ. હલાસ આવિર્ભાવ. જનિઃ જન્મ. ભૂરિભોગે
ભોગ ધણા લભ્ય હોય તેવું, ધનધાન્યસમૃદ્ધ. બ્રહ્મદ્વૈત શુદ્ધ નિરંજન
ચૈતન્યસ્વરૂપ. પ્રગુણ ઉત્કૃષ્ટ ગુણવાળી. નિઃસપત્ન જેના જેવું અન્ય ન.
હોય તેવું. ભૃશં ખૂબ (ક્રિ. વિ.) ઊરુધિયઃ વિશાળ શુદ્ધિવાળા
સ્વ. ૨. જનુઃ જન્મ. અર્દિત પીડિત. પરિણામશુદ્ધિઃ પરિણામ-
ધારા. તસ્માત્ નિગોદમાંથી. હન્ત ખેદ બતાવનાર અવ્યય છે.

જ. ૧. જે (બોધિરત્ન) થી આશ્ચર્યમાં ગરકાવ કરી દે તેવા દેવનાઓના સ્વર્ગની સંપત્તિના લોગવિહાર અને તેથી અનેક પ્રકારના આનંદ ઉદાસો પ્રાપ્ત થાય છે અને ત્યારપછી પણ અનેક લોગવિહારથી ભરપૂર ચારા કુળમાં જન્મ થાય છે, જે અદ્વૈત બ્રહ્મનો પ્રકૃષ્ટ પદ્ધતિને પ્રાપ્ત કરાવનાર છે, જે અદ્વિતીય છે અને જે પ્રાપ્ત થવું મહામુશ્કેલ છે તે બોધિરત્નને કે વિશાળ બુદ્ધિવંતો ! ખૂબ સેવો.

જ. ૨. નિગોહના અંધકૃપમાં ભરાઈ પડેલા અને વારં-વાર થતા જન્મ અને મરણનાં દુઃખોની પીડાથી હેરાન થઈ ગયેલા છુવેને પરિણતિની એવી વિશુદ્ધિ ક્યાંથી થાય કે જેના વડે તેઓ એ નિગોહમાંથી બહાર નીકળી આવે ?

ગ. ૩. તે (સૂક્ષ્મનિગોહ) માંથી કહાય બહારનીકળે તો પ્રાણીને બાહર સ્થાવરપણું પ્રાપ્ત થાય છે, પણ વ્રસપણું મળવું મુશ્કેલ છે. વ્રસપણું મળી જાય તો તેમાં પણ પંચેન્દ્રિયપણું મળવું દુર્લભ છે, પંચેન્દ્રિયપણું મળી જાય તો પર્યાપ્ત થવું મુશ્કેલ છે, પર્યાપ્ત થઈ તો પણ સંતીપણું મળવું મુશ્કેલ છે, તે મળે તો સ્થિર આયુષ્ય મળવું મુશ્કેલ છે અને તે મળી જાય તો પણ મનુષ્યત્વ દુર્લભ છે.

ગ. ૩. સ્થાવરત્વં એકેન્દ્રિયત્વ (નોટ). વ્રસત્ત્વં જે નળ ચાર પાંચ દંડિય હોવાપણું. પર્યાપ્ત પરી પર્યાપ્તિવાળા (નોટ) સંદિ સંતીપણું. (નોટ). સ્થિર દીર્ઘ, નીવિઙ, નિશ્ચળ. માનુષ્યત્વ મનુષ્યપણું.

ઘ. ૪. મિથ્યાન્ય અજ્ઞાન (નોટ) માયા પરચંચન, ઠંભ, કપટ. ઉપગૂઢઃ વીંટળાઈ વળેલો. મગ્નો ત્રિડો ગરકાવ થઈ ગયેલો. અગાધ જેનો પાટ ન આવે તેવા ઊંડો.

ગ. ૫. એ મનુષ્યત્વ પ્રાપ્ત કરીને પણ આ મૂર્ખ પ્રાણી મહાભોગ અથવા મિથ્યાત્વ કે માયા-કપટથી રેરાઈ જાય છે અને પરિણામે રખડપાટી કરતો સંસારના મોટા અગાધ કૂપમાં પધારે ઊઠા ઉતરતો જાય છે. આવો પ્રાણી ધર્મસાધનસામગ્રી-રૂપ મોહિરત્નને ક્યાં મેળવે ? એવાના પત્તા ક્યાં ખાય ?

ઘ. ૫. મતમતાંતરો અને મતલોહો અનેક પ્રકારના થઈ ગયા છે, ડગલે ને પગલે બુદ્ધિચાળી-મતિવાળા લોકોનો પાર નથી, અને તેઓ અનેક પ્રકારની કુચુક્તિઓનો આશ્રય કરીને પોતપોતાનાં મતવ્યોની પુષ્ટિ-વૃદ્ધિમાં રસ લે છે, હેવતાઓ અત્યારે કોઈપણ પ્રકારનો સહાય કરતા નથી અને અત્યારે કોઈ વિશિષ્ટ જ્ઞાન કે તેવો અતિશય છે નહિ. આવા વખતમાં તો જે ધર્મ ઉપર હઠ રહે તેને ખરો નસીબદાર સમજવો.

ચ. ૬. જ્યાંસુધી આ શરીર વ્યાધિઓથી તદ્દન ખલાસ ન થઈ જાય, જ્યાંસુધી વૃદ્ધાવસ્થાથી જર્જરિત ન થઈ જાય, જ્યાંસુધી સર્વ ઈદ્રિયો પોતપોતાના વિષયોમાં ઉતરવાની સ્થિતિમાં રહેલી હોય અને જ્યાંસુધી આયુષ્ય પૂર્ણ થયું ન હોય ત્યાંસુધીમાં સમજી માણસોએ પોતાના હિતને માટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ; કારણ કે સદૌવર તૂટી જાય અને પાણી ધોધબંધ ચાલવા માંડે, પછી પાણ કઈ રીતે જાંધી શકાય ?

છ. ૭. અનેક પ્રકારના ઉપદ્રવોને આધીન શરીર છે અને આયુષ્ય સણુમંશુર છે છતાં પણ કઈ જાતની ધીરજનો ટેકો લઈને મૂઢ પ્રાણીઓ પોતાના ખરા હિતનો જાળવતમાં વ્યથ કાળ નિર્ગમન કરે છે ? (એની કાંઈ જાળવર પડતી નથી.)

गेयाष्टक

बुध्यतां बुध्यतां बोधिरतिदुर्लभा,
जलधिजलपतितसुररत्नयुक्त्या ।
सम्यगाराध्यतां स्वहितमिह साध्यतां,
वाध्यतामधरगतिरात्मशक्त्या ॥ बुध्यतां० ॥ १ ॥

चक्रिभोज्यादिरिव नरभवो दुर्लभो,
भ्राम्यतां घोरसंसारकक्षे ।
बहुनिगोदादिकायस्थितिव्यायते,
मोहमिथ्यात्वमुखचोरलक्षे ॥ बुध्यतां० ॥ २ ॥

लब्ध इह नरभवोऽनार्यदेशेषु यः,
स भवति प्रत्युतानर्थकारी ।
जीवहिंसादिपापाश्रवव्यसनिनां,
माघवत्यादिमार्गानुसारी ॥ बुध्यतां० ॥ ३ ॥

आर्यदेशस्पृशामपि सुकुलजन्मनां,
दुर्लभा विविदिषा धर्मतत्त्वे ।
रतपरिग्रहभयाहारसंज्ञार्तिभि-
हन्त मग्नं जगद्दुःस्थितत्त्वे ॥ बुध्यतां० ॥ ४ ॥

रागः—‘ तार हो। तार प्रभु मुज सेवक लखी ’: अे सुप्रसिद्ध श्री
वीर स्तवनना लयमां आलखे। प्रतामां अेनो धनाश्री राग लखुवेछे,
‘ धार तरवारनी सोहली दोहली ’ अे आनंद धनना यौदमा जिनना
धनना रागमां पणु आलखे।

૧. બોધિને અતિ દુર્લભ સમજ, મળવી ધણી મુરકેલ સમજ. દરિયાના ઊંડા જળમાં પડી ગયેલા ચિતામણિ રત્નને ન્યાયે દરીને તેને દુર્લભ સમજ. (પ્રાપ્ત થયેલ સામગ્રીનું) તારી રીતે પરિપાલન કર. અહીં તારું પોતાનું ક્ષિત સાધ અને તારી પોતાની શક્તિથી હલકી ગતિ(દુર્ગતિ)ને અટકાવી દે.

૨. આ મહાભયંકર સંસારરૂપ અસ્વપ્ન (જંગલ) અનેક નિગોદ વિગેરેની કાયસ્થિતિને લઈને અતિ વિશેષ વિસ્તારવાળું (લાંબું) થયેલ છે તથા મોહ મિથ્યાત્વ વિગેરે ચારોનું પ્રધાન નિવાસસ્થાન છે. તેમાં ભમતાં-રણડતાં ચક્રવર્તીના ભોજન વિગેરેની પેઠે મનુષ્યનો ભવ મળવો મહા-મુરકેલ છે.

૩. આ સંસારમાં કદાચ મનુષ્યનો દેહ પ્રાપ્ત થાય પણ જો તે અનાર્થ દેશમાં ધાય તો તો ઊલટો તે તુકશાન કરનાર બને છે. કારણ કે પ્રાણીવધ વિગેરે પાપ આશ્રયોની આસક્તિ-વાળા ત્યાંના મનુષ્યોને તે માધવતી વિગેરે નરકને રસ્તે લઈ જનાર ધાય છે.

૪. આર્ય દેશ પ્રાપ્ત થયેલા અને ઉચ્ચ કુળમાં જન્મેલા પ્રાણી-ઓને પણ ધર્મતત્ત્વને અંગે ભ્રાણુવાની ઇચ્છા થવી ધણી મુરકેલ છે. મૈથુન, પરિશ્રદ્ધ, ભય અને આહારસંજ્ઞાની પીડાઓને લઈને જગત્ અતિ વિચિત્ર પરિસ્થિતિમાં ગરકાવ થઈ જાય છે-બારે ગડમથલમાં પડી જાય છે, પડી ગયેલ છે.

विशिष्टायाणां भक्त्यादिदुर्लभे,

धर्मज्ञानस्य गुरुसंक्रान्ते ।

चित्तविकल्पादितद्वयभावेऽप्ये,

विशिष्टविद्येतन्निर्भयभावे ॥ सुख्यतां ० ॥ ५ ॥

धर्ममाकर्ष्य मन्त्रुष्य ततोऽप्ये,

कृतेनैवैरिष्यमान्तरात् ।

रागद्वेषश्चमात्सर्यनिद्रादिको,

बाधने निहतमुक्तप्रसङ्गः ॥ सुख्यतां ० ॥ ६ ॥

चतुरशीनावहो मोनित्वेऽप्ये,

फ त्वयाकर्णिता धर्मवानां ।

प्रायशो जगति जनता मिथो विवदन्ते,

क्राद्विरसज्ञानगुरुगोस्वानां ॥ सुख्यतां ० ॥ ७ ॥

एवमतिदुर्लभात् प्राप्य दुर्लभतमं,

बोधिरत्नं सकलगुणनिधानम् ।

कुरु गुरुप्राज्यविनयप्रसादोदितं,

शान्तरससरसपीयूषपानम् ॥ सुख्यतां ० ॥ ८ ॥

૫. કદાચ ધર્મવર્તને ભણવાની ધૃતિ ધર્મ આવે તો પણ શુભમદ્ધારાજની સમીપે લઈને ધર્મશાસ્ત્રનું શ્રવણ થવું મુશ્કેલ છે, કારણ કે વિપરીત પ્રવૃત્તિના પ્રસંગો અને વિકૃતિ (કુધર્મી) વિગેરેમાં પડી જતાં તે તે વિષયોના રસના આવેશથી ચિત્તની એકાગ્રતા અનેક પ્રકારના વિશેષોને લઈને ભલિત થઈ જાય છે. (અને તેમ થતાં તેને પરિણામે શ્રવણ દુર્લભ બને છે.)

૬. ધર્મ સાંભળીને અને તે સમજીને-તેનાથી બોધ પામીને પ્રાણી ધર્મકાર્યમાં ઉદ્યમ કરવા જાય છે ત્યારે રાગ, દેવ, શ્રમ, આળસ, ઊંઘ વિગેરે અંતરંગના દુસ્મનનાં ટોળાંઓ જેઓ સારું કામ કરવાની તકનો હુમેશાં વિનાશ કરતા જ રહે છે તે તેમાં બાધા કરે છે-ફાચક મારે છે-કરતાં અટકાવે છે

૭. ચોક્કસી લાખ જીવાયોનિમાં તેં કઈ જગ્યાએ ધર્મનો વાર્તા સાંભળી છે ? ધણે ભાગે જનતા તો શબ્દિ, રસ, શાતાના મોટા ગૌરવોની મોટી મોટી વાતોમાં આસક્ત થઈને અરરપરસ તે સંબંધી વાતચીત જ કર્યા કરે છે.

૮. એવી રીતે અત્યંત દુર્લભથી પણ દુર્લભ એવું સર્વ શુભોના મંદારરૂપ બોધિરત્ન (સમક્તિ) પ્રાપ્ત કરીને શાંતરસનું સરસ અમૃતપાન જે મોટા ઉચ્ચ પ્રકારના વિનયના પ્રસાદથી તને પ્રાપ્ત થયું છે તેનો ઉપયોગ કર-તે અમૃતરસને તું પી.

૧. મોખિ પરિસ્થિતિ, વિવિધ ભાવો (મેટ, લુઓ) અનુભવ નિર્ભરિ
રત્ન. આગાધર્મી મેટ, મેટન રત્ન (૩મી ભાગી) નરસવર્તી
પદ્મમ હર, અરસવર્તી રે. અનુભવ રત્ન, રત્નમ
૨. નિર્મિતોન્નતિ મહાન્નિમ્ન મહાન્નિમ્ન નિર્મિત (મેટ) અનુભવ
રત્નમેટ. રે. (મેટ) મુક્તિ રે. આગાધર્મી અનુભવમેટમેટ. અરસ
અરસ, અરસ, આગાધર્મી મેટ અર્થતના નરસવર્તી રિયર્તિ, અગાધર્મી
રત્ન, મુક્તિ પ્રધાન, અરસ રત્નમેટ, નિર્મિતમેટમેટ.
૩. અનાર્થ મેટ લુઓ, પ્રસુત મેટમેટ. અનુભવમેટમેટ નરસવર્તી, અરસ.
પાપાધર્મ અધર્મ અર્થ અધર્મના મેટમેટ. અનુભવ અધર્મિત.
માનવર્તી મેટ માનવી માનવી નરસ. માનવીનુમાર્તી હામિ રત્ન
અનુભવ અધર્મ મેટમેટ.
૪. સ્પૃશ્યમ્ અધર્મ, અનુભવ. વિવિધિયા અનુભવની અધર્મ, અનુભવ
મેટમેટ. સંજ્ઞા અધર્મમેટમેટ. (મેટ લુઓ) આર્તિ મેટમેટ. મુક્તિઅનુભવ
અધર્મ રત્ન સિયત મેટમેટમેટ. અનુભવ, અધર્મ.
૫. ચિત્તચ વેદકુ, વિપરીત. ચિત્તચ સજ્જા, દેશજા, સ્ત્રીજા.
બોજનજા. તત્ત્વસાધેશ તેના તેના રત્નમેટ. આગેશ, અનુભવમેટ.
વિદેશ ડેશમેટ. અવધાન ખ્યાન, મેટમેટમેટ.
૬. સંવૃદ્ધ્ય બોધ ખામિતે. અનુભવમેટ. (અનુભવ મેટમેટ અનુભવમેટ) અધર્મ
અધર્મ. અનુભવમેટ: અધર્મમેટ. અધર્મ આધ. આધર્મ અધર્મમેટ હરે છે.
આધ આધ છે. સુલભ શુભ કરણી. પ્રસન્ન અધર્મ.
૭. ચતુરશીતૌ ચોરાશી. ચોનિલક્ષેષુ લાખ મેટમેટ (૮૪ લાખ હવામેટમેટ
માં. જનતા પ્રાણી અધર્મ. મિયો અરસપરસ, અધર્મઅધર્મ. ગૌર
ગારવ. આસક્તિ (ગારવ ત્રણ છે: અધર્મ, ધન, રસ: આધાન
પદાર્થો. શાતા: સુખ.) (નોટ લુઓ.) ગુરુ મેટમેટ, મદાન.
૮. અતિદુર્લભાત્ દુર્લભતમં મુશ્કેલીથી મળી શકે તેનાથી પણ વધારા
દુર્લભ. પ્રાજ્ય: ખૂબ. પ્રસાદ અનુભવ. અધર્મ પ્રાસ.

જોધિ દુર્જભભાવના :— :: પરિચય :—

ક્ર. ૧. આ ભાવનાનો પરિચય કરતાં 'જોધિ' શું છે તેનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ કરવાની આવશ્યકતા છે. 'જોધિ' શબ્દ સુષ્પ્ત ધાતુમાંથી નીકળેલ છે. એનો અર્થ 'જ્ઞાન'—વ્યક્તિય એ ધાય છે. આ એનો વિશુદ્ધ અર્થ છે. જ્ઞાન—સમજણ અંદરથી જ વ્યક્ત થાય છે. આત્માનો સહજ સ્વભાવ જ્ઞાન છે. કર્માવશ્યથી એનો એ સ્વભાવ આચ્છાદન પામી ગયો છે તેને પ્રકટ કરવો. ઉપરનાં આચ્છાદનોને દૂર કરવામાં આવે ત્યારે જે પ્રકાશ ધાય છે તે 'જોધિ' છે. જોધિ એટલે સ્પષ્ટ જ્ઞાન, વિવેકપૂર્ણ જ્ઞાન અને શુદ્ધતા વગરનો પ્રકાશ. વર્તન—આદિત્ર વગરનું જ્ઞાન નિષ્કલ છે એટલે જોધિના અર્થમાં જ્ઞાનની શુદ્ધતા અને આદિત્ર વર્તનની સહાનુગામિતા સાથે જ સમજવાની છે.

'જોધિ' શબ્દનો અર્થ ધર્મસામગ્રીની પ્રાપ્તિ એવો અનેક સ્થાનકે કરવામાં આવ્યો છે. એ જ્ઞાનપ્રાપ્તિ—પ્રકાશ સંપત્તિનું પરિણામ છે. જોધિનો અસલ ભાવ જ્ઞાનરૂપ છે. અંદરની વ્યવસ્થા જગાવનાર એ આત્મપ્રકાશ છે.

એ આંતરપ્રકાશ હોઈને એને રત્નની ઉપમા આપી છે. જેમ રત્નમાં પ્રકાશની શુદ્ધતા હોય છે તેમ જોધિમાં પણ પ્રકાશની વિશિષ્ટતા રહેલી છે. અનેક સ્થાનકે જોધિનો અર્થ સમકિત કરેલો છે. જ્ઞાન—દર્શન—આદિત્રરૂપ રત્નત્રયના સમૂહને પણ જોધિ ગણવામાં આવેલ છે. એ મૂળ અર્થનો જ વિસ્તાર છે, એમાં પણ જ્ઞાનની જ શુદ્ધતા રહેલી છે એ બૂલવાનું નથી.

કોઈ પ્રસંગે બોધિનો અર્થ સામગ્રીપ્રાપ્તિ થાય છે, પણ એનો મુખ્ય મુદ્દો જ્ઞાન-આંતર પ્રકાશને ખાસ કરીને અવલંબે છે એ ત્યાં પણ લક્ષ્યમાં રાખવાની જરૂર છે. રતનત્વ તો જ્ઞાનને જ ઘટે છે અને સાધનધર્મોના સત્ય સ્વરૂપને ગ્રહણ કરાવવાની તાકાત પણ તેની છે. સાધનોને સાધ્ય માનવાને કારણે વચ-ગાળેના વખતમાં જે મહાઅનર્થો થયા છે તે ઇતિહાસનું પુનરાવર્તન ન થઈ જાય તેની સંભાળ રાખવાની આવશ્યકતા પણ તે કારણે સહજ પ્રાપ્ત થાય છે અને તે કાર્ય પણ ‘બોધિ’ નું જ છે.

બોધિરતનની પ્રાપ્તિ થવી ઘણી મુશ્કેલ છે. તે સંબંધી અનેક પ્રકારના ઉપદેશો શાસ્ત્રકારે અનેક ગ્રંથોમાં આપ્યા છે. પદ્ધતિસર તે સમજવા યોગ્ય છે. આ ઉપદેશ પદ્ધતિનું મૂળ શ્રી ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રમાં છે. એના ત્રીજા અધ્યયનમાંથી જરૂરી વિભાગ અત્ર વિચારી લઈએ એટલે પ્રસ્તુત વિષયને વિશેષ સ્પષ્ટ કરવાની જરૂર નહિ રહે. તેને માટે ખાસ આ ગાથા છે—

ચત્તારિ પરમંગાણિ, દુલ્લહાણિહ જંતુણો ।

માણુસત્તં સુદ્ધં સદ્ધા, સંજમમ્મિ અવીરિયં ॥ ૧ ॥

“આ સંસારમાં પ્રાણીઓને ચાર મુખ્ય બાબતો મુશ્કે-
 “લીથી મળે છે. મનુષ્યપણું, ધર્મશ્રવણ, ધર્મશ્રદ્ધા અને સંયમ
 “(વિરતિ-ત્યાગ)માં વીર્ય. ૧. સંસારમાં નાના પ્રકારનાં ગોત્રો
 “અને જાતિ ઓમાં અનેક પ્રકારનાં કર્મો કરીને પ્રાણીઓ
 “ઉત્પન્ન થાય છે. ૨. કોઈ વખત તે દેવલોકમાં જાય છે,
 “કોઈ વાર નારક થાય છે, કોઈ વાર અસુર જાતિમાં ઉત્પન્ન
 “થાય છે અને જેવાં કર્મ કરે તે પ્રમાણેની ગતિમાં તે જાય છે,
 “કોઈ વખત તે ક્ષત્રિય રાજા થાય છે, વળી કોઈ વાર ચંડાળ

“ ધાય છે, કોઈ વાર વર્ણશંકર ધાય છે, કોઈ વાર કીટા ધાય
 “ છે, કોઈ વાર પતંગ ધાય છે, કોઈ વાર કુંઘુ ધાય છે, કોઈ-
 “ વાર કીટી ધાય છે. ૩-૪. કર્મભલથી રમડોળાયલા પ્રાણીઓ
 “ એ પ્રકારે ધોરાથી લાખ યોનિઓના ચક્રમાં પડેલા હોઈ
 “ જેમ ક્ષત્રિયો લગાઈથી કહી પરાતા નથી તેમ તેઓ સંસાર
 “ વિષે કહી ઉદ્દેગ પામતા નથી. ૫. પ્રાણીઓ કર્મના સંબંધથી
 “ અત્યંત મૂઢ થઈને મનુષ્ય સિવાયની બીજી યોનિઓમાં દુઃખી
 “ ધાય છે, બહુ વેદના ભોગવે છે અને વધારે વધારે હેરાન
 “ થતા જાય છે. ૬. અનુક્રમે ધણા કર્મોના કોઈ વાર નાશ થઈ
 “ જાય તો શુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરીને કલાચિત્ મનુષ્યનો જન્મ પ્રાપ્ત
 “ કરે છે. ૭. મનુષ્યનું શરીર મળ્યા પછી પણ જે ધર્મના
 “ ધ્રુવણ કરવાથી તપ, ક્ષમા અને અહિંસાનો સ્વીકાર ધાય
 “ એવા ધર્મનું ધ્રુવણ દુર્લભ છે. ૮. કલાચિત્ ધર્મનું ધ્રુવણ
 “ પ્રાપ્ત થઈ જાય તો તેમાં શ્રદ્ધા થવી પરમ દુર્લભ છે. સાચી
 “ હૃદીકૃત સાંનળ્યા છતાં પણ અનેક પ્રાણીઓ પતિત થઈ જાય
 “ છે. ૯. ઉપર્યુક્ત શ્રુતિ અને શ્રદ્ધા પ્રાપ્ત કરીને પણ વીર્ય-
 “ સંયમ-શક્તિ વધારે દુર્લભ છે. અનેકને એ હૃદીકૃતની રુચિ
 “ ધાય તો પણ એનો અંગીકાર થતો નથી. ૧૦. મનુષ્યત્વ
 “ પામીને, ધર્મ-ધ્રુવણ કરીને અને તેની સદ્દેશ્વા કરીને તેમજ
 “ તે પ્રમાણે વર્તન કરીને તપસ્વીએ પોતાની જાત ઉપર
 “ સંયમ કેળવવો જોઈએ અને કર્મ રજા ઉડાવી દેવી જોઈએ. ૧૧.
 “ આવી રીતે પવિત્ર થયેલા પ્રાણીની શુદ્ધિ ધાય છે અને અગ્નિમાં
 “ ધી નાખે ત્યારે અગ્નિ જેમ પ્રદીપ્ત ધાય છે તેમ શુદ્ધ થયેલા
 “ પ્રાણીનો ધર્મ પ્રદીપ્ત ધાય છે. ૧૨. કર્મજંધનાં હેતુઓને છોડી
 “ દો, ક્ષમાદારા ચશને પુષ્ટ કરો, એમ કરનાર પ્રાણી આ પાર્થિવ

“ શરીરને છોડીને હિર્વ દિશાએ ગમન કરે છે. ૧૩. ઉત્તર
 “ શીલયુક્ત મનુષ્યો વધારે વધારે જિગ્ઞા આનંદે લલમ છે અને
 “ ત્યાં અતિ ઉત્તમ પ્રકાશથી સીધું છે. જતો ન્યાયી દલી
 “ નીચે ઉતરવાના નથી એમ માનતા ત્યાં આનંદમાં રહે છે.
 “ ૧૪. દેવલોકનાં સુખો ભોગવતાં અને મરણમાં આવે નેતુરૂપ
 “ કરતાં તેઓ ઉપરનાં કક્ષોમાં અનેક વર્ષો સુખી રહે છે. ૧૫.
 “ પુણ્ય પ્રમાણે જેને જે સ્થાન મળ્યું હોય ત્યાં નેત્રલો વળતા
 “ શરીરને આયુષ્ય પૂરું થયે દશ અંગની શોભતું મનુષ્યપણું પામે
 “ છે. ૧૬. જગીચાઃ ખેતર, સુવર્ણ, પશુ, દારૂઃ નોકરચાકર—
 “ એવા આરે પ્રકારના આનંદના સાધનો હોય તેવા કુટુંબમાં
 “ તે જન્મે છે. (એક અંગ) ૧૭. મિત્ર, માતિ (સગા), ઉચ્ચ
 “ ગોત્ર, સુંદર વર્ણ, તંદુરસ્ત શરીર, મહાપાંડિત્ય, વિનય, યશ
 “ અને જળ એ નવ મળી દશ અંગની પ્રાપ્તિ થાય છે. ૧૮. મનુ-
 “ ધ્યપણાના સુંદર ભોગો ભોગવીને અને વિશુદ્ધ સદ્ધર્મ આવરીને
 “ જોધિને પામે છે. ૧૯. ઉપરની આરે જાળતો હુર્લભ છે એમ
 “ સમજીને, સંયમ લઈને, તપથી કર્મનો નાશ કરીને શાશ્વત
 “ સિદ્ધમાં તે જાય છે. આ પ્રમાણે હું કહું છું. ૨૦.”

આ વીશગાથાપ્રમાણ આખા અધ્યયનમાં મુદ્દો એ છે કે
 મનુષ્યપણું, ધર્મશ્રવણ, ધર્મરુચિ અને સંયમમાં પ્રવર્તન અનુ-
 ક્રમે વધારે ને વધારે હુર્લભ છે. પ્રથમ મનુષ્યલવતું હુર્લભત્વ
 જતાવતાં શ્રી ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રના ટીકાકાર શ્રી ભાવવિજયજીએ
 દશ દૃષ્ટાન્તો આપ્યા છે તેનાં નામ આ પ્રમાણે છે:—૧ ચુલો,
 ૨ પાસા, ૩ ધાન્ય, ૪ ઘૂત, ૫ રત્ન, ૬ સ્વપ્ન, ૭ ચક્ર, ૮
 ચર્મ, ૯ યુગ, ૧૦ પરમાણુ. આ દશે દૃષ્ટાન્તો બહુ સુંદર છે.
 એમાં લગલગ અશક્ય પ્રસંગો જતાવ્યા છે, છતાં છેવટે

જણાવ્યું છે કે કોઈ દેવદૃત્યથી કે અસાધારણ સંયોગવશાત્ એ અશક્ય જેવી વાત કહાય જની આવે, પણ મહાપ્રયાસે અને અનંત વખત ફેરા માર્યા પછી મહામુશીબતે મળેલ મનુષ્યજન્મ ફરી વાર જલ્દીથી મળી શકતો નથી.

આ દશ દશાન્તોનું ભાષાંતર પરિચિદ્ધમાં આપવા મુંઝા છે, પણ પુસ્તકના કદ પર તેનો આધાર રહેશે. મુદ્દો ઉપર કહ્યો તે છે. મનુષ્ય જવની દુર્લભતા બતાવવાનો એ દશે દશાન્તોનો આશય છે. જૈનકથારત્નકોષના પ્રથમ ભાગમાં સિદ્ધર પ્રકરમાં તેનો ખ્યાલ બહુ સારો આપ્યો છે. જુઓ પૃષ્ઠ ૧૪ થી ૩૨

એ જ પ્રકારે શ્રદ્ધાના સંબંધમાં સાત દશાન્તો જમાલિ આદિ નિહ્વેવોના તે જ દીકામાં આપ્યા છે તે પણ તે સૂત્રથી જાણી લેવા.

આ મુદ્દાને અનેક રીતે આ ભાવનામાં ચર્ચ્યો છે તેથી તેના મૂળની તપાસ કરી આ વાત શરૂઆતમાં લખી છે. હવે આપણે પ્રથમ શ્લોકનો પરિચય કરીએ. આ આખી ભાવના બહુ સુંદર છે અને તેના ઉપર ઘણું વજનલ્ય કરી શકાય તમ છે. આવશ્યકીય લેખનરૂપ મૂલ્યમ રાખી સંક્ષેપ કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે.

બોધિરત્ન-જ્ઞાન. જોધનો પ્રકાશ. ધર્મસામગ્રીની પ્રાપ્તિ અને તેના આચરણથી કેવી કેવી વસ્તુ મળે છે તે.

જુઓ ! પ્રથમ તો આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરે એવું દેવગતિનું સુખ મળે છે. એ સુખમાં બહુ દીર્ઘ કાળ સુધી આનંદ અને વિલાસ કરવાના હોય છે. દેવલોકના વૈભવોમાં શૃંગાર, ગીત, વાદ્ય, નૃત્ય, વિનોદ, અપ્સરાઓના હાવભાવ, વિમાનની ગમત આદિ અનેક દેવીઓના પ્રસન્નો હોય છે. દેવોમાં પણ મહાદ્વિક દેવના વૈભવ કલ્પનાતીત હોય છે. દેવેન્દ્રને એથી પણ વધારે મોટો વૈભવ હોય છે.

આવા દેવલોગો બોધિરત્નને પરિણામે સહજ પ્રાપ્તવ્ય છે. જો કે વિશિષ્ટ બોધિરત્નને ઓળખનાર એ સુખને વાંચતા નથી.

એવા દેવલોકનાં સુખ લોગવ્યા પછી નિરતિયાર બોધિરત્નના પ્રભાવની પ્રક્રિયા કરનાર શ્રેષ્ઠ કુળમાં ઉત્પન્ન થાય છે. ઉપર દશ ચીજો બતાવી છે તે સર્વ તેને સાંપડે છે, પણ એ લોગમાં લપટાતો નથી. એ તો અધૂરા યોગ પૂરા કરે છે અને પરિણામે આત્મવિકાસ સાધે છે.

બોધિરત્નનો ખરો લાલ તો હવે આવે છે. એ ‘બ્રહ્મ-અદ્વૈત-પ્રગુણ પદવી-પ્રાપક’ છે. બ્રહ્મ એટલે શુદ્ધ નિરંજન ચૈતન્ય સ્વરૂપ અને અદ્વૈત અતિવિશિષ્ટ એવી ઉત્કૃષ્ટ શુણ્યાની પદવીને અપાવનાર આ બોધિરત્ન છે. મતલબ કે જો તમારે બ્રહ્માદ્વૈત સાધવું હોય તો બોધિરત્નને સેવો. બોધિરત્નને સેવવું એટલે મહામુશીબતે મળે તેવી એ ધર્મસામગ્રીઓ અને જ્ઞાનરત્નને પ્રાપ્ત કરી પ્રગતિ કરવી, આત્મવિકાસ સાધવો અને તે સંબંધમાં ખાસ સાવધાન થઈ રાગદ્વેષના કોઈપણ પ્રપંચમાં પડી જવું નહિ. બોધિરત્નનો દીપક-પ્રકાશ સાથે હોય એટલે માર્ગ તો જરૂર સૂઝી આવશે. માત્ર તેનો લાલ લેવા પૂરતો દૃઢ નિશ્ચય અને વીર્ય-શક્તિસ્ફૂર્ણની અતિ આવશ્યકતા રહેશે.

આ સંબંધમાં આગળ ઘણું વક્તવ્ય છે. પ્રથમ બોધિરત્નની પ્રાપ્તિ ઘણી મુશ્કેલ છે તે દવે બતાવે છે. તેને યથાર્થ પ્રકારે સમજીને તેની સેવા કરો, તેનો સ્વીકાર કરો, તેની સાથે વ્યવહારુ વ્યર્થરૂપે ઐક્ય સાધો, એ વાત પ્રથમથી જ કહી છે હવે તે પ્રાપ્ત થવામાં મુશીબતોને સ્પષ્ટ કરે છે.

૨૨. ૩. ઉત્તરોત્તર દુર્લભપણું જતાવતા પ્રથમ તો આ પ્રાણી અવ્યવહારશક્તિમાંથી અનંતકાળ મુખી નીકળતો જ નથી એ વાત બતાવે છે. અવ્યવહારશક્તિ એટલે સૂક્ષ્મનિગોહ. આશયના અસંખ્ય પ્રદેશ પર એક અને ત્યાં જ બીજા અસંખ્ય ગોહો છે. દરેક ગોળામાં અસંખ્યાતી નિગોહ છે એને આશીને પ્રત્યેક નિગોહમાં અનંત છવો રહેલા છે. એક સોળના અત્રમામ પર અસંખ્ય લોકાશયના પ્રદેશ હોય છે. એવી એની મૂલમતા છે.

એ નિગોહના છવો આપણા એક શાસોશ્યામ પ્રનાજ કાળમાં સાક્ષ્યત્તર લવ કરે છે એટલે કે અદાર વાર જન્મે છે અને ત્રત્તર વાર મરે છે. એનું અંશુલના અસંખ્યાતમા બાગ જેટલું શરીર હોય છે અને તે શરીર ચર્મચક્રથી અદર્ય હોય છે. આવી અસંખ્યાતી નિગોહ અનાદિ કાળથી ચર્મચ ચોદ રાજ-લોકમાં રહેલી છે. એમાં જ્યાંમુખી છવ રહે છે ત્યાંમુખી તે 'અવ્યવહારશક્તિયો' કહેવાય છે.

એમાં કોઈ વખત અકામ નિર્જરા ઘઈ આવે તો પ્રાણી બાદર અનંતકાળમા (સાધારણ વનસ્પતિમાં) આવે છે. એમા પણ એક શરીરમાં અનંત છવો હોય છે: સૂક્ષ્મ નિગોહમાં અને એમાં એટલો જ ફેર છે કે બાદરનુ અનંત છવસંકીર્ણ શરીર ચર્મ-ચક્રથી રેખાય છે. અહીં પણ એ છવ અનંત જન્મમરણ કરે છે. એ હવે વ્યવહારશક્તિમા આવ્યો કહેવાય છે. એનો સહજ વિકાસ (Evolution) થયો ગણાય છે. ત્યારપછી એ પાછો સૂક્ષ્મ નિગોહમાં જાય તો પણ તે વ્યવહારશક્તિયો ગણાય છે. આવા અનેક જન્મ મરણ તે નિગોહરૂપ પોર અંધકારમાં થયા કરે છે. આમાંથી નીકળવાનો એનો વારો ક્યારે આવે ? એની પરિણામ-શુદ્ધિ ક્યારે થાય ? અને એમાંથી એ ક્યારે બહાર નીકળે ?

આ નો હલ્લુ મોટા ખાડાઓની વાત મર્મ, નરચપ કે ભૂમિ-
રતનની વાત નો હલ્લુ વળી દૂર છે એ જ્ઞાનમાં રહે.

હવેની અનંતતાને જ્યાં કરવા મારે એક જ કર્મકન
બસ ગણાશે. મોટામાર્ગ અનંત પૂર્વકાળથી (અનાદિ કાળથી)
આતુ છે, અનંત હવે મોટો ગયા છે અને નત્ય છે; છતાં
એક નિગોદનો અનંતમો ભાગ જ મોટો ગયો છે અને અનંત
કાળચક્રો પછી પણ એક નિગોદનો અનંતમો ભાગ જ મોટો
ગયો છે એમ ભવિષ્યમાં કહેવાશે. અનંતના અનંત ભેદ છે અને
હવસંજ્યા લોકાકાશના પ્રદેશો કરતાં અનંતગુણી છે. આવા મોટા
ખાડામાંથી કેમ નીકળાય ? એ તો કેમ ભવિષ્યતાના ભેગ
લાગી નત્ય અને કુટલી ધાણીના દાણો ઊડીને પેણામાંથી બહાર
પડી નત્ય એના જેવો ખેલ છે.

હવે જરા આગળ વધીએ. ભવિષ્યતા નત્ય અને પ્રાણી
નિગોદમાંથી નીકળી બાહર અનંતકાયમાં આવ્યો.

ગ. ૩. બાહર અનંતકાયમાં આવ્યો એટલે કાંઈ સૂક્ષ્મ
નિગોદમાંથી બચી જતો નથી. બન્ને વચ્ચે વ્યવહારી થઈને પણ
આંટા અનંતકાળ સુધી મારે છે. એમ કરતાં પ્રત્યેક વનસ્પતિ
થયો. ત્યાં એક શરીરમાં એક હવ હોય છે. કૃષ્ણ, કુલ, પાંદડાં,
અથવા ભીંડાં, તુરીઆં, ઘઉં, વટાણા વિગેરે. એના અનેક ભેદો
છે. એમાં પણ અસંખ્ય કાળ પર્યાટન કરે છે.

પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ અને વાયુ—સૂક્ષ્મ અને બાહર આ
સર્વ સ્થાવર કહેવાય છે. એ સર્વમાં અસંખ્યકાળ આંટા મારે અને
વળી બન્ને ભત્તિની અનંતકાયમાં જઈ આવે. એમ કરતાં ઘર્ષણ,
ભેદન—છેદન થતાં સ્થાવરપણાથી આગળ વધી ત્રસપણું પામે.

૨૫ર્ચ, ૨૬, ઘ્રાણ, ચક્ષુ, શ્રોત્ર એ પાંચ ઇન્દ્રિયો છે. એમાં અનુક્રમે બેઇન્દ્રિયવાળા બેઇન્દ્રિય, ત્રણ ઇન્દ્રિયવાળા તેઇન્દ્રિય, ચાર ઇન્દ્રિયવાળા ચૈરિન્દ્રિય અને પાંચ ઇન્દ્રિયવાળા પંચેન્દ્રિય. આ સર્વ ત્રસ હવે કહેવાય છે. એ ત્રણ ચાર ઇન્દ્રિયવાળામાં ખૂબ કાળ લાગે, ઉપર નીચે આંટા ભારે, એકેન્દ્રિયના ઉપર કહેલા વિભાગોમાં અને નિગોદમાં પણ જઇ આવે. એમ કરતાં કરતાં પંચેન્દ્રિયપણું પ્રાપ્ત કરે.

પાંચે ઇન્દ્રિય મળી બધા એટલે વિકાસ થાય તો પણ પર્યાપ્તપણું દુર્લભ છે. અહીં જરા ખુલાસાની જરૂર છે.

પર્યાપ્તિ છ છે: ૧ આહાર, ૨ શરીર, ૩ ઇન્દ્રિય, ૪ શ્વાસો-શ્વાસ, ૫ ભાષા, ૬ મન.

હવે કાર્મણ શરીર સાથે ઉત્પન્ન થાય એટલે પ્રથમ આહાર લે, પછી શરીર બંધાય, પછી ઇન્દ્રિયો બંધાય, પછી એ શ્વાસોશ્વાસ લેવાની, ભાષા બોલવાની ને મનવડે ચિંતવવાની શક્તિ મેળવે.

આ છ પર્યાપ્તિ પૂરી કરે ત્યારે એ પર્યાપ્ત કહેવાય.

અનેક હવે તો એ પર્યાપ્તિઓ પૂરી કર્યા વગર જ મરણ પામે છે એટલે પર્યાપ્ત થવું એ પણ દુર્લભ છે. પાંચે ઇન્દ્રિયવાળા શરીરમાં આવ્યા પછી પણ આ રીતે સર્વ મનની મનમાં રહી બધા તેમ છે. અને પર્યાપ્તિ મળે પણ સંજિત ન મળે તો પણ પંચેન્દ્રિયપણું નકામું છે. અસંજિ પંચેન્દ્રિય મનુષ્યો જે મળમૂત્રાદિમાં ઉત્પન્ન થાય છે તેને મન હોતું નથી. પર્યાપ્તિ પાંચ જ હોય છે. એવા મન વગરના પંચેન્દ્રિયપણાનો સાધ્ય દષ્ટિએ વિશેષ અર્થ નથી.

એન કરતાં ત્રસપણું મળ્યું, પંચેન્દ્રિયપણું ને પર્યાપ્તિ મળ્યું, સંજિત પણ મળ્યું; પરંતુ આયુષ્ય તદ્દન નાનું—અદૃપ હોય તો

રત્ન એ દુર્લભ છે, એ અંતરમાંથી પ્રકટે છે અને પ્રકટે ત્યારે એની સુગંધ આરે તરફ વિસ્તરે છે. આ આત્મજ્ઞાન અને અંતરનો નાદ ક્યાં છે ? કેમ મળતો નથી ?

મનુષ્યત્વ મળ્યા પછી પણ કેટલા દુર્લભત્વના પ્રસંગો આવે છે તેની વિશેષ હકીકતો ગેય અષ્ટક પર મુલતવી રાખી, અહીં અગત્યની થોડી જાળતો ઉપદેશરૂપે કહે છે. તે જૂળ મનન કરીને સમજવા યોગ્ય છે. નીચેના ત્રણ શ્લોકો ઉપદેશાત્મક છે. બ્રાધિની વાત ફરી વાર અષ્ટકમાં લેવામાં આવેલ છે.

જ. ૫. હાલમાં વખત કેવો છે તે વિચાર. મતો અને પંથોનો પાર નથી. એક વેદને અનુસરનાર પંથો કેટલા છે ? વૈશેષિક, ન્યાયિક, સાંખ્ય, જૈમિનિ, પૂર્વમિમાંસા, ઉત્તરમિમાંસા એ ઉપરાંત દ્વૈત, અદ્વૈત, શુદ્ધાદ્વૈત, વિશિષ્ટાદ્વૈત, માધવ, રામાનુજ, વલ્લભાચાર્ય, શંકરાચાર્ય એવા નાના મતભેદોનો પાર નથી. જોદ્ધના પણ ચાર મોટા વિભાગો, મુસલમાનોના શિયા સુન્ની, ખ્રીસ્તીમાં કેથોલિક, પ્રોટેસ્ટન્ટ, નોન કોન્ફેશીયનિસ્ટ, પ્રેસ્બીટેરીયન, ઍંગ્લીકન અને દરેકના પારવગરના પેટાભેદો. આવા અનેક મતો, પંથો અને દર્શનો છે. તેમાં પોતાને બુદ્ધિશાળી માનનારા લોકોનો પાર નથી. એક એક હેત્વાભાસો અને દલીલોની શુચ્ચવણી એવા ભીની ફરી દે છે કે માણસનું મગજ શુચ્ચવણમાં પડી જાય. માત્ર દુઃખ એટલું જ છે કે દરેક બુદ્ધિશાળી માણસ પોતપોતાના મંતવ્યની સ્થાપના કરવાના રસમાં એટલા પડી ગયેલા હોય છે કે એને પોતાનો વાત સાચી છે એમ જતાવવાની પ્રબળ ઇચ્છા આડે પરસ્પર સમન્વય કરવાની કે સત્ય તારવવાની ભાવના, વૃત્તિ કે ઇચ્છા થતી જ નથી. અંશસત્યને સર્વસત્ય માનવા મનાવવાની

હંમણ નીચે એકતા કરવાને બદલે અંતર વધતું જાય છે. અને પરસ્પરના બળને કાપી નાખી અત્યનો નાશ કરવામાં આવે છે જેથી અદ્ય બુદ્ધિશક્તિવાળાનો સુંઝવાદો વધતો જાય છે.

આ બુદ્ધિશાળીઓના મતોનું વિવેચન અત્ર કરવાનો અવકાશ નથી. એક એક બાગતો પર વર્ગો પસાર થાય તેવી ચર્ચાઓ કરે ॥ અને યુદ્ધિઓ લગાવી બાનભાગની કહીંચી જનતા સમક્ષ રજૂ કરે છે. કાળવાદ, રૂપભાવવાદ, નિયતિવાદ, વિવર્તવાદ, ઇશ્વરવાદ—એવા એવા વાદોનો પાર નથી. એમાં સત્ય શોધન કરના અંશસત્ય પર બારે ભેર હોય છે અને જનતાને જમમાં નાખવાના કે પડી જવાના પાર વગરના પ્રસંગો હોય છે.

આવી રીતે આરે તરફ મતો, દર્શનો, પંથો, વાદો, વિવાદો અને મઠોની જાણે બહાર માંડી હોય તેવું દેખાય છે. વિદ્યા-વ્યાસંગથી ભરપૂર આ કર્મભૂમિમાં બુદ્ધિશક્તિનો કયાં અને કેવો ઉપયોગ થયો છે એનું એક મોટું પ્રદર્શન જીભું થાય તેવું છે અને માનુષિક શક્તિના ગારવને માટે તે ગમે તેટલું જળકું કે નળણું હોય પણ સામાન્ય માણસને તો સુંઝવી નાખે તેવું હોય છે.

આ કાળમાં દેવતાઓ કોઈ જાતની સહાય કરતા નથી. અહીં આવીને કોઈ જાતની ધર્મ સંબંધી બાબતમાં મદદ કરતા નથી.

અત્યારે કોઈ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન-વિશિષ્ટ જ્ઞાનનું અતિશાયીપણું નથી કે જ્યાં અથવા જોની પાસે તે હોય તેની નજીક જઈને શંકા સમાધાન પણ કરી શકાય. મનઃપર્યવજ્ઞાન કે દેવજ્ઞાન નથી, અવધિજ્ઞાન કે જાતિસ્મરણ જ્ઞાન પણ પ્રાપ્ત થતું નથી અને વિશિષ્ટ સિદ્ધિ નથી એટલે એ પણ મોટી સુંઝવણ છે.

આપો રીતે મનપામેની વિવિધતા, બુદ્ધિગમેનો વિપુલતા, યુક્તિ લગાવો સ્વયન સ્વાયન ક્રિયાની ઉચ્ચતા, દેવતા શાન્તિધ્યનો અભાવ અને અનિશ્ચય જ્ઞાનનો અભાવ એ સર્વ અત્યાદે વર્તે છે. આપા વખતમાં અને આપા સંયોગમાં નો જે ધર્મ ઉપર દૃઢ રહે તેને ખરો નગ્રીનદાર સમજવો—એને સાચો ભાગ્યશાળી સમજવો.

આ સ્થિતિ કાંઈક અંશે ધો નિનયવિનય ઉપાધ્યાયના વખતમાં હતી. એમના વખતમાં ધર્મચર્યાઓ જોશભેર ગતી હતી, વાદાવવાદો થતા હતા અને મતભેદો ઘણા હતા, છતાં સ્વરક્ષણની પ્રગળ ભાવના ધર્મપરત્યે તે વખતે હતી.

આપણા સમયના પ્રશ્નો તો ઘણા આકરા છે. ઉપાધ્યાયજીના વખતમાં તો એકલા તપગચ્છમાં બાવન પંડિતો હતા, દેશ સમૃદ્ધ હતો, મુગલાઈના પાયા હચમચ્યા હતા પણ હજુ એનો સૂર્ય મધ્યાહ્ને તપતો હતો. અત્યાદે આપણે જાણે વર્ષના તદ્દન ઠંડા કાળ પછી આવ્યા છીએ, જીવનકલક પાર વગરનો છે, પૂર્વ અને પશ્ચિમની સંસ્કૃતિના મહાન સંઘર્ષણો ચાલી રહેલા છે અને જડવાદ શરૂઆતમાં તો એવો આવ્યો કે ધર્મ એટલે ધર્મીંગ કહેવાઈ ગયું. જીવનકલકની સખ્તાઈ, જડવાદનું વાતાવરણ અને ધર્મચર્યાને જાહેરે ખીલત અનેક પ્રશ્નોની ગુંચવણો એટલી વધી પડી છે કે ધર્મસંબંધી વિચાર કરવાની કુરસદ પણ ઘણા ખરાને મળે તેમ નથી અને મળી જાય તો તેની દરકાર કે જરૂરીઆત પણ દેખાતી નથી. સાધનો વધવા છતાં સાધનોનો લાભ લેનારાની સંખ્યા પૂરતા પ્રમાણમાં વધી છે કે નહિ તે માટે પ્રશ્ન છે. વર્તમાન યુગને જરાખર

મજવા માટે માત્ર આચુગાણુ જોવાની જ જરૂર છે. અત્યારે જુને ધર્મમાં દૃઢ શ્રદ્ધાવાન રહે તે ખરો ભાગ્યશાળી સમજવો. પછી શ્રદ્ધા તે સમજણ-પૃથક્કરણથી થયેલ જોધિરતના પ્રતાપે પ્રકાશદ્વારા થયેલ માન્યતાની જ વાત છે તે લક્ષ્યમાં રહે. જ્ઞાન મગરની શ્રદ્ધા સ્થિર ટકી શકતી નથી એ જાણીતી વાત છે. પ્રોધ-જ્ઞાનને પરિણામે થયેલ શ્રદ્ધા-પ્રેમ-અંતરનો વીર્યોદ્ઘાસ થાય તે ધર્મ ભાવના છે અને એવા ધર્મને સમજી, તેમાં દૃઢ રહે તે આ કાળમાં પણ જરૂર ભાગ્યવાન છે. જે ભાગ્યશાળી-પણું શ્રી ઉપાધ્યાયજીના સમયમાં ગણાતું હતું તે ફરેલાં સંયોગોને અંગે આ કાળમાં અન્ય અનેક કારણોથી અવિશેષ સત્ય અને વાસ્તવિક બને છે.

ચ. દ. ઉપર જણાવ્યું તેમ અનેક ખાડાઓ વટારીને મનુષ્યત્વ મળ્યું છે ત્યારે તું નાની નાની ખટપટોમાં પડી ગયો છે, તને અત્યારે તારી જાન પ્રત્યેની ફરજનો ખ્યાલ થતો નથી અને ઉપર ઉપરની ખાગતોમાં તું અટવાઈ ગયો છે. જરા ઊકરાઓ મોટા ધર્મ કામ ઉપાડ લેશે એટલે આત્મચિંતવન કરીશ, અમુક સંખ્યામાં પુંજ એકઠી થશે એટલે નિવૃત્ત થઈશ, પેન્શન લેવાનો હક્ક થશે એટલે વાનપ્રસ્થ થઈશ. આવા આવા મોટા વાળી મનજીનાઈને સમજાવી લે છે, પણ આ સોનાનો અવસર આદ્યો જાય છે. ને વિચાર કર:-

વ્યાધિઓનો પાર નથી રાજસેઓ: હ્રય, પક્ષધાન, સંમહાદ્ય વિગેરે થઈ જાય એટલે તું પરાધીન. કોઈપણ વ્યાધિ ઘર પાડે એટલે પરાધીનતા થાય અને એના ઉપચાર ઉપર જ ધ્યાન રહે.

મોધદુર્લભ ભાવના:— :: ગેયાષ્ટક પરિચય:—

૧. પ્રથમ સામાન્ય-સર્વને લાગુ પડતી વાત ક્યાં પછી તે જ વાતને ખીલવવાની છે. મુદ્દાની વાત કહેવાની એ છે કે, મોધ-સદસદિચારજ્ઞાન બહુ મુશ્કેલીથી મળે છે. આ મોધિની દુર્લભતા તું સમજ. એ સીજને જેમતેમ વેડેલી નાખવા જેવી નથી. એ કાંઈ બદલતું સીજ નથી, એ તો મહાપ્રયાસે મળે છે તે માટે તું નીચેનો મુખસિદ્ધ હાખલો વિચારો જો.

અતિ દરિદ્રી એવો એક વિષય હતો. મહામુસીબતે આખો દિવસ રખડી, બિશ્વા માંડી પૂરું કરતો હતો. એને વળી પરજીવાની દુર્બુદ્ધિ થઈ. એવા ગરીબોને મદદ કરનારા અને તેમાં ધર્મ સમજનારા આર્થદેશમાં બહુ હોય છે. એ પરદેશો, દારિદ્ર વધ્યું અને શુભામ દશાના એ વિષે અનેક શુભામો વધાર્યા. એ કોઈ રીતે પૂરું કરી ચકે નહિ. અજના ફાકા પડવા માંડ્યા. તે કંદાળી ઘર મૂડીને જાગ્યો. દૂર દેશમાં ગયો. ત્યાં તપ કરવા લાગ્યો. કોઈ દેવની કૃપાથી એને ચિંતામણિ રત્ન મળ્યું. એ રત્નનો પ્રભાવ એવા ગણાતો કે ઇષ્ટ યાચિત વસ્તુ તેના અધિષ્ઠાતા દેવો પૂરી પાડે. જાણજી સહાય થયો, સમૃદ્ધિવાન થયો પણ છુરવવાની શક્તિ કેળવી નહિ. વહાણમાં બેસી દેશ આવવા નીકળ્યા. જૈરી છોકરાં પણ સાંભર્યા. વહાણમાં બેસો બેસો વિચાર કરે છે: ‘હું આવું ઘર બંધાવીશ અને આવી ગાદી ખરીદીશ. આમ ચાલીશ અને આમ જોલીશ.’ હાથમાં ચિંતામણિ રત્ન લઈને દુર્ગમાં નાચવા-ટૂંકવા લાગ્યો. તેવામાં એક મોટું મોઝું આવ્યું, વહાણ ડોહ્યું અને સાથે ઉછળ્યું.

દશ પંદર વામના મોજામાં વહાણ કુંગોળાયું. નાચતા બ્રાહ્મણના હાથમાંથી રત્ન છટકી ગયું અને મોટા દરિયામાં પડી ગયું. ગયું તે ગયું. એનો પત્તો ક્યાં લાગે ? બ્રાહ્મણ લાઈ તો એ, ભગવાન એના એ !

એ રત્નની પ્રથમ પ્રાપ્તિ દુર્લભ અને પુનઃ પ્રાપ્તિ વધારે દુર્લભ, આ ન્યાયે તું ધ્યાનમાં રાખ કે બોધિરત્નની પ્રાપ્તિ અને પુનઃ પ્રાપ્તિ દુર્લભ છે અને જ્ઞાન-બોધનો મહિમા અવધૂર્ય છે. જ્ઞાની સ્વાસોસ્વાસમાં જેટલા કર્મેનો નાશ કરી શકે છે તેટલાનો અજ્ઞાની કરોડો વર્ષે પણ કરી શકતો નથી. સમજણની બલિહારી છે. ક્રિયાની કિંમત જરા પણ ઓછી ન કરતાં જ્ઞાનને પ્રથમ સ્થાન જૈનશાસ્ત્રો સ્પષ્ટ શબ્દોમાં આપે છે. બોધ-પ્રકાશથી આખી દુનિયા દીવા જેવી નજર સામે રમે છે અને પ્રાણીનો વિકાસ ખડુ વધારે કરી દે છે. આત્મવિકાસના પાયા બોધ ઉપર જ ચણાય છે. સમ્યક્ બોધ થયો એટલે ખૂબ પ્રગતિ સાધ્ય થાય છે. તેની સાથે આબુખાબુના સંયોગો અનુકૂળ થઈ જાય છે અને બોધતું કૃણ ત્યાગ (વિરતિ) બેસે એટલે સોના સાથે સુગંધનો સહયોગ થઈ જાય છે.

આ બોધિને પ્રાપ્ત કરવાની તીવ્ર ઈચ્છા જાગે અને તે પ્રાપ્ત થઈ જાય તો આગળનો માર્ગ ખૂબ સરળ થઈ જાય છે. બોધ એ ખરેખર અમૂલ્ય રત્ન છે. એની પ્રાપ્તિ જેટલી દુર્લભ છે તેટલી જ તે અલીપ્ત, સ્પૃહણીય અને પ્રેરક છે.

એ બોધિ પ્રાપ્ત કર્યા પછી પ્રમાદ છોડી દઈ, રાગદ્વેષ દિનો ખનતો ત્યાગ કરી દઈ, એની આરાધના કર. બોધિર્ન આરાધના કરવી એટલે જ્ઞાનને પગે લાગવાની વાત ન હોય

જ્ઞાનની-આંતર પ્રકાશની આરાધના એટલે જ્ઞાનમય જીવન, જીવવાની તાલાવેલી, એની આસ્તેવના અને એમાં એકાગ્રતા, એ એની સાચી આરાધના છે. જ્ઞાનમય જીવનના આવિર્ભાવિ આધિદૈનિક છે, અસાધારણ છે, અદેખર મેગવા યોગ્ય છે, એનાં મનોરાજ્યો જ અનેસં હોય છે. મોટાં આયુષ્ય હતાં ત્યારે જ્ઞાનવિલાસમાં ઠરાડો વર્ષો નીકળતાં અને અનુત્તર વિમાનનાં દેવો જ્ઞાનરાજ્યમાં જ બધો કાળ પૂરો કરે છે. જ્ઞાનીનાં જીવ-નોના-બોધિસૂત્રવેના ઉકુચનો ચીતરી શકાય તેમ નથી, પણ આકર્ષક છે એ તો સાચા જ્ઞાની સાથે પરિચયમાં આવતાં દેખાય જીવનનું સુખ કે સાર્થકય ધન કે વૈભવમાં કદી નથી જણાયું, પણ સાચા બોધવાળાના સત્સંગમાં જ તે સદા અવસ્થિત છે.

એ બોધિસ્તની આરાધના કરી તારા ખરા હિતને આ સંસારમાં-આ ભવમાં સાધ. એની આરાધના એ જ હિત છે એ સમજાય તેવી વાત છે અને તેમ કરીને તારી પોતાનો આત્મ-શક્તિથી અધમ ગતિને અટકાવી દે. જ્ઞાનમય જીવનનું આ પરિણામ છે. વિકાસ વધે એટલે નીચે ઉતરવાની વાત સંભવે નહિ. સુદાની વાત જ્ઞાનમય જીવન કરી દેવાની છે અને તે અત્યારે શક્ય છે અને તારે ખાસ કર્તવ્ય છે. ધ્રુવો ઉત્પન્ન કરવા માટે અને હોય તેને ટકાવી રાખવા માટે પણ જ્ઞાન-પ્રકાશની જરૂર છે. આ વાત તું ખરાખર સમજી લેજે અને સમજીને બોધિસ્તની દુર્લભતા વારંવાર ગાજે આ ભાવ પ્રત્યેક ગાધાને અંતે યાદ કરવાનો છે. આટલો સર્વસાધારણ ઉપો-દ્યાન કરી હવે તેની સિદ્ધિનાં કારણો સમજાવે છે.

૨. નિગોહ-અવ્યવહારશયિમાં જીવેતું શરીર, તેનું

આશુર્ય અને મેન્ટા નાસ્ત-પ્રવાસી વિષય વિદ્યાર્થી અને પ્રવચનના આ શ્લોકના પચિત્તમમાં સ્પષ્ટિત છે એ નિર્ણયની અનવગામની કાળજીનિ ગમજાવી

આશુર્યી અપરાધસામિમાં આવરિતોદય પદ અનવગામ-કાયકિયનિ, ત્વરણી પ્રત્યેક અનવગામિયકિયનિ, પાપે અનવગામિયનિ, લેન્દ્રકાયકિયનિ, આશુર્યકિયનિ, પુરુષકાયકિયનિ, આશુર્ય પછી ક્ષીદ્રિયકાયકિયનિ, પ્રાંદ્રિયકાયકિયનિ, ચૈરિંદ્રિયકાયકિયનિ એને પચૈંદ્રિયનિર્મલકાયકિયનિ. આ કાયનું અદ્યક્ષ વર્તન થઈ ગયું છે. એ સર્વ કાયકિયનિઓની પચોક્ષમાં અનવગામનથી સંસાર અનવગામિયકિય એને છે.

બળી એ સર્વ કાયકિયનિઓ મોદ અને ગિરવાતા એવા આક્રમ્ય શોભનું નિવાસદાન છે. અંધાળું મોટા મંદા ત્યાં ગનાવી રાખ્યા છે અને પ્રાણીને તેઓ વળા અગદ છે, ખરડે છે, ભેંચે છે, પોતાના તાળામાં રાખે છે અને તેને મદાઅંધકાર ને અજ્ઞાનમાં અટકો તો કેદમાં અકબૂર રાખે છે કે એ જરા પણ આગળ વધી શકતો નથી અને એ કાયકિયનિઓને વશ બનીને તે અદીતર્થી સામ્યના ઉદાગ્રા વગર આંટા માર્યા કરે છે. મોદ અને ગિરવાતવના એના તરફના વર્તનનું આ પ્રકરણના ઘ (૪) શ્લોકમાં દિગ્દર્શન કરાવાયું છે.

આવા મોટા સંસાર અરણ્યમાં રણડતાં નરભવની પ્રાપ્તિ થવી ઘણી મુશ્કેલ છે, એ તો કોઈવાર અનંતકાળના પર્યટન પછી મળી જાય તો નસીબની વાત છે. આટલી હદ સુધીની વાત આપણે સ્વ, ગ અને ઘ શ્લોકોમાં કરી ગયા છીએ.

ત્યાં દશ દષ્ટાન્તની વાત પણ થઈ ગઈ છે. એ દશ દષ્ટા-

તેમાં . નરબવપ્રાપ્તિની દુર્લભતા બતાવવાનો મુદ્દો હતો. ચક્રવર્તીના ધરના યોજનનું દર્શાવતે તેમાં પ્રથમ હતું. એક જાણીને ચક્રવર્તીના ધરના યોજનમાં જે સ્થાન મળ્યો તે તેની આખી રાજધાનીમાં કે અન્ય સ્થાનમાં ન મળ્યો, એ ચક્રવર્તીને રાજમંદિરે ફરો જમવાનો પારો જેમ વિપ્રને મારે દુર્લભ હતો તેમ નરબવ આ ચક્રવર્તીમાં ફરીવાર મળ્યો મુશ્કેલ છે. આટલે સુધીની વાત ત્યાં જણાવી હતી.

અનેક પ્રકારના જીવોની કાયસ્થિતિમાં ફરતાં અંતે પંચેન્દ્રિય-પક્ષ, પર્યાપ્તપક્ષ, સંતીપક્ષ અને મનુષ્યપક્ષ મળ્યું છે. આ મહાભાગ્યયોગ છે. આટલી દુર્લભતા ધ્યાનમાં રાખીને હવે મનુષ્યપક્ષની પ્રાપ્તિને અંગે વિચાર કરીએ.

૩. મનુષ્ય તરીકે જન્મ થયો, પણ જો અનાર્થ દેશમાં જન્મ થાય તો જીવદુઃ નુકસાન થાય છે. આ ઘણો અગત્યનો પ્રશ્ન છે. જન્મસ્થાનપ્રાપ્તિ એ અકસ્માત યોગ છતાં પ્રગતિને અંગે બહુ અગત્યનો ભાગ બજાવે છે. પુણ્યભૂમિ-કર્મભૂમિમાં જન્મ થયો એ પણ મહાભાગ્યનું પરિણામ છે.

આર્યદેશોનું વાતાવરણ અહિંસાપ્રધાન હોય છે. જન્મ-સંસ્કાર બળવાન પડી બાલ્ય તો પ્રયાસ અટકાવે પડે છે. ધર્મોપદેશકો અને પુણ્યભૂમિઓ જે સ્થાનમાં હોય તે આર્ય-દેશ કહેવાય છે અહિંસાનું સામ્રાજ્ય વર્તે અને સત્ય, અસ્તેય, પ્રજ્ઞચર્ય, નિષ્પરિગ્રહતા આદિ મૂળ ધર્મોની બધાં પ્રતિષ્ઠા થાય તેને આર્યભૂમિ કહેવામાં આવે છે. આર્યદેશમાં ધર્મસંસ્કાર જન્મથી પ્રાપ્ત થવાના પ્રસંગે આવે છે. અને બાળપણમાં જે સદિગ્ધાર અને સદ્વર્તન દૃઢ્ય પરછાપ પાડે છે તેનું મૂલ્ય વિશેષ છે.

તે દેશોમાં પારકા પ્રાણી જેવામાં અન્યથા ન મળતો હોય, ત્યાં જીવ આવી ન ગઈ તેને જીવ સેવાએ અધિકાર નથી એ નિઠાનતનો સ્વીકાર ન હોય, ત્યાં મંદિર, મંચ કે પીઠના આધાર વરફ પૂજા પણ ન હોય તે દેશને અનાર્થ મનુષ્યમાં આવે છે. ત્યાં આપો જન્મારો પૈસાની જ વિચારણા હોય, ત્યાં પરબવની વિના ન હોય, ત્યાં પત્ની શક્ય મોજગોળ અર્ધજ ભોગવી લેવાના રૂપો પર આધાર રાખતો હોય ત્યાં પરબવના કિતની વાત તો મુશ્કેલ જ છે. આવી અનાર્થ દેશમાં જન્મ થાય તો ધર્મીવાર મનુષ્યદેહપ્રાપ્તિનો જલદો કાંઈ મળતો નથી અને કિલટા અનેક પ્રકારનો ધમાક કરી, અતો સંસારપગિ-જમણને રસ્તે પડવાનું થાય છે.

અત્યારે પાશ્ચાત્ય દેશોમાં જડવાદ, સંસારરસિકતા, કાલા-દાયા, જીવનકલકની બચકર તીવ્રતા અને જીવનમાં કેક, ઉત્તેજકતા અને વૈષમ્ય વિનાય અન્યનો ભાસ થતો નથી. ત્યાં લાંબી નજરે મનુષ્યદેહપ્રાપ્તિની નિષ્ફળતા દેખાય તો તેમાં નવાઈ નથી. એમાં કોઈ શોધક, વિચારક અને તત્ત્વજ્ઞ નીકળી આવે છે પણ તેમની સંખ્યા એટલી નજીવી હોય છે કે તેમને માટે આ વાત નથી એટલું જ કહી, સામાન્ય રીતે અનાર્થ ભૂમિમાં જન્મ એટલે અનેક અનિષ્ટ પરિણામો, દેવો અને વ્યસનોની શુભામી અને પરિણામો નરભવની નિષ્ફળતા સહેજે કદપી શકાય તેમ છે.

જે કેટલાક અનાર્થ દેશો હજી પણ કેવા જંગલી દશા-માંથી ઊંચે આવ્યા નથી તેને આ વાત વધારે લાગુ પડે છે. એકંદરે પુણ્યભૂમિ-આર્યભૂમિમાં જન્મ થવો એ કાંઈ સામાન્ય

લાભનું કારણ નથી. આત્મવિકાસના પ્રસંગોને ત્યાં અનેકમણે વધારે અવકાશ છે.

૪. આર્યદેશમાં જન્મ થઈ જાય તો પણ ત્યાં નીચતા પાનના પ્રસંગો છે તે ધ્યાનમાં રહે.

- (૪) સ્ત્રીની પ્રાપ્તિ માટે પ્રયત્ન, શોધ અને તરખટ.
- (૫) પરસ્ત્રી તરફ આકર્ષણ અને તે કારણે દુઃખાન અને વૈર.
- (૬) વેશ્યાના પ્રપંચ, તેને પોતાની કરવાની લીધતા ને સંકટ.
- (૭) પૈસા મેળવવા, જાળવવા અને ખરચવાની ગુંથવણ.
- (૮) પૈસાના મમત્વથી ગમડા, લડાઈ, ટંટા, રાજકરણાદે ગમન.
- (૯) જમીનની તકરાદોના ગંભીર પરિણામો અને દુઃખાનો.
- (૧૦) યુવાન દેખાવાના વલખાં, શક્તિ લાવવાના પ્રયોગો અને આસક્તિ.
- (૧૧) દીર્ઘિભય, રાજભય, ધોરભય, અકસ્માતભય વિગેરે.
- (૧૨) અમુક લોજન બનાવવું, ખાવું, પકવાન્નો વિગેરે તૈયાર કરવા, કરાવવાની વાતો.
- (૧૩) મોટા વસાઓ કરવાને પ્રસંગે લોજનને અંગે થતા મહા આરંભો.

આ સુદાઓમાં ચાર સંજ્ઞાનો સમાવેશ થાય છે. મૈથુન, પરિશ્વર, જાય અને આહાર. આ ચાર જાળતોમાં પડી જઈ પ્રાણી અનેક ઉપાધ્યો કરે છે અને તેની ખીડમાં મગ્ન થઈ જઈ તેમાં રચ્યોપચ્યો રહે છે. અને એ ખીડાનું રટણ કેવું

૫. કદાચ ઉપરની સર્વ વસ્તુની પ્રાપ્તિ યાંય પણ સફળરૂપે પાસે ધર્મશ્રવણ કરવાની સગવડ નહીં જોઈ તો ખાસ લાભ થતો નથી. શાસ્ત્રચંદોમાં સર્વ વાત લખી ચકાણી નથી. પરંપરા જ્ઞાન માટે શુરુગમેની ખાસ જરૂર છે. વિધિવાદમાં ગમે તેટલું શ્રદ્ધા હોય પણ માત્ર વાચનથી શુરુગમે વગર વ્યવહારનું જ્ઞાન થવું અશક્ય છે. વિલાયતથી આવનારા અભ્યાસીઓ રત્ને હરણ સંગ્રહી ગમે તેટલું વાંચીને આવે પણ તેને બનાવવાની અને ઉપયોગ કરવાની રીત જોઈ આવશ્યકમાં પડી જાય છે. યોગનાં આસનો, મુદ્રાઓ વિગરે અનેક શુરુમુખે સમજવાની જરૂર છે અને તત્ત્વજ્ઞાનમાં પણ, ચાવી જેવા સૂત્રોમાં પરંપરાજ્ઞાનની આવશ્યકતા ખૂબ રહે છે. શુરુઓએ શિષ્યોને સામે બેસાડી ન લણાવતાં પ્રાક્ષણ પાસે અભ્યાસ કરાવ્યો તેનાં પરિણામે ઘણું સાંપ્રદાયિક જ્ઞાન ચાલ્યું ગયું છે તેનું અત્યારે બંદોબસ્ત લાભ થાય છે.

આ તો શુરુ પાસે જ્ઞાન લેવાની કે શ્રવણ કરવાની આવશ્યકતાની વાત કરી, પણ ઘણાને બલવાની ઇચ્છા હોય છે છતાં સાચી ખોટી વાતો કરવામાં અને રાજકથા, દેશકથામાં એટલો સમય લાય છે કે એને ધર્મઅભ્યાસ કે ધર્મશ્રવણ કરવાની કુરસદ જ મળતી નથી. નકામી ચર્ચાઓ, ઢંગધડા વગરના વાદવિવાદો અને ગપાટાગપાટાનો રસ એવો હોય છે કે તેમાં કલાકો નીકળી જાય, પણ ધર્મશ્રવણ કે અભ્યાસ વગર સમય મળે નહિ અને કદાચ દોષકલ્પવદારે જવાનું બને તો મનમાં અન્ય વિદ્યો એટલા હોય છે કે અભ્યાસ કે શ્રવણમાં એકાગ્રતા થાય નહિ અને એકાગ્રતા થયા વગર કેઈ જાનાં કે ખોટી વાત જામતી નથી, ઉપર ઉપરથી ચાલી જાય છે.

ધર્મઅભ્યાસ કે શ્રવણને અંગે ખીન્ન અનેક વિચારણીય પ્રસંગો કદાપી શકાય. કેટલાકને ગુરુ પાસે શ્રવણ કે અભ્યાસ માટે જવામાં શરમ આવે, કોઈને તેમ કરવામાં ગૌરવદાનિ લાગે, કોઈને અભ્યાસ કરવો ખીનજરૂરી લાગે વિગેરે ધર્મશ્રવણ કરવા જતાં અનેક કાઠિયા આડા આવે છે તેની હકીકત મુખ્યમંદિર છે. વળી જોડી દલીલોમાં ઉતરી જવાનું જનતાં જનાર્યા થઈ જાય, પરલવ, કર્મ કે મોક્ષ માનવામાં વિજ્ઞાન આડું આવે વિગેરે અનેક ગુંચવણો આ નવયુગમાં ઊભી થઈ છે અને ખરી ચિન્તા તો ધર્મની મહત્તા જ ઊડી જતી દેખાય છે એ છે. આ સ્થિતિ છે. આવા વખતમાં ધર્મશ્રવણની દુર્લભતા જરૂર પ્રાપ્ત થાય છે. અત્યારે છાપા વાંચવામાં જેટલો વખત જાય છે તેનો ચોથો લાગ પણ ધર્મ અભ્યાસમાં જાય તો ઘણી પ્રગતિ થાય તેમ છે. તે મુદ્દે આ વાત વિચારવી. આમાં વર્તમાન યુગની ટીકા કરવાનો આશય નથી, પણ ધર્મ અભ્યાસની દુર્લભતા જતાવવાનું સાધ્ય છે. અર્વાચીન પદ્ધતિએ શાસ્ત્રશ્રવણ કરાવનાર વિજ્ઞાનના અભ્યાસી, માનસવિદ્યાના જાણકાર ગુરુ જ્યારે ધર્મશ્રવણ કરાવશે ત્યારે ઊભા રહેવાની જગ્યા પણ નહિ મળે. અત્યારે કહેવાનો મુદ્દો એ છે કે મળેલી સર્વ સામગ્રી છતાં ધર્મશ્રવણ દુર્લભ હોય જ અને આપણે વધારે એટલું કહી શકીએ કે આ કાળમાં તે ખાસ દુર્લભ થતું જાય છે.

૬. કદાચ ધર્મશ્રવણ કરવાનું જની આવે, ગુરુમહારાજનો યોગ પણ જની આવે, એ શ્રવણને પરિણામે ખોધ પણ થઈ જાય, સંસારનું સ્વરૂપ અને વસ્તુ કે સંબંધનું અનિત્યત્વ ગ્રાહ્ય થાય અને જનતો ઉદ્ધમ કરવાનો નિશ્ચય પણ થાય-આટલો

સુધી આવે તો પણ એનો ઉદ્ધમ બહિરંગ રહેવાનો છે, એની ક્રિયા-દ્રવ્યક્રિયા રહે છે.

અંતરંગમાં મહાન વૈરોસમૂહ હજી બેઠો જ છે. એના મુખ્ય નાયકો રાગ દ્વેષ છે. એનાં બચ્ચાંકચ્ચાંનો પાર નથી. કપાયો અંદર રમ્યા કરે છે, હાસ્ય, રતિ, અરતિ નાચ્યા કરે છે અને તે ઉપરાંત એના અંતરંગના—અંદરના ગોટાનો પાર નથી. એને વાતવાતમાં યાક લાગી જાય છે. એ કરવા જશે તો પચીશ ચક્કર મારશે, પણ જિભા જિભા પ્રતિક્રમણ કરતાં એને યાક લાગી જશે.

આજસુનો તો હિસાબ નથી. ધર્મ આચરણ કે યોગ વિધાન વખતે એને બગાસાં આવવા માંડશે. ધર્મશ્રવણ કે ક્રિયા વખતે નિદ્રા જઈ આવે છે, કારણ કે એમાં એને અંતરંગનો રસ નથી. રસ જામે એટલી એની તૈયારી કે એનો અભ્યાસ નથી. આવાં તો અનેક અંતરંગ કારણો છે. એ સુકૃત્યનો પ્રસંગ આવવા જ હેતા નથી અને આવી જાય તો વાત મારી જાય એવું સ્વરૂપ જિભું કરી દે છે. આ સર્વ વાતો આપણાં અવલોકન અને અનુભવનો વિષય હોઈ શરમાવે તેવી છે એટલે વધારે વિવેચન માગતી નથી.

૭. આને માટે એક વાતનો વિચાર કરીએ. ચોરાશી લાખ ઇવોલ્યુશન સ્થાનો છે. ઉપજવાનાં સ્થાનોની અનેરી વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શની વિવિધતાને યોગી કહે છે. એની સંખ્યા ૮૪૦૦૦૦૦ છે. 'સાત લાખ પૃથ્વીકાય'ના પાઠમાં તું આ ઘણીવાર બહી ગયો હર્ષશ.

નિગોદ્યો મનુષ્યત્વ સુધીની અનેક કાયાઓનો તે અભ્યાસ

પ્રાપ્ત થયું. તારે જ્યાંજ્યાં સમજું કે એ સર્વ સુખોની પ્રાપ્ત છે, એ વસ્તુ અમૃત છે અને આધારસ્થ સૌને મળતી મુશ્કેલ છે. તારા મહાન મુદ્દાના ઉદ્ધારને તને જ્ઞાનરત્ન પ્રાપ્ત થયું છે. તું અનેક નદી-નાળા અને ખાડીઓ ઉદ્ધારી આ ભવ્ય પ્રકાશને પામ્યો છે તેનો તું પૂરતો લાભ લે. મનુષ્યત્વથી માંડી તું જોધિરત્નનો પ્રાપ્ત સુખી પડ્યો. તને મળી અનુ-દૂળના મળી. ત્યારે કહે તારે શું કરવું ?

શુભમદારાજના પ્રાજ્ઞ-પ્રચુર વિનયથી ઉત્પન્ન યગેડ જે આ શાંત અમૃતરસ તને પ્રાપ્ત થયો છે તેનું પાન કર. તને જે શુભ આમમીનો યોગ થયો છે અને તારામાં પ્રકાશ પડ્યો છે, તું જાણ્યો છે તેનો લાભ તું તેનું પાન કરવા દ્વારા લે. શાંતરસપાન એટલે શું ? એ તને ફરી ફરી કહેવાની જરૂર ન હોય. એ અંદરનો રસ છે, આત્મિક વિકાસ છે અને બાહ્ય ઉપાધિથી પર છે. એના રસમાં પડ્યો એટલે બીજી જગતના છૂટી જશે. જોધિરત્નનો લાભ એટલે શાંતરસમય જીવન. શ્રીવિનયવિજય ઉપાધ્યાયના નામોચ્ચાર સાથે શાંતરસ પાનનો મહિમા અત્ર ગાયો.

x

x

x

આ ભાવનામાં જોધિરત્ન પ્રાપ્ત થવા પહેલાં ઉત્તરોત્તર નીચેની વસ્તુઓની પ્રાપ્તિની મુસીબતો બનાવો.

- ૧ સૂક્ષ્મનિગોદ અભ્યવહારના-
શિખાંધી બહાર નીકળવું.
- ૨ સ્થાવર એકેન્દ્રિયપણું.
- ૩ ત્રસપણાની પ્રાપ્તિ.

- જ્ઞાનાર્થવમાં નીચેના વિષયો
અર્ચા છે તે સરખાવવા યોગ્ય છે.
- ૧ નિગોદથી નિર્ગમ.
- ૨ સ્થાવરત્વ.

- ૪ પંચેન્દ્રિયપણું.
- ૫ પર્યાસિત્વ.
- ૬ સંજીપણું.
- ૭ દીર્ઘ આયુષ્ય.
- ૮ મનુષ્યપણું.
- ૯ આર્યદેશમાં જન્મ.
- ૧૦ સંસ્કારી કુળમાં જન્મ.
- ૧૧ ધર્મજિજ્ઞાસા.
- ૧૨ ધર્મશ્રવણ.
- ૧૩ ધર્મજોધ.
- ૧૪ ધર્મમાં ઉદ્ધમ.
- ૧૫ અંતરંગ વૈરીનું આક્રમણ

- ૩ ત્રસત્વ.
- ૪ પંચેન્દ્રિયત્વ.
- ૫ મનુષ્યત્વ.
- ૬ દીર્ઘ આયુષ્ય.
- ૭ ઇન્દ્રિય સામગ્રી.
- ૮ બુદ્ધિ.
- ૯ મંદકપાય.
- ૧૦ નિર્વિષય ચેતસુ.
- ૧૧ તત્ત્વનિશ્ચય.
- ૧૨ કામાર્થ લાલસા.
- ૧૩ મિથ્યાત્વ.
- ૧૪ જોધિરત્ન.

જોધિરત્નમાં જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રનો સમાવેશ ઘણી જગ્યાએ કરવામાં આવ્યો છે. જોધમાં પ્રાધાન્ય જ્ઞાનને છે તે ખાસ ધ્યાનમાં રાખવું.

વસ્તુપ્રાપ્તિની અનુક્રમે મુશ્કેલીઓ બતાવી મોટો દૈત્ય ખડો કરવાનો આશય નથી, પણ અનંત સંસારમાં જે પરિસ્થિતિ થાય છે તેને અંગે વિકાસમાર્ગમાં જે અતિ અગત્યનો પ્રસંગ બને છે તેનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ આપવાનો આશય છે.

આવી તકો કદાચ તને ઘણીવાર મળી હશે, પણ ખરો અવસર આવે ત્યારે આ લાઇબ્રેરીની કામમાં પેસી જાય છે. મોટી જાન કાઢીને જાય અને લગ્નની વખત ઊંઘમાં ચાલી જાય તેવો આ બનાવ છે. તકો વારંવાર આવતી નથી પણ આવે ત્યારે એ સામેથી પકડી લેવી ઘટે. અવસર ગયા પછી પસ્તાવો નકામો છે.

શ્રી વિદાનંદજી મહારાજ કહે છે કે 'વાર મનંતી ચુક્યો
એન, હાંત્ર અવસર મન ચુક.' અનેક વાર નક મતી ત્યારે
એનો તે પૂરો કે કરાવજી લાખ લોધો નથી. લોધો હે.ય તો
આ દયા અને આ રજકપાટો દોય ખરો? આ સ્ત્રાંધમાં
એક હાલના ધર્મરત્નપ્રકરણમાં વાંચ્યું હતું, તેમાં 'દાક્ષિણ્ય'
શુભ પર હુલ્લકકુમારની કથા છે.' તેનો અતિ અગત્યનો મુદ્દો
મને શુદ્ધો ભાસ્યો છે. સંદેશમાં હકીકત નીચે પ્રમાણે છે:—

પતિના મૃત્યુથી વિધવા થયેલ કોઈ રાણીએ પૂર્ણ વૈરાગ્ય
પામી શુભ રીતે ચારિત્ર લીધું. દીક્ષા લીધા પછી જણાવ્યું કે
તે રાખીને ગર્ભાધાન હતું. વિચક્ષત્ર શુરુત્તીએ પ્રસૂતિકાર્ય
શુભ રીતે કરાવ્યું. પુત્ર સાંપડ્યો એનું હુલ્લકકુમાર નામ
પાડ્યું. તે બહુ આલાક અને ઉદાર મનનો થયો. બધ્યો ગધ્યો
અને દુશળ થયો એટલે યોગ્ય વયે શુરુએ તેને દીક્ષા આપી. બાર
વર્ષની વય થતાં એને સંસારમાં જવા મંચા ધર્મ, માતાના
આશ્રહે સંયમાવસ્થામાં બાર વર્ષ વધારે રહ્યો. માતાની
શુરુઓના આશ્રહે બીજાં બાર વર્ષ રહ્યો. અધ્યાપક શુરુના
આશ્રહે ત્રીજાં બાર વર્ષ રહ્યો. ગમ્છાધિપતિના આશ્રહે ચોથા
બાર વર્ષ રહ્યો. એના દાક્ષિણ્યતાનો પાર નહોતો. ૬૦ વર્ષની
વયે સંસારમાં પડવા નીકળી પડ્યો. માતાએ આલતી વખતે
રૂમાલ અને વીંટી નિશાની તરીકે બાળવી રાખ્યા હતાં તે
આપ્યાં. તે બનાવવાથી રાજ્યનો અર્ધભાગ મળે તેમ હતું.
હુલ્લક ચાડ્યો. રાજનગરે રાત્રિને વખતે પહોંચ્યો.

રાજમહેલમાં નાટક ચાલતું હતું. હુલ્લક શુનિ પજી તે જોવા

૧ શુભો ધર્મરત્નપ્રકરણ ભાષાનર ભાગ પહેલો પૃષ્ઠ ૨૦૬ થી ૨૧૬.

સિદ્ધા સ્થા. સ્વામી શન નારક આશુ. રવિને ને વહો નાસી જઈ
ત્યારે નાચનાર વારાંમનાના પદ લીકા પડ્યા મર્યાદા, મન
સાગી સિદ્ધાસને મેળ દત્તા. શ્રીકૃષ્ણ સ્વામી રમી. નાચવને,
દત્તદેવી સંખ્યામાં નેવડ ચાલેલા દત્તા

શુભતી વારાંમના ગરુ શીશી પડવા સ્વામી. ગર્ભ ગાડને જશે
શાકી. તેને જામસું આશુ. તે નેક નીની મુદ માતા-આકા પડ-
વાડે બેડી હતો તેણે નીને પ્રમાણેની ગામ કહી.

સુદ્ધ માદ્યં સુદ્ધ વાદ્યં, સુદ્ધ તાલ્યં મામસુંદરિ ! ।

અણુપાતિય વીજરાદ્યો, સુમિર્જતે મા વમાગમ ॥

“ હે શામસુંદરી ! તોં સારી રીતે ગાસું, સારી રીતે
વગાડ્યું, સારી રીતે નૃત્ય કર્યું, શીર્ષરાત્રી કો પ્રમાણે પચાર
કરીને હવે સ્વપ્નને (સત્તિને) અતેન્દ્રાન મળવાને અવસર
પ્રમાદ ન કર. (સાગધ મધ તત.) ”

આ ગાથા ત્યાં બેઠેલા અનેકને બાંધણેરાત્રી આવી ગઈ.
છુલ્લકે વિચાર કર્યો કે સાઠ વર્ષ શુરુકુળવારા સેવ્યો અને હવે
અવસર પાડ્યો છે ત્યારે મેં આ શો ધંધો આદર્યો ? આમ
વિચારી પોતાનું રત્નકંઠળ ધનામમાં ફેંકી દઈ પાછો કર્યો, શુરુ
પાસે ગયો અને જીવન સફળ કર્યું. બાર વર્ષથી પતિની રાહ
જોઈ એક કુળવધૂ પતિત થવાની તૈયારીમાં હતી તે પણ સ્થિર
થઈ ગઈ. એ પ્રમાણે રાજકુંવરાદિ અનેક મનુષ્યો ચેત્યા.

આવો અવસર મળે છતાં તેનો લાભ લેતા પ્રાણી પાછો પડી
નય છે અથવા પ્રમાદ, વિકથા કે જોડી ચર્યામાં મળેલ તકને
શુભાવી દે છે. મહામુસીળતે મળેલ બાધિરતનને પેલા વિપ્રની

પેઠે દેહી કે છે અને દરિદ્રીનો દરિદ્રી જ રહે છે. એને નરન્તર વિગેરે અનેક અગવડો, અનુકૂળતાઓ મળી તેનો એ જરા પેનું લાભ લઇ શકતો નથી.

આપણે આખો બધે કેવી રીતે પસાર કરી દઈએ છીએ તે ખૂબ વિચારવા યોગ્ય છે. પ્રાણીઓ કદી શાંતિથી પોતાની પ્રવૃત્તિનાં હેતુ વિચારતા નથી અને દેહમાં ચક્રચૂર જતી સંસારતા પાયા માંડે છે. એ પોતાની આખી પ્રવૃત્તિનું પૃથક્કરણ કરે તો તેમાં એને કાંઈ જગ્યાએ હેતુ કે સાધ્ય દેખાયે નહિ. અનેક લાલનાં મમત્યો કરવા, તંત ખાંધવા, અભિમાનથી રાચવું અને અલ્પ પોતે કાંઈક છે એમ માની તદ્દન નિર્જીવ જાગતોને મોટી માની તેમાં રમ્યાપમ્યા રહેવું. આમાં જીવન લેવું કાંઈ નથી, મળેલ તકનો ઉપયોગ નથી અને આત્મવિકાસને અવકાશ નથી.

આ સંબંધમાં શ્રી સોમપ્રભાચાર્ય સિદ્ધરત્નકરમાં કહે છે કે:-

અપારે સંસારે કમ્યમપિ સમાસાધ્ય નૃમયં,
ન ધર્મ યઃ કુર્યાદ્વિપયસુસ્રવત્પ્ણાતરલિતાઃ ।
મુદ્ગન્પાતાવારે પ્રથમપ્રહાય પ્રથમ્મળં,
સ મુખ્યો મૂર્ચાણામુપલમુપલગ્ધું પ્રયતતે ॥

‘આ અપાર સંસારમાં મહામુશ્લીળતે મનુષ્ય દેહ પામીને પણ જે ઇદ્રિયના વિપયોના સુખની તૃષ્ણામાં વિદ્વજ જતી ધર્મ આચરતો નથી, તે મૂર્ખમાં પણ મુખ્ય માણસ મોટા દરિયામાં ડૂબતો હોય તે વખતે એને મળેલું મુંદર વહાણ છોડી દઈને પથ્થર લેવાનો પ્રયાસ કરે છે.’ અનેક જીવો ભરદરિયામાં પણ વહાણને છોડી પથ્થરને લેનારા હોય છે; પછી તરવાને બદલે જૂડી મરે અને ઊંડા અગાધ જળમાં

તણાઈ જાય તેમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી. આ ખરી વસ્તુસ્થિતિ છે અને નજર સન્મુખ રાખવા યોગ્ય છે. અનેક પ્રાણીઓનું શું થાય છે તે જોઈ આપણું શું થશે ? તે અત્ર વિચારણીય છે.

દરિયામાં વહાણ છોડી પથ્થરને પકડવાની વાત હસવા જેવી લાગશે, પણ વાસ્તવિક રીતે વિચારતાં અનેક પ્રાણીઓનો વ્યવહાર એ કક્ષામાં આવે છે. એ કદાચ સાચો-સારો માર્ગ જાણશે તો પણ એ સાચો માર્ગ આગરશે નહિ. એનું નામ જ લર-દરિયામાં પથ્થરને પકડવાનું છે. મોહનો કેદ અને મમતાનો રાગ એવો મધુર હોય છે કે એમાં સાચો માર્ગ મળતો નથી; મળે તો સૂઝતો નથી અને સૂઝે તો એનો સંવ્યવહાર થતો નથી. આ સ્થિતિનો અંત લાવવાનો અત્ર આશય છે. ખાટી તો અનેક વેશો ધર્યા છે, નવાં નવાં રૂપો લીધાં છે અને અરધક ઘટિકા(રેંટ)ની જેમ ઉપર નીચે આંટા માર્યા છે. એમાં કાંઈ પાર આવવાનો નથી. ઉપર આવે ત્યારે જરા આનંદ-પ્રકાશ દેખાય, પણ જ્યાં અંદરથી પાણી નીકળી ગયું કે રેંટની ખીજ ખાલુએ ખાલી થઈને ઉધે માથે નીચે ઉતરવું પડે છે અને એમ ઉપર નીચે ફર્યા કરવાનું છે. આ વાત સમજીની ન હોય.

સ્વપ્નનાં રાજ્યને સાચું માનવું અને પછી તેના ઉપર રાચી જવું અને સંસારમાં ફર્યા કરવું એમાં મજા શું છે ? હૃદયમંદિરમાં એકાદ વળત તો હીપક જગાવવો ઘટે, એનાં અજવાળાંમાં મહાલવું ઘટે અને એના તેજની લવ્યતા વિસ્તરના દેવી ઘટે. એ અંતર હીપક થાય તો પોતાનું અને પારકું શું છે ? તે સમજાશે અને પછી આગળનો રસ્તો પ્રકટ થવાથી એના ઉપર વ્યાપેલી અંધકાર દૂર થઈ જશે. સર્વત્ર પ્રકાશ-

મય મહિમા વધતો જશે. એક વખત પ્રકાશ ધર્મ જશે તો ગણતરીમાં આવી જવાશે. ગમે તેમ કરીને આ પ્રકાશ એક વાર કરવાની જરૂર છે.

એ પ્રકાશની તાલાવેલી લાગે તો જોધિરત્નની દુર્લભતા બરાબર સમજાય. ગમે તેમ કરીને ઘટમંદિરમાં દીપક એક વખત તો જરૂર પ્રગટાવ. મહાપુણ્યોએ અનેક ભવાંતરો પછી અત્યારે અનેક સામગ્રીઓ, સગવડો અને અનુકૂળતાઓ મળી છે, તેને સમજી વેડફી નાખે નહિ. કંઈ ન સૂઝ પડે તો પછી સલામત બાબુએ રહેવાથી પરિણામે જોધિરત્ન જ ઉદ્યોતને પામે, એના પર પાસા પાડે અને એની કિંમત વધારી મૂકે. આ વિચારણા કરવાની આવશ્યકતા છે અને અત્યારે તેનો અવસર છે. આખી રાત નાચ્યા પછી ખરા અણીના વખતે બગાડું ન આવે, આળસ ન આવે, ઊંઘ ન આવે એની સાવચેતી રાખવાની છે અને એ સાવચેતી ગમે તે આશયથી પ્રાપ્ત થઈ જાય તો પણ અંતે જોડા પાર છે અને મનુષ્યદેહ મળ્યાનું સાર્થક્ય છે.

x

x

x

આ રીતે બાર અનુપ્રેક્ષા બાવના અત્ર પૂરી થાય છે. અનુપ્રેક્ષા એટલે જોવું તે-વિચારવું તે. અનુપ્રેક્ષા બાવના અંદરથી-આત્મદષ્ટિએ જોવાની છે. એમાં આંતર ચક્ષુ ખુલી જાય અને એક વાર આંતરદર્શન કોઈપણ યોગે થવા માંડે તો પછી માર્ગ સાંપડે છે. બારે બાવના અનુપ્રેક્ષા માટે છે. એક પાત્ર બાવના અંતઃકરણના ઊંડાણથી વિચારવામાં આવે તો પ્રાણીના જ્વરને ઉતારી નાખે તેમ છે. એક અથવા વધારે બાવનાને

અંતર દૃષ્ટિએ લાવવી. એના પુનરાવર્તન થયા કરે તેથી ગલ-
રાવું નહિ. પુનરાવર્તન એ લાવનાના પ્રાણ છે.

હવે ખીણ ચાર ધર્મ લાવના છે, ધર્મધ્યાન લાવનાર અને
તેમાં સ્થિર કરનાર છે. મૈત્રી લાવના પ્રાણીઓ તરફ પ્રેમ લાવ-
નાર છે, પ્રમોદ લાવના ગુણમાં રમણ કરાવનાર છે, કરુણા લાવના
હૃદયથી હિત કરનાર છે અને માધ્યસ્થ લાવના હૃદયની વિશાળતા
બતાવનાર છે. આ ચારે લાવનાના વિમળ પ્રવાહમાં આપણે
હવે પ્રવેશ કરીએ છીએ.

इति बोधिदुर्लभभावना. १२

ક્રમશઃ નિર્માલ પદ્મ દયાવરના ત્રસના પંચેન્દ્રિયના હોય,
મનુષ્યપદ્મ પત્નીને ધર્મ અવળથી સમકિત પામે કોય;
સુરમણિ સુરપદ સુરતક મહિમા એની પાસે અલ્પ ગણાય,
સુદિગ્ધાત્મક દુર્લભતા તે એક જગતથી કેમ કહાય. ૧.

પં. અમૃતવિજયણ.

૬૫૫૫૫૫૫ મીજયસોમમુનિવિરચિત્

બોધિદુર્લભ ભાવના

[૬]

વાર અનંતી દુરશીઓ, છાલીવાટક ન્યાય;
નાજુ વિના નરિ સાંભરે, લોકજનનુ જડવાય. ૧
રતનત્રય ત્રિહું ભુવનમે, દુલ્હા બાણી દયાળ;
બોધિરયણ કાજે ચતુર!, આગમખાણિ સંભાળ. ૨

(રામ ખભાની)

દશ દશાંતે દોહિલો, લાપા મણુઅ જમારો રે;
દુલ્હો અંબરફૂલ* જ્યું રે, આરજ ધર અવતારો રે,
મેરા છવન રે, બોધિ ભાવના મધ્યારમી રે,
બાવો દુલ્હ મમારો રે. મોં ૧
ઉત્તમ કુળ તિહાં દોહિલો, સદ્ગુરુ ધર્મ સંયોગો રે;
પાંચે ઇદ્રિય પરત્રયં, દુલ્હો દેહ નિરોગો રે. મોં ૨
સાંભળવું સિદ્ધાંતનું રે, દોહિલું તમ ચિત્ત ધરવું રે;
મુખી સદ્દલ્લા ધરી, દુલ્હર અંગે કરવું રે. મોં ૩
સામર્થી સધળી લહી રે, મૂઢ મુધા મમ હારો રે;
ચિંતામણિ રેવી દીઓ, હાર્યો જંમ જમારો રે. મોં ૪
લોહદીલકને* કારણે, યાન જલધિમાં ફેડે રે;
શુભકારણ* કોણ નવત્રખો, હાર હીયાનો ત્રોડે રે. મોં ૫
બોધિરયણ ઉવેખીને, કોણ વિવહારથ ઢોડે રે ?
કંકર મણિ સમોવડ કરે, ગજ વેચે ખર હોડે રે. મોં ૬
ગીત* સુણી નટની કહી રે, સુલ્લક ચિત્ત વિચાર્યું રે;
કુમારદિક પણ સમજ્યા રે, બોધિરયણ સંભાર્યું રે. મોં ૭

૧ બોકડના વાગમા જંમ બધે બોકડો ફરી વળેલો હોય તેમ.
૨ આદ્યારનું ફેલ. ૩ લોહનો ખીલો. ૪ દોરા માટે. ૫ માયા.

પ્રકરણ ૧૩ મું

મૈત્રી ભાવના

અનુબંધ

સદ્ધર્મધ્યાનસન્ધાન-હેતવઃ શ્રીજિનેશ્વરૈઃ ।

મૈત્રીપ્રભૃતયઃ પ્રોક્તા-શ્વતસ્રો ભાવનાઃ પરાઃ ॥ ક૦ ૧ ॥

મૈત્રીપ્રમોદકારુણ્ય-માધ્યસ્થ્યાનિ નિયોજયેત્ ।

ધર્મધ્યાનમુપસ્કર્તુ, તદ્ધિ તસ્ય રસાયનમ્ ॥ સ્વ૦ ૨ ॥

ઉપજાતિઃ

મૈત્રી પરેષાં હિતચિન્તનં ચ-

હ્રવેત્પ્રમોદો ગુણપક્ષપાતઃ ।

કારુણ્યમાર્તાઙ્ગિરુજાં જિહીર્ષે-

ત્યુપેક્ષણં દુષ્ટધિયામુપેક્ષા ॥ ગ૦ ૩ ॥

સર્વત્ર મૈત્રીમુપકલ્પયાત્મન્ !,

ચિન્ત્યો જગત્યત્ર ન કોઽપિ શત્રુઃ ।

કિયદિનસ્થાયિનિ જીવિતેઽસ્મિ-

ન્નિ સિદ્ધયતે વૈરિધિયા પરસ્મિન્ ॥ ઘ૦ ૪ ॥

ક. ૧ ધર્મધ્યાન ધ્યાનનો પ્રકાર. સન્ધાન બોધું તે, અનુસંધાન. હેતવઃ કારણ. આધનાર. પરા શ્રેષ્ઠ, ઉત્કૃષ્ટ.

સ્વ. ૨ નિયોજયેન્ યોજે, ગોડવે. ઉપસ્કર્તુ તૈયાર કરવા, શોભાવવા. રસાયન સિદ્ધ ઔષધ.

ગ. ૩ આર્ત ધીલિત. અઙ્ગિ પ્રાણી. રુજ્ રોગ. જિહીર્ષા દ્વેષવાની ઇચ્છા, અપદરણની ઇચ્છા.

ઘ. ૪ ઉપકલ્પય રચ, અનાવ. ચિન્ત્યો વિચારનો વિષય કરવો, શત્રુવો, ધારવો તે. કિયન્ કેટલાક, અર્થાદિત. સિદ્ધયતે સંતાપ કરાવ છે.

ક. ૧. મૈત્રી વિગેરે ચાર ઉત્કૃષ્ટ (શ્રેષ્ઠ) ભાવનાઓને શ્રી વીરકર મહારાજે સદ્ધર્મધ્યાન સાથે અનુસંધાન સાધનાર તરીકે ઉપદેશી છે-બતાવી છે.

ચ. ૨. મૈત્રી, પ્રમોદ, કારુણ્ય અને માધ્યસ્થ્ય ભાવનાઓને ધર્મધ્યાનની તૈયારી કરવામાં યોજ્યવી. કારણ કે તે (ભાવનાઓ) તેનું (ધર્મધ્યાનનું) પાકું સ્ત્રાવણ છે-મહા ઔપચ છે.

ગ. ૩. મૈત્રી એટલે ચરના હિતનું ચિંતવન. પ્રમોદ એટલે શુભનો પક્ષપાત. કારુણ્ય એટલે પીડા ભોગવતાં પ્રાણીઓની પીડાઓ દૂર કરવાની ઇચ્છા. ઉપેક્ષા એટલે દુષ્ટબુદ્ધિવાળા તરફ મધ્યસ્થવૃત્તિ.

ઘ. ૪. હે આત્મનૃ! તું સર્વત્ર મિત્રભાવ-સ્નેહભાવ રચી દે. આ દુનિયામાં તારો કોઈ શત્રુ છે એમ તારે કદી વિચારવું-ધારવું પડ્યું નહિં. ગણતરીબંધ દુઃખ વળત રહેનારા આ જીવતરમાં પારકા ઉપર વૈરબુદ્ધિ કરીને સંતાપ કરાવ છે.

सर्वेऽप्यमी बन्धुतयानुभूताः,

सहस्रशोऽस्मिन्भवता भवान्धौ ।

जीवास्ततो बन्धव एव सर्वे,

न कोऽपि ते शत्रुरिति प्रतीहि ॥ छ० ५ ॥

सर्वे पितृभ्रातृपितृव्यमातृ-

पुत्राङ्गजास्त्रीभगिनीस्तुपात्वम् ।

जीवाः प्रपन्ना बहुशस्तदेतत्,

कुटुम्बमेवेति परो न कश्चित् ॥ च० ६ ॥

उपेन्द्रवज्रा

एकेन्द्रियाद्या अपि हन्त जीवाः,

पञ्चेन्द्रियत्वाद्यधिगत्य सम्यक् ।

बोधिं समाराध्य कदा लभन्ते,

भूयो भवभ्रान्तिभियां विरामम् ॥ छ० ७ ॥

या रागदोषादिरुजो जनानां,

शाम्यन्तु वाक्कायमनोद्बुहस्ताः ।

सर्वेऽप्युदासीनरसं रसन्तु,

सर्वत्र सर्वे सुखिनो भवन्तु ॥ ज० ८ ॥

छ. ५ प्रतीहि तुं नष्टु, प्रतीति कर, आत्री कर.

च. ६ पितृव्य डाडा. स्तुपा दीडरानी वडु. इति ओ डारथु
भाटे. परः पारडे, शत्रु, दुश्मन.

ક. ૫. આ સંસ્કારસમુદ્ધમાં સર્વે પ્રાણીઓને હૃદયરો વખત બંધુ તરીકે તે પૂર્વકાળમાં અનુભવેલા છે, તેટલા માટે સર્વે જીવો તારા બંધુઓ છે અને કોઈ તારો ચતુ નથી એમ તું બાણ-પ્રતીતિ કર.

જ. ૬. સર્વે જીવો અનેક વખત તારી સાથે પિતાપણ, બાઈપણ, કાકાપણ, માતાપણ, પુત્રપણ, પુત્રીપણ, પત્નીપણ, બ્હેનપણ, પુત્રવધૂપણ પામેલાં છે-તેટલા માટે એ સર્વ તારું કુટુંબ જ છે અને તેટલા માટે કોઈપણ તારે પર નથી-દુશ્મન નથી.

છ. ૭. એક ઇન્દ્રિયવાળા વિગેરે જીવો પણ પંચેન્દ્રિયપણું વિગેરે પ્રાપ્ત કરીને, સારી રીતે આત્મજ્ઞાનની આસેવના કરીને આ સંસ્કાર પરિબ્રમણના લયથી કંચારે વિરામ પામશે ?

જ. ૮. વચન, કાયા અને મનનો દ્રોહ કરનારા રાગ અને દેવ વિગેરે પ્રાણીઓનાં વ્યાધિઓ થમી જાઓ. સર્વે પ્રાણીઓ ઉદાસીન ભાવ-સમતા ભાવના રસને આસ્વાદો. સર્વત્ર સર્વે પ્રાણીઓ સુખી થાઓ.

છ. ૭ પંચેન્દ્રિયાણા એક ઇન્દ્રિયવાળા વિગેરે, બે ત્રણ ચાર ઇન્દ્રિયવાળા. પંચેન્દ્રિયત્વાદિ પંચેન્દ્રિયપણું વિગેરે અનુકૂળતાઓ, એના વિવેચન માટે તોટ જુઓ. વિરામમ્ અટકાયત.

જ. ૮ રોષ દેવ. રજ્ઞ વ્યાધિ. દ્રુહઃ દ્રોહ કરનાર. ઉદાસીન સમતા. રસન્તુ આરોગ્ય, આસ્વાદો.

ગેયાષ્ટક

વિનય ! વિનિન્નય મિત્રતાં ત્રિજગતિ જનનાતુ ।

કર્મવિચિત્રતયા ગતિં વિવિધાં મમિતાતુ ॥ વિનય !૦ ॥ ૧ ॥

સર્વે તે પ્રિયજ્ઞાન્ધવા ન દિ રિગુમિદ્ કોઝપિ ।

મા કુરુ કલિકલુપં મનો નિજગુરુનવિલોપિ ॥ વિનય !૦ ॥ ૨ ॥

યદિ કોપં કુરુને પરો નિજકર્મવજ્રેન ।

અપિ મવતા કિં ભૂયને હૃદિ રોગવજ્રેન ? ॥ વિનય !૦ ॥ ૩ ॥

અનુચિતમિદ્ કલહં સતાં ત્યજ મમરગમીન ।

મજ વિવેકકલહંસતાં ગુણયચિયપીન ॥ વિનય !૦ ॥ ૪ ॥

શત્રુજનાઃ સુખિનઃ સમે મન્મરમપદ્માય ।

સન્તુ ગન્તુમનસોઽપ્યર્મા શિવસૌખ્યગૃહાય ॥ વિનય !૦ ॥ ૫ ॥

સકૃદપિ યદિ સમતાલયં હૃદયેન લિહન્તિ ।

વિદિતરસાસ્તત્ત્વં રતિં સ્વતઃ ણ્વવહન્તિ ॥ વિનય !૦ ॥ ૬ ॥

કિમુત કુમતમદમૂર્છિતા દુરિતેષુ પતન્તિ ।

જિનવચનાનિ કથં હહા ન રસાદુપયન્તિ ॥ વિનય !૦ ॥ ૭ ॥

પરમાત્માનિ વિમલાત્માનાં પરિણમ્ય વસન્તુ ।

વિનય ! સમામૃતપાનતો જનતા વિલસન્તુ ॥ વિનય !૦ ॥ ૮ ॥

રાગ. ‘ વિમલાચલ નિતુ વંદીએ ’ એ ઉપાધ્યાયજીના સુપ્રસિદ્ધ સ્તવનના લયમાં ચાલે છે. એની પ્રતમાં રાગ માટે લખે છે કે “ દેશાખ્ય રાગેશુ ગીયતે. ‘ રે શ્રવ ! જિન ધર્મ કીજીએ ’, એ દેશી. ”

૧. હે વિનય ! કર્મની વિચિત્રતાને કારણે જુદી જુદી જાતની ગતિ પામેલા ઊર્ધ્વ, અધો અને મર્ત્ય ત્રણે લોકના પ્રાણીઓ તરફ તું મૈત્રી-મિત્રતાની ચિંતા કર.

૨. તે સર્વે પ્રાણીઓ તારા વહાલા બંધુઓ છે, આં દુનિયામાં તારો કોઈ દુશ્મન નથી. ખાલી નકામું કંકાસને વશ થઈને તારા મનને ખરડાયતું કર નહિ-એવું મન તો પોતાનાં સુકૃત્યોનો નાશ કરનારું થાય છે.

૩. કોઈ પ્રાણી પોતાનાં કર્મને પરાધીન થઈને તારા ઉપર ક્રોધ કરે તો તું તારા હૃદયમાં રોપને-ક્રોધને આધીન થઈને તારે પણ તેવા જ થવું ?

૪. આ દુનિયામાં કલેશ કરવો તે તારા માવજતને શોભતી વાત નથી. સમગ્ર રસ (ના પ્રાણી) માં વિહાર કરનારા હે મીન ! એને તણાવે અને શુભોના પરિચયમાં પુષ્ટ થયેલ થીનત ! તું માનસરોવરના દંડની વિવેક જુદિમનાને મેવ.

૫. યતુજનો પણ (પોતાનો) વિરોધ ઊઠી દઈને સમ-ભાવ પ્રાપ્ત કરે અને સુખી થાઓ. તેઓ પણ શિવ (મોક્ષ) સુખથી ભરેલા ગૂઢે જવાને ઉત્સુક મનચળા થાઓ.

૬. (પ્રાણીઓ) એ એક વાર પણ જરા સમતારસનો સ્વાદ હૃદયપૂર્વક કરે તો એનો સ્વાદ એક વાર ભરખા પડી તેઓ પોતાની મેળે તેના વડે જ પ્રીતિ પાને.

૭. અહાહા ! ખોટા અભિપ્રાયરૂપ કેફના મોહમાં પડેલા પ્રાણીઓ પાપકર્મના બંધનમાં શાન્મટે પડતા હશે ? અને તીર્થ કર મહારાજના વચનને શાન્મટે પ્રીતિપૂર્વક પ્રાપ્ત કરતા નહિ હોય ?

૮. નિર્ભજ આત્માઓ પરમાત્મ ભાવમાં પનિધનીને વંત્રી અને હે વિનય ! જનતા સમતારૂપ અમૃતરસનું ધાન કરીને વિદ્યાન કરે.

નોટ :—

૧. ત્રિજગતિ તથા જગત્માં, ઊર્ધ્વ, અધો અને તિર્ચ્છલોક-તેમાં, ગમિતાસુ પ્રાપ્ત થયેલા.
૨. વાન્ધવા બંધુ, સગાવહાલા. કલિ કલેશ, કંકાસ; રાગ-દ્રેષની પરિણતિ. કલુષં અરણ્યલુ, ચીતરાયલુ. વિલોપી વિનાશ કરનાર.
૩. પરો કોષ, પારકો, સામો. ભવતાં ભૂયતે એ કર્મણિ પ્રયોગ છે.
૪. અનુચિત અયોગ્ય, અધટિત. મીન માછલું. કલહંસ ઉત્તમ હંસ પક્ષી. હંસતા ક્ષીરનીર વિવેકબુદ્ધિ, હંસપણું. પીન પુષ્ટ.
૫. સમે સમતા પ્રાપ્ત થયેલ. ગન્તુમનસઃ જવાનું મન છે જોનું એવા.
૬. લિહન્તિ ચાટે, આસ્વાદે. વહન્તિ પામે.
૭. કિમ્ ઉત શા માટે ? મત અભિપ્રાય. મદ કેદ, અભિમાન. દુરિત પાપ, પાપઅન્ધન, અશુભ કર્મ. ઉપયન્તિ પામે છે, પ્રાપ્ત કરે છે.
૮. પરમાત્મનિ પરમાત્મા, ઉત્કૃષ્ટ આત્મભાવ. વિમલાત્મનાં નિર્મળ આત્માવાળાઓનાં (ચેતાંસિ-મનો અધ્યાહાર.) પરિણમ્ય એકરૂપ થઈને. જનતા પ્રાણીગણ, સર્વ જીવો. વિલસન્તુ રમણ કરો-લહેર કરો.

મેત્રી :—

૧૮૮

પરિચય :—

ક્ર. ૧. જ્ઞાનાર્ણવના કર્તા શ્રી શુભચંદ્રગણિ, જ્ઞાનાર્ણવ
અંધમાં વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિએ આખો ધ્યાનનો વિષય હાથ ધરે
છે. તેઓ શરૂઆતમાં સંસારચક્રના કિન્નરપુર સાથે સરખાવી,
અસંજ્ઞાનથી સંસારવૈચિત્ર્ય જણાતું નથી તે તરફ આશ્ચર્ય
ખતાવી જણાવે છે કે ‘પ્રાણીઓ તરફ સમભાવ રાખ, નિર્મલ
મત્વભાવનું ચિંતન કર, મનનું શક્ય દૂર કરીને ભાવશુદ્ધિ
કર.’ ત્યારપછી આગળ જણાવે છે કે ચિનુ ચિત્તે મૂકાં મળ્ય,
માવના ભાવશુદ્ધયે । યા સિદ્ધાન્તમહાત્મને, દેવદેવઃ પ્રતિષ્ઠિતાઃ ।
‘એ ભાવશુદ્ધિ માટે શ્રી સિદ્ધાન્તના મહાત્મ્યમાં તીર્થ’ કર
મહારાજે સ્થાપન કરેલી (ઉપદેશેલી) ભાવના વારંવાર ભાવ.
ત્યારપછી એ જારે ભાવના વર્ણવે છે (અનિત્યાદિ).

આમાં કહેવાનો ભાવ એ પ્રાપ્ત થાય છે કે ભાવના ભાવ-
શુદ્ધિ માટે ભાવવાની છે. એ જારે ભાવનાની પ્રતિક્ષા શ્રીતીર્થ-
કર દેવે સિદ્ધાન્તમાં થોડી છે. આટલા ઉપરથી જાર ભાવનાનું
મૂળ અને સાધ્ય લક્ષ્યમાં આવશે.

ત્યારપછી યમ-નિયમ-ઇન્દ્રિયદમનનું વિગતવાર વર્ણન કરી,
ધ્યાનના વિષય ઉપર તે લેખક જાય છે અને આર્ત તથા
રોદધ્યાનનું સ્વરૂપ વિસ્તારથી ચર્ચી, ધર્મધ્યાનનું પ્રકરણ શરૂ
કરતાં (૨૭ મા પ્રકરણમાં) પ્રથમ ધ્યાન કરનાર કેવો હોય
તે જણાવતા કહે છે કે ‘ધ્યાતા જ્ઞાનપેશાચ્ચત્રપત્ત હોય ।
ઇન્દ્રિય-મન વશ કરનાર હોય, સ્થિર આશયપાળો હોય, મુમુક્ષુ

હોય, ઉઘમી હોય, શાંત હોય, ખીર હોય. 'આ શાંત વિગેરેનું ક્ષ્ણિક ધર્મધ્યાનની સિદ્ધિ માટે કહે છે કે 'ચત્તો માતા ચન્નાઃ, પુરાણપુરુષાધિનાઃ । મૈત્ર્યાદ્યશિષ્યં નિત્યે, લેખ્યા ધર્મસ્ય સિદ્ધયે ।' મૈત્રી વિગેરે ચાર ધન્ય ભાવનાઓ તેનો આશય પુરાણ પુરુષોએ કર્યો છે તે ધર્મધ્યાનની સિદ્ધિ માટે 'ભાવનો.'

આટલી પ્રસ્તાવના કરી સંદેશમાં આ ચાર ભાવના જણાવી છે. આ ચાર ભાવના ધર્મધ્યાનની સિદ્ધિ માટે પ્રાથમિક છે એ અત્ર દ્વિતિય થાય છે. આટલા ઉપરથી મૈત્રી વિગેરે ચાર ભાવનાનું સ્થાન ક્યાં આવે છે અને તેનો આશય શો છે ? તે ખ્યાલમાં આવી જશે.

ચાર ભાવના સાથે દેવના દેવ-તીર્થંકર મહારાજના નામનો નિર્દેશ છે જ્યારે ચાર ભાવનાને અંગે પુરાણ પુરુષોનો નિર્દેશ છે તે પણ અર્થસૂચક જણાય છે. ભાવનાનું સ્થાન આ રીતે સ્પષ્ટ થાય છે.

‘અનુપ્રેક્ષા’ એટલે વિચાર, આંતરપ્રેક્ષણ. Introspection એ ચાર ભાવનાનો પ્રદેશ છે. મૈત્રી આદિ ચાર ભાવનાનો પ્રદેશ ધર્મધ્યાનના હેતુભૂત થવાનો છે.

‘સદ્ધર્મધ્યાનસંધાન.’ સમીચીન-શુદ્ધ ધર્મધ્યાન સાથે અનુસંધાન કરાવનાર અથવા કરવાના હેતુભૂત. અનુસંધાન કઈ રીતે થાય ? જે વસ્તુ વચ્ચે અંતર પડી ગયો હોય તેને ભેડી આપનાર, વચ્ચે પુલનું કામ કરનાર હોય તે અનુસંધાન કરનાર કહેવાય. જે પત્રને ભેડનાર શુંદર એવું જે કાર્ય તે કરનાર. સંસાર અને ધર્મધ્યાન વચ્ચે આંતરો પડેલો છે તે

પૂરી આપવાનું કાર્ય આ ચાર ભાવનાઓ કરે છે. આ અનુસંધાન બહુ અમત્યની બાબત હોઈ ચારે ભાવનાની વિચારણામાં પારંપાર લક્ષ્યમાં રાખવાનું છે. એ માધ્ય ધ્યાનમાં રહે તો ભાવના એનું કાર્ય બરાબર આપશે. શ્રી જિનેશ્વર મહારાજે મૈત્રી વિગેરે ચાર ભાવનાને સદ્ધર્મધ્યાન-સુંદર ધર્મધ્યાનનું અનુસંધાન કરાવનાર તરીકે બતાવી છે, ઉપદેશી છે. આ રીતે ચાર ભાવનાનો ઉપોદ્ઘાત કરી હવે વર્ણન શરૂ કરે છે અને તેને પ્રાસંગિક બનાવે છે.

ચારે ભાવનાઓને ઉપાધ્યાયજી ‘પરા’ ભાવના કહે છે. પરા એટલે ઉત્કૃષ્ટ અથવા પ્રકૃષ્ટ (શુભ) પરિણામ લાવનાર. આટલા ઉપરથી આ ચારે ભાવનાઓને પણ ધ્યાનમાર્ગમાં-યોગમગ્નતિમાં કેટલું અગત્યનું સ્થાન પ્રાપ્ત થાય છે તેનો ખ્યાલ આવશે.

શ્રી વિનયવિજયજી ઉપાધ્યાયે આ ચારે ભાવનાઓને પણ શ્રી જિનેશ્વર દેવે જ ઉપદેશેલી તરીકે જણાવી છે તેની નોંધ લેવા યોગ્ય છે. આ સંબંધી અર્થા ઉપોદ્ઘાતમાં જોવી.

અહીંથી આપણે પરા ભાવનાઓના બહુ સુંદર પ્રદેશમાં પ્રવેશીએ છીએ. આ ચાર ભાવનાઓ માટે ‘યોગ ભાવનાઓ’ ‘પરા ભાવનાઓ’ અથવા ‘અનુસંધાન ભાવનાઓ’ શબ્દ વાપરવામાં આવે તો તે યોગ્ય છે. આ વિવેચનમાં એ શબ્દોનો ઉપયોગ કર્યો છે.

પ્રથમના ત્રણે શ્લોક ઉપોદ્ઘાતરૂપે છે.

છ. ૨. આ ચાર ભાવનાઓ તે મૈત્રી, પ્રમોદ, કારુણ્ય અને માધ્યસ્થ્ય છે. એનું વિસ્તારથી સ્વરૂપ હવે વિચારવાનું છે. સંક્ષેપમાં ઠીકીએ તો:—

જગતના સર્વ પ્રાણીઓ નરકે ચિત્તશુદ્ધિ કરી તે 'યૌગી' શુભવાતને જોઈ આંખથી જલથી આનંદ મને તે 'પ્રમોદ' દુઃખી પ્રાણી ઉપર ઉપકાર કરવાનો શુદ્ધિ મળી તે 'કુન્દળા' અશક્ય પરિસ્થિતિ વિગે અથવા પ્રાણીઓના વિગે નિરસ્કાર ન કરતાં ઉપેક્ષા કરવી તે 'આધ્યરૂપ'.

આ ચાર યોગ ભાવનાઓને ધર્મધ્યાનની તૈયારી કરવા માટે યોજાવી. જેને ધર્મધ્યાન કરવાની ક્ષમતા હોય તેણે આ ભાવનાઓને તે કાર્ય માટે પ્રથમ યોજાવી. જેમ કોઈ પ્રાણીને મહાવ્યાધિ થયો હોય તો તેને દૂર કરવા તે રસાયણની આસેવના કરે છે તે પ્રમાણે; એટલે કે જેમ ક્ષય કે જોવા આકરા વ્યાધિ માટે રસૌપધિઓ વપરાય છે તે પ્રમાણે ભાવનાને ઉપયોગ કરવો. ક્ષયરોગવાળાને વશંતમાલતિ, ગંધામૃત પરમથી, સહસ્રપુટી અપ્પળ વિગેરે આપવામાં આવે છે. સુવર્ણ, લોહ કે પારાને મારીને તેની લક્ષ્મ વિગેરે આપવામાં આવે છે તેના આશય તંદુરસ્તી અને શરીરને જોડવાનો હોય છે તે પ્રમાણે જેનો આશય ધર્મધ્યાનમાં ચેતનને જોડવાનો હોય તેણે આ ચાર ભાવનાઓ જોડવી. રસાયનનું સ્થાન ભાવનાઓનું છે. તંદુરસ્તી સાધ્ય છે તેમ મોક્ષ એ પરમ સાધ્ય છે. રસાયન શરીરશુદ્ધિ કરી બળ આપી તંદુરસ્તી વધારે છે. તે સર્વ કાર્ય આ ચારે પરાભાવનાઓ ધર્મધ્યાનને અંગે કરે છે. એ પરમ ઔષધ છે અને અમોઘ છે. વ્યવહારમાં જેને રામબાણુ ઉપાય કહે છે તેવો ધર્મધ્યાનને અંગે એ યોગભાવનાનું સતત ચિન્તન શ્રદ્ધા ઉપાય છે.

ગ. ૩. ઉપોદ્ઘાત સમાપ્ત કરતાં ચારે ભાવનાનું સંક્ષેપમં

સ્વરૂપ કહી બતાવે છે. અહીં મૂળ શ્લોકનું જ જરા વિવેચન કરીએ.
એના પર વિસ્તાર એ પ્રત્યેક-ભાવનાના યોગ્ય સ્થળે કરશું.

મૈત્રી એટલે “પરના હિતનું ચિંતન.” પર એટલે પોતા
સિવાયના સર્વ જીવો. એમાં મનુષ્ય, પશુ, પક્ષી, જળચર અને
છેક એકેન્દ્રિય સુધીનાં સર્વ જીવોનો સમાવેશ થાય છે. તેઓ
બધે પોતાની જેવાં જ હોય તેમ સમજીને તેઓના ‘હિતનું’
ચિંતન કરવું એટલે તેમનો દુઃખથી નિવૃત્તિ કેવી રીતે થાય
તેનું ધ્યાન, ચિંતન કરવું તે “મૈત્રી.”

પ્રમોદ એટલે “શુભનો પદ્મપાત.” અન્ય પ્રાણીના રાગ,
સંયમ, ત્યાગ, પરોપકાર, આત્મનિમજ્જન, સ્વાર્થપરિત્યાગ,
દંભત્યાગ, સરજતા, સત્યતા, દયાશ્રુતા, નમ્રતા, વિનીતતા
આદિ શુભો ભેદ બાળી તેના તરફ પ્રેમ કરવો, તે શુભોનું
બહુમાન કરવું, તે શુભોની બૂઝ કરવી, તે તરફ હૃદય
બનાવવો, તે તરફ અતોષ બતાવવો, તે તરફ વારી જવું અને
શુભને અંગે શુભવાન તરફ રાગ ધરાવવો એ “પ્રમોદ.”

કારુણ્ય એટલે “શારીરિક પીડા ભોગવતા પ્રાણીઓની પીડા
દૂર કરવાની ઇચ્છા.” પીડા ભોગવનારા પ્રાણીઓ-શરીરધારી-
ઓને અનેક બાતની પીડાઓ હોય છે: કોઈ રોગથી સંબંધ
કરતા હોય છે, કોઈનાં શુભો બિડો જતા દેખાય છે, કોઈ ધન
પર કે પુત્રાદિના મુખથી વચિત થતા દેખાય છે અને ધન-
વાનો-મુખાલયમાં મહાક્ષનારાને પગે ચાલવું પડે છે, કંઈક ધર્મ-
બ્રહ્મ થતા દેખાય છે, કોઈ દુઃખમાં એટલા હતાપ ગયા હોય
છે કે શુભોથી દુખનો ઉચ્ચાર પણ કરી ચકતા નથી અને
નિરંતર દુઃખમાં સંબંધ કરે છે. શારીરિક, માનસિક અને

આર્થિક દુઃખનો પાર નથી. એ દુઃખોની પીડાનું વર્ણન કરવું પણ મુશ્કેલ છે. આ દુઃખોને દૂર કરવાની ઇચ્છા તે કરુણાલાવના કહેવાય છે. લાવના એટલે અંતરંગ પ્રદેશમાં વર્તતી ઇચ્છા તે નિરંતર લક્ષ્યમાં રાખવાનું છે. લાવનાનો પ્રદેશ જુદો છે, કાર્યનો ઉપદેશ જુદો છે. દુઃખ દૂર કરવાની ઇચ્છા તે “કારુણ્ય.”

ઉપેક્ષા એટલે “દુષ્ટબુદ્ધિવાળા તરફ મધ્યસ્થ વૃત્તિ.” જેઓ પરધન હરણ કરવામાં મળ માનતા હોય, જુગાર અને સદ્ગામાં આસક્ત હોય, પરત્ત્રીમાં રમણ કરનારા હોય, જીવ હિંસામાં રત હોય, દગા-ફટકા કરવામાં જીવન સાદૃશ્ય માનતા હોય, દંભ, ચોરી, પૈશૂન્ય, નિંદા, વિકૃતિમાં એકતાન બની જતા હોય તે સર્વને દુષ્ટબુદ્ધિવાળા કહેવામાં આવે છે. તેવા પ્રાણીઓને સુધારવાનો ઉપાય બનતી શક્તિ, આવડત અને સમજાવટથી કરવા છતાં જો તેઓ પોતાના અગ્રાહ્ય જીવનક્રમથી પાછા ન ઓસરે તો તેઓના તરફ બેદરકારી કરવી, તેઓ અંતે પોતાનાં કર્મને વશ છે અને કરશે તેવું ભોગવશે એમ માની, એમના સંબંધી ખટપટ મૂકી દઈ તેમની ઉપેક્ષા કરવી અને તેમના માટે કંઈ બોલવું કે વિચારવું નહિ તે “ઉપેક્ષા.” આ ઉપેક્ષાનું અપરનામ “માધ્યસ્થ” પણ કહેવાય છે. એ બંને નામોમાં પણ સાધ્ય એક છતાં દૃષ્ટિબિન્દુ પૃથક્ છે તે એ લાવવાનો પ્રસંગ આવશે ત્યારે સ્પષ્ટ કરવા પ્રયત્ન કરશું.

આવી રીતે ઉપોદ્ગાત કરી જનતા પાસે આ ચાર યોગ-લાવનાનો પ્રદેશ રજૂ કર્યો. હવે આ ચાર લાવના સંબંધી જ્ઞાન કરવાનું છે એવી ભૂમિકા રજૂ કરી.

બાર ભાવનાનો મૂળ પ્રદેશ અત્ર પૂરો થાય છે અને પરા ભાવના અથવા અનુસંધાન ભાવનાનો નવો- વિશાળ પ્રદેશ ખુલ્લો થાય છે. તે દોકોકન મૂળ પ્રગિજા કરતા આઠગ જતારી દોઢ સદ્ પ્રસ્થાવોચિત સદજ વિવેચન માણે છે. આ પ્રજ્ઞ સ્ત્રો- ક્રમાં એ જાન કરી, હવે ક્રમપ્રાપ્ત મેત્રી ભાવનો વિચાર કરીએ. કૃતિ વિમધ્યમ ઉપોદ્યાત.

પ. ૪. મૈત્રા આ ભાવનામાં જીવનનો અતિ સાદો અને અતિ મદત્ત્યનો પ્રશ્ન વિચારવાનો છે. એની વિચારણા નાના આકારમાંથી શરૂ કરતા એ અતિ વિશુદ્ધ દશામાં લઇ જાય એટલું આ ભાવનામાં જગ છે. આપણે એ સર્વ પરિસ્થિતિમાંથી પસાર થયા. હવે અંતુપ્રવેશ કરવા પ્રયત્ન કરીએ.

આ જીવનનો વિચાર પૂરેપૂરો મળ્યો હોય તો પણ તે કેટલો દુઠો છે તે વિચારીએ. અહીં જહું રહેવાનું થાય તો વધારેમાં વધારે સો વર્ષ થાય. એ કે વર્તમાન કાળની અતિ શુભવજ્રમય જીવનકલહવાળી પરિસ્થિતિમાં એ વય સોએ એક ટકાને અથવા કદાચ લાખે એક વ્યક્તિને પણ મળતી નથી, છતાં પણ સ્પીકારી લખએ કે સો વર્ષનું આયુષ્ય મળ્યું છે તો પણ આટલા નાના જીવનમાં મારાં તારાં કરવાં અને કોઈના ઉપર વૈર જાંપવું-એને શત્રુ ગણવો, એનો વિનાશ કરવા રચનાઓ કરવી, એને ઉછેડી નાખવા જાળો રચવી અને વૈરવૃત્તિને શાંત કરવા કારસ્થાનો ગોઠવવાં, છટકાઓ માંડવા અને ગોઠવણો કરવી એ શુ ઘટિત વાત છે ? આટલા નાના જીવન માટે આ સર્વ કરવું તે કોઈ રીતે શોભે તેવી વાત છે ?

કોઈ પ્રાણી તરફ વૈરજુદ્ધિ હોય તો તે કેવા કારણોથી

હોય છે? એ કારણોની ખાંધછોડ કરવામાં આવશે તો જળાશયે કે એમાં સ્વાર્થવૃત્તિને વિશેષ સ્થાન છે. દુનિયાના મોટા ભાગના વૈર જર, જમીન અને ભેરુ(શ્રી)ને કારણે હોય છે વૈર સ્વાર્થસંઘટ્ટથી જ બહુધા થાય છે. જર અને જમીનમાં મુદ્દો બહુધા એક જ હોય છે. ‘અધિકારી એક વસ્તુકા, ઉસમે હોત બિરોધ’ એટલે કે વસ્તુ એક હોય અને એને પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયાસ એ જળાશયો કરતા હોય ત્યારે તેમની વચ્ચે વિરોધ-વૈર થાય છે. આમાં સ્વાર્થવૃત્તિ વિશેષ હોય છે. જરા વિશાળ નજરથી કામ લેવામાં આવે, જરા દિલની ઉદારતા બતાવવામાં આવે, જરા ત્યાગભાવ બતાવવામાં આવે તો ધન અને જમીન માટે વૈર થવાનું સંભવે નહિ.

શ્રી સંગંધી વૈરમાં ‘મોહ’ વિશેષ કામ કરે છે. મોહ એ કેફ છે. એને વશ પડેલ પ્રાણી પોતાની જાત ઉપર અંકુશ બોધ બેસે છે. વગર વિરોધે શ્રી સંગંધી વૈરો શમાવવા શક્ય છે.

આ ઉપરાંત કીર્તિ કે પદવીને અંગે માનસિક વિરોધ થાય છે અને તે સ્થૂળ રૂપ લે છે ત્યારે દુશ્મનાવટનો આકાર ધારણ કરે છે. આવા વિરોધ તો જરા વિશાળ દૃષ્ટિએ અર્થ-વાથી, રુબરુ ખુલાસા કરવાથી અથવા અંતરની ઉદારતા બતાવવાથી શમી જવા શક્ય છે.

વૈર જેવી ચીજ આ જીવનમાં ન બેઠે. વૈરવૃત્તિ ધીમે ધીમે એટલી વધી જાય છે કે એને અસ્ખલિત રીતે વધવા દેવામાં આવે તો એ બહુ નુકસાન કરે છે. વૈરવૃત્તિનું બાહ્ય દર્શન ક્રોધમાં થાય છે. ક્રોધ એ કષાય છે, કષાય એ સંસાર છે અને સંસાર એટલે ચક્રબ્રમણ છે. ક્રોધનો સ્વભાવ આગ

જેવું છે. જે ધરમાંથી આવતું ઉઠે છે ત્યાં પ્રથમ તો તેને બાળે છે અને જલનો શોષ ન ખોળે તો પાટાચના થશે પણ આવનમાં યડપાડ થાય છે. આપણે આજુબાજુનાં ધરોનો કાલ વિચાર ન કરીએ તો પણ ત્યાં આવતું ઉઠે તે ધર તો જરૂર જાણે એ વાત ખાસ વિચારવા જેવી છે.

આવા મનોવિકારને તાલે ધણું તને પરચટે લેમ નથી, તારે તો સર્વ પ્રાણીઓ તરફ મિત્રભાવ રાખવો અને આ દુનિયામાં કોઈ પણ પ્રાણી તારો શત્રુ નથી એમ તારે વિચારવું. સર્વ પ્રાણીમાં મનુષ્ય, પશુ, પક્ષી, જળચર અને એક જો ત્રણ ચાર ઇદ્રિયવાળા સર્વ પ્રાણીઓ આવી જાય છે એમ તારે સમજી લેવું.

કોઈ પણ પ્રાણી, નાનો મોટો છવ, સ્થાવર કે ત્રણ પ્રાણી તારો શત્રુ નથી એમ ચિંતન કર. જેનામાં છવ આપવાની વાડાન નથી તેને છવ લેવાનો અધિકાર નથી એમ તારે વિચારવું. છવ લેવાનો અધિકાર નથી એટલું જ નહિ પણ કોઈની લાગણી દુઃખવધી એ પણ તને ઘટતું નથી. તું અહીં કેટલું બેસી રહેવાનો છે ? અને આ સર્વ ધમાલ કોને માટે ? દુઃખ આયુષ્યમા ગમે ત્યારે જિડી જવાનું છે તેમાં વૈરનાં ખાતાં બાંધીને તારો વિકાસ બગાડી નાખીશ તો આવતે બવે તારે પદાધીનપણે પાછાં તે જ પ્રાણીઓ સાથે વિરોધ કરવાં પડશે. તું એમ વિચાર કર કે આરગરોળ અને શિવાજી અત્યારે ત્યાં હશે ત્યાં શું કરતા હશે ? શાસ્ત્રકાર કહે છે કે કરોડો વર્ષના આયુષ્યે તારક ઘયેલા રાવણ અને લક્ષ્મણ અત્યારે પણ લગ્યા કરે છે અને લડે નહિ તો બીજું કરે પણ શું ? તારે જો આગળનો આખો રસ્તો આવા ખાડાખડીઆથી, કાંટાથી.

શુભોદી કે ખીલાઓથી ભરી દેવો હોય તો તારી પરજીમો વાન છે. અમે તો તને એક જ વાન કહીએ છીએ કે તારો આ માર્ગ અતિ બુદ્ધભરેલો છે. મારા વિચાર, મનન કે વર્તનમાં વૈર-દુશ્મનાવટ એવા શબ્દ પણ ન મળે.

તું તો સર્વત્ર મિત્રભાવ, સ્નેહભાવ, પ્રેમભાવ વળી છે. તારો આ દુનિયામાં કોઈ શત્રુ નથી એમ ખારી લે. તને પણ માલૂમ પડશે કે તારો કોઈ દુશ્મન છે જ નહિ. ‘આપ તંત્રા જગ’ એ ન્યાય છે. આપણાં મનમાં જે બાવના હોય છે તેની છાયા આનુગાત્રુ પડે છે અને આપણા મનમાં વૈરશુદ્ધિ થઈ કે આનુગાત્રુ વૈર જ દેખાય છે. ગાત્રી થોડા દિવસનો અહીં વાસ છે એમાં વળી દુશ્મન કોણ અને વૈરી કોણ? તું પોતે કોણ છે? તું ગમે તેટલી તારી જાતને ઊભી માન, પણ અનંત જીવોમાંનો તું એક છે. એમાં તે તારે વૈરવિરોધ શા? એ તને શોભતું નથી. તું કોની સાથે વૈર કરે છે તે જ પ્રથમ વિચાર.

હ. ૫. સર્વ પ્રાણીઓ તરફ મૈત્રી રાખવાનાં અનેક કારણો છે. એક કારણ ઉપર જણાવ્યું, હવે એક બીજું કારણ અત્ર રજૂ કરે છે. તારે પરલવ માન્યા સિવાય તો છૂટકો નથી. પ્રાણીઓની બુદ્ધિ અને સમૃદ્ધિની તરતમતા પરલવ સિવાય સમજી શકાય તેમ નથી. આવા અનેક ભવો તેં કર્યા છે. અનંત કાળથી આ જન્મમરણની પરંપરા ચાલ્યા જ કરે છે અને વિશ્વની આદિ જડી નથી અને જડી શકે તેમ પણ નથી. આ અનંતકોટિ ભવપરંપરામાં જે પ્રાણી સાથે તને વૈર કરવાને પ્રસંગ આવે તે પોતે જ તારો અનેક વાર બંધુ થયેલો હોય છે. તેં તેની સાથે અનેક પ્રકારના આનંદો ઉજવ્યા હશે, અનેક

વાર તેમની સાથે-કર્યો હોઈશ, એક સાથે લોજન કર્યા હશે અને કંઈક કંઈક બાતના સંબંધમાં તેઓ સાથે આવ્યો હશે.

બંધુ શબ્દમાં સર્વ સગપણોનો સમાવેશ થાય છે તે આગળ વર્ણવવાના છે. તું વિચાર કર કે જેની સાથે બંધુભાવ એક વખત કર્યો તેની સાથે દુશ્મનાવટ કરીશ તે તને શોભશે ? જેની સાથે સગપણ-સંબંધ કર્યા તેની સાથે 'લડવું' કે મોરચા માંડવા એ શોભતી વાત લાગે છે ? અને આવા બંધુભાવો તે એક જ વખત કર્યા હશે એમ ન ધારતો. હજારો લાખો વખત તે અને તું બંધુભાવે રહ્યા હશે.

આ પ્રાણીઓમાં એકલા પર્યેદિય મનુષ્યો કે તિર્થ-ચોનો સમાવેશ થાય છે એમ તું ધારતો નહિ. એમાં સૂક્ષ્મ-નિગોદ એકેદિયથી માંડીને સર્વ જીવોનો સમાવેશ થાય છે, માટે સર્વ જીવો તારા બંધુઓ જ છે એમ માન અને કોઈ પણ તારો શત્રુ નથી એમ તું ધાર. જે એક વાર પણ બંધુ-ભાવે થયો હોય તેની સાથે અબંધુભાવ કરવો એ તારા જેવાને શોભે નહિ, પાલવે નહિ, છાજે નહિ.

શત્રુ એટલે શું ? જરા ચાલુ સાધારણ ભૂમિકાથી જોયા આવીને વિચાર તો કર કે તારે શત્રુ હોવા ઘટે ? તારાથી કોઈને શત્રુ તરીકે મનાય ખરા ? તારાથી આટલી નીચી ભૂમિકા પર ઉતરી જવાય ખરું ? આ વસ્તુસ્થિતિ છે. અત્યારે તારે ખરો વિચાર કરવાનો છે. પદ્માદવલોકન કરીને તારું સ્થાન સમજ લે અને કોઈ પણ પ્રાણી તરફ જરા પણ અમિત્ર-ભાવ, ગમે તેટલા સ્વાર્થના કારણે પણ ન જ થાય એવો નિર્ણય કર વગી તું વિચાર કર-

જ. દ. ઉપરના મુદ્દાને વધારે સ્પષ્ટ કરે છે. જો લાઈ ! જે પ્રાણી તરફ તું દુશ્મનાવટ કરે છે અથવા જેને તું તારો દુશ્મન ધારે છે તે પ્રાણી અનંત પૂર્વકાળમાં તારા પિતા તરીકે, લાઈ તરીકે, કાકા તરીકે, માતા તરીકે, પુત્ર તરીકે, પુત્રી તરીકે, સ્ત્રી તરીકે, બહેન તરીકે, પુત્રવધૂ તરીકે એમ અનેક વંશત તારા સંબંધમાં આવ્યા છે. અનાદિ સંસારમાં તેં અનેક સંબંધો કર્યા છે. આ ઉપરાંત મામા, માસી, ફાઈ અને બીજાં અનેક સંબંધો કદપી શકાય. એ પ્રત્યેક સંબંધ તેં અન્ય સર્વ પ્રાણીઓ સાથે અનેક વાર કર્યા છે.

આ વાત તું સમજી શકે તો તારે વિચારવું ઘટે કે આખો પ્રાણીવર્ગ તે તારો કુટુંબવર્ગ છે અને એમાં કોઈ પારકો નથી, બહારનો નથી, દૂરનો નથી. એમ હોઈને તું તારા પોતાના કુટુંબી સાથે શત્રુતા કેમ કરી શકે ? જે તારા માતપિતા થયા તેની સાથે તારાથી દુશ્મનાવટ થઈ ન જ શકે. એણે તારી અનેક પ્રકારની ચીવટ કરી હશે, તને ઉછેર્યો હશે, સંસ્કૃતિ આપી હશે, જીવનમાં સ્થિત કર્યો હશે તેની સાથે અત્યારે તું મોરચા માંડીને ઊભો રહે તે કોઈ રીતે લાજમ ન ગણાય. આખો પ્રાણીગણ તારો કુટુંબવર્ગ છે એવો વિચાર કરીશ ત્યારે તારા મનમાં એક એવી જાતની વિશાળતા અને શાંતિ આવી જશે કે જેની તેની સામે ગમે તેટલા ભોગે વૈર કરવાનું મન થશે જ નહિ; અનંતકાળથી ચાલ્યા આવતા સંસારમાં તેં સર્વ રંગો કર્યા છે, સર્વના સંબંધમાં તું આવ્યો છે અને સર્વેએ તારા તરફ અનેક પ્રકારના પ્રેમ પ્રસાદો છે. જ્યાં પ્રેમ કર્યા, જ્યાંથી વાતસલ્યો ઝીલ્યા, જ્યાં સાથે હર્યા-હર્યા ત્યાં વળી વૈરવિરોધ કેવો હોય ?

આમાં સમસ્ત પ્રાણીસમૂહ તરફ 'કુદુંબ' સ્થાવર જમાવવાની અને કેળવવાની જે વાત કરી છે તે ખૂબ સમજાવેલી છે. આ સંબંધમાં ખૂબ વિચાર કરવાનો છે. સામાન્ય રીતે પોતાના ધર્મવાળા-સ્વધર્મીને જમીન ગણવાનો કપકેક અનેક રીતે મનો આપશે અને વધારે આત્મક જશે તો મનુષ્યોને જમીન તરીકે ગણવાની વાત અને તેવા ઉપદેશ અન્યત્ર પણ મળશે. જેનું ધર્મ સમસ્ત પ્રાણીવર્ગને કુદુંબી ગણવાની જે ભાવના બતાવે છે તે અનુપમ છે. કેમકે પણ પ્રાણીને પર-દુશ્મન કે અવર ન ગણવો એમાં અદિસાબાવ ઉત્પદ પ્રતિ-ષ્ઠાને પામી છે, અને એવી વિશાળ મૈત્રી અન્યત્ર અપ્રાપ્ય છે. તેને સંબંધી અવલોકન, વાચન અને ચર્ચા કર્યા પછી કદી ચકાવ તેમ છે. સમસ્ત પ્રાણીવર્ગને કુદુંબી ગણવાની આ વિશાળ ભાવના મૈત્રીને એના અતિ મુંઢર આકારમાં બતાવે છે. આવી રીતે મૈત્રીભાવને મજબૂત કરી, દુકાં જીવનમાં વૈરવિરોધ ન કરવાની વાત મજબૂત કરી, આખા સમસ્ત પ્રાણીવર્ગ તરફ કુદુંબ-ભાવ જમાવવા ઉપદેશ કરી, હવે એવો મૈત્રીભાવના ભાવિત ચિંતન કેવો વિચાર કરે અને પોતાની આસપાસ મુંઢર આંદોલનો-દ્વારા કેવું વાતાવરણ જમાવે તે પર કર્તાદી આસ ધ્યાન જોઈ છે.

આ સંબંધમાં આ જીવ ક્યાં ક્યાં ઉપજશે અને કેવા કેવા સંબંધો તેણે કર્યા ? તે વિષયપરત્યે અનિત્ય વિગેરે ભાવનામાં ખૂબ વિસ્તારથી વિવેચન થઈ ગયું છે, તેમજ સંસાર ભાવનાના ગેય, હકના પથમાં સ્લોકમાં વિસ્તારથી ઉલ્લેખ થઈ ગયો છે તેથી હવે તે પર વિશેષ વિવેચનની આવશ્યકતા રહેલી નથી. મુદ્દો અત્ર તદ્દન જુદો છે, પણ હલીલ તે જ છે તેને તેના યોગ્ય આકારમાં વિવેકપૂર્વક સમજી લેવો.

છ. ૭. અમરત પ્રાણીગર્ભને પોતાના કુટુંબી મનુષ્યને પોતાના ગમે તેવા આર્થના ભોગે પણ તેનો કોઈ પ્રકારે વિરોધ તો ન જ કરે, પણ એ અર્થ પ્રાણીઓને અંગે એ શા શા વિચારો કરે તે હવે આપણે વિચારીએ.

મૈત્રીભાવમાં ચોતપ્રોત યથેચ્છ પ્રાણી સ્વચ્છારે નિજોદનું સ્વરૂપ સમજે, ત્યાંના જન્મમરણના આક્રંડા વિચારે અને એ આપણું ચક્ર અનાદિ કાળથી ચાલ્યા કરતું જુએ ત્યારે એને અંતઃકરણમાં બહુ વેદના થાય છે, એને પ્રાણીઓના દુઃખો અને ચક્રભ્રમણો માટે ભારે ત્રાસ આવે છે અને પ્રાણીઓના ઉદ્ધાર માટે એ કોઈ જાતના ઢોંગ વગર, દંબ વગર અંતરની પ્રેરણાથી મહાકૃપાભાવિત ચેતનના તરંગો કરતો વિચાર કરે. એના વિચાર કેવા હોય ? એ ચાલી જતા મંક્રોડાને કચરી નાખે નહિ, એ મચ્છરને આક્રમણ કરે નહિ, એ અનાજના કીડા-ધનેડીઆને દાખી દે નહિ. એ કોઈ હવને મારી નાખવાની કદવના કરે નહિ એ નારકનાં દુઃખો સાંભળી 'લલ્લે એ પ્રાણીઓ એના કર્મો ભોગવે' એવું વિચારે નહિ. એનો અંતરાત્મા પ્રાણીઓનાં દુઃખો જોઈ કકળી ઉઠે, એને અંતરથી અનંત કૃપા જાગે અને એ પૂરા પ્રેમથી ઇચ્છે કે એક, બે, ત્રણ, ચાર ઇંદ્રિયવાળા પ્રાણીઓ પણ ક્યારે પંચેન્દ્રિયપણું પ્રાપ્ત કરે ? ક્યારે એ મનુષ્ય થાય ? બોધિદુર્લભ ભાવનામાં બતાવેલી સર્વ સામગ્રીઓ ક્યારે મેળવે ? બોધિરત્ન કેમ જલ્દી પ્રાપ્ત કરે ? તેઓ જ્ઞાન પ્રકાશનો પૂરતો લાલ લઈ પોતાનો આત્મવિકાસ કેમ જલ્દી સાધે ? અને એ રીતે આ સંસારભ્રમણના ભયથી સર્વથા વિરામ ક્યારે પામે ? તેમજ તેઓ કૃત-કલ્યાણ ક્યારે થાય ?

મૈત્રી ભાવના જેના હૃદયમાં જાગે અને સર્વ પ્રાણીઓને કુદૃષ્ટી જાણે ત્યારે એની લાગણી વૃંદી થઈ ન જાય, એ સર્વે જીવો તરફ બેદરકાર થઈ ન જાય, અને તો સર્વ જીવોનો મોટા કેમ થાય ? અને આ સંસારજાતમાંથી પ્રાણીઓ કેમ મુક્ત થાય ? તેની જ વિગત યાદ અને તેને અભિજ્ઞ ભાવનાઓ યાદ. યાત્રાકાર આને ખરી 'ભાવદયા' કહે છે. એમાં સર્વ પ્રાણી તરફ આપી મહામૃત્યા અંતરથી જાગે છે. તીર્થંકરનો જીવ પૂર્વભવમાં આપી અપૂર્વ દયા ધારણ કરે છે તે કોઈ પણ તીર્થંકરનું ચરિત્ર પાંચનાં પ્રાપ્ત થયે. સર્વ જીવો યાત્રાનરથી થાય એ એમની ભાવના હોય છે. એ દૈનયાસન પોતાનું યાસન છે માટે અન્યે સ્વીકારણુ બેઠાં એમ બાવે નહિ, પણ ભવજ્રમણના ભયથી મુક્તિ અપાવનાર અને સંસારની સર્વ ઉપાધિ દૂર કરનાર આ અમનિદ્વિત માર્ગ પ્રાપ્ત થઈ ગયો છે તેનો લાભ સર્વ જીવોને કેમ સત્વર મળે તે પ્રકારની જ નમસ્તા તેના દિલમાં જાગે છે. આવી વિશાળ દૃષ્ટિએ સર્વને દુઃખથી મુક્ત કરી, સંસારજ્રમણની જાગમાંથી છોડાવી અનંત કાળમુખી અઘ્યાનાધપણાનું મુખ મળે અને ધારાશી તક્ષ જીવોનીના ફેરામાંથી તેમનો બચાવ થાય એ મહાવિશ્વદ ભાવના સત્પથગામીને હૃદયના બિંડા ભાગમાં થાય છે. મૈત્રીનો એક વિશાળ આવિર્ભાવ અત્ર રજૂ કર્યો.

જ. ૮. મૈત્રીના ખીજ આવિર્ભાવો કેવા હોય તેનાં દર્શાવો અત્ર આપે છે. આ તો સંક્ષેપમાં પ્રસંગો રજૂ કર્યા છે. તે અનુસાર વિશાળ મૈત્રી ભાવનાના ખીજ આવિર્ભાવો કદીપી લેવા.

સાર્વત્રિક પ્રેમભાવવાળો પ્રાણી અંતરથી ધ્રુવે કે પ્રાણીઓના અંતરના રોગો રાગ-દેષ વિગેરે છે. રાગ એ મીઠા

વ્યાધિ છે, દ્વેષ કડવો-આકરો વ્યાધિ છે. એ બનને મોહ રાજના ધરના છે, મોહરાયના સેનાપતિઓ છે અને આખે સંસાર એમણે ઊંધા પાટા ઝંઘાવીને પ્રાણીઓ પાસે મંડાવ્યે છે. અન્ય કોઈ પ્રાણી યા વસ્તુવિષયક અભિલાષ અથવા આકર્ષણ એ રાગ છે અને મનને ન પસંદ આવે તેવી વસ્તુ કે પ્રાણી તરફ અરુચિ તે દ્વેષ છે. એ ઉપરાંત આદિ શબ્દર્થ મોહના બીજા અનેક આવિર્ભાવો છે : જેવા કે હાસ્ય, ભય, શોક રતિ વિગેરે. આ સર્વ વ્યાધિઓનો સમાવેશ ‘મોહ’ શબ્દમાં થઈ જાય છે. એણે કરેલા વ્યાધિઓથી આખો સંસાર મંડાય છે અને એની સેવામાં જન્મારો જાય છે. એ ઉપરાંત બીજા વાત એ છે કે એ વ્યાધિઓ મન, વચન અને કાયાનો મહા ભયંકર દ્રોહ કરનારા છે, એ ત્રણેનો દ્રોહ કરનારા છે, એના ખરા દુશ્મનો છે. મનને વલણ આપનાર રાગ-દ્વેષ છે. એને લઈને નિર્ણયો અનિષ્ટ અને એકતરફી આવે છે. એમાં આત્મ-હિતનું શુદ્ધ સાધ્ય લક્ષ્યમાં રહેતું નથી અને ન્યાયબુદ્ધિ કુંઠિત થઈ જાય છે. મનના વિચાર અને તેની દોરવણી પ્રમાણે વચન અને કાયાની પ્રવૃત્તિ થાય છે. રાગદ્વેષજન્ય વ્યાધિઓ આ પ્રમાણે મન-વચન-કાયાનો દ્રોહ કરનાર થાય છે. રાગદ્વેષ દૂર ન થાય કે ઓછા ન થાય ત્યાંસુધી સાચી પ્રવૃત્તિ-આત્મ-હિતસન્મુખતા-ધર્મી અશક્ય નહિ તો અતિ સુશ્કેલ તો છે જ. આવી પરિસ્થિતિ હોઈને મૈત્રીભાવિત ઉત્તત દશાએ ચઢતો અથવા ચઢવાની ઇચ્છાવાળો પ્રાણી ઉપર્યુક્ત પ્રકારના વ્યાધિઓ શત્રી જાઓ એમ અંતરથી ઇચ્છે છે.

સર્વ પ્રાણીઓના રાગદ્વેષના આવિર્ભાવો દૂર થઈ જાઓ એવી ભાવના મૈત્રીવાસિત ચેતન કરે છે. એ રાગદ્વેષને

ઓળખી ગયો છે અને અન્ય પણ તેના સપાટાથી દૂર રહે એમ અંતઃકરણથી ઇચ્છે છે. હૃદયપૂર્વક મૈત્રી ધાય તે કેટલી ઊંડી ઉતરે છે તેનું અત્ર દિગ્દર્શન કર્યું. આમાં કેાઈ આપણી ઉપર વૈર રાખનાર હોય, કેાઈએ આપણું અપમાન કર્યું હોય, કેાઈ આપણી નિંદા કરનાર હોય, કેાઈએ આપણા ઉપર અપકાર કર્યો હોય—વિગેરે એવા પ્રકારના સર્વ પ્રાણીઓનો સમાવેશ થઈ જાય છે. એવા પ્રાણીઓનાં રાગદ્વેષો શમી જાય એમ મૈત્રી ભાવના ભાવનારો ઇચ્છે. એ પોતે રાગદ્વેષને વશ ન થઈ જાય કે વૈર લેવા કદી ખ્યાલ પણ ન કરે. એ તો એના જીતરમાં આવી જાય છે. મતલબ, દુનિયામાંથી રાગદ્વેષ નાશ પામી જાય એમ તે ઇચ્છે અને તે હૃદ્દીકતને અંગે પોતાની જાતને પણ તે નિયમમાં સામેલ રાખે.

વળી તે ઇચ્છે કે સર્વ પ્રાણીઓ ઉદાસીનભાવ—સમતા-ભાવના રચુને આજો. જ્યાં રાગદ્વેષ નથી ત્યાં ઉદાસીનતા છે. રાગદ્વેષના અભાવનું એ સક્રિય રૂપ છે. દુનિયાના સર્વ પ્રાણીઓ સમનારસ ધરાઈ ધરાઈને પીઓ એમ તે અંતરથી ઇચ્છે. તે જાણે છે કે સમતા વગર ગમે તેટલી બાધા ક્રિયા કરવામાં આવે તે છાર ઉપર લીપણ સમાન છે અને દીર્ઘદૃષ્ટિથી જોઈએ તો તેનો વસ્તુતઃ કાંઈ અર્થ જ નથી. સમતા આવી જાય એટલે અંદરના તરંગો, ખ્યાલો, શુંઅવલો. ઘોટાળાઓ બધું દૂર થઈ જાય છે અને અંતરાત્મા નિરવ શાંતિ અનુભવે છે. એ શાંતિનું સ્વરૂપ વાણીથી અવિવરણીય તેમજ અવર્ણનીય છે, માત્ર અનુભવ-ગમ્ય છે. આવી શાંતિ મૈત્રી સમજનારમાં હોય છે અને તે સાર્વત્રિક ધાય તેમ તે હૃદયથી ઇચ્છે છે. એને જનતાની અશાંતિ

જેમ જોના તરફ વિશાળ થાય છે અને પ્રાણિશાસ્ત્રના પ્રસાર એ પ્રેમભાવે સર્વ સ્થળે, સર્વ પ્રાણીઓમાં પ્રસારે જોવા મળ કરે છે.

છેવટે તે અંતરથી ઇચ્છે છે કે ‘સર્વત્ર સર્વ પ્રાણીઓ સુખી થાઓ.’ આ અતિ ઉત્કૃષ્ટ હૃદયભાવના છે. મૈત્રીભાવના જો વેતન અન્યતું સ્થૂળ હુણ જોઈ શકતો નથી. આ હુનિયાના હુણ-દારિદ્ર્ય અને મૂંઝવણો જોઈ જોને જોઈ થાય છે. એ સ્થૂળ સુખે સર્વને સુખી જોવા ઇચ્છે છે. આ અસારમાં કોઈ પણ જગ્યાએ હુણ ન રહે જોવી જોની વિશાળ ભાવના હોય છે. સર્વ પ્રાણી સર્વ પ્રકારે સુખી થાઓ એમ તે ઇચ્છે છે. અને આગામી ભવોમાં પણ પ્રાણીઓ ક્રમેશને માટે સાચા સુખી થાઓ અને તેમનાં જન્મ-મરણના ત્રાસો દૂર થઈ જાય એમ તે હૃદયપૂર્વક ઇચ્છે છે. આમાં ‘સર્વત્ર’ અને ‘સુખિનઃ’ એ બે શબ્દો મૂકીને કર્તાએ કમાલ કરી છે. સર્વ સ્થાન અને સર્વ પ્રાણીઓ, આ ભવ અને પરભવ એ સર્વનો સમાવેશ આ વિશાળ ભાવનામાં થઈ જાય છે. હુનિયામાં સર્વ પ્રાણીઓ સર્વ સ્થાનકે સુખી થાઓ અને પરભવે અનંત અવ્યાખાધ સુખ પ્રાપ્ત કરે, આમ કહીને અતિ વિશાળ મૈત્રીભાવ રજૂ કર્યો છે.

આ શ્લોકમાં ત્રણ બાબત રજૂ થઈ: ૧. પ્રાણીના રાગ-દ્વેષો શમી જાય, ૨. પ્રાણીઓ સમતારસને આસ્વાદો અને ૩. સર્વ પ્રાણીઓ સર્વત્ર સુખી થાઓ.

x

x

x

x

મૈત્રી :—

૧૧ ગેમાટક પરિચય :—

૧. મૈત્રીભાવનો ઉત્કૃષ્ટ પ્રસાદ ઉપરના પાંચ (પંચ)
અંશોમાં સ્પષ્ટ થયો છે. ગેમાટકમાં એ જ મુદ્દા પર વાત
કરી છે તે આપણે સમગ્રમાં વિચારી જઈએ. મૈત્રીભાવ એ
માનસવિદ્યાનો અદ્ભુત આનંદોત્સાહ હોય એના પર અનેક દર્શિ-
ગિન્દુઓ વિવેચન કર્યું અતિ આવશ્યક છે. એ જોન તત્ત્વજ્ઞાનની
અપરિમિત સૂક્ષ્મદર્શિતાનો પ્રત્યક્ષ પુરાવો છે અને વિશ્વદયાનો
છવંત દાખલો છે.

મૈત્રી જોના દૃઢ્યમાં બરાબર જાગેલ હોય તે ચેતન જોન
તત્ત્વરહસ્ય સક્રિય સ્વરૂપે સ્પર્શાયો છે એમ કહી શકાય. આ
મૈત્રીના ઘણાં લક્ષ્યગિન્દુઓ છે. એમાં માનસવિદ્યાના ઘણાં નિશાળ
પ્રશ્નોનો સમાવેશ થાય છે. આપણે થોડાં વધારે દર્શિગિન્દુઓ
વિચારી જોઈએ.

મૈત્રીભાવના અને કરુણાભાવનાને બહુ ગાઢ સંબંધ છે
તેથી કેટલીક વાર એકના પ્રદેશમાં બીજાનું સંકેતભૂ ધઈ જાય
તો તે અનિવાર્ય છે, પણ એમાં જો મૈત્રીની વ્યાખ્યા તરફ
બરાબર લક્ષ્ય રહે તો પ્રદેશ બરાબર વહેંચી શકાય તેમ છે.
ત્યાં પરહિતચિંતવન તરફ લક્ષ્ય રહે ત્યાં મૈત્રી છે અને
ત્યાં વ્યાધિ-પીડામાંથી પ્રાણીને બચાવવાની ઇચ્છા થાય ત્યાં
કરુણાભાવના છે. હિતબુદ્ધિ ઉપર લક્ષ્ય એ મૈત્રી ભાવનાનો
પ્રદેશ છે, દુઃખ દૂર કરવાની વૃત્તિ એ કરુણા ભાવનાનો પ્રદેશ છે.

હિત વિચારણામાં અહિત એટલે દુઃખોનાં નાશો કે તેની
વિચારણા તો જરૂર આવે, પણ તેમાં લક્ષ્ય તો હિત તરફ રહે છે,

જ્યારે કરુણા ભાવનામાં દુઃખ, વ્યાધિ કે અગવડ અને તેના દૂરીકરણ તરફ લક્ષ્ય રહે છે. આ તકાવત ધ્યાનમાં રાખવો. જન્મે ભાવનાના પ્રદેશો તદ્દન અલગ છે અને પૃથક્કરણ કરતાં સૂઝી આવે તેમ છે. જન્મેનું સાધ્ય તો આત્મારામનું અનુસંધાન ધર્મધ્યાન સાથે કરાવવાનું છે તેથી જન્મે એક બીજામાં સંકળાઈ જાય તો તેમાં કાંઈ ખાસ વાંધો નથી; પણ પ્રત્યેક સંયુક્ત વિચારને છટા પાડતાં તેના અંતરવાહી પ્રત્યેક પદાર્થને યથાયોગ્ય સ્થાન આપી શકાય તેમ છે. આ માનસ-શાસ્ત્રનો વિષય છે.

ચેતન ! પ્રાણીઓ કર્મની વિચિત્રતાને લઈને જુદી જુદી ગતિમાં જાય છે. કોઈ નારક થાય છે, કોઈ સ્થળચર થાય છે, કોઈ પંખી થાય છે, કોઈ જળચર થાય છે, કોઈ સર્પ કે નોળીઆ થાય છે અને કોઈ એક બે ત્રણ ચાર ઇન્દ્રિયવાળા થાય છે. એ ગતિઓમાં પણ કોઈ ગાય, ભેંસ, ઘોડો વિગેરે લોકોપયોગી જીવન ગાળે છે અને કોઈ નિર્માલ્ય જીવન ગાળે છે. સર્વ પોતપોતાનાં કર્માનુસાર ગતિ પ્રાપ્ત કરે છે. તે સર્વને તું તારા મિત્ર જાણ, એ સર્વ તારા મિત્રો છે એમ તું ભાવ. કોઈ કર્મ-યોગે ગધેડો થયો તો તે તિરસ્કારને યોગ્ય નથી અને કોઈ મચ્છર માકડ થયો તો તેને તુચ્છ ગણીને હણી નાખવાનો તને અધિકાર નથી. હરણ પણ તારો મિત્ર છે અને અશ્વ પણ તારો મિત્ર છે. એનો આત્મા સત્તાગતે મોક્ષાધિકારી છે અને તેને કાળાંતરે મોક્ષે જવાનો સંભવ પણ છે. કર્મના પરતંત્ર-પણાથી એનાં કોઈ તુચ્છ ગતિમાં ગયેલ હોય તેથી તારા મિત્રત્વ પરનો તેનો હક્ક હર થઈ જતો નથી માટે સર્વ ગતિના સર્વ પ્રાણીઓ તરફ તારો મિત્રભાવ લંબાવ.

‘જનતા’ નો અર્થ સાધારણ રીતે: મનુષ્યસમૂહ-સાધારણ જાહેર પ્રજા એવો થાય, પણ અહીં આખા પ્રાણીસમૂહને ઉદ્દેશીને એ શબ્દનો પ્રયોગ થયો છે. એ શબ્દ જન્મ ધાતુ પરથી નીકળે છે અને એમાં જે જન્મ લે તે સર્વનો સમાવેશ થાય છે. જૈન દર્શનમાં મૈત્રીના આ વિશિષ્ટ તત્ત્વ પર અગાઉ ધ્યાન એવું છે. વિશાળ મિત્રભાવ સમસ્ત પ્રાણીવર્ગ સુધી લંબાય છે. એમાં પોતાના ધર્મજંધુ કે મનુષ્યસમાજની મર્યાદા નથી પણ સર્વ ગતિના સર્વ પ્રાણીઓ સુધી એની વિશાળતા લંબાય છે.

૨. ઉપર જુ શ્લોકમાં જણાવ્યું તે દલીલ મુજબ તારા સર્વ પ્રાણીઓ ‘જંધુઓ’ છે. માતા, પિતા, સ્ત્રી, બાઈ, બહેન, પુત્ર આદિ સગાઓનું સમુચ્ચય નામ ‘જંધુ’ છે અને તારા સગપણનો વિશાળ નજરે વિચાર કરીશ તો સર્વ તારા જંધુઓ છે. તારા એક અથવા બીજા સંબંધમાં સર્વ પ્રાણીઓ અનેક વખત આવી ગયા છે. આ દૃષ્ટિએ જોતાં તારે કોઈને પોતાના દુશ્મન કે પરાયા ગણવા ન ધટે.

આ તો જવાંતરની વાત થઈ. કોઈ પ્રશ્ન પણ ઉઠાવે કે એ વાતની પ્રતીતિ કેમ થાય? એમને પણ સર્વત્ર મિત્રભાવ રાખવા માટે બીજા દૃષ્ટિગિન્દુથી સમઘર્ષ છે કોઈને શત્રુ ગણવો અથવા કોઈના તરફ શત્રુવદ રાખવી એટલે દ્વેષ થયો, દ્વેષ એટલે અંતઃકરણની કાલોમા-કાળાશ અને એ કાળાશથી મન ગંદું (કલુપિત) થાય છે.

મનને રૂપી દ્રવ્ય સમજીએ તો તેનાં શુકલ વર્ગણા અને રયાન વર્ગણા સંબંધ છે, અને તે તેમ જ છે. પ્રત્યેક વિચારને આકાર હોય છે અને જેને વિશિષ્ટ જ્ઞાન (મનઃપર્યવજ્ઞાન) થાય તે

અંદરના વિચારનો આકાર જોઈ શું વિચાર કર્યો તે જાણી શકે છે. જ્યારે મનમાં દેખ થાય ત્યારે આખું ચિત્ર તદ્દન કાળું થઈ જાય છે. તું તારા મનનું આવું કાળું ચિત્ર દોરવા મુશ્કેલી પડે તો જ અંદર શત્રુતાને કે વૈરભાવને સ્થાન આપી શકે. તારે ધ્યાનમાં રાખવું કે ઉક્ત પ્રકારનું મન તારા પુણ્યનો નાશ કરનાર છે એટલે કે તારા વિકાસને વીંછી નાખનાર છે. આથી તારા વિકાસની પ્રગતિ અટકી જશે એટલું જ નહિ પણ અધોગતિ થઈ જશે.

વાસ્તવિક રીતે તો સામે માણસ કદાચ તને નુકશાન કરનાર હોય તો પણ તું વિશાળતા રાખ. એ વિશાળતા, એ ઉચ્ચ મનોદશા, એ મહાનુભાવતા, એ ઝોનન્યને તારા અંતરમાં ગરોળર ઉતાર. પછી તને કદી વૈર જાગશે જ નહિ. તું નિર્રર્થક વૈર કરવાનો તો વિચાર પણ ન કરે એમ માનીએ, પણ કારણ-પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય તો પણ તારા મનની ખાનદાની ખતાવ અને આ દુનિયામાં કોઈ પણ પ્રાણી તારો દુશ્મન નથી, ન જ હોઈ શકે, એમ પરિપૂર્ણ શ્રદ્ધાથી અચળ ધ્યાન વિચારણાથી ભાવ. તું એની મજા જોજે, એમાં તારો ઉચ્ચ ગ્રાહ અનુભવજે અને એથી તારા સંસ્કાર સુધારી આગળ વધજે. આ જીવનનો ઉદ્દેશ છે તે ભૂલતો નહિ અને નિર્રર્થક ગુંથ-વણમાં પડી તારા વિકાસને ગગાડી નાખતો નહિ.

‘ખંડાયલું મન સુકૃત્યનો નાશ કરનારું છે.’ એના અંતરમાં આ વિશિષ્ટ ભાવ વિકાસને અંગે છે તે જરા ઊંડા ઉતરવાથી પ્રાપ્ત થશે. કોઈની સામે મોરચા માંડવાની હુકીકત આદર્યા પછી મનમાં કેવી કેવી રચનાઓ કરવી પડે છે, એ પર વિચાર કરીશ તો આ ભાવ ઝળકશે.

૩. આ સંબંધમાં તને એક વાત કહેવાની છે. એક માણે પોતાના હર્મના ઉદયને લઈને તારી ઉપર કોપ કરે, કદાચ તને એકાદ માણ દે કે તારું અપમાન કરે તો મું તારે પણ તેના તરફ તેવા જ ધવું ? તારે પણ તેના ઉપર કોપ કરવો ? તો પછી ત્યારમાં ને તેનામાં ફેર શો રહ્યો ?

પૂર્વ કાળમાં એક સાધુ બહાર જતા દત્તા. રસ્તે એને પોળી મળ્યો. એ પોળી સાધુને અપરાધ ગયો. સ્વભાવે કોપી હતો એટલે સાધુને માર મારવા લાગ્યો. સાધુએ એક બે પોકા ખાધા, પરંતુ પછી સહન ન થઈ શકવાથી સાધુ સામે લાતો મારવા લાગ્યા. પોળી મજબૂત હતો. સાધુને વધારે માર પડ્યો એટલે એણે કોઈ દેવને સંભાર્યો. દેવ આવીને બોલો બોલો જોયા કરે છે કે સાધુ માર ખાય છે અને સામે લાતો મારે પણ છે. સાધુએ દેવને પૂછ્યું ‘આમ બિલા બિલા જોયા મું કરો છો ? મને મદદ કરો.’ દેવે કહ્યું ‘હું તો સાધુને મદદ કરવા આવ્યો છું, પણ અહીં તો બે પોળીને બેઠે છું.’ સાધુ આ જવાબ સાંભળી સડક થઈ ગયા.

જેને ‘પોળી’ ધવું પાડવે તે કોપ કરનાર ઉપર કોપ કરે, બાકી જે મિત્રભાવ સમજે એ તો સામાના આત્માને હાનિ થતી એમને એક પામે, પણ પોતાની સમતા જરા પણ ન સુભાવે, વિશિષ્ટતાની પરીક્ષા આવા પ્રસંગે જ થાય છે. મિત્રભાવની વાતો કરવી સહેલી છે, પણ આવો પ્રસંગ આવે ત્યારે મન ઉપર કાળુ રાખવો અને પોતે પણ પોળી ન થવું એમાં જ ખરી કસોટી રહેલી છે.

૪. કોઈ પણ પ્રકારનો કળ્યો, કંકાસ કે કલહ કરવો એ સંસ્કૃત મહાસત્ કામ નથી. સંસ્કૃત-સત્પુરુષ કોણ કહેવાય

તે તું સમજ લે. જે ધોળીની સાથે ધોળી થાય તે સજ્જન નથી. સત્પુરુષ તો તે કહેવાય જેને પોતાની જાત ઉપર કાળૂ હોય, જેનામાં ક્ષમા ગુણનું પ્રાધાન્ય હોય અને જે આત્મવિચારણામાં સ્થિર રહી ઊઠે ઉતરી જતો હોય.

એક સુપ્રસિદ્ધ શ્લોકમાં સજ્જનનાં ૧૫૨ લક્ષણો બતાવ્યાં છે. તેમાં ક્ષમા ગુણને દ્વિતીય સ્થાન આપ્યું છે. ક્રોધનો પ્રસંગ આવે ત્યારે શાંત રહેવું અને મન પર કાળૂ રાખવો એ અસાધારણ ધૈર્ય સૂચવે છે. એ નિર્ગળતાનું ચિહ્ન નથી, પણ ખરેખરી મરદાનગી છે. જમણા ગાલ પર ઘોલ વાગે ત્યારે સામે પ્રતિકાર કરવાની શક્તિ છતાં ડાબો ગાલ ધરવો એ અસાધારણ મનોગળ વગર બનવું અશક્ય છે. ખરો સંતપુરુષ એવો પ્રસંગ આવે ત્યારે શાંતિનું ધ્યાન કરે છે, શાંતિનાં આંદોલનો ફેલાવે છે અને શાંતિમય વાતાવરણ કરી મૂકે છે. જ્યાં શાંત-રસની ખરી જમાવટ થઈ હોય ત્યાં ક્રોધ, ક્રોધ, ક્રમાલ કે કંદાસને સ્થાન ન જ હોય.

હે આત્મા ! તું તો સમરસતા સમુદ્ર કે જળપ્રવાહમાં વિહરનાર છે. જે ગંગાજળમાં નાદ્યા હોય અથવા તેમાં ડુબકી મારતા હોય તે કદી ખાઓચીઆ સામું જુએ પણ ખરા ? સમરસ એ સરોવર કે સમુદ્રનાં જળ જેવું છે. જ્યારે ક્રોધ એ ગંધાતા ખાઓચીઆનું જળ છે. તારા જેવો સમરસનો ગ્રાહક તે આવા

૧ બાર લક્ષણો આ પ્રમાણે છે:-તૃણાછેદ, ક્ષમાભજન, મદત્યાગ, પાપમાં રત્યાપાદ, સત્ય વચન, સાધુપદ અનુસરણ, વિદ્રત્સેવન, મનને મન, દુઃખનને વિનય, સ્વગુણ પર છાદન, કીર્તિપાલન અને દુઃખી પર દયા.

અંધાતાં પાણી સામે કંદો દૃષ્ટિ કરે ખરો ? કદાચ આવી બરાણો હોય તો તેમાં તે આનંદ માને ખરો ? માટે બાઈ ! તું કલક-કંકાસને તજ. કદાચ તારો પાસે એના બચાવો હશે, તું એમાં સંકારણ તારા ગુન્ડા વગર આવી બરાણો હર્ષથી તો પણ તને તે શોભતી વાત નથી. તારે ત્યાં કલક-કંકાસનું નામ ન હોય, તને તે શોભે નહિ અને તારે તેનો પડછાયો પણ લેવો ન ઘટે.

તું કેણું ? તેં અનેક ગુણોનો પરિચય કર્યો છે, તું ગુણોના સંબંધમાં આવ્યો છે, તું એનાથી પુદ્ધ થયો છે. 'પરિ' એટલે ચારે તરફ અને 'ચય' એટલે વૃદ્ધિ. આ સ્થિતિમાં તું કેવો હોયો બેઠ્યો ? તે વિચાર. હંસનું કાર્ય શું છે ? તે વિચાર. એ દૂધમાંથી પાણી બુદ્ધ કરે છે અને દૂધ ખેંચી લે છે. એ તને ગુણનો ખરો પરિચય થયો હોય તો તું હંસ-વૃત્તિ ગ્રહણ કર, સારું હોય તે ગ્રહણ કર અને દેશ-દેશતરં ફેંટી દે. તારા જેવા ગુણપરિચયથી પુદ્ધ થયેલાને કંકાસ કે વૈર હોઈ શકે જ નહિ. તારા દૂધશોધનમાં જળ આવી જાય તેનો ત્યાગ કર તારી પોતાની પુષ્ટિ જળથી થવાની નથી અને તારામાં દૂધ અને જળને બુદ્ધ પાડવાનું વૈદગ્ધ્ય આવી ગયું છે એટલે દૂધને ગ્રહણ કર અને જળને ફેંટી દે.

‘સમરસના મત્સ્ય’ અને ‘હંસની વિવેકશક્તિ’—આ બન્ને વાત મૈત્રીને ખૂબ પુદ્ધ કરનાર છે. એનો અંદરનો આશય જો બેત્રી જાય તો અંતરસત્મા ખૂબ પ્રસન્ન થાય એવો એમાં ચમત્કાર છે.

૫. સમરસનો મીન કેવા વિચાર કરે અને એનો અંતર આશય કેટલો ઉચ્ચ હોય તેનો એક આવિર્ભાવ અત્ર રજૂ કરાય છે. એ દશા ખૂબ ખીલવવા યોગ્ય છે. એ અજ્યાત અને

પરિશીલનથી પ્રાપ્ય છે. એ ભાવ આપણે જરા સંશયથી અવગાહી નહીએ.

મૈત્રીવાસિત પ્રાણી વિચાર કરે કે જે મારા શત્રુ હોય એટલે જે પોતાને મારા શત્રુ માનતા હોય તે પોતાનો મત્સર તથા દો, વિરોધપણાવાળા મનને દૂર કરી, શત્રુવટની બુદ્ધિ કેંદ્રી દો અને તેમ કરીને તેઓ પણ મુખી થાઓ !

મત્સર દૂર થાય એવું એ ઇચ્છે તે પોતાના હિત ખાતર નહિ, પણ અંતરથી સામા પ્રાણીની ઉન્નતિ તે રીતે જ થાય એ એની મૈત્રી-પ્રેમ ભાવના હોય છે. તે સાથે એમ પણ ઇચ્છે કે એવા પ્રાણીઓની શિવમુખવાચ પ્રાપ્તિ કરવા પ્રત્યે પરિણતિ થાઓ. એ પોતાના વિરોધી સત્ત્વોનો પણ ઉદ્ધાર થાય. તેમ હૃદયથી ઇચ્છે છે, અને તેઓ સાંસારિક દૃષ્ટિએ મુખી થાય એટલું જ ઇચ્છીને અટકી ન જતાં તેઓનો વિકાસ મુધરી જાઓ, તેઓ મત્સર વિગેરે અંતરંગ શત્રુ પર વિજય મેળવી શિવપુરપ્રાપ્તિ માટે પ્રેરિત મનવાળા થાઓ એવી એ ઇચ્છા કરે. આ અતિ વિશિષ્ટ ભાવના લખી જવી કે વાંચી જવી નોટલી. સહેલી છે તેટલી ક્રિયામાં મૂકવી સહેલી નથી. અંતરથી દુરમનને પણ સુખ અને મુક્તિ ઇચ્છવાં એ અસાધારણ ઉચ્ચ ભાવના અને ચિત્તનું પરમ ઔદાર્ય દાખવે છે.

જ્યારે હૃદયમાં આવો વિશાળ ભાવ આવે છે, જ્યારે શત્રુ ઉપર સાચો સમભાવ આવે છે, જ્યારે શત્રુનું પણ સારું થાય એવો અંતરનો આશય વ્યક્ત થાય છે ત્યારે મૈત્રી એના વિશિષ્ટ આકારમાં રજૂ થાય છે.

મૈત્રી ભાવનાવાળો કોઈને શત્રુ માને નહિ અને જે પ્રાણી એને શત્રુ ગણતા હોય તેના સંબંધી તે શું ધારે તેને લગતી

આ દકોકન છે. આ વાન ખાત્ર પ્યાનમાં રાખવી. આજ વિશાળ મનોરાજ્યમાં વિદ્વન્નારો સમરસ મીન કેવા ઉચ્ચ આચપવાળો હશે તે કદાપી લેખું અને જ્યાં આવી વિશાળ ભાવના હોય તેના હૃદયમાં મત્સર હોય એ તો કદાપી પણ થકાય નહિ. એવા પુરુષને કોઈની સામે મોરચા માંડવાના ન હોય, કોઈની સાથે મુદ્દ કરવાના ન હોય કે કોઈ સામે ટક્કર શીલવાની ન હોય. એનામાં અત્યંત સ્વૃગ અને માનસિક બળ હોય છે. તેનો ઉપયોગ એ મિત્રભુદિના વિકાસમાં કરે છે, એ સ્વર્ગ જંપુભાવ જુએ છે અને એ આનંદ-હલોલમાં વિલાસ કરે છે.

૬. એક મહાનુ સત્ય કહે છે. એ પ્રાણી એક વાર હૃદય-પૂર્વક સમતારસનો એક લવલેશ પણ આસ્વાદન કરે તો પછી એને એનો શોખ યનાં વાર ન લાગે. આ તદ્દન સ્પષ્ટ વાત છે.

માણુસને અશીષુનું વ્યસન કેમ લાગે છે ? પ્રથમ સ્વાદ કરવા જરા લે, પછી સહજ વધારે લે, પછી ન લે તો ચાલે જ નહિ. આ રીતે એ સમતારસનું વ્યસન પડી જાય તો પછી હવન સમતામય ધર્મ જાય, પણ એ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવા માટે એક વખત જરા પણ સમતા અંતઃકરણપૂર્વકનો જોઈએ પછીની વાત એની મેળે-સ્વતઃ આવી જશે.

તમે એક વાર જરા સમતારસ ચાખો. કાંઈ નહિ તો ઉપાધ્યાયજીના આગ્રહથી ચાખો. એની મજા જુઓ પછી તો તમને એનું વ્યસન પડી જશે—એના વગર ચાલશે નહિ. તમે જ્યારે ઢાંઝ વગર, દંબ વગર, હૃદયના ઊંડાણથી સમતા ધારણ કરશો, સર્વ પ્રાણી તરફ જંપુભાવ દર્શાવશો ત્યારે તમને એવી મલ્લ આવશે કે એનું વર્ણન તમે નહિ કરી શકો અને પછી તો તમારા વિકાસ એ માર્ગે જૂળ વધતો જશે.

આ જીવનનું પ્રધાન કર્તવ્ય વિકાસક્રમને સુધારી દેવાનું છે. આપણે ચારે તરફથી એટલા બધા રાગ, દ્રેષ, મોહ, મદ, મત્સરના વાતાવરણમાંથી આવેલા હોઈએ છીએ કે કદાચ એનો સર્વથા ત્યાગ એકદમ મુશ્કેલ પડે, પણ એના ત્યાગના માર્ગે ચડી જવાય તો વિકાસમાર્ગે જરૂર સરલ થઈ જાય અને તે આશયથી જ સમતા લવને ચાટવાનો અત્ર ઉપદેશ છે, એ પ્રેરણા બહુ વિચારપૂર્વક આદરણીય છે. એનો આનંદ અનુપમ છે પણ માત્ર અનુભવગમ્ય છે.

૭. મત્રીવાસિત ચિત્તને વિચાર થાય છે કે પ્રાણીઓ શા કારણે પાપમાં પડતાં હશે ? એનું કારણ તપાસતાં એને જણાય છે કે પ્રાણીઓ ઘણું ખરું પોતાના અભિમાનથી તદ્દન મૂર્છિત દશામાં પડી જાય છે અને તેઓની ચેતના તદ્દન ચાકી જાય છે, તેઓનું જ્ઞાન બહાર પડે જાય છે. પ્રાણીઓને પોતાની સમજણ માટે ઘણું અભિમાન હોય છે. એનો અભિપ્રાય ઘણીખરી વખત અધૂરું જ્ઞાન, અનુભવનો અભાવ અને દીર્ઘદષ્ટિપણની ગેરહાજરીને લઈને થયેલ હોય છે. આવા નુચ્છ વિચારોના અભિમાનની મૂર્છામાં પડી પ્રાણી ગમે તેવાં પાપો કરી બેસે છે, અને પાપો કરે એટલે એનાં કૃષ્ણો તો પછી ચાખવાં જ પડે તેમાં નવાઈ નથી. નવાઈ નથી એટલું કહેવાથી વાત પતે તેમ નથી.

પ્રાણી જાણે છે કે પોતાને પરભવનું જ્ઞાન નથી, પોતામાં કોઈ વિશિષ્ટ જ્ઞાન નથી અને છતાં એ પોતાનાં મગજનાં કોષમાં બહુ સુસ્ત રહે છે. આ વ્યાધિ પાશ્ચાત્ય સંસ્કારના આગમન પછી વધતો જાય છે. એમાં કોંડા અભ્યાસ કરતાં છીંકનાપણું (ઉપરચોટિયાપણું) ઘણું છે. છેવટનો અભિપ્રાય

બાંધતા પહેલાં પ્રેમપૂર્વક સાદર અભ્યાસ અને વિચાર-
ણી જરૂર છે.

વિચારણા વગર માત્ર પૂર્વજન્મ વિચાર, એછા અભ્યાસે
કરેલા નિર્ણયો અને આધારભૂત મૂળ પ્રકાશની અવગાંધી
કરેલા નિર્ણયો ઉપર સુસ્તક્રીમ રહેવામાં આવે તો એના પરિ-
ણામે ગાડું ગમે ત્યાં ભરાઈ પડે છે, તેમાં આશ્ચર્ય પામવા
જેવું કશું નથી. કોઈ પણ પ્રાણી પોતાના ગમે તેવા મતના
આધારે કરેલા નિર્ણયોના અભિમાનને વશ થઈ કાર્યો કરવા
લાગે તો એ ખરેખર દુઃખનો વિષય બને છે. મૈત્રીવાસિત પ્રાણીને
એક થાય કે એવા પ્રાણીઓ શા માટે પાપમાં પડતાં હશે ?

તે વધારે એમ પણ વિચારે કે એવા પ્રાણીઓ જિન-
વચનને સ્વપૂર્વક શા માટે સ્વીકારતા નહીં હોય ? જિન-
વચનમાં ભૂતદયા, મત્સરત્યાગ અને અતિમ સાધ્ય નિર્વાણ
હોય છે. એ જો પ્રાણીને પ્રાપ્ત થઈ જાય તો એની મૈત્રી
વિશ્વજંતુત્વ સ્વીકારે અને એમ થાય તો તેવા પ્રકારનો પ્રાણી
બચી જાય, તરી જાય, સુકત થઈ જાય. એને જિનવચન ઉપર
જે આકર્ષણ છે તે પોતાના ધર્મના કારણે ન જ હોય. એણે સારી
રીતે તપાસ, ચર્ચા, અભ્યાસ કરીને એ વચનમાં રહેલ અપાર
મૈત્રી-વિશ્વજંતુભાવ બરાબર અનુભવ્યો છે અને એ દશા સાર્વ-
ત્રિક કરવી એ એવા જીવનનો ઉદ્દેશ હોય છે. એને નવાઈ લાગે
છે કે આવી વિશાળ બાવનાને મતિપાદન કરનાર જિનવચનને
પ્રાણીઓ આદર અને પ્રેમપૂર્વક શા માટે નહિ સ્વીકારતા હોય ?

આ મૈત્રીવાસિત ચેતનનો ઉદ્દેશ છે. એને પ્રાણીને પાપ-
કર્મમાં પડતાં એમ મુજબ આવે છે, એને કંઠાસ-કલેશ એમ

ત્રાસ થાય છે, ને મૈત્રી ભાવનાના પરિપૂર્ણ સાક્ષાત્કારને સદા ઝંખે છે. એને હૃદયમાં પચાવી એ એ ઉદ્ધાર કરે છે તેને યથાપ્રકારે સમજવાની જરૂર છે. એમાં અન્યના અસંતોષકારનો ધ્વનિ નથી, પણ ઉત્કૃષ્ટ રસાસ્વાદના સ્વીકારની વિગ્નમિ છે અને તે અંતરની ઊર્મિમાંથી ઉછળેલ છે. એમાં ત્રણ શબ્દ મૂકીને ઊર્મિના આંદોલન ગતાઝ્યા છે. એ એક શબ્દ આખા વિચારની લબ્યતામાં ગૂળ વધારે કરે છે. એને એ સ્વરૂપે સમજી ચેતન ઉપસંહારમાં પ્રવેશ કરે.

૮. છેવટે શ્રી વિનયવિજયજી મહારાજ કહે છે કે જેઓનાં ચિત્ત વિમળ થયાં છે એટલે જેનામાંથી મળ સર્વથા ગયો છે અથવા ઘણો ઓછો થયો છે તેઓ પરમાત્મભાવમાં પરિણામ પામે. જેઓને હૃદયની શુદ્ધિ થઈ છે અને મૈત્રીભાવનાનો જેને સાક્ષાત્કાર થયો છે તે ધર્મધ્યાનને પાત્ર થાય છે અને તેવો પ્રાણી અંતરાત્મભાવમાં પ્રવર્તી પરમાત્મભાવ ઉપર એકાગ્ર થાય છે. મૈત્રી ધર્મધ્યાન સાથે અનુસંધાન કરે છે, ધર્મધ્યાન આત્માને સન્મુખ કરે છે, સન્મુખ થયેલા આત્માનું સાધ્ય સુક્ષ્મ છે અને તેનો ઉપાય પરમાત્મભાવમાં પરિણમન છે.

પરમાત્મા શુદ્ધ નિરંજન બ્રહ્મસ્વરૂપ છે, નિરંજન નિરાકાર છે, અનંત અવ્યાખ્યાય સુખના લોકતા છે, આત્માની મૂળ સ્થિતિને પ્રાપ્ત થયેલા છે અને અજર અમર થઈ અનંત જ્ઞાનદર્શનમાં રમણ કરી સ્થિરતારૂપ ચારિત્ર પામેલા છે. એ પરમાત્મસ્વરૂપ સાથે એકલાવ-એકતાન લાગે એ ધર્મધ્યાન છે. વિમળ આત્માનું લક્ષ્ય તો એ જ હોય. એને પછી કાંઈ સંસારનાં નાચો નાચવાના હોય નહિ, નામાં માંડવાના હોય નહિ,

અધ્યવસ્થિત દોહાદોહી કરવાની રીત નહિ. પરમાત્મદયાના નાદમાં એ બનાદન નાદ અંતરે અને આત્મવિકાસ સ્વપારતા થાય.

મૈત્રી જ્યારે ખરી વિકાસ પામે અને એના પરિપૂર્ણ આકારમાં જમે ત્યારે આત્મવિકાસ પરિસ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે. વિવિધ આત્માનાં વિલાસે અનેશ દોષ છે, એના ઉદ્ધવન જગ-રજસ દોષ છે અને એની જાવના અતિ વિચાર દોષ છે.

‘ સર્વ શ્રવે સમતા અમૃતનું પાન કરી તેમાં વિચાર કરે. ’ આ મૈત્રીનું ઉત્કૃષ્ટ ધ્યેય અને ચિંતન દોષ છે. એને હૃદયથી એમ થાય કે સર્વ પ્રાણીઓ સમતા અમૃતપાન કરી-એ સ્વપાન વારંવાર કરી ખૂબ આનંદ માણે. એનો આનંદ કેવો હોય તેનું વિવેચન કરવાની જરૂર હવે ન હોય. સમતારસનાં પાન અદ્ભુત આનંદને આપનારાં છે અને કર્યાં હોય તેા અનુપમ આનંદને વિસ્તારનારાં છે.

મૈત્રી-મિત્રભાવ-વિશ્વબંધુત્વ કરનાર પોતાનો વિચાર કરવા કરતાં સર્વ પ્રાણીનો ખૂબ વિચાર કરે છે. એને પોતાની સાથે સર્વને લઈ જવા જાવના થાય છે. મૈત્રીભાવનાનું એ સાચું રહસ્ય છે.

ઉપસંહાર ખૂબ મુંઝર રીતે કરવામાં આવેલ છે. એ દશા જ્યારે આવે ત્યારે મૈત્રીનો વિસ્તાર કેટલો વધી જાય છે તે વિચારવું. વિનય-ચેતનને ઉપદેશ કરવા દ્વારા લેખક મહાશયનું નામ આપણે ઉચ્ચારીએ છીએ. આ મૈત્રી જાવનાનો સાર છે, ખૂબ આકર્ષક છે, હૃદયમાં ઉતરી જાય તેવો માર્ગિક છે અને સ્વેપરને પરિપૂર્ણ નિર્મળ લાભ આપનાર છે.

હયે. એ આખા શ્રી સંઘની શાંતિ હયે; એ અધિકારી વર્ગની શાંતિ હયે. એમાં એ કોઈ ભતની બાદબાકી ન કરે. એમાં એ પોતાને અનુકૂળ હોય તેટલાની જ શાંતિ હયે એમ નહિ. સર્વ જનપદ અને તેના બધા માટે ચતન કરી રહેલ સંતાની પણ શાંતિ હયે. એનો વિશ્વદયા એટલી વિશાળ હોય કે એમાં એને મારાં તારાં એવો હેલ કરવાની હયેછા પણ ન થાય. એ તો અંતરના નાદથી બોલે કે શિવમસ્તુ સર્વજગતઃ, પરહિતનિરતા મયન્તુ મૃતગણાઃ । શોષાઃ પ્રયાન્તુ નાશઃ, સર્વથ સુસીમવન્તુ લોકાઃ॥ “ આખા જગતનું કદયાણુ યાઓ, સર્વ પ્રાણીઓ પારકાનું હિત કરવામાં તત્પર બનો, સર્વ દોષો નાશ પામે, લોકો સર્વ સ્થાનકે મુખી યાઓ. ” આમાં એને સ્વચ્છ સ્વમતાવલંબી કે સ્વસગાની મર્યાદા હોય જ નહિ. એ તો આખા જગતના સર્વ પ્રાણીઓ ખૂબ મુખી યાઓ, ઐદિક આમુખિક સાચા મુખના લોખ્ખા યાઓ અને સર્વ દોષોનો નાશ થઈ જાયો એવું ભેવા જ હયે

એને તો ‘ગૂહે ગૂહે’ શાંતિ એઈએ છે. એનો પ્રાર્થના પોતે શાંતિ મેળવીને એને માર્ગત્રિક કરવાની હોય ॥ અને એ તો અમ્હ સિંચ તુમ્હ સિંચ એવો જ વિચાર કરતો હોય છે.

આ ખરી વિશિષ્ટ જૈન મૈત્રી ભાવના છે. એને રાજદારી વાતાવરણમાં અહિંસાનો પ્રચાર દેખાય તો એ રાજ રાજ થઈ લાય અને એવા પ્રસંગે પોતાથી બતલી સદાય સક્રિય સ્વરૂપે આપે, શસ્ત્રસંન્યાસસમિતિઓ છનિવામાં મળે તો એના આનંદનો પાર ન રહે, એ દુનિયામાંથી દારુઓગા અંધ થતા એવા હયે, એ આખી જનતા પ્રેમમય રહે અને સ્વાર્થ-

સંઘટ્ટન વખતે લવાદીથી નીકાલ લાવે એવા એના આંદોલનો હોય, એને અહિંસક કાર્યક્રમમાં મૈત્રીલાવનું પરમ પોષણ દેખાય અને જીવનની સાદાઈ તથા સ્વાવલંબનના ઉપદેશમાં અને મૈત્રીની પરમ પોષણ દેખાય.

આ આખા મૈત્રીના પ્રયોગમાં ઠઠી એને અમુક વર્ગ કે વ્યક્તિને ખાદ રાખવાનું ગમે નહિ. એના અભિપ્રાયથી વિરુદ્ધ હોય કે એને નુકસાન કરનાર હોય તેને પણ એ સુખ જ ઈચ્છે અને તે તેનો દેખાણ સદાને માટે દૂર થાય તેવું સાચું શાશ્વત સુખ મેળવે એમ પણ એ ઈચ્છે. મૈત્રીની પોષણ કરવામાં એને દંભ ન હોય કે ગર્વ ન હોય, પોતાની વાત જ સાચી એવો દુરાશ્રદ્ધ ન હોય અને મનની વિચારધારા નિરંતર ઉઘાડી હોય, એની પાસે સમજણપૂર્વકની દલીલને અવકાશ હોય અને એનો વિશાળ લબ્ધ આત્મા આખા વિશ્વ-ખંધુત્વમાં લયલીન હોય.

એવો પ્રાણી લડાઈના સમાચાર સાંભળી દુઃખી થાય, વિજ્ઞાનનો ઉપયોગ મનુષ્યના નાશને અંગે થતો જોઈ એને ત્રાસ થાય, એને મનુષ્યના ખોરાક ખાતર અનેક જીવોની થતી કતલના ખ્યાલથી પણ દુઃખ થાય અને કોઈપણ જીવનો સ્વસ્થઈથી પણ નાશ થતો જોઈ-જાણી એને ગ્લાનિ થાય. એની ભૂતદયાને મર્યાદા ન હોય, એમાં અપવાદ ન હોય, એમાં છીંડાં કે બારીબારણાં ન હોય. સાંસારિક પ્રયોગોથી થતી દુઃખ-શ્રેણી પર વેદના થાય. એ બને તેટલા પ્રાણીને ત્રાસમાંથી છોડાવવા બનતો પ્રયાસ કરે અને એની વિશાળતા તરફ પ્રાણી-વર્ગ આનંદની નજરે જુએ.

શ્રી વીરપરમાત્માને સંગમ દેવે જ માંસ મુધી ઉપદ્રવો કર્યા, પણ અંતે એ ધાકીને ગયો ત્યારે પ્રભુની આંખમાં કેવળ દુપાનાં આંસુ આવી ગયા.

હતાપરાધેऽપિ જને, કૃપામન્થસ્તારયોઃ ।

इषद् वाप्यार्दयोर्भद्रं, धीवीरजिननेत्रयोः ॥

‘અપરાધ કરનાર પ્રાણી ઉપર પણ જેની આંખો આંસુથી ભરા લીની થઈ ગઈ, એવા શ્રી વીરપરમાત્માની આંખો તમારું દેખાણુ કરો.’ મતલબ કે, આવી મૈત્રી રાખતાં તમે શીખો. તમારે જો શ્રીવીરની દયા પ્રાપ્ત કરવી હોય અને તેને માર્ગે જવું હોય તો મૈત્રી એ અલેખ માર્ગ છે ચંડકૌશિક સાર્ને મયંકર બ્રાહ્મણ મૂકતો લેખને ‘જુઝ ચંડકૌશીઆ જુઝ’ એમ જે પ્રેમપૂર્વક કહી શકે તેની બૂતદયા સર્વ જીવો ઉપર કેવી હોય તેનો ખ્યાલ પ્રત્યેક મુમુક્ષુએ ધ્યાનમાં રાખવા યોગ્ય છે.

કાનમાં ખીલા ઠોકનાર કે લોહ જેવી સર્જીઓ નાખનાર ઉપર મનથી પણ દેખ ન કરનાર, પગ ઉપર ખીર રાધવા દે છે અને રાજવૈભવ લોગવનાર બાર બાર વર્ષ મુધી તપ કરે છે એવી બૂતદયા પાળે એ મૈત્રીનો ઉત્કૃષ્ટ કાખલો છે. હાનમાંડપની નજીક આવનાર ધી નેમિનાથ પ્રાણીઓનો પોકાર સાંભળે છે ત્યાં અંદરથી બૂતદયા બાગે છે અને અતિસ્વરૂપવાન રાજમત્તીનો ત્યાગ કરી પ્રાણીદયા ખાતર રથ પાછો વાળે છે આની કોટિમાં મૂકી શકાય એવું બૂતદયાનું દયાન ખીમું મળવું મુશ્કેલ છે.

મૈત્રીને યોગનાં ઘણું વિશિષ્ટ ધ્યાન છે ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ એ યોગ છે. એને માટે નિરંતર અભ્યાસ કરવો પડે, દેવ પાડવી

પરિવર્તન થી કાંઈ બચ્યા, તોયે વિદેશ સંપ્રદાયના માર્ગે જીવવાનું કાર્ય પડે. વિચારસિંચના આગે, અભ્યાસ જેવા પ્રયત્ન કરી મેત્રીના આદિ આર આપનાં મોનપ્રયોગનાં પરિણામે સર્વવિધ સંપત્તિ મળે છે.

મૈત્રી સંપાદી સમયમાં હોય, કર્તવ્ય સંપૂર્ણ થાય ત્યારે જ ઉપન્યાસ વિવેચનમાં હોય છે કે મેત્રી સંપાદી સંપત્તિને જે જે પુરુષો સંપાદિત કર્યાં તે સર્વ વિધેય મિત્ર આપના સંપાદી પ્રાયઃ અભ્યાસ સુખી સંપાદીને કહ્યું જાય છે. આવા સંપાદી તમામ અભ્યાસ કરે છે. આવાં સંપાદી પારકાના સુખે નહિ સહન થયા વગર અભ્યાસ કરે છે. પારકાના સુખમાં સંપાદી આરોગ્ય કરે છે. વિચારના જે જાનને સંપાદી મેત્રીઆપનાથી વિવેચન થાય છે.”

વળી જેમ પુત્રનું રાજ્ય હોય તે પછી પુત્ર વિધેય મહીયનુદિ (સંપાદી મારો સંપાદી) સંપાદી પિતાને તે પાતાના રાજ્યના લાભ છે, તેમ સર્વ સુખીઓના વિધેય મહીયનુદિ સિદ્ધ થવાથી તે સર્વનું સુખ પણ સાધકને મહીયનુદિ લાભપાત્રું, જેથી સામગ્રીનો અભ્યાસ છતાં પણ જાણે પોતે સર્વ સુખયાત્રી હોય તેમ જાણવાથી રાગ નિવૃત્ત થવાનો અને તેથી ચિત્તરૂપી નદીને કહ્યું જાય છે. રાગરૂપ વર્ષાક્રમ જતી સંપાદી ચિત્ત સ્વચ્છ વા પ્રસન્ન થવાનું. આ પ્રમાણે સુખી વિધેય મૈત્રી અવશ્ય કર્તવ્ય છે.

ઉપરનું દર્શિગિદુ અપેક્ષિત હોઈ એકદેશીય છે પણ ધ્યાનમાં રાખવા યોગ્ય છે. ત્યાં મૈત્રીને સમાધિનું જલિરંગ સાધન હોવાને કારણે જાણકર્મની કક્ષામાં મૂકવામાં આવેલ છે. ઉપાધ્યાયજીએ જતાવેલ જૈન મૈત્રી કેટલી આગળ વધી જાય છે તેનો માનસવિધાને આધારે અભ્યાસ કરવા આ લંગાણુ ટાંચણુ જરૂરી છે. મૈત્રી ચિત્તપ્રસાદ જરૂર કરે છે, પણ તે કરતાં

એ ઘણી આગળ વધી જાય છે. તે આખી ભાવના માનસદૃષ્ટિએ વિચારનાં અને એનું પૃથક્કરણ કરતાં જરૂર માત્ર થાય છે.

મૈત્રી આદિ ચાર ભાવના બાર ભાવનાઓ જુદી પડી જાય તેમ છે, કારણ તેમાં સાધ્ય એક હોવા છતાં દૃષ્ટિબિન્દુનો તફાવત છે. એટલા માટે બાર ભાવનાઓને અનુપ્રેક્ષા ભાવના કહેવામાં આવે છે અને આ મૈત્ર્યાદિ ચાર ભાવનાને પરાભાવના અથવા યોગભાવના કહેવામાં આવે છે. તેનાં કારણો ઉપર દર્શાવ્યા છે.

અહીં એક મુદ્દો જરા સ્ફુટ કરવાની જરૂર છે. આનંદ્ય ભાવનામાં સર્વની અનિત્યતા બતાવી, સર્વ સંબંધો અસ્થાયી બતાવ્યા અને અહીં તો સર્વને પોતાનાં માનવા અને સર્વ જીવો સર્વ પ્રકારે સર્વ સ્થાનકે મુખી થાય એવી ભાવના બતાવી એમાં મુદ્દો તદ્દન જુદો જ છે. એમાં વિરોધ દેખાય તો તેમાંથી એકતા યોધી લેવાની છે. અમુક દૃષ્ટિએ જે ત્યાગ્ય-તજવા યોગ્ય હોય તે સર્વથા ફેંદી દેવા જેવા જ હોય એમ સમજવાનું નથી. પોતાના સ્વસત્ત્વસ્થાપનને અંગે જે પરકીય લાગે તેનું હિત ઇચ્છવાનો પ્રસંગ આવે ત્યારે તેને આખા જગતની અપેક્ષાએ પોતાના ગણાય. આ દ્વિર્ભાવ સમજવો એ સ્યાદાદ માર્ગની વિશાળતા છે, અપેક્ષાવાદનો મહાન વિજય બતાવે છે અને એની બાજુએ આંખો ખુલી રાખવાની આવડત સૂચવે છે. અનિત્ય અને મૈત્રી ભાવનું સંબંધિત કરવામાં આવે અને તેના સમીકરણમાં એકતાનો અનુભવ થાય ત્યાં અનેકાંત મતની આંખી છે એમ સમજાય. એનો મુદ્દો ઉપર દર્શાવાઈ ગયો છે. એની વિશેષ પ્રતીક્ષા કરવાનું કાર્ય દક્ષ વાચક પર છોડવું તદ્દન સલામત ગણાય.

મૈત્રી ભાવનામાં ખ્રીસ્તી પ્રબલનો Love-પ્રેમનો સિદ્ધાન્ત તો

શરૂઆતથી દૃષ્ટિગોચર થાય છે. ઊંદ પ્રતિપાદિત મૈત્રી મનુષ્ય-
જાતિથી આગળ વધતી નથી. જૈન મૈત્રી ભાવંદ્યામય છે, ભૂત-
દ્યામય છે અને અહિંસાના અપ્રતિહત વિશાળ સિદ્ધાન્તને
ઉત્કૃષ્ટ આકારમાં મૂકનાર છે. એનો વિસ્તાર ન દેખી શકાય
તેવા સૂક્ષ્મ જંતુથી માંડીને તિર્યંચ, મનુષ્ય, નારકો અને દેવો
સુધી લંબાય છે.

એ ભાવ-વિચારણામાં મળ એ છે કે એમાં ભાવના કરતી
વખત મનમાં વિપાદ આવે તેમ નથી, ગ્લાનિ થાય તેમ નથી,
દુઃખ દેખાય તેમ નથી. એમાં આનંદનાં કદબોલ છે, વિશાળ-
તાનાં વિસ્ફુર્લિલગો છે અને શાંતિના રસોનો પ્રસાર છે. એ
વિચારણા જ્યારે આવશે ત્યારે છાતી ગજ ગજ ફુલશે, હૃદય
વિશાળ, વિસ્તૃત અને ભાવવાહી બનશે અને મન નિર્મળતાને
પામશે. એ કરનારને આનંદ છે અને જેના પ્રત્યે થાય તેને
સુખ છે. એમાં એકના સુખને ભોગે બીજાને સુખ નથી, પણ
બન્ને પક્ષને આનંદ અને આનંદ જ છે. એ ભાવનાના રાજ-
માર્ગો અંધકર્તાએ ખૂબ સુંદર રીતે પોષ્યા છે અને તે પર
ચીવટથી ચર્ચા પરિચયમાં કરી છે. વિસ્તારભયે તે દૃષ્ટિ-
બિન્દુઓ ઉપસંહારમાં ફરી વાર ચર્ચ્યા નથી.

ભૂતદયાના વિચારણામાં લીન થયેલા આપણે ડોઘ જાતના
સંકોચ વગર આપણા કાર્યક્ષેત્રોમાં મૈત્રીને તો જરૂર સ્થાન આ-
પીએ. આપણે રાજદારી ક્ષેત્રમાં વિહરતા ડોઘએ તો શસ્ત્રસંન્યાસ
અને લવાદી ફેસલાની વાતને બને તેટલું અનુમોદન આપીએ,
દુનિયાની એકતા કરવા પ્રયત્ન કરીએ, દેશહિતને વધારીએ,
આપણે વ્યાપારમાં ડોઘએ તો પ્રમાણિક લાલ લેવા લલચાઈએ,

દૃઢયની કામગીરી વિશ્વાસીએ, આપણે વધીશાન કરના હોઈએ
તો દૃઢય-કંઠાસ ખરપ કરવાની શરૂઆત આપીએ, આ જીવનમાં
પોતાનો કોઈ વિદેશી છે એવું માનીએ નહિ અને પ્રેમરંમણી-
આનંદ ઉત્સાહથી વગરનું કોલે આડવાદપૂર્વક જોવીએ કે—

જામેમિ છઠ્ઠ જીવે, મધે જીવા મમંતુ મે ।

મિતિ મે સજનૂયેનુ, ચેરં મજ્જં ન કંજઈ ॥

“ સર્વ જીવો પ્રત્યેના વૈરવિદાય હું જમાવું છું, સર્વ જીવો
મને સમા કરે. મારે સર્વ જીવો સાથે મૈત્રી છે અને મારે
કોઈ સાથે વૈર નથી. ” પ્રત્યેક જૈન દૃઢય-પ્રત્યેક સુચકુ આ
વાતને દૃઢયમાં ફેરી રાખે અને નશ્વર સન્મુખ આવે તેમ
ગૃહદ્વારમાં, પુસ્તકમાં, ટેબલ પર લખી રાખે આટલો આત્મવિ-
કાસ આ ભવમા થાય અને સર્વત્ર જાણીતાવ અંતરના આશ-
યથી પ્રકટે તો જન્મારો સફળ છે. કાર્યસિદ્ધિના દ્વાર મુખી
ગતિ છે અને અંતિમ સિદ્ધિ હસ્તામલકયત છે.

આ મહાન જાવનાને જાવવામાં હબને કે ગોટાને સ્થાન
ન ઘટે, એમાં મનનાં મનામણા ન આવે, એમાં બાહ્ય રૂપાવ
ન છાજે. એ તો દૃઢયની ઊર્મિઓ છે, આત્મતેજના ચમકારા
છે અને સસારસમુદ્રને સામે કાંઠે ગળના શાશ્વત દીપકના
દર્શન છે. ‘ સર્વત્ર સુખી ભવન્તુ લોકાઃ ’ એ વાક્યનું પુનઃ
ક્રમરણ કરી થી વિનયવિજયજીના નામ સ્મરણ સાથે ધી
વીરપરમાત્માની અવિચળ મૈત્રીને સાલક્ય કરતાં અત્રે વિર-
મીએ અને સમતારસના પાનમાં વિલાસ કરીએ.

ક. ૧. તે વીતરાગને ધન્ય છે, જેણે ક્ષપકચેષ્ટીના માર્ગે ગતિ કરીને કમોનો આસ દૂર કર્યો છે. (કર્મની સ્ત્રાસ અથવા મહીનતા દૂર કરી છે), જેણે ત્રણ લોકમાં અંધકુસ્તી સમાન છે, જેમનામાં સહજ બાવે ઉઠી આવેલા જ્ઞાનથી વિરહા ભાવ ભ્રમંત ધરેલો છે, જેણે પૂર્ણિમાના પૂર્ણચંદ્રની દળા જેવા નિર્મળ ધ્યાનની ધારાએ પેતાની આત્મવિશુદ્ધિથી આરોહણ કરીને તેમજ સંકટો સુકુલ્યો કરીને, અરિ-કંત પદનો સર્વ વિભૂતિઓ ઉપાર્જન કરીને મુક્તિના નજીકના પ્રદેશને પ્રાપ્ત થયા છે (તે વીતરાગો ધન્ય છે.)

સ. ૨. તેણે (વીતરાગ-તીર્થ'કર દેવો) ના કર્મના ક્ષયથી ઉત્પન્ન થયેલા અનેક શુભોદ્ધારા અને તેમની સ્તુતિ કરવામાં પર્યવસાન પામેલા તેઓથીના નિર્મળ આત્મસ્વભાવદ્વારા વારંવાર જ્ઞાન કરી કરીને અર્મે આઠે ઉચ્ચાર સ્થાનોને પવિત્ર કરીએ છીએ: ભગવાનના સ્તોત્રનો ઉચ્ચાર કરનારી જીભ છે તે જ રસને જાણનાર હોઈ ધન્ય છે એમ માનું છું, બાકી જે જીભ નકામી લોકકથા કરનારી હોય કે દોષના બારમાં અથવા વાચાળપણમાં ડૂબી ગયેલી હોય તે ખરા રસથી અજાણ છે એમ માનું છું.

એક, નામનું, કંઠ, ગિહવા, ઉર (અંતી), મુર્ધ (મસ્તક) અને નાસિકા. રસજ્ઞા ગિહવા, જીભ, રસને જાણનારી. અજ્ઞા ન જાણનારી. વિતર નકામી. જનકથા લોકવાર્તા, અપાર્થકાપ્ત. મૌન્ય વાચાળપણ.

સ્રગ્ધરા

જિહ્વે પ્રહ્લીભવ ત્વં સુકૃતિસુચરિતોચારણે સુપ્રસન્ના,
 ભૂયાસ્તામન્યકીર્તિશ્રુતિરસિકતયા મેઽથ કર્ણૌ સુકર્ણૌ ।
 વીક્ષ્યાન્યપ્રૌઢલક્ષ્મીં દ્રુતમુપચિનુતં લોચને રોચનત્વં,
 સંસારેઽસ્મિન્નસારે ફલમિતિ ભવતાં જન્મનો મુખ્યમેવ

॥ ચ૦ ॥ ૬ ॥

ઉપજાતિ:

પ્રમોદમાસાદ્ય ગુણૈઃ પરેષાં, યેષાં મતિર્મજ્જતિ સામ્યસિન્ધૌ ।
 દેદીપ્યતે તેષુ મનઃપ્રસાદો, ગુણાસ્તૈથૈતે વિશદીભવન્તિ

॥ છ૦ ॥ ૭ ॥

ચ. ૬. પ્રહ્લ. devoted, attached તત્પર. સુકૃતિ મુંદર કર્મ-
 વાળા, નસીબદાર. ભૂયાસ્તાં થાઓ (દ્વિ. પુ. દ્વિ. વ.) શ્રુતિ શ્રવણ.
 સુકર્ણ સારા કાન. પ્રૌઢ વિશાળ, અનર્ગળ. ઉપચિનુતં accumulated
 રોચનત્વં રુચિપણું, પસંદગી.

છ. ૭. મજ્જતિ ડૂબે છે, મગ્ન થઇ જાય છે. સામ્યસિન્ધુ
 સમતારૂપ સમુદ્ર. દેદીપ્યતે શોભે છે, ઝળકે છે. વિશદ, શુદ્ધ નિર્મળ.

૧ મતિઃ સજ્જતિ પાહાંતર. ૨ તથૈતિ પાહાંતર.

- ચ. ૬ હે છબા ! તું ચારી રીતે પ્રસન્ન થઈને ચારા નમી-
ળદાર માણીઓનાં મુંદર ચરિત્રનું ઉચ્ચારણ કરવામાં
તત્પર બની જા. અને મારા કાનો બીજા ફોફાની
દીર્ઘિના ધવળ વરદ સચિકતા જતાવવાદ્વારા આજ
ચારા સાચા કાનો થઈ જાઓ. અન્યત્રી પાસે અદ-
ળક લક્ષ્મી ભેષ મારાં નેત્રો આનંદને પ્રાપ્ત કરે.
આ સંસ્કારમાં તમારા જન્મનું જોઈ પ્રધાન ફળ છે.
- છ. ૭ પારકાના શુભોપદે પ્રમોદ પામીને 'જેઓનો બુદ્ધિ
સમતાસમુદ્રમાં મગ્ન બને છે તેઓમાં મનની પ્રસ-
ન્નતા ખૂબ થોડી છે તેમજ તેનામાં તે જ શુદ્ધો ખૂબ
નિર્મળ થાય છે.

મેગાષ્ટક

ચિનય વિમાચય પુનર્ગ્નિતં,

નિરુકુતાભાગે પથે ।

ચાંદ્રાદ્યં દૂરં મન્યસદાં,

ચિનય વિમાચય મુનર્ગ્નિતોત્તમ ॥ ચિનય૦ ॥ ૧ ॥

દિદ્ધાચં ચિનરતિ ચહુદાનં,

વરમયમિદં લભતે ચહુમાનમ્ ।

કિમિતિ ન વિમૃશતિ પરપરમાણં,

ચદ્વિમજ્જમિ તન્નુકુર્તાવિભાગમ્ ॥ ચિનય૦ ॥ ૨ ॥

ચેપાં મન દ્વિ વિગતવિકારં,

ચે વિદધાતિ ભૂવિ જગદપકારમ્ ।

તેપાં વયમુનિતાનગિતાનાં,

નામ જપામો ચારંચારમ્ ॥ ચિનય૦ ॥ ૩ ॥

અદ્વિતિતિલાગુણમસમાનં,

પદ્યત મગદતિ મુક્તિનિદાનમ્ ।

ચેન રૂપા સદ્ લસદાભિમાનં,

દ્વિતિતિ વિઘટતે કર્મવિતાનમ્ ॥ ચિનય૦ ॥ ૪ ॥

૧ નિદાનં પાદાંતરં.

રાગ—‘ સલા સોરડીઆ—સારી સોરડીઆ ’ ના રાગમાં ચાલે છે—
પાંચમી ભાવનાનો રાગ જણાયો હોતો તેને મળતો આ પ્રભાવભાવનાનો
રાગ છે. એની પ્રતમાં જણાવે છે કે ટોડી રાગમાં ગણાય છે. ‘ ઋષભડી
મેરે મન સ્થિતિ વશીરી ’ એ દેશી એમ ત્યાં જણાવેલ છે.

૧. અહો વિનય ! તું ગુણોના તરફ પરિપૂર્ણ પ્રમોદ ભાવ ધારણ કર. પોતાનાં સુંદર કૃત્યોને પરિણામે અન્ય પ્રાણી-જોમાં જે પ્રાધાન્ય પ્રાપ્ત થયેલું તેમાંય તે તરફ પૂર્ણ સંતોષ દાખવ અને તેઓનાં તરફની ઈર્ષ્યા(અદોષાઈ)ના દોષને દૂરથી ઓડી દે અને ગુણરાગનું વિભાવન કર.
૨. કોઈ નક્ષીબદાર અનેક પ્રકારનાં દાનો ખૂબ આપે છે, કોઈ આ સંસારમાં ખૂબ માનને પ્રાપ્ત કરે છે-એ સર્વ ધણું મળતું છે. આવી રીતે પારકાના ઉત્કૃષ્ટ ભાગ્યનાં સંબંધમાં તું એવા પ્રકારના વિચારો ચા માટે નથી કરતો ? કે નેથી કરીને તેમનાં સારાં કૃત્યોમાં ભાગ પડાવવાનો તને પણ લાભ મળી જાય.
૩. જે (મહાપુરુષો) નાં મન વિકારવગરનાં થયેલાં છે, જેઓ આ પૃથ્વી ઉપર રહીને જગતનો ઉપકાર કરી રહેલા છે-એવું ઉચિત આચરણ કરનારાઓનાં નામો અમે વારંવાર જાપીએ છીએ.
૪. અહાહા ! એક સહનશીલતા ગુણ જ અન્ય કોઈની સાથે સરખાવો ન શકાય તેવો છે (અસમાન છે). એ મુક્તિ પ્રાપ્ત કરવાના પદમ સાધન ગુણને તું તીર્થંકર દેવમાં નિહાળ એવા ક્ષમાગુણવટે ક્રોધનો હાથ ધરા સાથે વૃદ્ધિ પામતાં કર્મોનાં મૂળ કારણો પણ એકદમ ઘટવા મંડી જાય છે.

अदधुः केचन शीलमुदारं,
 गृहिणोऽपि परिहृतपरदारम् ।
 यश इह सम्प्रत्यपि शुचि तेषां,
 विलसति फलिताफलसहकारम् ॥ विनय ! ० ॥ ५ ॥

या व्रनिता अपि यशसा साकं,
 कुलयुगलं विदधति सुपताकम् ।
 तासां सुचरितसञ्चितराकं,
 दर्शनमपि कृतसुकृतविपाकम् ॥ विनय ! ० ॥ ६ ॥

ताच्चिकसाच्चिकसुजनवतंसाः,
 केचन युक्तिविवेचनहंसाः ।
 अलमकृपत किल श्रवनाभोगं,
 स्मरणममीषां कृतशुभयोगम् ॥ विनय ! ० ॥ ७ ॥

इति परगुणपरिभावनसारं,
 सफलय सततं निजमवतारम् ।
 कुरु सुविहितगुणनिधिगुणगानं,
 विरचय शान्तसुधारसपानम् ॥ विनय ! ० ॥ ८ ॥

૫. કેટલાક ગૃહસ્થો પણ પરત્વેના ત્યાગ કરીને અતિ ઉંઠાર થેઠ શીલને પાસલું કરે છે. ન કુળે તેવા આંગાના ઝાડને કુળ બેસે તેવો તેમનો પવિત્ર યજ્ઞ અત્યારે પણ આ સંસારમાં ચોભા પામે છે.
૬. જે વનિતા (ઝી)ઓ પણ બન્ને કુળને યજ્ઞપૂર્વક મુંઠર પ્વજાપતાકાવાળું કરે છે એટલે સદ્ગુણોને પરિણામે પ્રાપ્ત કરેલ યજ્ઞકીર્તિથી પિતા અને સાસરાનાં બન્ને કુળોને અજવાળે છે તેઓનું દર્શન સુચરિતથી સંચિત કરેલ સુવર્ણ જેવું છે અને આચરેલાં સારાં કૃત્યોનું પવિત્ર કુળ છે.
૭. તત્ત્વવેત્તા મહાપુરુષો, સાત્ત્વિક યોગીઓ અને સદ્ગુણ પુરુષોમાં જે અલંકારરૂપ ધ્યા હોય, જેઓ હકીકતને સમજાવવામાં અને તે પર વિવરણ કરવામાં હંસ જેવી પૃથક્કરણ શક્તિવાળા હોય તેઓએ આ જગતના વિસ્તારને ખૂબ ચોભાવ્યું છે. તેઓનું સ્મરણ કરવું તે પણ ધન્ય શુભ પ્રસંગ-મહાન શુભ અવસરનો યોગ છે. (તે ધન્ય દિવસને ધન્ય ઘડી છે જ્યારે એવા પુરુષોનું નામ-સ્મરણ પણ થાય.)
૮. જે પ્રકારે પરના શુભોનું સ્મરણ કરી તેમાં આનંદ માનવો અને તેનું ચિંતવન કરવું તેને જીવનનું સારતત્ત્વ ગંધીને તારા આ અવતારને નિરંતર સફળ કર. સારો રીતે ચિંતિત થયેલ શુભના બંધારોનું શુભગાન કર અને શાંતસુધારસનું પાન જમાવી દે.

નોંધ:—

૧. સુકૃત સારાં કૃત્યો. આપ્ત પ્રાપ્ત કરેલાં વર પ્રધાનતા. પરેષુ ખીજખોનાં. મત્સર માત્સર્ય, અદેખાપણું.
૨. દિષ્ટ્યા Fortunately, luckily. આનંદોદ્ગાર છે. ભલે, સારું (કેવળપ્રયોગી અવ્યય) વરં બહુ સારું. Alright (કે. પ્રયોગી) પરપરભાગં પારકા પ્રધાન ભાગ. વિમજસિ તું ભાગ પડાવે. સુકૃતવિભાગ પુણ્યનો ભાગ. પુણ્યમાં ભાગ.
૩. હ્રદ આ મંસારમાં. વિદધતિ કરે છે. ઉચિતાચરિત યોગ્ય આચરણ-કર્તવ્ય કરનારા. સદાચારપ્રવૃત્ત.
૪. અહહ અહહાહા (કેં પ્રયોગી) તિતિક્ષા સહનશીલતા. અસમાન (Incomparable) અન્ય સાથે અનુપમેય. નિંદાન મુખ્ય સાધન. મૂળ દારણ. રૂપા ક્રોધ સાથે. લસત વધતા-વૃદ્ધિ પામતાં. વિઘટતે ઘટી જાય છે, નાશ પામી જાય છે. વિતાને સમૃદ્ધ.
૫. અંદધુઃ ધારણ કરે છે. ઉદાર શ્રેષ્ઠ. પરદાર પરસ્ત્રી-પારસ્ત્રી સ્ત્રી. વિલસતિ દીપે છે, શોભે છે. ફલિત ફળ પામેલો. અફલ ને ફળે તેવો (unproductive).
૬. વનિતા સ્ત્રી. સાકં સાથે. કુલયુગલં બન્ને કુળ (પિતા અને મસરાનાં) સુપતાકં સુંદર પતાકાવાળું. મુપ્રસિદ્ધ. રાકં મુવર્થ, સોનું. વિપાક પર્યાવસાન, ફળ, પરિણામ. શુભ પુણ્યફળ.
૭. તાત્ત્વિક તત્ત્વજ્ઞાની, દ્વિલમ્બુક. સાત્ત્વિક સત્ત્વગુણશાળી, યોગી. અવતંસ મસ્તક સ્થાનીય, અલંકાર. અલં ખૂબ સારી રીતે. અકૃપત આકર્ષણ કર્તુ, મુવનામોગ દુનિયાનો વિસ્તાર. યોગ અવસર.
૮. પરિભાવન સ્મરણ. સારં પ્રધાન (વિશેષ્ય-અવતાર) સફળ તું સફળ કર. સુવિહિત (well settled) સારી રીતે સ્થિત થયેલા. વિરચય સારી રીતે બનાવ, ગોઠવ, કર.

ક. ૧. મનુષ્યસ્વભાવના મોટા ભાગનું જરાજર અવલોકન કરવામાં આવશે તો એક વાત બહુ સ્પષ્ટ રીતે જણાઈ આવ્યા કરશે તેમ નથી. તે એ છે એને પોતાની નાની વાત ઘણી મોટી લાગે છે અને પારકાની મોટી વાત પણ નાની લાગે છે અને ઘણી વખત તો એમાં હેતુની કલ્પના કરી તેને ઉતારી પાડવાના પ્રયત્ન કરતા જોવામાં આવે છે. અન્યના શુભ ભોધને યાદ થવું, એની પ્રશંસા કરવી, એ શુભોનું બહુમાન કરવું અને એ શુભવાનની કદર કરવાની વૃત્તિ રાખવી એ બહુ ઓછી જગ્યાએ દેખાય છે.

આવી સ્થિતિ શા માટે છે ? તેનો વિચાર કરવાનું આ સ્થાન નથી. પ્રાપ્તિને જો શુભ તરફ ખસે પ્રેમ થયો હોય તો તે વધારવાની ખાસ જરૂર છે એ વાત સર્વ સ્વીકારે તેમ છે. આદરવા પહેલાં એ શુભ ઓળખવાની પણ તેટલી જ જરૂર છે અને શુભને જરાજર ઓળખીને તેનો પ્રશંસા કરવા દ્વારા એ શુભો તરફ સપ્રેમ આદર વધારવો એ શુભપ્રાપ્તિનો આદર્શ સિદ્ધ કરવાનો સમજાણ ઉપાય છે.

શુભ ઉપર રાગ થાય એટલે એની પ્રશંસા અનિવાર્ય છે. શુભોના ધારક તરફ અસૂચા, મત્સર કે ઉપેક્ષા કોઈ રીતે ન જ થયે. જે શુભ પ્રાપ્ત કરવો હોય તે પ્રથમ તો આદર્શમાં રહે છે. શુભવાનદ્વારા શુભને ઓળખાય. શુભવાનની પ્રશંસા કરવી તે શુભની કિમત કરવા સરખું છે. જેને શુભ પ્રાપ્ત કરવા હોય તેને શુભ અને શુભીની પ્રશંસા ખાસ કર્તવ્ય છે.

પ્રમોદ ભાવનામાં ઘણી અગત્યની ગાળતો શીખવાની છે. તેનો મુદ્દો એક જ છે કે જ્યાં આ ગુણનું પ્રાણી ગુણ બુદ્ધિ-જાણે ત્યાં એનું ચિત્ત હર્ષથી પ્રકુલ થઈ જાય, એ ગુણવાન ઉપર વારી જાય, એ ગુણવાનને અનેક પ્રકારે અંતરથી અલિનંદન આપે, એ ગુણવાનની ઉપાસના નિષ્કામ વૃત્તિએ કરવા ઉદ્યત થઈ જાય અને એને ગુણવાનની ધૂન લાગે.

કેટલાક ગુણો સામાન્યતઃ દૂર હોય છે અને કેટલાક વધારે દૂર હોય છે. આદર્શ ગુણો દૂર હોવા છતાં ખાસ પ્રાપ્ત્ય છે, પણ તે દૂર હોવાને કારણે પ્રથમ એ જોનામાં હોય તેને ઓળખતા શીખવાની જરૂર ખાસ રહે છે. ગુણને ઓળખવા માટે ગુણવાનને અલિનંદન એ પ્રમોદ ભાવનાનો પ્રથમ નિયમ છે.

એ ભાવનાશીલ પ્રાણીમાં એક ખીજે ગુણ પણ ખૂબ વિકાસ પામે છે અને તેનું નામ સહિષ્ણુતા (Toleration) છે. એ ગુણદષ્ટિ એટલી વિકાસ પામે છે કે એ સાધારણ વસ્તુ કે જનાવરમાં પણ ગુણ શોધી શકે છે અને એ કોઈ વ્યક્તિ, ધર્મ કે સંસ્થા તરફ તિરસ્કાર રાખતો નથી. આ ગુણથી કેટલી વિશાળતા આવે છે તે આપણે ઉપસંહારમાં ખાસ જોશું, પણ ભાવનાપરિચયમાં એ દષ્ટિબિન્દુ ધ્યાનમાં રહે તો ઘણું શિક્ષણીય હોઈ શરૂઆતમાં તેની તરફ ધ્યાન ખેંચવું જરૂરી ધાર્યું છે.

પ્રમોદ ભાવનાને લઈને ગુણ શોધવાની વૃત્તિ જાગૃત થાય છે, એને લઈને પ્રત્યેક પ્રાણીમાંથી ગુણ શોધી તેને તેટલા પૂરતું માન આપે છે. એને પોતાથી વિકાસક્રમમાં ઉતરતી કોટિના પ્રાણી તરફ પણ પ્રેમ આવે છે અને એનો પ્રેમ અમર્યાદિત બની

વિશ્વમાંથી યદ્ય જાય છે. એ જનાવરોમાંથી પણ ગુણ ચોધી શકે છે. એ હાથી પાસેથી ચાંલતા શીખે છે, કુતરા પાસેથી નિમકદલાલી શીખે છે, અશ્વ પાસેથી ઉઘોગ શીખે છે, બગદ પાસેથી શ્રમનો મહિમા જાણે છે, ગધેડા પાસેથી ધીરજ શીખે છે. એ નાના મોટા દરેક મનુષ્ય પાસેથી ગુણ શીખે છે. એમાં એને વય કે જાતિનો બાધ આવતો નથી, એને પોતાનાં મોટાં નાનાં સ્થાનનો ખ્યાલ થતો નથી, એ તો વિક્રમ જેમ ઉર્જા શીખે સ્થાને સ્થાને ચોધતો હતો તેમ પ્રત્યેક જીવમાંથી ગુણ ચોધે અને તે મળે ત્યારે રાજ્ય રાજ્ય યદ્ય જાય. આ ત્રીજો અગત્યનો મુદ્દો પ્રમોદ ભાવનામાં પ્રાપ્ય છે. તે ચોધનારને જરૂર મળે તેમ છે.

એ જ મુદ્દાના પેટાવિભાગ તરીકે એક અતિ વિશિષ્ટ તત્ત્વ પ્રાપ્ત થાય છે. તે એ છે કે સામાન્ય રીતે સ્ત્રીજાતિનો અનેક રીતે તિનંદકાર કરવાના પ્રસંગો પ્રચલિત છે ત્યારે પ્રમોદ ભાવનાવાળો તેમાંથી પણ અનેક શુભો ચોધી તેની પ્રશંસા કરશે અને તેનું જીવન ધન્ય બનાવશે. આ પ્રસંગનો મહિમા એના ઉપસુક્ત સ્થળે બાસ નોંધવામાં આવશે પણ સ્ત્રીની સુક્ષ્મ માનનાર જૈનદર્શનનું આ વિશિષ્ટ મંતવ્ય કેવું સાર્થક થાય છે તે પ્રાચીન અર્વાચીન વિચારધારા મારફત સ્પષ્ટ કરવા પ્રયત્ન કરવામાં આવશે. આ અતિ અગત્યનો પેટામુદ્દો પ્રમોદ ભાવનામાંથી સાંપડે છે. તેનું અત્ર માત્ર દ્વિગ્દર્શન કર્યું છે.

એક આનુષંગિક મુદ્દો અનેક શુભો તરફ ધ્યાન ખેંચવાનો છે. આ પ્રમોદ ભાવનામાં સુષ્ટી વાત નથી. એમાં કચવાટ થાય કે વૃષ્ટા થાય તેવો એક પણ પ્રસંગ આવનાર નથી.

એમાં તો સદાચાર, સદ્ગુણો અને શાંતિનાં ઝરણાં કુટશે અને ચારે તરફ આનંદ, શાંતિ અને પ્રગતિ-વિકાસ થતો દેખાશે; અને આપણે જાણે એ પુણ્યપ્રવાહમાં સ્નાન કરી મોટા સમુદ્રમાં ડુબકી મારતા હોઈએ એવો અનુભવ થશે. એ સમુદ્રમાં તોફાન નથી, અવાજ નથી, ખારાશ નથી, જિંદગીનું જોખમ નથી અને એના નિર્મળ પરમ પવિત્ર પ્રવાહમાં, એના શાંત દુઘ્ન-જળમાં આજીવન પડ્યા રહેવાનો સિદ્ધ સંકલ્પ થાય તેવું છે.

ખીજા નાના મુદ્દાઓ ઉપસંહારમાં ચર્ચવાના રાખી આપણે પ્રમોદ ભાવનામાં વિલાસ કરીએ. ત્યાં પ્રથમ દૃષ્ટિએ વીતરાગ ભાવ તરફ ધ્યાન જાય તે સ્વાભાવિક છે. આપણી સર્વોત્કૃષ્ટ ભાવના અને અંતિમ આદર્શ સર્વ રાગદ્વેષથી મુક્ત થઈ, બહિરાત્મભાવ છોડી અંતરાત્મભાવમાં રમણ કરીએ તે છે. તે સાથે પરમાત્મદશા પ્રાપ્ત કરવાનો પણ હોય એમાં નવાઈ નથી. આપણે પરમાત્મભાવની સર્વોત્કૃષ્ટ વાનકી અહીં જોશું. એ આદર્શને પહોંચવા અન્ય દર્શની કોઈ પ્રયત્ન પણ કરી શક્યું નથી. જૈનદર્શન એ વીતરાગદશાને કેવી ચીતરે છે તે વિચારીએ. આ વીતરાગને આપણે ઓળખવા-સમજવા પ્રયત્ન કરીએ.

વીતરાગભાવ પ્રાપ્ત કરનાર પ્રાણીઓનાં ચરિત્ર જોઈએ તો તેથી વિકાસનાં ક્રમે સમજાશે. શ્રીઆદિનાથના જીવનું ધર્માસાર્યવાહના ભવથી કે શ્રીવીરપરમાત્માનું નયસારના ભવથી જે ચરિત્ર વિચારીએ છીએ તેમાં પ્રાણીનો વિકાસ કેમ થાય છે તે સમજાય છે. પ્રાણી ક્રમશઃ ધર્મ સન્મુખ થતો જાય છે, એની વિશ્વખંધુત્વ ભાવના ધીમે ધીમે વિશેષ જામતી જાય છે અને ગુણપ્રાપ્તિ અંતરદશા સન્મુખ થતી જાય છે. આ ગુણવિકાસ સાથે અંદરનો વિકાસ ખૂબ સંબંધ રાખે છે.

ઉદ્ધવા ભવમાં એનો વિકાસ પામેલો આત્મા અવધિજ્ઞાન સાથે જન્મ લે છે. એ નિર્લેપયજ્ઞ સાંસારિક કાર્યો કરે છે. પણ એનું લક્ષ્ય સંસારથી છૂટવા તરફ હોય છે. પોતાના સ્થાનની જવાબદારી એ કદી વિસરતા નથી અને બ્યવહાર ધર્મોને યોગ્ય સ્થાન આપે છે. સંસારને છોડતી વખતે એનું વિશ્વખંધુત્વ દાનમાં (વાર્ષિક દાનમાં) દેખાય છે. એનો મહાન ત્યાગ આકર્ષણાળી હોય છે. એ ત્યાગ વખતે એને મનઃપર્યવશાત પ્રગટ થાય છે. પછી એ બાકી રહેલાં કર્મોનો નાશ કરવા પ્રયાસ કરે છે. અપ્રમત્તદશાએ પ્રાયઃ કાળ પસાર કરે છે અને અંદરની જાગૃતિને સદૈવ પોપે છે. એના પ્રખર આત્મા આગળ વધે છે. કર્મક્ષયના માર્ગે ચઢેલ એ આત્મા ક્ષપકધેણી આફરે છે, દુઃકલધ્યાનના જે પાયા મુખી વધતા જાય છે, કપાયો ને નોકપાયોનો નાશ કરે છે, ઇદ્રિયો પર અપૂર્ણ કાળૂ મેળવે છે અને યોગોને ધરાબર અંકુશમાં રાખે છે. નિર્મળ ધ્યાનધારાએ વધતી આંતરશુદ્ધિથી એ ચાર મોઢાં ઘાલી કર્મોનો સર્વથા ક્ષય કરી નાખે છે. એ ચાર કર્મો તે જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, મોહનીય અને અંતરાય છે. આ ચાર કર્મોનો સર્વથા ક્ષય કરીને એ કૈવલ્યલક્ષ્મી પ્રાપ્ત કરે છે.

એના જ્ઞાનાતિશય, વચનાતિશય, પૂજાતિશય અને અપાયાપગમ્યાતિશયનું વર્ણન કરીએ તો પુસ્તકો બરાબ એમનું જ્ઞાન અતિ નિર્મળ છે, એ વસ્તુના બૂત, લવિષ્ય અને વર્તમાન સર્વ ભાવોને જાણે છે અને દેખે છે. એના વચનનો અતિશય અતિ વિશિષ્ટ છે. પાણી મનોહર, સર્વ સુખમ્ય અને આરપાર ઉતરે તેવો પ્રાણીનું એકાંત દિવ કરનારી અને સાધ્ય સન્નુખ લક્ષ્મીનારી થાય છે. તેમની બાહ્ય સમૃદ્ધિનું વર્ણન વર્ણનાવીત છે. ત્રમ-

વગરજીની રચના, એમાં અષ્ટ મદાપ્રાપ્તિદાર્ગ, એની ગાર પર્ણ-
દાઓ, એમાં સુગંધી મુખ તથા ગુપ્તોત્તા સમૂહ, હેવ મનુષ્યની
ભગવાન તરફ ગાયના અને ગુણરાગદ્વિ નો સર્વ અનિચ્છાકર્મ છે
છે. સર્વ પ્રકારના ઉપદ્રવો વાતાવરણમાંથી નાશ પાળી જાય છે
એ અપાથપગમાતિશય છે.

વીતરાગ પ્રભુતા ચિન્તનમાંથી ઉપદેશ, ઉપદેશના વિપરીત
અને વિશ્વગંધુત્વનો વિશાળ ખ્યાલ મહેજે પ્રાપ્ત થાય છે.
બાહ્ય વૈભવ તો અન્યદેવકૃત હોય છે અને પ્રમોદ ઉપન્તવે તેવો
હોય છે, પણ ખરો પ્રમોદ તો વીતરાગ દશાનો છે. રાજ્યકદિ
છોડનાર અંતરાત્માનો વિકાસ કરતા કેવા પ્રયત્ન આદરે છે એ
સર્વ જૂળ વિચારવા જેવું ત્યાંથી પ્રાપ્ત થાય છે.

એ વીતરાગદશાનો વિચાર કરતાં આંતઃકરણ અપૂર્વ
આનંદ વેદે છે. એને જરાજર ઓળખી એને 'ધન્ય' સમ-
જીએ એટલે પરમ ધ્યેયની સન્મુખ આવવા આપણે કાંઈક
પ્રયત્ન કર્યો કહેવાય.

વીતરાગને જરાજર સમજવા માટે આખો વિકાસક્રમ
સમજવો પડે. એ સમજાય એટલે વીતરાગસાવની વિશિષ્ટતા
મનમાં આવે. આવા વીતરાગને ધન્ય છે ! એની આપણે જેટલી
પ્રશંસા કરીએ તેટલી ઓછી છે. આપણે સ્થૂળ કે આંતર
ત્યાગનાં સ્વપ્નાં પણ સેવી શકતા નથી, ત્યારે સર્વસ્વને છોડી
વીતરાગ અને વીતદ્રેષ થનારના વિશિષ્ટ મનોબળ માટે તો
આપણે શું ધારી શકીએ ?

એટલા માટે એમના સંજોગી વાપરેલા પ્રત્યેક વિશેષણને
આપણે સંક્ષેપથી વિચારી જઈએ. વીતરાગદશામાં રાગનો

ત્યાગ છે તેટલો જ દેવનો ત્યાગ છે. મીઠું બધેન રાગ છે તેથી તેનો ગુપ્તતા કહી છે, પણ દેવ તેના જેટલો જ અમૃત્યનો ભાગ અંતારબ્રહ્મ વધારવામાં બધવે છે તેથી આપણે તેમને 'વીતદેવ' પણ સાચે જ અર્જુન તો નેનો આપણો મુરો બરાબર જણવાયો. તેઓ કેવા છે તે વિચારો તરફ.

કર્મો પૈદી મોહનીય કર્મ ખૂબ આત્મમઘીનતા કરે છે અને આત્માના આળા દરખને બનાડી નાખે છે. જ્ઞાનાવરણીય, કર્મના-વરણીય કર્મ દરખની આટે ધરણ કરે છે. ઉપરાગ એટલે મઘીનતા અથવા ધરણ-મઘણ. આત્મકર્મ ઉપર ચડી ગયેલ મઘીનતાને વીતરાગનો વિકસિત ચેતનશબ્દ ક્ષપકથેણીને માર્ગ દૂર કરે છે. સાતમા શુદ્ધિયાનક પછી જે પ્રકારનો થેણી મંડાય છે : ક્ષપક અને ઉપશમ. ક્ષપકથેણીવાળો આત્મા કર્મોને કાપતો જાય છે, ઉપશમથેણીવાળો કર્મોને દબાવતો જાય છે. ક્ષપકથેણીવાળો કર્મનો ક્ષય કરી આગળ વધતો જાય છે, ઉપશમવાળો ખરી પ્રગતિ સાધી ચકતો નથી અને અગિયારમે શુદ્ધિકાંક્ષે જઈને પડી જાય છે. શ્રી વીતરાગ દેવ ક્ષપકથેણીનો માર્ગ લઈને કર્મોની મઘીનતા દૂર કરે છે. થાતીકર્મોને કાપી નાખે છે અને બાકીનાં કર્મોને લૂખાં કરી મૂકે છે.

ગંધકસ્તી ચાલે ત્યારે એની ગંધધી બીજા હાથીઓ દૂર નાસી જાય છે. તીર્થંકર દેવ વિહાર કરે તે પ્રદેશમાંથી મહા-ભારી, દુકાળ, રોગ વિગેરે ઉપદ્રવો દૂર થઈ જાય છે તેથી વીતરાગ ગંધકસ્તી સમાન છે.

તીર્થંકર મહારાજનો આત્મા પૂર્વ જાગૃતિમાં ખૂબ વિકાસ સાધીને આવ્યો હોય છે, તેથી એમને પર ઉપદેશનો જરૂર પડતી

નથી. એમનામાં જ્ઞાન સહજ હોય છે, જન્મથી પ્રગત આત્મા આત્મપ્રત્યક્ષ (અવધિ) જ્ઞાન સાથે આવે છે અને તેમાં વધારો થતો જાય છે. એમનામાં જે વિરાગ (વૈરાગ્ય) આવે છે તે કુદરતી છે, સહજ જાગેલ હોય છે અને વિમળ વિકાસનું પરિણામ હોય છે. એમને આખો સંસાર દુઃખમય અસાર અને બંધનમય લાગે છે. તેમનામાં આ વૃત્તિ સાહજિક હોય છે. એમને અન્યના ઉપદેશની અપેક્ષા રહેતી નથી.

ધર્મ ધ્યાન ને શુદ્ધધ્યાનમાં નિમજ્જન કરતો આત્મા આત્મ-શુદ્ધિથી ધ્યાનધારાએ ચઢે છે. એમનું ધ્યાન કેટલું વિશાળ અને એનો વિષય કેવો સુંદર હોય છે તે યોગગ્રંથોમાં ચર્ચુ છે. પૂર્ણિમાના ચંદ્રની કળા કેવી શાંત, સુંદર અને નિર્મળ હોય ? તેમાં પણ શરદ પુનમની ચાંદની કેટલી સ્વચ્છ અને આકર્ષક હોય ? તેનું વર્ણન જરૂરી નથી. આવી નિર્મળતા તેઓશ્રીની ધ્યાનધારામાં હોય છે અને વિશુદ્ધ સાવે પ્રગતિના માર્ગે તેઓ આગળ વધતા જ જાય છે.

અનેક સુકૃત્યો કરીને તે આવ્યા હોય છે, વળી તીર્થ-કરના ભવમાં પણ અનેક સુકૃત્યોની વૃદ્ધિ કરે છે અને અર્હન્ત લક્ષ્મીને પ્રાપ્ત કરીને મુક્તિને કિનારે પહોંચી જાય છે. દેવતાઓ સમવસરણ રચે કે ચક્રવર્તીઓ નમે તેમાં તેમને રાગ નથી, અને કોઈ તેજોવેશ્યા મૂકી ઉપદ્રવ કરે તેના તરફ દ્રેષ નથી. એમની બાહ્ય વિભૂતિ પણ અતુલ્ય છે, પણ એમનો આદર્શ શુણ્ણમૂઢ અસામાન્ય હોઈ વિચારમાં પાડી દે તેવો હોય છે.

તીર્થંકર પદની ઋદ્ધિ સર્વ જીવોને પ્રાપ્ત થતી નથી, પરંતુ સામાન્ય સિદ્ધો પણ ભાવનાવાહી જીવન વહન કરી નિયાનો પાર પામે છે.

જે વીતરાગ જનંત ગુણના ધરનાર, દુનિયાને દુઃખમાંથી મુક્ત કરવા ઉપદેશ આપનાર અને આદર્શ વર્તનના જાણકાર હતાના હોય તેમને ખરેખર ધન્ય છે ! તેઓનો અસ્તાર મહાન છે અને તેમનું કર્તવ્યનિષ્ઠપણું આદર્શ છે. અતિ વિશાળ જ્ઞાને જગતને ઉપદેશ આપનાર અને અંતરાત્મકદયામાં રમતુ કરી રહેલા એ પરમાત્મજાણને પામનારા વીતરાગ દેવને ધન્ય છે, આપણો એ આદર્શ છે અને એમના માર્ગે અનુસરણ એ આપણો પંથ હોઈ સાધ્ય મુન્મુખ હઈ જનાર લોકસુખક છે. આ વીતરાગજાણને અનેક દૃષ્ટિબિન્દુથી સમજી એને જોગખર્ચા એ ખરો જીવનનો ફાવો છે. વીતરાગની ધન્યતા મણુવામાં એમના અતિશયો, વાણીના ગુણો, અદ્ભુત મહાપ્રતિ-
હાર્યો અને ખાસ કરીને ધર્મસામ્રાજ્યનું વાતાવરણ અવ-
કાશને પામે છે અને તે એની ધન્યતા બતાવે છે.

આ શ્લોકમાં તીર્થંકર-વીતરાગ દેવની સાત બાબતો પર ખાસ ધ્યાન ખેંચ્યું છે: ૧ વીતરાગ કથા, ૨ કર્મનો ફાય, ૩ સદ્ગુણ વૈરાગ્ય, ૪ નિર્મળ ધ્યાનધારા, ૫ આત્મશુદ્ધિ, ૬ આર્હન્ટ્ય લક્ષ્મી, અને ૭ મુક્તહયાની પ્રાપ્તિ. આમાં અરિહંત પદની લક્ષ્મી કાંઈક બહિરંગ છે અને બહુધા અંતરંગ છે, બાકીની છએ બાબતો અંતરંગ છે.

જ્ઞ. ૨. એ તીર્થંકર-વીતરાગ જગવાનમાં કર્મફલથી અનેક ગુણો ઉત્પન્ન થાય છે. એની સંખ્યા ઘણી મોટી ॥ અને એની સરખામણી કરી શકાય એવો કોઈ પદાર્થ કે પ્રાણી જગતમાં વિદ્યમાન નથી. વીતરાગ દેવની વિશાળ ચર્ચાનો ખ્યાલ કરવા માટે સાગ્રકારે એમને ચાર બિરુદ આપ્યા છે તે ઉપરથી તેમના સંબંધમાં સદ્ગુણ ખ્યાલ આવશે.

૧. તેઓ 'મહાગોપ' કહેવાય છે. ગામીના મેસર પાસે રક્ષણ કરનાર, અરાવનાર, અને તેના ધુણ પુરવઠાનાર વાગક (ગોવાળ) જેવી સેવકતાથી ગાયો તરફ તેને એ સેવી વિચાર જૂતિએ-રક્ષણભાવે અનેકના નાદથી જનના તરફ તેઓથીનું વલણ દેાય છે. ૨. 'મહામાહાત્મ' કાંઈ કોઈ જીવને ક્ષેપા નહિ જોવી અમારી ધોષજ્ઞાને પ્રવર્તીતનાર 'માહત્મ' કહેવાય છે. તેના મહત્ત્વયાગા સ્થાનને પ્રામ મરેણ એ મહા-મા આગા પ્રાણી-ગણ તરફ અહિંસા બાવ વિસ્તારે છે. તેથી તે મહામાહાત્મ કહેવાય છે. ૩. 'નિર્યામિક' તારુ. સંસારસમુદ્ર અનેક તરંગથી વ્યાકુળ છે, એમાં પ્રાણીઓ તરંગો પર ગરે છે અને અર્ધી-તર્ધી અફળાય છે, કુટાય છે અને દુગતા બલ્ય છે. એને તારી, કાંઠે લાવી અનંત શિવસદને પહોંચાડનાર વીતરાગ નિર્યામિક કહેવાય છે. ૪. 'સાર્થવાહ' એક સ્થાનેથી ધીમે સ્થાને જવામાં અગાઉના જમાનામાં સથવારાની ગડુ જરૂર હતી. મોર, હુંટારા, ભયંકર પ્રાણીઓ અને માર્ગની અગવડોમાં સહાય વગર સુસાફરી લગભગ અશક્ય ગણાતી. મોટા સાર્થવાહો રક્ષકોની ટુકડી સાથે નીકળતા અને પોતાના સાર્થમાં અનેક પ્રવાસીઓને લઈજતા. ધના સાર્થવાહનું ચરિત્ર આદિનાથ ચરિત્રમાં સુપ્રસિદ્ધ છે. સંસાર અટવી કેવી ભયંકર છે ? તે આપણે આ ગ્રંથના પ્રથમ શ્લોકમાં જોયું છે. એ શ્લોકમાં જે કાર્યની મહત્તા બતાવી છે તે સાર્થવાહ ગિરુદને સાર્થક કરે છે.

આ તો સહજ ખ્યાલ આપવા ચાર ગિરુદની વાત કરી. આવા અનેક ઉપનામો શ્રી વીતરાગ દેવને લાગી શકે છે. એને લગતા અનેક અતુલ્ય મહાન ગુણો લગવાનના આત્મસ્વભાવમાંથી કર્મક્ષયને પરિણામે ઉદ્ભવે છે. અનંત જ્ઞાન, અનંત

દર્શન, અનંત ચારિત્ર અને અનંત ચીર્ષને પવિત્રાએ જે શુદ્ધરાશિ બદાત ધાય છે તે મદાન છે. એ શુદ્ધરાશિની જેટલી સ્તુતિ, પ્રશંસા કે સ્તવના કરીએ તેટલી આછી છે.

સ્તવના કરવામાં વાળીનેા આશય દેવો - પદ છે. વાળો આઠ સ્થાનકમાં સંમિધવૃથી ઉદ્ભવે છે. કંઠ, તાગુ, મૂર્ધ, હાંત, હોઠ, હૃદય, ઉર અને નાસિકા. આ આઠ સ્થાનો પીતરાગના શુદ્ધોની સ્તવનાવડે વારંવાર પવિત્ર ધાય છે. પીતરાગના પ્રત્યેક શુદ્ધસ્તવનમાં શુદ્ધ તરફ રાગ પ્રગટ ધાય છે અને શુદ્ધરાગ એ શુદ્ધપ્રસિત્તું અચૂક આવાહન છે. જેમ શુદ્ધગાન વધારે ધાય તેમ શુદ્ધ તરફ પ્રેમ ધાય છે અને પ્રેમપાત્ર વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવા પ્રયત્ન ધાય છે. બક્ષિતરસનો આ પ્રકાર છે. શુદ્ધગાનથી અનંત ફળ પ્રાપ્ત ધાય છે. ખરી બક્ષિતમાં એકતાનતા ધાય છે, અને યોગોની પ્રશસ્તિ પ્રવૃત્તિ ધાય છે. રાવણનું દહાન્ત આ સંબંધમાં સુપ્રસિદ્ધ છે. અદ્યાપક પર્વત પર એ પ્રભુશુદ્ધગાનમાં લીન થયો, તાંત તૂટતાં ધરીરમાંથી નસ ઠાઠી સાંધીને પણ લયભંગ થવા ન દીધો તેથી તેણે ત્યાં તીર્થ'કરનામકર્મ ઉપાર્જન કર્યું. શુદ્ધોના શુદ્ધગાન એ તો જીવનનો મોટો દહાવો છે.

જે જીવ પ્રભુસ્તોત્રનો રસ બાળુનારી છે તે પણ ખરેખર ધન્ય છે. એને જે રસના-રસને પીછાનનારનું નામ આપવામાં આવે છે તે નામને એ શુદ્ધગાનથી સાર્થક કરે છે.

બાકી નકામી વાત-વિકયાઓ કરનાર જીવ બાલી વાચાળ ઘણાં આખો વખત બોલબોલ કર્યા કરે છે, નકામા તડાકા-ફડાકા માર્યા કરે છે. રાજ, સી, દેશ કે જોજનની કથામાં રસ

લે છે તેને 'રસજ' ન કહેવાય, પણ અંજ કહેવાય. જીહ્વા પ્રાપ્તિનો સદુપયોગ વીતરાગના સ્તોત્ર, સ્તવન, નામોચ્ચારણ કરીને સાધવાનો છે.

જે પ્રકારે કાવે તે રીતે વીતરાગના ગુણોને ઓળખી તેને અનેક પ્રકારે ઉચ્ચાર કરવા દ્વારા તેને હૃદયમાં સ્થાન આપી જીવન સફળ કરવાનો આમાં ધ્વનિ છે.

જે વિશાળ ચિત્ર વીતરાગદશાનું આલેખવામાં આવ્યું છે તેને અંતરમાં ઉતારવું, તેને ધન્ય સમજવું અને એવા વિશ્વખંડ લગવાનની દશા અંતરથી લાવી તેમાં આનંદ પામવો તેમજ તેવા ગુણોને બહુલાવવા એ વિશાળ વૃત્તિને ખૂબ પોષક છે જીહ્વાપ્રાપ્તિનો સાર છે અને આત્મવિકાસનું પરમ સાધન છે.

ગ. ૩. આત્મધર્મ સન્મુખ થઈ, સંસારનો સર્વ રાગ છોડી દઈ, જ્ઞાનગર્ભિત વૈરાગ્યવાસી થઈ જે સાધુ મહાત્માઓ અત્યાંતીર્થંકર દેવના મહાવિશાળ તત્ત્વજ્ઞાનનો દુનિયામાં પ્રકાશ કરી રહ્યા છે તેઓ ખરેખર ધન્ય છે.

નિર્ઞય એટલે અંધ વગરના. અંધ એટલે બંધન. સંસાર બંધન જેનું છૂટી ગયું હોય તે નિર્ઞય કહેવાય. એમને માટે વાપરેલા પ્રત્યેક વિશેષણ ખૂબ અર્થ-રહસ્યગર્ભિત છે. એમ બંધનત્યાગનો મહિમા બરાબર સમજાય છે. એ વિશેષણો આપણે સંલેપથી જોઈ જઈએ.

એ પર્વતના શિખર ઉપર, ગહન વનના ઊંડાણમાં, વિશાળ શુદ્ધાના અંતમાં, દે નીચા પ્રદેશોમાં બેસીને આત્મધ્યાન લગાવી રહ્યા હોય છે. ધ્યાનસિદ્ધિમાં આસનને પ્રધાન સ્થાન છે. તેને માટે નીચેનાં સ્થાનો જ્ઞાનાર્ણવકાર બતાવે છે. (પ્રકરણ ૨૮)

“ મહાતીર્થ સિદ્ધક્ષેત્રમાં ધ્યાનસિદ્ધિ થાય છે. સાગરના અંતભાગમાં, વનના અંતભાગમાં, ગિરિશિખર પર, નદીના પુટીનમાં, કમળવનમાં, કિલ્લામાં, શાલવૃક્ષોના જૂથમાં, નદીના સંગમ પર, દ્વીપમાં, નિર્ણવ વૃક્ષકોટરમાં, છર્ણુ ખગ્ગીયામાં, કમથાનમાં, જંતુ રહિત શુક્રામાં, સિદ્ધકૂટમાં, શાશ્વત કે અશાશ્વત જિનચૈત્યમાં, જ્યાં કોળાહળ ન થતો હોય તેવા શાંત સ્થાનમાં, મનને પ્રીતિ કરનાર અને પ્રાણીઓને સુખ કરનાર સ્થાનમાં, શૂન્યસ્થાનમાં, કેળવતામંડપમાં અને રીત કે ગરમી રહિત સ્થાનમાં ધ્યાન કરવું. જે સ્થાનમાં રાગ વિગેરે હોયો લઘુતા પામે ત્યાં વસતિ કરવી અને ખાસ કરીને ધ્યાનકાળમાં તો જરૂર ત્યાં જ વસવું.” આ હદીકત કાંઈક વિસરાતી જતી જણાય છે અને યોગનો અભ્યાસ નાશ પામતો જણાય છે, તેથી હંખાણુ ટાંચણુ કર્યું છે. આવા શાંત સ્થાનમાં ચેતનશમને ધ્યાવતા નિર્મન્યને ધન્ય છે ! વળી તે કેવા હોય ? તે કહે છે:-

એ શમરસમાં તૃપ્ત હોય, એના સુખ પર શાંતિના ચેરડા પડતા હોય, એના વાતાવરણમાં અખંડ શાંતિ હોય, પદ્મ કે માસના ઉપવાસ કરનારા હોય, બાહ્ય અને આંતરિક તપના કરનાર હોય.

જે જ્ઞાનવાન હોય, એટલે ધાર્મિક અભ્યાસ જેમણે સારી રીતે કરેલો હોય અને જ્ઞાનના પરિશીલનથી જેમની બુદ્ધિ વિશાળ થઈ ગઈ હોય, જેઓ ધર્મની વિશાળતા સમજી સ્યાદા-દમાર્ગનું રહસ્ય સમજી અન્યને સમજાવી શકતા હોય, જે નૈન-ધર્મમાં રહેલી વિશ્વધર્મ બનવાની વિશાળતા દ્વંદ્વમાં ધારી શકતા હોય, જેઓ ઉપદેશ આપવાની પદ્ધતિ, અધિકાર અને યોગ્યતા

સંગઝનાર હોય, જે પોતે 'શાંત' થાય એટલે જ્ઞાન થાય. પૂજનાર પણ કોય નગરના, પોતાને માટે અપદિન ઉપર અભિપ્રાય નહીં રાખનાર. કાલ નગરના અને મૂલકોના મર્ગના ત્યાગી હોય તે 'શાંત' કહેવાય.

જેમને પોતાના મન અને હૃદય પર કાબુ હોય તે 'શાંત' કહેવાય. મન પરનો કાબુ અને કાર્યનિર્ણય તે આત્મનિમગ્ન મન.

‘નિલાદ્ય’—ઈદ્રિય પર નિયંત્ર કરનારા મનદ્રિય પણ કરનારા—એને સર્વથા કાબુમાં રાખનારા.

આવા સાધુપુરુષો નિર્જન્ય પ્રવચનનો જગતમાં વિસ્તાર કરી ભગવાનના અદિસાના સદેશા જગતને પહોંચાડે છે અને શાસનને દીપાવે છે. ઉપદેશ દેવાની યોગ્યતામાં યાન, જ્ઞાન, ઇદ્રિયદમન, પ્રકૃતિસૌમ્યત્વ અને શમરસાદીનતા તથા તપને કેટલું અગત્યનું સ્થાન છે તે અતઃ જરૂર ધ્યાન આપવા યોગ્ય છે. જ્ઞાનથી પવિત્ર થયેલી બુદ્ધિવાળા મહાત્માઓ વિજ્ઞાનમાં પણ પારંગત હોય છે, દર્શનના અભ્યાસી હોય છે, તત્ત્વજ્ઞાનના રસિયા હોય છે અને છતાં ઉપદેશનો પ્રસંગ પૂરો થતાં ‘ગિરિગદન-શુભાગદ્ધર’ માં આવી જઈ ત્યાં ચેતનરામને ધ્યાવનારા હોય છે.

આવા મહાત્મા પુરુષો જગતમાં જિનપતિના શાસનને ખૂબ દીપાવે છે. એવા મહાત્યાગી, તપસ્વી, શાંત યોગીઓની જેટલી પ્રશંસા કરીએ તેટલી ઓછી છે. એવી વિશાળ હૃદયવાળી જગદ્ધારરસિક મહાવ્યક્તિઓને અંતરના અનેક અભિનંદન હો!!!

આ રીતે નિર્જન્યોની કેવી વિશિષ્ટ સુવાસ હોય છે ? ખૂબ વિચારવું અને એવા પ્રસાદિત મહાવિશાળ આત્મ

ધરનાર મયાની જાવના સુખની તેમજ જે તેના દેશ તેને માટે
પૂજા પ્રમોદ કરેલા.

આ ક્ષેત્રમાં આચાર્ય, ઉપાધ્યાય અને આધુનો સમાવેશ
થાય છે. જે પ્રત્યેકના ગુણો વિગેરે અન્ય પ્રયોગો ભેદ લેવા.

ચ. ૪. પ્રમોદ જાવનાવાળો પ્રાણી અમુક વસ્તુ કે વેશ્યાની
મર્યાદિત દોતો નથી. જે જ્યાં ગુણ જુએ ત્યાં રાજ રાજ મધ
જાય છે. જે અમુક વર્ષની જ પ્રશંસા થાય જેની મર્યાદા
જાંપતો નથી. ગુણદષ્ટિવાળાની દૃઢ્યવિચારણા કેટલી હોય છે
તે તુરંતમાં જ જોવામાં આવશે.

ધર્મજાવનાનો પરિચય કરનાં આપણે જ્ઞાન, શીલ, તપ અને
જાવનો મદિમા સમજ્યા છીએ (જુઓ પૃ. ૧૪ થી ૧૮). અભય-
જ્ઞાન, સુપાત્રજ્ઞાન, અનુકંપાજ્ઞાન, ધર્મોપદેશજ્ઞાન, કીર્તિજ્ઞાન વિગેરે
જ્ઞાનના અનેક પ્રકાર છે શીલનો અર્થ સંકુચિત અને વિસ્તૃત
જે પ્રકારનો છે: સંકુચિત અર્થમાં દેશથી કે સર્વથી પ્રવ્રણ્યર્થ
અને વિસ્તૃત અર્થમાં સાવધયોગનું પ્રત્યાખ્યાન આવે છે. જે
ખીન અર્થ પ્રમાણે બાર મતો સુખ્યત્વે ધ્યાન જેવે છે. (તપના
બાર પ્રકાર માટે જુઓ પ્રથમ ભાગ પૃ ૪૪૭ થી ૪૫૫) જ્ઞાનાદિ
ગુણના ધારણ કરનાર માટે જાણી, તેનું કાર્ય કરવાની ઇચ્છા,
તેમના સુખની ચિંતા અને સંસારની નિંદા જે જાવના કહેવાય
છે. (આદિશ્વર ચરિત્ર પર્વ ૧ હુ. ક્ષે. ૨૦૦-૧)

જે ચાર પ્રકારનો ધર્મ પાળનાર ગૃહસ્થને ધન્ય છે. તે
અવસર આવે ત્યારે મોટી રકમોનાં જ્ઞાન કરે છે, પરસ્પરી સામે
પણ જોતા નથી, યથાશક્તિ તપ-ત્યાગ કરે છે અને નિત્ય

ભાવનાશીલ રહે છે. એ ચારે પ્રકારનાં ધર્મો કરવામાં તેઓને ખરી શ્રદ્ધા હોય છે અને તે શ્રદ્ધા જ્ઞાનથી સમુચિત થયેલી હોય છે. એનામાં વિચારશક્તિ તેમજ પૃથક્કરણશક્તિ ખીલેલી હોય છે. એનામાં વિવેક જાગેલો હોય છે, એની શ્રદ્ધા પુષ્ટ અને નિશ્ચિત હોય છે અને તે અંધ અનુકરણ ઉપર નહિ પણ વિશાળ સમજણ અને પ્રકાશ પર રચાયેલી હોય છે. આવી શ્રદ્ધા-પૂર્વક-સમજણ-વિવેકથી એ ચારે પ્રકારના ધર્મને આચરે છે. એનામાં ‘શ્રુતસમુચિત’ શ્રદ્ધા હોવાથી એ સર્વ પ્રકારે પ્રશંસાપાત્ર છે અને એનું સાધ્ય ગુણપ્રાપ્તિ હોવાથી એ જરૂર આગળ વધે છે. એને જ્યાં અંધશ્રદ્ધા લાગે ત્યાં એ સ્પષ્ટ રીતે વિચાર જણાવે છે અને છતાં એની શ્રદ્ધાને, એના ધર્મરાગને જરા પણ વાંધો આવતો નથી. એની લાલસા ‘ધર્મ કરનાર’ હોવાનું ઉપનામ મેળવવાની ન હોય, પણ એને ગુણ ઉપર ખૂબ રાગ હોય અને આગળ વધવા તાલાવેલી લાગેલી હોય. આવા ગૃહસ્થોને ધન્ય છે, તેઓ અભિનંદનને પાત્ર છે, લગ્ન-વાનના પુત્ર છે, લગ્નવાનના સાચા સેવક છે, નિર્ઘ્નના ખરા સહાયક છે અને જગતના ખરા ખંધુઓ છે.

પ્રમોદભાવના શ્રાવકના ગુણોની પ્રશંસા સર્વ ગુણગ્રાહી પાસે કરાવે છે, એ એની વિશિષ્ટતા છે.

જનસમાજમાં સ્ત્રીઓનું સ્થાન ઘણું પછાત હતું, પણ જૈનદર્શનકારોએ પ્રથમથી જ સ્ત્રીઓને અનેક રીતે સરખું સ્થાન આપ્યું છે. એમણે ચતુર્વિધ સંઘમાં સ્ત્રીઓને સરખો હક્ક આપ્યો છે, એનો મોક્ષ જવાનો હક્ક સ્વીકાર્યો છે અને એનાં પવિત્ર નામો પ્રભાતમાં દેવાનો ઉપદેશ કરીને એનાં સદ્ગુણોની

દિમત અંદ્રી છે. જેન ધર્મની આ વિચારજાતને કારણે એ સ્ત્રીની ધન્યતા પ્રમોદ ખાવે બજે.

એ સ્ત્રીઓ કેવી દોય ? જેઓનું જીવન સાધુતામય દોય, જે અદ્વિત્યા, સંયમ અને તપમય જીવન જીવી, પંચમહા-મત ધારણ કરી આત્મપ્રગતિ કરતી દોય તેવી સાધ્વીઓને ધન્ય છે, એવી સાધ્વી સ્ત્રીઓ જુદિયાળી દોય છે, મૃનના અભ્યાસથી નિર્મળ થયેલ જુદિયાળી દોય છે અને સીતને એના વિચાર અર્થમાં (ધર્માચરણ, સફળપાત્ર) ચોભાવનારી દોય છે. વિચાર કરતાં ચંદનખાણા, ખાશી, મુંદરી, મૃગાવતી આદિનાં ધન્ય ચરિત્રો આપણી નજર આગળ તરી આવે છે.

વળી શ્રાદ્ધી-શ્રાવિકાઓ જેઓ શિયળ-પ્રલમય આવિકાની મર્યાદામાં પાળી અંતરાત્માને ચોભાવતી દોય તેને પણ ધન્ય છે. રાજસભામાં વિદ્વતાપૂર્વક કર્મનો સિદ્ધાન્ત સ્થાપન કરનાર મયણામુંદરી, અંપાનગરીનાં દ્વાર ખુલાં કરનાર સુભદ્રા, તથા વિયોગ દુઃખ સહન કરનાર અંજનામુંદરી, સીતા આદિના વિશિષ્ટ સફળો પ્રશંસનીય છે, તેમનાં જીવન ધન્ય છે,

નમ્રીજદાર પ્રાણીઓ ગર્વમુક્ત થઈ આવા સાધુપુરુષો અને સાધ્વી સ્ત્રીઓની પ્રશંસા કરી શુણાનુરાગ પ્રદર્શિત કરે છે, તેમના વિશિષ્ટ વર્તન માટે હૃદયનો ઉદ્ઘાસ પ્રકટ કરે છે અને તે કાર્ય તેઓ અનેક વાર કરવામાં વધતો વધતો આનંદ લે છે.

ક. ૫. શુણનો ખરો રાગ થાય તેને શુણ તરફ જ ખેંચાણ દોય છે, એને મર્યાદાનાં બંધનો અસર કરતા નથી, વાડાની સંકુચિતતા એને કેદ કરતી નથી અને દૃષ્ટિમર્યાદાની હદ અંકિત રહેતી નથી એ જેન ધર્મના વિચાર સિદ્ધાન્તો ન

અમજેલા પ્રાણીઓ વિદ્યારૂઢમમાં ફરી પડ્યા હોય પણ માર્ગે ચઢી ગયેલા હોય તો તેના શુભોની પણ પ્રશંસા કરી, એને માટે તેમને યોગ્ય માન આપે છે.

એ અન્યમાં સંતોષવૃત્તિ જુએ એટલે તેને પ્રશંસે છે, અન્યમાં સત્યપ્રિયતા જુએ ત્યાં એ ચારી બદાય છે, ધનવાનની ઉદારતા જોઈ એ હર્ષધેસો થઈ બદાય છે, વિનયનો દોષ પણ પ્રકાર જોઈ એ રાજી રાજી થઈ બદાય છે.

આટલા શુભો અંતઃકર્તાએ નામ આપીને લખ્યા છે. માર્ગાનુસારીના પાંચીશ શુભો ગ્રાસ્ત્રકારે વર્ણવ્યા છે. એમાં પ્રમાણિકપણું—ન્યાયસંપન્ન વિભવ એ મુખ્ય સ્થાનકે છે. એક એક શુભ પ્રશંસાને પાત્ર છે. પ્રમોદભાવનાભાવિત ચેતન અન્યના શુભને જ જુએ છે. એ સમ્યક્ગોચર વગરના પ્રાણીમાં પણ શુભો જુએ એટલે એનું હૃદય તો નમન કરે છે. એને રસ્તે ચઢેલા જોઈ એને આનંદ થાય છે. કોઈ મોટી રકમની યોગ્ય સંભાવત હુનિયાનાં દુઃખ-દર્દો દૂર કરવા માટે આપનારની હકીકત સાંભળે કે તરત જ એ આનંદોદ્ગાર કાઢે છે, એને લોકોના જ્ઞાનપ્રસાર માટેના પ્રયત્નોમાં પ્રકાશ દેખાય છે અને જ્યાં જ્યાં નમ્રતા, દયાળુતા, સમતા, ધીરતા આદિ સદ્ગુણ જોવામાં કે જાણવામાં આવે ત્યાં આનંદ આનંદમય વાતાવરણ દેખાય છે.

પ્રમોદ ભાવના પ્રાણીમાં કેટલી વિશાળતા ઉત્પન્ન કરે છે અને શુભાનુરાગ કેટલો શુભીયલ અને શુભાર્કર્ષક બતાવે છે તેની પરાકાષ્ઠાનું આ દૃષ્ટાન્ત છે. આમાં વગરસંકોચની વિશાળતા છે અને એ ખરું જૈનત્વ છે.

અત્યાર સુધીમાં જ્યાં જ્યાં શુભદર્શન થયા ત્યાં ત્યાં

પ્રથમ કરી, એના સ્થાનકે વ્યક્તિની વિચારણા કરતાં ગુણપદ-
માતની ભવ્યતા સ્પષ્ટ થાય છે. આ વાત ખૂબ વિચારવા યોગ્ય
છે અને એનાં રહસ્યદર્શનમાં જૈનત્વની ખરી ચાવી સંપડે છે.

ચ. ૬. આટલા માટે પ્રેરકભાવે જીભ, કાન અને આંખોને
હોશીને ઠંડે છે કે-હો જીભ ! ભાગ્યવંત પ્રાણીઓના સુચરિત્રો
બોલવામાં અથવા તેમના ગુણગાન કરવામાં તું સંભળે યા.
તારી પ્રાપ્તિનું પરમ રહસ્ય મહાત્માઓનાં ગુણ સ્તવનમાં છે.
કાનોને બલામણુ કરે છે કે અન્ય સદ્ગુણશાળી મહાપુરુષોના
શ્રીર્તિસ્તવન સાંભળવાની બાળતમાં રસિક બન. ક્ષુદ્રપ્રાપ્તિનો
એ સાધો લાભ છે અને ખૂબ મળ આપે તેવો એ પ્રસંગ છે.
અને આંખોને બલામણુ કરે છે કે અન્ય પ્રાણીને યોગ્ય રીતે
મોટી સંપત્તિ પ્રાપ્ત થઈ જાય એ જોઈને તું આનંદ પામ.

સંસારમાં ખરો લાભ આ છે. સાધારણ રીતે અન્યની
મહત્તા જોઈ તેને ઉતારી પાડવાનું કાર્ય જીભ કરે છે, કાન
એ પ્રથમ સાંભળવા રાજ નથી હોતા અને પરાકર્ષ સહન
કરવાની તાકાત બહુ અદ્ય પ્રાણીમાં હોય છે. આ વિચારો
પુસ્તકિયા નથી, પણ વસ્તુતઃ અનુભવસિદ્ધ છે. મનુષ્ય-
સ્વભાવનો અભ્યાસ કરનાર આ બાબતની સાક્ષી પૂરી રીતે
તેમ છે વાત નાની દેખાય છે, પણ ખાસ મદત્વની છે અને
ખાસ કર્તવ્ય હોઈ ગુણનો સન્નિધ કરનાર છે.

આ અસાર સંસારમાં આપણે કયાં ઘસડાઈ જવાના છીએ તે
જાણવા નથી. અતિ અદ્ય જીવનમાં પણ જો આટલી વિચાગતા
કેળવીએ તો વિદ્યાર્થિમાં સંદેહ જિયા આવીએ. પરના નાના
સરખા ગુણને પણ બદલાવતાં ચીખીએ તો આપણે માર્ગ

જરૂર સરળ થાય. આ જીવનનું મુખ્ય કાર્ય જીવ, કાન અને આંખોના સદુપયોગમાં છે. એ અતિ ગૌરવશાળી હૃદયીકૃત જોના વાસ્તવિક આધારમાં સમજવા યોગ્ય છે.

સંસારને અથ અસાર કહેવાનું કારણ એ છે કે એમાં નિયમ-રસની કદી તૃપ્તિ થતી નથી. આપણે ગમે તેટલાં ગાનો સાંભળીએ, દૃશ્યો જોઈએ કે ભાષણો, વિવેચનો ને ગર્વાઓ કરીએ પણ એનાથી કદી ધરાતા નથી. નિંદા, વિક્રધા, મશકરી, ગર્વ્યા કે અર્થ વગરની ખ્યાલાતો કરવામાં, સાંભળવામાં અને કોઈની મોટાઈ જોઈ તેને ઉતારી પાડવામાં અથવા સાધ્ય કે શિક્ષાના આદર્શ વગરના દૃશ્યો જોવામાં આંખોનો ઉપયોગ કરીએ છીએ. પ્રમોદ ભાવના જેની રંગેરંગમાં જતી ગઈ હોય તેનાં જીવનવૃત્તો અનેરાં જ ગળી જાય છે. એ માર્ગે જીવ, કાન અને આંખોનો ઉપયોગ કરવાનો આમાં ગર્ભિત ઉપદેશ છે.

છ. ૭. અન્યના ગુણ જોઈ-જાણી જે પ્રસન્નતા અનુભવે છે તેનું આખું જીવન જ જુદા પ્રકારનું થાય છે. એવા પ્રાણીના મનમાં વિશાળ ભાવ જાગ્રત થાય છે, એનામાં એક પ્રકારની પ્રાસાદિક વૃત્તિ ઉદ્ભવે છે, એના મનોરાજ્યમાં આનંદનૃત્ય થાય છે અને એની છાતી ગજ ગજ ઉછળે છે.

સામાન્ય દાખલો લઈએ. એક શ્રીમાન શેઠ કેળવણીના પ્રસાર માટે એક લાખ રૂપીઆ એક સંસ્થાને આપ્યા. પ્રમોદભાવનાવાળો એ હકીકત વાંચી જાણી ખૂબ રાજ થશે. એને એમાં શેઠશ્રીની ઉદારતા, ત્યાગવૃત્તિ અને વિવેકવૃત્તિ દેખાશે. એ શેઠશ્રીના ઔદાર્યની પ્રશંસા કરી લાલ મેળવશે. અન્ય તે શેઠની ટીકા કરશે. એણે લાખ જ કેમ આપ્યા ? બે લાખ કેમ ન આપ્યા ? એ તો સદ્દામાંથી રળેલા હતા, એ તો લોભીઆ

છે, અભિમાની છે, પ્રશંસાના ઈર્ષ્ય છે વિગેરે. આ આખી ટીકા અર્થવંગરની છે, પણ અનેક વાર સાંભળેલી પડેલ છે. એનું કારણ વિશાળવૃત્તિનો અભાવ, પ્રમોદ ભાવનાની ગેરહાજરી અને શુભ-દૃષ્ટિની ઉણપ બતાવે છે. જેણે જેટલી ઉદારતા બતાવી તેટલા પૂરતો તેને ધન્યવાદ ॥ અને એનો અમુક આશય (motivo) હતો એમ ધારો લેવાનો આપણને બીલકુલ અધિકાર નથી. ગમે તેમ હોય પણ ઉદારતા તો પ્રશસ્ય જ છે.

આ રીતે દૃષ્ટિલેહ થાય છે. પ્રશંસા કરનારના મનમાં કેટલો અનંદ થાય છે ? કેટલીક વાર શુભરાગી પ્રાણી શુભવાન પ્રાણીની જેટલો જ લાભ અનુમોદનાને અંગે મેળવી શકે છે. એના મનનો જે પ્રસાદ થાય છે તે અવર્ણનીય છે અને તેનો મનઃપ્રસાદ તો ખરેખરો જખરો હોય છે.

પ્રમોદભાવથી-અન્યના શુભોની પ્રશંસાથી આપણા શુભો નિર્ભળ થાય છે. શુભની નિર્ભળતા એટલે એમાં પ્રગતિ. લાખ રૂપીઆ આપનાર શેઠશ્રીની પ્રશંસા કરનારમાં પણ શુભબુદ્ધિ હોય છે તે સહજ સમજી શકાય તેમ છે.

શુભપ્રાપ્તિનો ઉપાય શુભપ્રશંસા જ છે. શુભશુદ્ધિનો ઉપાય પ્રમોદ છે. શુભવૃદ્ધિનો માર્ગ અનુમોદન છે. શુભપ્રવેશનું દ્વાર શુભાનુવાદ છે અને શુભસ્થિરતાનું સાધન પ્રમોદ છે.

શુભપ્રશંસા કરવાથી શુભવાનને ગેરલાભ થતો નથી, પ્રશંસા કરનાર તે માર્ગે ચડે છે અને કેટલીક વાર ઉત્તેજનને કારણે-પ્રશંસાને પરિણામે શુભમાં સ્થિર થાય છે અને પરને દયાન્તરૂપ બની શુભવૃદ્ધિનું કારણ પણ બને છે. આવી રીતે પ્રમોદભાવના સ્વપરને અનેક રીતે ઉપકારી છે.

૧૧. પ્રશ્ન—કેવળ મનુષ્યના મનુષ્યતાના લક્ષણો શું પાલે? મનુષ્યના જેવા સ્વભાવ, જેવાં વિચાર, જેવાં હૃદયસ્થાવરના મનને આપણે સ્વભાવો તિલકાને અનુકરણ એ કહી શકીએ છીએ. આવા લક્ષણો વચ્ચે જે

કેવળનાં હતાં તેવાં મનુષ્યનાં મનુષ્યતાના, અર્થાત્ સ્વભાવનાં જોઈ શકીએ છીએ. અને મનુષ્યનાં અને તેનાં જોઈ શકીએ છીએ. આ માનસિક ગુણો જે સ્વભાવે વિશ્વ અમલ થાય ત્યારે આપણી દુનિયા આનંદમય બન્યામ છે, કારણ જે આપણી દુનિયા આનંદમય બને આપણાં નિવસનનાં પરિસ્થિતિ દેખાય છે. એ કારણે દેખાય ત્યારે એને સ્વભાવો પણ આપણે જણાય છે, અને એ સ્વભાવો એને સ્વભાવ મુજબ એની રીતે જોઈ શકાય છે અને તેણે આપણી દુનિયા ઉપર હાથ મારે છે. સ્વભાવે એને અંદર નામ મળે દેખાય ત્યારે એને દુનિયા ક્રીડા કરતી, હાસ્ય, મથામણી દેખાય છે. એમનાં પર સ્વભાવે એને પરિતોષ થયો હોય ત્યારે તે એની છાતી ઉઠાય છે, એને સ્વચ્છેદન થઈ મન કદ્ય છે અને એના વાતાવરણમાં એને સર્વત્ર ગીતાશ્રી બામે છે.

શુભદર્શન તરફ જ્યારે પરિતોષ થાય ત્યારે આવો આનંદ થાય છે. મારા એક દીર્ઘપરિચિત મિત્ર બહુ શુભાનુરાગી હતા. એમણે શુભોત્સવ પત્રક તૈયાર કર્યું હતું અને તેનો નિરંતર પાઠ કરતા હતા. વ્યવહારના નિત્ય ઉપયોગી શુભના મથાળા નીચે તેમણે નીચેના શુભો લખ્યા છે:—(મેં તેમના શબ્દોમાં જ તે અહીં લખ્યા છે.)

“ દયાળુતા, સત્યતા, વિદતા, ધૈર્યતા, અંબીરતા, નમ્રતા, ઉદારતા, લયુગ્તા, દાક્ષિણ્યતા, સ્વચ્છતા, નિર્મળતા, મધ્યસ્થતા, મિત્રતા, સહયતા, નિયમિતતા, કોમળતા, અકુરતા, મિતાહારતા, મિતપ્યયતા, પ્રેમાળતા, ઉદાસીનતા, અક્રોધતા, વૈરાગ્યતા, વિતેન્દ્રિયતા, ક્ષમા-દયા-શાંતતા, જનપ્રિયતા, નિકોમિતા, કાતા-રતા, બયથોકક્ષોનતા, ઉદ્યોગતા, શુભ્રાદ્યતા, બહુરચતા, ચારિ-ત્રતા, વ્યાયામતા. ” શુભ્રદર્શી કયાં કયાં શુભ્રો શુભ્રે છે તેનું આ દૃષ્ટાન્ત તેમની બાપામાં છે. સાદું જીવન અને ઉચ્ચ વિચારના જનલંત દૃષ્ટાન્ત એવા સાદા મનુષ્યોમાંથી સાંપડે છે. આ પ્રત્યેક શુભ્ર પૈકી કેટલાનો ઉપયોગ દરરોજ થયો તેની નિત્ય નોંધ કરનાર, અદાર પાપસ્થાનકોના પત્રક ભરનાર અને વિચારણામાં કલાકો કાઢનારને એ વ્યવસાયી જીવનનો વિચાર કરતાં પ્રમોદ ભાવનાની વિશિષ્ટતા સાંપડે છે.

કોઈ પણ પ્રાણીમાં કોઈ પણ શુભ્ર પ્રકટ થતો કેળામ તો તેનું બહુમાન કરવું, તેનો આદર કરવો, એનામાં શુભ્રવૃદ્ધિ થાય તેવી તેની જુગ કરવી અને તેને શુભ્રમાં મજબૂત કરવો એ આપણું કર્તવ્ય છે.

પૂર્વઅંશિત પુણ્યયોગે લક્ષ્મી આદિ સાધનને અગે કોઈ ઉદારતા બતાવે તો એનો મત્સર ન કરવો, પણ એને મળ્યું છે અને મળશે એવી ભાવના કરી હૃદયથી એમાં આનંદ અનુભવવો. એનો યોગ્ય પ્રશંસા કરવી એ શુભ્રપ્રાપ્તિનો સરળ ઉપાય છે.

પ્રમોદભાવિત આત્મામાં અસૂચા કે મત્સર તો હોય જ નહિ. એ તો શુભ્ર શુભ્રે તો પોતાની ભત્તને પણ ભૂલી જાય.

એ લાવણીથી, વચનથી, ગાનથી, નૃત્યથી અથવા જે રીતે યોગ્ય જણાય તે રીતે શુભ ઉપર વારી જાય. પ્રમોદ લાવના આદર્શો અને વર્તનો ઉચ્ચગ્રાહી જ હોય.

૨. જૈનદર્શનકારોએ ત્રિવિધ ત્રિવિધ શુભ અશુભ બંધનની વાત કરી છે. મન-વચન-કાયાના યોગોથી કર્મબંધ થાય છે તે આપણે આશ્રવ લાવનામાં જોઈ ગયા (પૃ. ૩૭૬) તેના કરણ, કરાવણ અને અનુમોદન એમ ત્રણેકના ત્રણ વિભાગ છે. કાયાથી કોઈ કાર્ય કરવું, અન્ય પા કરાવવું અને કોઈ કરતો હોય તેની પ્રશંસા કરવી. ત્રણ રીતે શુભ અથવા અશુભ કર્મબંધ થાય છે. શુભાશુભ બંધનો કાર્યની આદેયતા-અનાદેયતા પર આધાર છે. એ પ્રમાણે વચન અને કાયાના ત્રણ ત્રણ પ્રકાર સમજી લેવા આમાં કોઈ કોઈ વાર ' કરણ કરાવણ ને અનુમોદણ સરીકે ક્ષણ નિપજયો ' એટલે સુધી વાત જની જાય છે. અનુમોદ કરનારની અંતર લાવના તીવ્રતમ હોય તો તે મૂળ કરનારે જેટલો શુભશ્રેણીમાં ચઢી જાય છે અને કોઈક અપવાદવાળા પ્રસંગોમાં કરનાર કરતાં વધારે લાલ પણ અનુમોદક મેળવી શકે છે. કરનારમાં કષાયપરિણતિ (માનાદિ) હોય અને અનુમોદકમાં સરળતા હોય તો આ પણ સંભવે. આ પ્રમાણે વિચારણા લાંબી થતી જાય છે માટે હવે અહીં અટકી જઈએ.

કોઈ પ્રાણી ખૂબ દાન આપે, કોઈને બહુ માન મળે તે એમાં તું આનંદ માન. દાન આપનારને ધન્ય છે, એ એ પૈસાનો સદુપયોગ કરે છે. માન એના પુન્યથી મળ્યું છે.

જે પ્રાણી દાન અથવા લોગમાં પૈસા વાપરતો નથી તે

અંતે ધનનાથ તો જરૂર ભેવો પડે છે. ભોગ તો પાપનું દાર છે. વળી ભોગ ભોગવાયો એટલે ખલાસ થઈ જાય છે. દાન એ ધનનો સર્વોત્કૃષ્ટ ઉપયોગ છે. ધન્ય ॥ એને કે જે દાન કરી ધન ઉપરની મૂંઝા ઉતારે છે.

માન પામવા યોગ્યને માન મળે એ તો ઘણું ઠીક થયું કહેવાય. દેશહિત કે સમાજહિતના કામ કરનારને માન મળે તે યોગ્ય જ છે. એના આપેલા ભોગો અને લીધેલા તક્ષીનો એને ખલો મળે છે. એ તો બહુ સારી વાત થાય છે.

આવી રીતે અન્યનો-પારકાનો બધી બાબતો વિષે સવળો અર્થ લે, એનો સારી બાબત ઉપર વિચાર કર અને એની બિજાની બાબતનો પ્રશ્ન સા કર. આ પ્રમાણે કરવાથી એના સુકૃત્યનો પણ તને ઉપર જણાવેલા નિયમ પ્રમાણે કાંઈક ભાગ જરૂર મળશે.

આપણે જગતમાં શું ભેઈએ છીએ ? ઘણાં દુઃખનો વિષય છે પણ સાચી વાત છે કે કોઈ દાન કરે તો લોકો તેમાં દૂધમાંથી પુરા ચોધશે, એનો અમુક આશય હશે. એવી વાતો કરશે અને મુંઠર શરીરમાં સાચું ખોટું છિદ્ર ચોધી ઠાઠી ત્યાં અંચુપ્રહાર કરશે. પ્રમોદ ભાવનાવાળો તો એ માર્ગે જાય જ નહિ. પરના મનમાં શું હશે તે કલ્પવાનો વિચાર સરખો પણ ન કરે. એ તો ત્યાગ અને સમર્પણનાં કદાન્તો બુદ્ધિ એટલે શુભદ્રષ્ટિએ હર્ષલેલો થઈ જાય.

માન આપવા યોગ્યને એ જ્ઞાતિ, વય કે દેશનો તક્ષાવત ન રાખતાં માન આપે, સાચા શુભ બુદ્ધિએ ત્યાં એ યોગ્ય રીતે પોતાનો દૃઢચિત્તકાર જાહેર કરે અને એ રીતે પારકાના સુકૃતમાં ભાગ પડાવે, છતાં પારકાને તો જે લાભ થવાનો હોય તે જ

અને તેટલો જ થાય એ ખૂબીની વાત છે. આ પ્રમોદ કરનારનો લાલ એ મૂળ કાર્ય કરનારના લાલમાંથી નીકળતો—આવતો નથી, પણ એ સ્વતંત્ર છે અને એ પ્રમોદમાંથી જ જાગે છે.

દુનિયાની સારી જાણુ જોનારને સારું જ મળ્યા કરે છે.

૩. હવે પ્રમોદ કરવાના કેટલાક પ્રસંગો રજૂ કરે છે : જે મહાત્મા પુરુષોનાં મનમાંથી રાગ, દ્વેષ ને મોહનો વિકાર નીકળી ગયો હોય છે તેનું નામ અમે વારંવાર જપીએ છીએ. વીતરાગ પરમાત્માથી માંડી જેના જેના વિકારો નાશ પામ્યા હોય તેનાં નામ પ્રમોદપૂર્વક વારંવાર લઈએ છીએ. એ નામો લેવાથી એમના ગુણો તરફ રાગ થાય છે અને આપણી ભાવના આદર્શ સ્થાનને પામે છે.

જે પરોપકારી પુરુષો જગત ઉપર ઉપકાર કરી રહ્યા છે તેઓનાં નામો જપીએ છીએ. જગદુશા જેવા દુષ્કાળઉદ્ધારકો અને આ સમયમાં ઉદ્ભવતા અનેક મહાપુરુષો પોતાની જાતને વિસારી દઈ જગત પર અનેક જાતના ઉપકાર કરે છે તે પ્રશંસાપાત્ર છે. કોઈ શુભામંગીરીને નાશ કરવા મથે છે, કોઈ ગરીબોનાં કંગાળ મકાનોને બદલે સાદાં સસ્તાં મકાનો પૂરાં પાડવાનું કામ કરે છે, કોઈ શારીરિક વ્યાધિઓ દૂર કેમ થાય ? તેને લગતા પ્રયોગો કરે છે, કોઈ જગતની શાંતિ માટે પ્રયાસ કરે છે. એવા અનેક વિધ ઉપકારકોનાં નામો અમે વારંવાર લઈને અમારી જાતને કૃતાર્થ કરીએ છીએ. અસાધારણ સાહિત્ય તૈયાર કરનાર, દુઃખ દૂર કરનારી શોધો કરનાર, ધર્મોપદેશ કરનાર, સદ્ગુણો પ્રકાશ કરનાર સર્વ ઉપકારી છે, સર્વનાં નામો પ્રભાતમાં લેવા યોગ્ય છે. એમાં જાતિ કે ધર્મની મર્યાદા ન હોય.

૪. ગુણની કેટલી પ્રશંસા કરીએ? એકેક ગુણને વિચારીએ તો પણ આશ્ચર્યમુગ્ધ કરી નાખે તેમ છે. જગવાનનો એક તિતિશા ગુણ જ વિચારીએ. તિતિશા એટલે સદ્ગુણીયતા, ક્ષમા એ એક ગુણથી મુજિતું. સાધન નૈયાર યાય છે. કર્મનું ભેર એટલું આકર્ષક હોય છે કે એકલો મોદરાજ જ અભિમાનપૂર્વક પ્રાણીને સંસારચક્રમાં દીર્ઘ કાળ જમાવી શકે છે, પણ જગવાન પોતાનો તિતિશાશક્તિથી એ સર્વ કર્મ-સમૂહ, જે અભિમાનથી ગાળતો હોય છે તેને એકદમ વિહારવા માંડે છે અને અંતે તે સમૂહ નાશ પામી જાય છે.

ગુણની હકીકત એવી છે કે એક વખત એક ગુણને સર્વાંગે અહણ કરવા નિશ્ચય થયો કે એની પછવાડે અનેક ગુણો સ્થિતઃ સ્થિત્યા જ આવે છે. ક્ષમા ગુણ નાની મોટી ગાળતોમાં ગમે તે ભોગે આદરવા નિર્ણય થયો એટલે અભિમાન ચામું જાય, ઢંભ ટકી શકે નહિ, મૂર્છાની ગંધ સંભવે નહિ, અસૂયા, મત્સર મૂળમાંથી ઉઠે જ નહિ, નિંદા પાસે પણ આવે નહિ વિગેરે વિગેરે. આ રીતે વિચારીએ તો કોઈ પણ એક ગુણનો વિકાસ કરવાની જરૂર સમજાય. આપણે પાત્ર સાત ગાળતને ન વળગતાં એક ગુણને ગમે તે ભોગે વિકસાવવા અડગ પ્રયાસ કરીએ તો પણ કાર્ય સફળ થાય છે, છતાં ધન્ય બને છે અને સાધ્ય સમીપ આવે છે.

૫ મહાપુરુષોએ એક સદ્ગુણીયતા-ક્ષમા ગુણનો વિકાસ કર્યો તેની અંતરથી પ્રશંસા કરીએ છીએ. કોઈ પણ એક ગુણની પ્રાપ્તિ માટે પ્રયત્ન કરનારની પણ અમે પ્રશંસા કરીએ છીએ.

૫. એક બીજું દૃષ્ટાન્ત વિચારીએ. ગૃહસ્થ હોય, સાધન-સંપત્તિ હોય અને શારીરિક અનુકૂળતા હોય છતાં પણ

શિયળ શુક્રને જગત્પર વિસ્તારે, પરંતુએ સર્વેના જાગ જરે એને ધન્ય છે. એવું ગૃહસ્થનો પવિત્ર યજ્ઞ જાત્યારે પણ જગતમાં શોખા પામે છે, વિસ્તરે છે.

પરદારા શબ્દમાં વિધવા, કુમારી અને વેરવા એ સર્વનો સમાવેશ થાય છે, એમાં સ્થાયતા સ્ત્રીનો પણ સમાવેશ થાય છે. જાહેર રીતે પરજોડ સ્ત્રીમાં સંતોષ રાખવો એ ગૃહસ્થનો ધર્મ છે. એ ઉપરાંત વન્ય કેઈ પણ સ્ત્રી તરફ એ પ્રેમ-રાગ-નજરે ન જુએ, ન જોયે, ન વર્તે અને મન-વગન-કાયાથી પરસ્ત્રીને અંગે શિયળ-જાલવત પાળે.

આવા ગૃહસ્થનો યજ્ઞ જગતમાં જરૂર વિસ્તરે છે. સામાન્ય રીતે ન ફળે એવા કેટલાક અવકેશી આંગા હોય છે, એના ઉપર ત્યારે કેરી આવે ત્યારે જરૂર તે આંગાની કિંમત થાય છે. અનુકૂળતાવાળો ગૃહસ્થ અકૂળ આંગા જેવા જાદુયા હોય છે. એ લાલચને વશ થઈ ફસી પડે છે અને ધનાદિની અનુકૂળતા એને એમાં મદદ કરે છે. એવું છતાં જ એકનિષ્ઠ રહે તે ધન્ય છે. એનો યજ્ઞ જરૂર વિસ્તરે છે.

સામાન્ય રીતે આમાં ફરજ ઉપરાંત વિશેષતા નહિ લાગે, પણ એને અંગે મુંઝાઈ જેવા શહેરના ગૃહસ્થોનાં જીવનનો અભ્યાસ કરવાની જરૂર છે. શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાયના વખતમાં જે સંયમપૂર્ણ ગૃહસ્થ જીવનની પ્રશંસા થતી હતી તે આજે ૩૦૦ વર્ષ પછી જરા પણ ફરી હોય એમ લાગતું નથી. એનો અત્યારની કલણોની વ્યવસ્થા, મોટરોની અનુકૂળતા, વિજળીની લાઇટ અને સદ્દાને કારણે ધનની અસ્થિરતા-એ સર્વ ઉપરથી સહેજે ખ્યાલ આવી શકે તેમ છે.

આપણે એવા સંયોગોમાં જાણવું મર્યાદિત આકારમાં સ્વીકારી તે દહમાં પવિત્ર રહેનારની બલિદારી ગણીએ. મુદ્દર્શન થેઠનું જીવન વિચારીએ, વિજય થેઠ તથા વિજયા થેઠાણીને સ્તવીએ અને પૂરતી અનુકૂળતા છતાં અનાસક્ત રહેનાર ધણાનું ગૃહસ્થજીવન પ્રશંસીએ. રામનો પ્રશંસા એકપત્નીવ્રતને અંગે છે. લક્ષ્મણને સીતાજીનું મુખ કેવું છે તેની ખબર નથી અને હર-શંખ પગે પડે છે તથા માત્ર તેના પગનાં આંજરને તે ઓળખે છે.

અત્યારના યુગમાં મેં એવા ગૃહસ્થોને એવા છે કે જેઓ આડકતરી રીતે પણ પરસ્ત્રોને નીકાળતા નથી અને પીછાનતા પણ નથી. આમાં કદાચ શરમાળપણાનો આરોપ આવે તે સંભવિત છે, પણ વિશુદ્ધ આચરણ તો સર્વ કાળમાં સર્વ સમાજમાં પ્રશસ્ય જ છે. આપણા આવા સહાચારી સદાજનોમાં સફળ જીવનને નથીએ. ઉપાધ્યાયજી તો એનો યશ ગાય, પણ આપણે તો ઝુકી પડીએ, વારી જઈએ અને અંતરથી એકનિષ્ઠ સંસારી જાણનારોને પ્રશંસીએ, ધન્ય માનીએ અને આદર્શ ગણીએ.

અર્ધ સાધારણ બાળતને મોટી બતાવવાનો પ્રયત્ન નથી. ગૃહસ્થજીવનના પ્રસંગમાં આવ્યા વગર, અનુકૂળતાના લાભ લેનારની સંખ્યા ઘણી વગર, લાલચ સામે ખડી હોય છતાં લાલ મારનારની સંખ્યાના અભ્યાસ વગર, આ વાતની જેને મહત્તા ન લાગે તેણે આ બાળતમાં વિશેષ અવલોકન કરવાની આવશ્યકતા છે. ઉચ્ચ શુદ્ધચેષ્ટીની પ્રમોદ બાવનામાં આ અતિશયોક્તિ નથી, એમ વગરશંકાએ કહેવાય તેમ છે. અદ્યોક્તિ છે કે નહિ ? તે વિચારવાનું આ સ્થળ નથી. ધન્ય છે શુદ્ધ પવિત્ર ગૃહસ્થજીવનને !

૬. જે પવિત્ર ગૃહિણીઓ, વનિતાઓ શિયળગુણસંપન્ન રહી બન્ને કુળની ઉજ્જવળ કીર્તિમાં વધારો કરે છે એમને પણ ધન્ય છે. ઉપર ગૃહસ્થ સંબંધી જે વિચાર ગતાવ્યા છે તે અત્ર દાખલ કરવાના છે. સ્ત્રીઓનું બળવાનપણું વધારે પ્રશસ્ત્ય એટલા માટે છે કે પુરુષો એમના તરફ બહુ મોહદષ્ટિએ બુએ છે. એમાં માનસવિદ્યાનો મોટો પ્રશ્ન છે. સ્ત્રીઓ કદી પુરુષ માટે એટલા મોહથી વિચાર કરતી નથી અને પુરુષો તો વાતો કે મશ્કરી સ્ત્રી સંબંધી જ બહુધા કરે છે એનાં કારણોમાં અત્યારે ઉતરવું પરવડે તેમ નથી, પણ એ સત્ય વાત છે. ચારિત્રની બાબતમાં સ્ત્રીઓ વધારે યોગ્યતા દર્શાવનારી સર્વ યુગમાં નીકળી છે એ નિઃસંશય છે.

અંતઃકર્તા કહે છે કે આવી પવિત્ર વનિતાઓનું દર્શન પણ ધન્ય છે. એ દર્શનમાં શું દેખાય ? સુંદર ચરિત્ર-વિશિષ્ટ આચરણરૂપ સુવર્ણનો સંચય દેખાય. એનાં મુખ કે દેહના દર્શન થાય તો તેમાં એનું સદ્ગુણશાળી ચરિત્ર પ્રતિબિંબિત થયેલું દેખાય અને એ દર્શન તેમના પોતાના સુકૃત્યોનું ફળ બેસતું હોય તેવું આદર્શમય-ઉન્નત-વિશિષ્ટ જણાય.

પવિત્ર વનિતાઓની પાસે જતાં કદી વિકાર ન થાય. એનું દર્શન કરતાં એનું સદ્ગુણશાળી ચરિત્ર આંખ સામે રજૂ થાય. એના દર્શનથી આંખો પવિત્ર થતી લાગે. એનાં નામમાં અમત્કાર લાગે.

સ્ત્રીઓનો શિયળગુણ પ્રધાન લાવે આદરણીય છે. ત્યાં શિયળ સંકુચિત અને વિશાળ બન્ને અર્થમાં પ્રાપ્ત થાય છે. બ્રાહ્મી સુંદરીનું આદર્શ હૃવન મનમાં તેજઃપુંજ ખડો કરે છે, કળાવતી,

સ્રીતા, દમયંતી, સુભદ્રા, અંજનામુંદરી પ્રભાવ પાડે છે. એવી સ્ત્રીઓ અત્યારે પણ વિદ્યમાન હોય છે એના દર્શન કરીએ, એના દર્શનથી પવિત્ર થઈએ, એના ગુણમાં ખૂણ આનંદ પામીએ.

ગૃહસ્થની પ્રથંસા કરતાં પાંચમા સ્લોકમાં અપિ શબ્દ લેખક મહાત્માએ વાપર્યો છે અને આ સ્લોકમાં પણ વાપર્યો છે તે મને પાઠપૂરણાર્થે જ લાગે છે. અને તે વાત સાતમા (ત્રીએના) સ્લોકમાં તે શબ્દ નથી મૂક્યો તેથી સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે.

એ ગમે તેમ હોય, આપણા જેવી સામાન્ય વ્યક્તિઓ માટે તો એવા ગૃહસ્થો અને એવી વનિતાઓ વંદનને યોગ્ય છે. "ગુણાઃ વૃજાસ્થાનં, ગુણિષુ ન ચ હિમં ન ચ વયઃ" એમનાં ગુણને જ માન છે અને પ્રમોદ ભાવનામાં અમુક લિંગ કે અમુક વયને સ્થાન જ નથી. ગુણ જ્યાં દેખાય ત્યાં નમી પડેા એ એનો પ્રાસાદિક પ્થવિ છે.

શિયગનો પ્રભાવ અવરુધ્ધ છે. શિયળ સંકુચિત અર્ધમાં પતિપરાયણતાને નિર્દેશે છે અને વિશાળ અર્ધમાં સદાચારને નિર્દેશી અનેક શુભ ગુણોને સંગ્રહે છે. જેન સતી સ્ત્રીઓનાં ચરિત્રો જોવામાં આવશે તો તેમાં પરિણીતા સતીઓ ઉપરાંત કેટલીક તદ્દન અપરિણીતા સ્ત્રીઓ પણ એ કક્ષામાં આવેલ જણાય છે. ત્યાં શિયગનો વિશાળ અર્ધ પ્રાપ્ત થાય છે.

કળાવતીનું દહાન્ત મર્નને સ્પર્શે તેવું છે. શિયળ સંરક્ષણમાં એના જન્મે કાલ કપાયા તો પણ એનું નન અગ્નિ નહિ. મયણામુંદરીની પતિભક્તિ અને યુગવિશદ ધર્મ અનુપ્રત્યેય છે. એણે પતિનો દાય શ્રદ્ધે ત્યારે એને દોડ દોડી પણ એક પગલું પાડી દહી નહિ ચામડી મુધારવા કરી અને

પવિત્રી ઈશ્વરનાત્મકીમાં જોવા નહીંની પાનાની ઈશ્વરિયા નહીં
 એક સાંકે એ સાર માટે જાણ કરે કે અને પૂરતો આત્મ
 વર્ણવી અમૃતપ્રિયાનું સ્વરૂપ કહે છે અને પાલી કહે છે કે 'આને
 મારા દિલમાં સ્થિત કરાવે અને મને છે કે તમારા પૂરતો મેળાપ કરે
 થયેા જોઈએ.' તે વખતે ઉત્તરગિની સગવીની આગળાઈ થયેા છે,
 શાંત જગ્યાવ કરવા અશક્ત છે. તેમ આપણિના સમયમાં આવી
 વાત સાંભળી નેની સાચ કમળપ્રવા નરુ કરી અને પદેશ
 ગયેલા પુત્રના મેળાપની અશક્તતા બતાવી. ત્યાં 'કરવા તમન
 પ્રિયાનું સત્ય, કહે શ્રીયાગતે દાર ઉપાડીએ છ' આના વર્ણનો સાથે
 સાંકળ જાળવી દશે ત્યાં પવિત્રી આત્મ સાંભળીને શા ઉભાકા
 આવ્યા દશે ? આપું અમૃતકારિક સતીત્વ આર્થે જડનામાં હતું,
 હતું છે અને આવડે તે જાળવી શકાય તેમ છે. આવી વિશુદ્ધ
 વનિતાઓનો પ્રમોદભાવે પ્રશંસા કરીએ અને તેમનાં નામ
 લઈ પવિત્ર ધર્મએ.

૭. સાત્ત્વિક મહાપુરુષો તત્ત્વજ્ઞાનને ચતુર્થ રીતે જતાવે
 છે. સાત્ત્વિક મહાત્માઓ આત્માસામમાં રમણ કરી જગતની
 સર્વ ઉપાધિઓથી દૂર રહે છે. તત્ત્વજ્ઞાનીઓનો માર્ગ તત્ત્વ-
 વિવેચનનો હોય છે અને તે કાર્ય કરવા માટે જરૂર પૂરતા
 તેઓ સમાજના સંબંધમાં આવે છે. સાત્ત્વિક યોગીઓ જગતને
 ઓળખી ગયા હોય છે. એ સમાજથી બહુધા દૂર રહી ઉત્તમ
 આદર્શો પૂરા પાડે છે.

તત્ત્વજ્ઞાની અને સાત્ત્વિક યોગીમાં તફાવત એ હોય છે કે
 તત્ત્વજ્ઞાની હેતુ ને હેતુભાસાદિની ચર્ચા કરી શુદ્ધ નિર્ણય
 પર આવવા પ્રયત્ન કરે છે. સાત્ત્વિક યોગી બુદ્ધિની દરમ્યાન-

પીરી વગર સ્ત્રીધા અંતરાત્માને પૂછે છે અને ત્યાંથી જોને પુદ્ધ ધ્વનિમાં ઉત્તર મળે છે. તત્ત્વજ્ઞાની અને યોગીમાં આ મોટો તફાવત છે.

બન્નેનું સાધ્ય એક જ હોય છે, માર્ગ પૃથક્ હોય છે; પણ અંતે મળી જાય છે. બાહ્ય નગરે એક વ્યવહારનું આલ્પ-બન લેનાર દેખાય છે, બીજામાં નિશ્ચય તરફ વલણ વધારે દેખાય છે. સુરતે જો બન્નેનો સમન્વય કરે છે અને અનેકતામાં રહેલી એકતા શોધી કાઢે છે.

તાત્ત્વિક મહાપુરુષોમાં આપણે શ્રીમદ્ધ્યશોનિજય મહા-રાજનું નામ સત્તરમી સદીના 'અવતંસ' તુલ્ય મળીએ. યોગીમાં એ જ સદીના આનંદધનજી શિખરસ્થાને આવે છે. આવા મહા-પુરુષોના શુભોત્પન્ન કીર્તન કરવું, તેમનું નામસ્મરણ કરવું એ મહાન શુભ યોગ છે, મોંઘેરો હલાવો છે અને અવરય કર્તવ્ય છે.

અનેક સંજ્ઞાન પ્રાણીઓ આ દુનિયામાં હતા અને અત્યારે છે. સંજ્ઞાન ઠોણ કહેવાય તેની વિચારણા માટે પ્રથમ ઘણું લખાયેલ છે.

આવા સંજ્ઞાન પુરુષોનાં સ્મરણો પ્રેરક છે, બોધક છે, નિયામક છે. જોમને અનંત વંદન હો ! એવા મહાપુરુષો જગત પર ઉપદાર કરી હૃદાન્ત પૂરું પાડનાર છે.

કેટલાએ મહાપુરુષો વસ્તુપરીક્ષા કરવામાં અને તેનો વિવેક કરવામાં હંસજીવિવાળા હોય છે. એ ક્ષીર અને નીરને જુદાં પાણી સત્ત્વ સંગ્રહે છે, નિર્ધર્મક કચરો ફેંકી દે છે અને સત્યનો સ્વીકાર કરી અન્યને તે પર પ્રકાશ પાડે છે. યથાર્થ અયથાર્થની પૃથક્કરણ શક્તિનું બળ પ્રાપ્ત કરનાર આવા

ગુરુતે જ્યારે ઉપાસક હશે છે ત્યારે તે ગામવાડાંમાં જાય ત્યારે
 યોગ્ય છે. આવા મહાપુરુષો કદ દેવ કે મહા દેવ, પુત્ર
 કામનાં મળ્યા હોય કે અન્યાયે વિદ્યમાન હોય, મુક્ત હોય કે બંધ
 હોય; જામે તે હોય તે ગામવાડાંમાં જાય તો જામે તેનું
 અમલનું કદી આપણી જ્ઞાતને અનિયમનાથી મુક્તમાં કદીને લીધે

૬. આવી રીતે અન્ય પ્રાણીઓમાં, અન્ય પ્રાણીઓ પૈકીના મહાપુરુષોમાં જે જે ઉચ્ચ ગુણો જડી આવે, મળી આવે, પ્રાપ્ત થાય તેનું મનમાં રક્ષણ કરી આ હૃદયને સંરક્ષણ કરવું, આ મનુષ્ય જાવ આ મારે મળ્યો છે ? કંઈ જાવા-ગયા કે પૈસા એકઠા કરવાનો એનો ઉદ્દેશ ન જ હોય. પૈસાવાપાને કંઈ પ્રકારનું અંતરનું ગુણ હોય એવી માન્યતા વસ્તુસ્વરૂપનું અજ્ઞાન સૂચવે છે. અર્થાં તો ગુણને એકઠા કરી, સંઘટી, સ્થાયી કરી, વિકાસમાં પ્રગતિ કરવાનું કર્તવ્ય છે. આ કાર્યના ગુણને ઓળખી તેનું જાણીમાન કરવું અને તે દ્વારા ગુણના વાતાવરણમાં પડી જઈ વિકાસની સપાટી ઊંચી લઈ જવાની છે.

આપણે આ જીવનની શરૂઆતમાં અમુક વિકાસની સપાટી પર હોઈએ છીએ. એની સપાટી ઊંચી લઈ ગયા કે નીચે ઉતારી ગયા કે હતી તેની તે જ સપાટી રાખી રહ્યા—એ પ્રશ્નના નિર્ણય ઉપર જીવનની સફળતાની ગણતરી થાય છે. આ ભવ સફળ કરવાનો વિશાળ માર્ગ પરશુણતું પરિભાવન છે અને પરશુણતું પરિભાવન એ જ પ્રમોદ ભાવના છે.

એટલા માટે કેટલાક ગુણના લંડાર જેવા મહાશત્રુ હોય છે, જેમનામાં ગુણો સારી રીતે સ્થિત થઈ ગયેલા હોય છે, ગુણો જામી ગયેલા હોય છે, ગુણો ઘર કરી રહેલા હોય છે

તેવાઓના ગુણોનું ગાન કર. એ ગુણની પ્રશંસા ભક્તિભાવે, પૂર્ણરાગથી કર. કવિતામાં આવડે તો તેમાં, ગદ્યમાં આવડે તો તેમાં, સાદા શબ્દોમાં આવડે તો તેમાં—તને ગમે તે રીતે તે ગુણગાનમાં લીન થઈ જા, એના ગીતના તાલમાં નિમગ્ન થઈ જા અને એનું બહુમાન કરવામાં તત્પર બની જા.

એ રીતે રાગાદિ વિકાર રહિત થઈ શાંતસ્વભાવમાં વિવિધ પ્રેમતા બારથી એકરસ થઈ વિનોદ કર. શાંતરસનું પાન કર. પ્રનોદભાવના એટલે શાંતરસનો ઉત્કૃષ્ટ જમાવટ છે. આ રીતે હે વિનય ! ગુણપરિતોષની રચના તું કર.

x

x

x

x

ઉપસંહાર:—

::

પ્રમોદ:—

‘ પ્રમોદ ’ શબ્દમાં જ ચમત્કાર રહેલો છે. પ્રાણીમાં જો સહજ પણ ગાંધીર્ય કે ઓજસૂ હોય તો એને પ્રમોદ શબ્દ બોલતાં આંર એક પ્રકારની વિશુદ્ધ લાગણી થયા વગર રહે નહિ.

પ્રમોદ ભાવનામાં ગુણચિન્તાન, ગુણપ્રશંસા, ગુણસ્તવન, ગુણાદિમા અને ગુણગાનની વાત છે. ગુણ સંબંધી આખું તત્ત્વજ્ઞાન બહુ સંક્ષિપ્ત શબ્દોમાં આ લેખક મહાશયના સમ-કાલીન તત્ત્વજ્ઞાની શ્રીમધ્યોવિજય ઉપાધ્યાયે દેવ પાપસ્થાનકની સંજ્ઞામાં રજૂ કર્યું છે. એ પ્રત્યેક પાપસ્થાનકની સંજ્ઞાઓ એક એક અંધ જેવી છે નેમ જ સૂત્ર જેવી છે, ચાવી જેવી છે. ગુણનું રહસ્ય ત્યાંથી સમજી લઈએ. તેઓથી કહે છે કે—

“નિગુંપી તે ગુણવંત ન બાળે, ગુણવંત તે ગુણ દેવમાં તાળે. લા०
“આ ગુણી ને વળી ગુણરાગી, જગમાં તેહની કીરતિ ગાળે. લા०

“રાગ ધરીને જીહાં ગુણ લાંહીએ, નિર્ગુણી ઉપર સમચિત્ત રહીએ. લાં
“લવચિતિ ચિત્તન સુજસવિદાસે, ઉત્તમના ગુણ એમ પ્રકાસે. લાલન.

આ મહાન સૂત્રો છે, અર્થાંતરન્યાસો છે, વિશિષ્ટ અનુ-
ભવનાં પરિણામો છે. એના પર ખૂબ આકર્ષક વિવેચન મુરખી
કુંવરજીભાઈએ કર્યું છે તે તેમના શબ્દોમાં જ ઉતારી લઉં છું:-

“જગતમાં બે પ્રકારના મનુષ્યો હોય છે: ગુણી અને
નિર્ગુણી. તેમાં જે પોતે જ નિર્ગુણી હોય છે તે તો બીજાને
ગુણી દેખતો જ નથી. કપટી માણસ બીજા સરલને પણ
કપટી જાણે છે. પાપી માણસ બીજાને પાપી જાણે છે. દુરા-
ચારી માણસ બીજાને દુરાચારી ધારે છે. લાંપટ માણસ સાદી
સ્ત્રીને પણ કુલટા ધારે છે. આ પ્રમાણે જગતપ્રવૃત્તિ છે
તેમાં કાંઈ આશ્ચર્ય થાય તેમ નથી; કારણ કે જેવું પોતાના
અંતરમાં હોય છે, તેવું જ બહાર દેખાય છે પણ આશ્ચર્ય તો
તેમાં થાય છે કે પોતે ગુણી છતાં પણ કેટલાક એવા ધર્મા-
યુક્ત સ્વભાવવાળા હોય છે કે બીજાના ગુણને જોઈ શકતા
નથી, સહન કરી શકતા નથી, અન્યથી થતી કોઈની પ્રશંસા
સાંભળી શકતા નથી, તેથી તેના ગુણમાં મિથ્યા દોષારોપણ કરીને
પોતાના હૃદયમાં રહેલો દ્વેષ પ્રકટ કરે છે. ખરો સુર તો તેનો
ભાવ તરત જ સમજી જાય છે અને તેના ગુણીપણામાં આ મોટી
ખોડ છે એમ વિચારી હૃદયમાં ખેદ પામે છે. શાસ્ત્રકાર માવા
ગુણીની પ્રશંસા કરતા નથી. તે તો કહે છે કે-જે ગુણી અચના
ગુણના રાગી હોય, પોતાના વિશેષ ગુણ કરતાં પણ અચના
સામાન્ય ગુણની-અદ્ય ગુણની કિંમત વધારે આંકતા હોય શુદ્ધ
અંતઃકરણથી તેની પ્રશંસા કરતા હોય, અનુમોદના કરતા

। અને કસાવતા હોય તેવા પુરુષનો જ કીર્તિ જમાવ્યું
 હતું રહે છે, ફેલાય છે, વિસ્તાર પામે છે, મારે હવેના
 ઉકળે જોએ પોતાનામાં અકષય શુભ દેવ કે વિશેષ શુભ દેવ,
 તે તરફ દૃષ્ટિ નહિ કરતાં અન્ય મનુષ્યમાં રહેલાં શત,
 સ્ત્ર, સંગોપ, પરોપકાર, દયાશ્રુતા, નિર્ગુણતા, સંસ્કૃતા,
 યજ્ઞિકતા, ગુણવાદીપણું, લોકપ્રિયતા, વિનય, સેવા અને
 આ વિગેરે શુભેત્તે યોગ કે વધતા પ્રમાણમાં એમ દર્શિત
 પુ, તેની પ્રશંસા કરવી, તેનો જમાવિ યવી એમને સાચું મનુ
 ને તેનામાં તે તે શુભ જન્યા રહે, ગૃહ પામે અને વિશેષ
 અસનીય થાય તેવી જિજ્ઞાસા રાખવી. આ પ્રમાણેના વર્તનથી
 અસ્તવિક કદીએ તો તેવા શુભરાગી પ્રાણીની પોતાનો જ કીર્તિ
 તપ છે, મનુષ્ય માત્ર તેને વખાણે છે. આવી સદ્ગુણીકતા
 પ્રાણી-રહેવી નથી શુરકેલ છે તેવી જ જરૂરની છે.

“ કર્તા મહાપુરુષ પ્રાંતે એવી ઉપયુક્ત શિક્ષા આપે છે
 કે-હે બધા પ્રાણીઓ ! જ્યાં જ્યાં શુભ દેખો ત્યાં ત્યાં તે શુભ
 અકષય પ્રમાણમાં હોય કે વિશેષ પ્રમાણમાં હોય, પણ તેના
 ઉપર રાગ કરો. શુભ શુભી અભિજ્ઞ હોવાથી શુભી ઉપર રાગ
 કરવો તે જ શુભ ઉપર રાગ કર્યા બરાબર છે; અને તેમ કરવાથી
 જ તે શુભ પોતાનામાં ન હોય તો પ્રગટે છે અને હોય તો
 વૃદ્ધિ પામે છે આટલાથી જ બસ ન કરતાં, કર્તા કહે છે કે,
 શુભી ઉપર રાગ કરવાનો સાથે નિર્ગુણી કે દુર્ગુણી ઉપર દ્રેષ
 ન કર્યો. મનમાં એમ માની ન લેયો કે શુભી ઉપર રાગ
 કરવો એટલે નિર્ગુણી ઉપર દ્રેષ કરવાનું તો અર્થાપત્તિથી
 સિદ્ધ થઈ ગયું. તમારે તો નિર્ગુણી કે દુર્ગુણી ઉપર દ્રેષ ન
 કરતાં સમચિત્તવાળા રહેવું, સમભાવ રાખવો, ક્રોધ ન કરવો,

તેનામાં પડેલા દુર્ગુણ કેમ નાશ પામે ? તેનું ચિત્તવન કરવું. તેવો પ્રયત્ન કરવો. તે માણસ માને તેમ હોય તો તેને તેણે પ્રકારની દ્વિતશિષ્ટા આપવી, આપણાથી ન માને તો જેવાથી માને તેમ હોય તેની પાસે દ્વિતશિષ્ટા આપાવી, તેની ઉમેશ પણ ન કરવો. પ્રાંતે કેઈ પ્રયત્ને પણ જો તે માને નહિ, દુર્ગુણ છોડે નહિ, ઊલટો દ્રેષ વધન કરે તો પછી ઉત્તમ જનોએ ભવસ્થિતિનું, સંસારમાં વર્તતા અનેક પ્રકારના જીવોના કર્મયત્ત વર્તનનું, પ્રાણિમાત્ર કર્મને વશ છે અને તે નચાવે તેમ નાચે છે એવી લોકસ્થિતિનું ચિત્તવન કરવું, પણ હૃદયમાં તેના ઉપર દ્રેષ ન લાવવો, ખેદચુક્ર ન થવું, સમભાવ જ રાખવો. એવા દુર્ગુણી પ્રાણી પણ, તેની ભવસ્થિતિ ઘટશે ત્યારે, સંસાર અડપ રહેશે ત્યારે, જરૂર ગુણી થશે, સર્વમાન્ય થશે, પૂજ્ય થશે અને અનેક જીવોનું દ્વિત કરી પોતાના આત્મસ્વરૂપને પ્રગટ કરશે એમ વિચારવું. ઉત્તમ જનોની વૃત્તિ નિરંતર આવી જ વર્તે છે. ”

[“ અદારપાપસ્થાનક મનઝાય. અર્થ રહસ્ય. ”]

આ ટાંચણ લાંબાણથી મૂકવાનું કારણ છે. એમાં પ્રમેદ લાવનાનું ક્ષેત્ર બહુ સુંદર રીતે સ્પષ્ટ કર્યું છે. એમાં મધ્યસ્થ લાવનાનો ભાવ લાવી છેદલી યોગલાવનાને જરા આકાર આપ્યો છે, પણ તે પ્રસ્તુત હોઈ પ્રાસંગિક છે. વાત એમ છે કે, ગુણવાન પ્રાણી ગુણ જીએ ત્યાં રાજી રાજી થઈ જાય છે, એના હૃદયની અંદર આનંદ થઈ આવે છે, એની એને ઊર્મિઓ થાય છે અને એ વ્યક્ત કર્યા વગર એ હૃદયને ખાલી કરી શકતા નથી. ગુણમાં તો અનેકનો સમાવેશ થાય છે, એ પ્રત્યેકમાં વળી તરતમતા હોય છે અને પ્રત્યેકનું સ્થાન

વિકાસક્રમમાં જુદું જુદું હોય છે, પણ નાનો મોટો પ્રત્યેક શુભ પ્રમોદને પાત્ર છે અને ખૂબ મજા આપે તેવો છે.

પ્રમોદ જાવના અન્યને અનુલક્ષીને કરવાની છે. એક પદોપકારી માણસનું હૃદય લઈ તેની પ્રશંસા કરીએ ત્યારે મનમાં જે અવર્ણનીય આનંદ થાય છે તે અનુભવગમ્ય જ છે. એ ગરીબો માટે, જરૂરીઆતવાળા માટે સતદિવસ જે અગવડો ખમતા હોય અને અનેક પ્રકારની ઉપાધિનું દુઃખ ઓછું કરાવવા કે દૂર કરાવવા ચત્ન કરતા હોય તેનો વિચાર કરતાં આત્મા ઉત્તત દશા અનુભવે છે. એના કાર્યમાં કંઈ ક્ષતિ હોય તો એ વિચારવાનું આપણું કામ નથી, એને પરસેવા કરવામાં કંઈ હેતુ હશે એમ ધારી લેવું એ આપણી નિર્જાળતા અથવા અદર રમી રહેલ ઈર્ષ્યા સૂચવે છે. એ આપણું કામ નથી, એ આપણું ક્ષેત્ર નથી, એ આપણો વિષય નથી. આપણે તો જે કંઈ પદોપકાર કરનાર હોય તેને પ્રશંસીએ અને તંમ ન જ બને તંમ હોય તો ચૂપ રહીએ, પણ પરસેવા કરનારની નિંદા કે દોષારોપણમાં તો કહી જાગ ન જ લઈએ.

આ પ્રમોદ જાવના લખતાં દોષ પર કંઈ ન લખાય તો સારું. શુભ જોવા અને શુભ જોઈ પ્રશંસા કરવી, આનંદમય થવું એ હૃદયે લખવાનો જ વિચાર હતો. સહજ દુર્ગુણ તરફ ધ્યાન ખેંચવું પડ્યું છે તે અતિ અનિવાર્ય હોય ત્યાં જ ક્યું છે.

ખરી પ્રમોદ જાવનાવાળાને તો સારે મજા છે. એના વિશાળ હૃદયમાં આ દુનિયામાં પ્રકાશ જ દેખાય છે. એ જના-વરમાં, પક્ષીમાં, જળચરોમાં અને નાના જંતુઓમાંથી પણ શુભ ચોષી શકે છે અને તેને બહારાવે છે. સાધારણ રીતે દુઃખ,

દર્દ, શોક અને આપત્તિમય અસાર સંસારમાં અજ્ઞાનિના પ્રયત્નો વધારે હોય છે, પણ પ્રમોદનાવા ગિનને તો એમાં પણ આનંદ જ હોય છે. એનું ધ્યાન જ શુભ મોખતા તરફ હોય છે અને “જેવી દૃષ્ટિ તેવી સૃષ્ટિ” એ ન્યાયે એ તો જ્યાં જુએ ત્યાં એને શુભ જ દેખાય છે.

પ્રમોદ ભાવના કરનારમાં અદ્વનશીલતા શુભ કોટરો વની શકે છે કે એનું વિશ્વગંધુત્વ મૈત્રીભાવનાને એના ઉત્કૃષ્ટ આકારમાં રહતું કરે છે. એ પ્રત્યેક ધર્મ કે સંપ્રદાયમાંથી વિશુદ્ધ તત્ત્વ શોધી તેની પ્રશંસા કરે છે, એ પ્રત્યેક ક્રિયામાંથી રહસ્ય શોધી તેનો લાભદાયક પ્રકાશ પ્રાપ્ત કરે છે, એ મહા-તોફાની વિપત્તી કે વ્યસની પાસેથી પણ તત્ત્વ શોધી શકે છે અને એ તત્ત્વગણેથી ઘણું આત્મવિકાસ વધારતો જ જાય છે.

પ્રમોદભાવિત આત્માને ધર્મરાગ ખૂણ હોય છે. એ કોઈ ધર્મ કે પંથની કદી નિંદા તો ન જ કરે, પણ તેમાંથી એ સત્ય તારવે, દૃષ્ટિગિન્દુઓ સમજે અને પોતે ખૂણ વિકાસ પામતો જાય. સાથે અન્યને આદર્શ દૃષ્ટાન્ત પૂરું પાડતો જાય.

પ્રમોદ ભાવનાવાળાને વય કે લિંગ ઉપર લક્ષ કદી જતું નથી. અમુક પ્રાણી વયમાં નાનો છે કે મોટો, અથવા તેણે અમુક પ્રકારનાં વસ્ત્રો પહેર્યાં છે કે નહિ કે હાથમાં અમુક ચીજો રાખી છે કે નહિ કે કપાળ પર અમુક ચિહ્ન કર્યું છે કે નહિ ? એ એની દૃષ્ટિમર્યાદાનો વિષય ન હોય. એનું ધ્યાન તો શુભ તરફ જ હોય. ગમે તે વય કે ગમે તે લિંગ હોય, એ તો જ્યાં શુભ જુએ ત્યાં નમન કરે અને એને બહુલાવવા અનેકવિધ પ્રયોગો કરે. આ વિશાળતા લબ્ય છે, સ્પૃહણીય

છે, વિકાસને માટે ખૂબ સહાયક છે. શુદ્ધતા સંબંધમાં એક વર્તિકમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે—‘ગુણા ગુણમેષુ ગુણા મયન્તિ, સે નિર્ગુણં માપ્ય મયન્તિ શીવાઃ । શુભો ગુણ ભાવના-રમાં શુભરૂપે પરિણામ પામે છે, તે જ બાબતો નિર્ગુણીને પ્રાપ્ત થતાં દોષરૂપ થઈ જાય છે. ’ આ વાતમાં ખૂબ સ્પષ્ટ છે. આપણે જે દૃષ્ટિએ જમતને નીલાણીએ તેવી સૃષ્ટિ આપણને દેખાય છે. આ સુદા પર આપણે ઉપર સદૃશ વિચાર પણ કર્યો હતો. નદીનાં સુંદર મીઠાં જળ સમુદ્રમાં જાય ત્યારે ખારાં થઈ જાય છે. આમાં સસર્ગ દોષ કેટલું કામ કરે છે તેનું હજાન્ત સમજાય છે. શત્રુંજયા નદી મૂળમાં બહુ મીઠી છે, પ્રવાહી મીઠી છે પરંતુ તેમાં ગાગડીઓ તામની નદી બળે છે ત્યારથી તે ખારી થઈ જાય છે. મતલબ એ છે કે—શુદ્ધ ભણનાર, શુદ્ધને ઓળખનાર, શુદ્ધની પીછાન કરનાર શુદ્ધને શુદ્ધ તરીકે ઓળખે છે અને તે જ બાબતો નિર્ગુણી પાસે જાય છે ત્યારે તેમથી તે દોષો તારવે છે.

આપણે તો પરોપકાર કરનાર, ઉદારતા ધરાવનાર, સેવા કરનાર, સમાજ ઉદ્ધારના કામ કરનાર, દુઃખ-દર્દી ઓછા કરવાના પ્રયત્ન કરનાર, ધર્મોપદેશદ્વારા અંતરંગ વૃત્તિ સુધારનાર અને અદ્વિતિયા તથા સત્યના પયગામ પહોંચાડનારના શુભો ગાવા, તેને માટે તેનું બહુમાન કરવું અને તે શુદ્ધવિકાસ દુનિયામાં વિસ્તરે તેટલા માટે ઇષ્ટ પ્રયત્ન કરવા. અહીં એક વાત ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાની છે કે આખી દુનિયાને સુધારવાનો આપણે સોદો (કોન્ટ્રેક્ટ) કર્યો નથી, પણ જ્યાં શુદ્ધ દેખાય ત્યાં પ્રશંસવા અને ન દેખાય ત્યાં મીન રહેવા તો જરૂર બંધાયા છીએ.

જાંખાયા ખીજી એટલે તેને આ પત્ની આપણી આપણનિયમ સારીએ
મેળવે તો તેમ કરવું એ આપણી આપણા નિયમની હિસાબ છે.

કોઈ સંતપુરુષ દેવ, આધિ-કેવધિ સંકલિત દેવ, સદાચ-
અધનને કોઈ આનંદ આપના દેવ એવા આપણી, એના
વર્તનની, એની સર્વપ્રવચનની પ્રશંસા કરીએ ત્યારે એનેતાઓ
કઈ દશા અનુભવે છે ? ત્યાં કેટલી શાંતિ આવે છે ? કેને નિરાશ
થાય છે ? કેટલો નેજાપુંજ જણાય છે ? આ વિચારીએ એટલે
શુભદૃષ્ટિ આવે છે અને એની દૃષ્ટિ આવી પણ એટલે તો
પછી ઉત્તરોત્તર પીનરાગભાવમાં પણ પ્રમોદ થાય છે અને
જે ભાવનો પ્રમોદ થયો ત્યાં પહોંચવાનું તરણ થાય છે. હલક
નિર્લિપ થયું એટલે તેની પ્રાપ્તિ મારે પ્રયત્ન થાય છે અને
પ્રયત્ન શરૂ થતાં સાધનોની શોધ થાય છે. સાધનો મળ્યાં
જે આજનું સાધ્ય હોય તે આપણી કાલનું પ્રાથમિક પદ
ચલન બને છે. આ રીતે પ્રમોદભાવ સાધ્યપ્રાપ્તિના માર્ગે
સરળ કરી આપે છે.

પ્રમોદભાવ શ્રીપુરુષના ભેદને વિસરાવે છે, મદાન સદિષ્ઠુ-
ભાવ પ્રાપ્ત કરાવે છે, નિર્ચર્યદ કથની કે નિદામાંથી બચાવે છે,
ધર્મ્યા અસૂયાને બૂલાવી દે છે, માત્સર્યને ખસેડી નાખે છે,
પૈશૂન્ય કે અન્યાયને પાદપ્રહાર કરે છે, કલહ-કંકાસને તિલાંજલિ
આપે છે, મનને વિશાળ બનાવે છે, કલ્પનાશક્તિને તીવ્ર
બનાવે છે, વિચારણાશક્તિને વેગ આપે છે અને સંકલિત
ભાવ, તુચ્છતા કે મંદતાને દૂર કરી દે છે.

એકાંતમાં બેસી જરા ચેતનરામ સાથે વાતો કરીએ, જે
મહાપુરુષોએ એને લેયો છે, લાણ્યો છે તેને યાદ કરીએ,

નિયાની જાંબળમાંથી જરા સુકા થઈ કોઈ પર્વતના શિખર
 પર કે ગિરિકંઠરામાં કે વનપ્રદેશમાં બેસી જરા મહાપુરુષોનાં
 યોગાન ગાઈએ, ત્યાં બેસી ‘અમ હમ અમર ભયે ન
 મરે’ગે’ એવા ભાવો ગાઈએ, એના ગાનારને યાદ કરીએ,
 નિશ્ચિત એના રક્ષુ કરીએ ત્યારે જો અનિર્વચનીય આહ્વાદ થાય
 તે વચનાતીત છે, ચંદ્રાતીત છે, વર્ણનાતીત છે.

મનને વિશાળ કરનાર, આદર્શને નિર્મળ કરનાર, દુનિયાના
 સત્વશાળી પુરુષોને પોતાની કુખમાં લાવનાર, સદા ઉત્તમવળ
 બાહ્ય ઉપર લક્ષ્ય રાખનાર પ્રમોદ ભાવમાં ચાંતસુધારસની
 જમાવટ છે, રેલછેલ છે, આનંદ મહોદય છે અને પ્રગતિ
 મંદિરનું તે ખરું સોપાન છે. શ્રીમદ્વિનયવિનય ઉપાધ્યાય
 પ્રમોદપૂર્વક પ્રમોદભાવમાં લીન થવા ગ્રેરણા કરે છે. એ
 માર્ગે પ્રગતિ કરી મર્મધ્યાનનું અનુસંધાન કરે.

इति प्रमोदभाषणा. ૧૪.

જિહ્વા ટાહી ધકેને ગુણીના ગુણનું પ્રેમે કરંજે ગાન,
 અન્ય કીર્તિને સાંભળવાને સજ્જ થએ હો બને કાન,
 પ્રેમ લક્ષ્મી બીબાની નીરખી નેત્રો વ્રમ નવ ધરંજે રોપ,
 પ્રમોદ ભાવનાભાવિત ધારો તે મુજને તુમથી સંતોષ.

૫. અનુત્તરવિનય.

प्रकरण १५ अं

ऊरुणा भावना

मालिनी

प्रथममशनपानप्राप्तिवाञ्छाविहस्ता-
स्तदनु वसनवेशमालङ्कृतिव्यग्रचित्ताः ।
परिणयनमपत्यावाप्तिमिष्टेन्द्रियार्थान्,
सततमभिलपन्तः स्वस्थतां काञ्चुवीरन् ॥ क १ ॥

शिखरिणी

उपायानां लक्षैः कथमपि समासाद्य विभवं,
भवाभ्यासात्तत्र ध्रुवमिति निवध्नाति हृदयम् ।
अथाकस्मादस्मिन्विकिरति रजः क्रूरहृदयो,
रिपुर्वा रोगो वा भयमुत जरा मृत्युरथवा ॥ ख २ ॥

सगंधरा

स्पर्धन्ते केऽपि केचिदधति हृदि मिथो मत्सरं क्रोधदग्धा,
शुध्यन्ते केऽप्यरुद्धा धनयुवतिपशुक्षेत्रपट्टादिहेतोः ।
केचिल्लोभाल्लभन्ते विपदमनुपदं दूरदेशानटन्तः,
किं कुर्मः किं वदामो भृशमरतिशतैर्व्याकुलं विश्वमेतत् ॥ ग ३ ॥

१ काञ्चु तीरन् पा३१० २ कथा पा३१०

ક. ૧. પ્રથમ તો આચારીશ્રી વસ્તુઓની પ્રાપ્તિ કરવાની પ્રયત્ન કરવામાં પ્રાણીઓ આક્રમણીય રહે છે, ત્યાર પછી કપડાં લેવાં, ઘર જાંધવા, ઘરેણાં ધરાવવાની જાન-નમાં વ્યય રહે છે, ત્યાર પછી લગ્ન-વિવાહ સંજંઘમાં, પછી સંતતિની પ્રાપ્તિનો જાળનમાં અને સાથે મનપણક ઉદ્ધિયોના યોગ્ય મેળવવાની અભિલાષા કરવામાં વ્યાકુળ રહે છે-આમાં મનનો સ્થિરતા ક્યાંથી મેળવે ?

જ. ૨. લાખો (સારા કે ખરાબ) ઉપાયો કરીને આ પ્રાણી જન્મ તેમ સદાજ વૈભવ મેળવે છે અને તેને પ્રાપ્ત કરીને પૂર્વ કાળના સંસ્કારના લાંબા અવ્યાસથી તે બાળે સ્થાયી જ હોય એમ ધારીને તેની સાથે હુકમને જોડી દે છે, તેની સાથે પાછી ગાંઠ પાડી દે છે, પરંતુ કુદ ચિત્ત-વાળો યતુ, અથવા રામ, અથવા બપ, અથવા ઘડપણ અથવા તો વિકરાળ કાળ (મરણ) એ સર્વની ઉપર અણધારી રીતે ઓર્ચાલી ધૂળ ફેરવી દે છે.

ગ. ૩. કેટલાંક પ્રાણીઓ બીજાની સાથે સ્પર્ધા-હરિશ્ચંદ્ર કર્યા જ કરે છે, કેટલાંક ક્રોધથી બળીઝળી જઈ પોતાના હૃદયમાં અંદર અંદર મત્સર લાવ (દ્રેષ-અસહનવૃત્તિ) રાખ્યા કરે છે, કેટલાંક પૈસા ખાતર, સી ખાતર, ઢોરદાંખર ખાતર, જમીન ખાતર કે ગામ નગર વિગેરેની ખાતર નિર-કુંચપણે મોટી લડાઈ માંડે છે, જંગ જમાવે છે, કેટલાંયે લોભની ખાતર દૂર પરદેશમાં રખડપાટી કરીને ડગલે ને પગલે આપદાઓને વહારી લે છે. આ વિશ્વ-દુનિયા તો સેંકડો ઉદ્ધિયો, આપત્તિઓ અને દુઃખોથી વ્યાકુળ થઈ ગયેલ છે. આમાં આપણે તે શું કરીએ અને શું બોલીએ ?

અનુવ્રત્તિ

સ્વયં સ્વનન્તઃ સ્વકરેણ સર્વત્ર, જાતે સ્વયં સ્વતઃ સર્વત્ર પદ્યન્તિ ।
 તેવા તતો નિષ્ક્રમણં તુ દૂરે જયો જયઃ પ્રાપ્તવાદિમમન્તિ નેવ ॥ ૩૦ ॥
 પ્રકલ્પયન્નામિનિકનાદિવાદ-મેવં પ્રમાદં પરિશીલ્યન્તઃ ।
 મેષા નિમોદાદિષુ દોષદમ્ભા, દુઃસ્તદુઃસ્તાનિ ક્ષતા મહન્તે ॥ ૩૧ ॥
 શૃણ્વન્તિ મે નૈવ દિતોરદેર્શ, ન પર્મનેજં મનસા શૃજન્તિ ।
 રુજઃ કથંકારમથાવનેયા-સ્તેવામવાગમ્યવગમેક એવ ॥ ૩૨ ॥

અનુવ્રત્તિ-

પદ્યઃસ્વપ્રતિકાર-મેવં શ્યાયન્તિ મે હૃદિ ।

લભન્તે નિર્વિકારં ને, સુખમાયનિગુન્દરમ્ ॥ ૩૦ ૭ ॥

૧ યયા પાતાન ૨ મતા પાતાન

ક. ૧. પ્રથમ પદ્યમાં ને (નિ. વિ.). અગ્રજન ખાતાના પદાર્થો.
 વિહસ્તાઃ આકૃષ્ટા ગિનયાના. વસન કપડાં. નેદ્રમ પદ. અલંકૃતિ
 વસ્ત્રાં. (સેના, રૂપા તથા સંવેશનનાં) પરિણયનં લગ્નસંબંધ.
 અશ્નુવીરન્ મેળવે, પ્રાપ્ત કરે.

સ. ૨. ઉપાયનાં લક્ષ્યેઃ તાપ્તો ઉપાયો. કથમપિ મદામુદ્દે-
 લીએ. મવાભ્યાસ અનાદિ અભ્યાસ. મંદકાર. ધ્રુવ. સ્થાપી. અક-
 સ્માત્ અણુધારી રીતે, અણુચિંતની રીતે. ચિકિરતિ નામે છે. રજઃ ધૂળ.

ગ. ૩. સ્પર્ધન્તે સ્પર્ધા-દરિદ્રાઈ કરે છે. મોટા કહેવરાવવા મથે છે.
 મત્સર માત્સર્ય. પરનો ઉત્કર્ષ અસહન કરવાની વૃત્તિ. અદેખાઈ, દુષ્ટા.
 અરુદ્ધાઃ કોઈ પણ જાતના અંકુશ વિનાના. ક્ષેત્ર ખેતર. જમીન. પદ્મ ગામ.
 નગર. અનુપદં કાથે ને પગલે. અરતિશત એકેડો પીડા, ઉદ્વેગ, દુઃખ.

ઘ. ૪. સ્વકરેણ પોતાના હાથવડે જ. ગર્તા ખાડો. તથા એવી રીતે.
 નિષ્ક્રમણં બહાર નીકળવાનું. દૂરે છેડું રહે, દૂર રહે. વિરમન્તિ અટકે છે.

ચ. ૪. (પ્રાણી) પોતાના હાથથી ખાડા ખોદીને પોતાની જાતે જ તે ખાડામાં એવી રીતે ઊડા ઉતરે છે કે તેમાંથી બહાર નીકળવાની વાત તો દૂર રહી; પણ એમાં વધારે ને વધારે ઊંડા પ્રતનની બાબતથી પણ તે વિશમ પામતો નથી.

જ. ૫. પ્રાણીઓ નાસ્તિક વિગેરે વાદોની રચના કરીને પ્રમત્ત-ભાવનું પોપણુ કરે છે અને દોષોથી બળેલાં જીવો રહીને, નિગોઠ વિગેરેમાં ઉતરી જઈને અપરંપાર દુઃખોને અહાહા ! સ્મરન કરે છે.

ચ. ૬. જે પ્રાણીઓ હિતનો ઉપદેશ સાંભળતા નથી અને ધર્મના એક અંશને મનથી પણ સ્પર્શતા નથી—સ્વી-કારતા નથી તેમના બ્યાધિઓ કયા ઉપાયથી દૂર કરવા ? તેમને માટે તો આ એક જ ઉપાય છે.

જ. ૭. એવી રીતે પારકાનાં દુઃખોનાં નિવારણનો ઉપાય જે પ્રાણી પોતાનાં મનમાં ચિંતવે છે તે વિકાર વગરનું અને જીવિષ્યમાં મહાકલ્યાણ કરનારું સુખ પ્રાપ્ત કરે છે.

જ. ૫. પ્રકલ્પયન્ રચનાં, બનાવનાં, ષોડશનાં. પ્રમાદં પ્રમત્તભાવ (પારિભાષિક-પરિચય જુઓ). પરિદીલયન્તઃ પોપણુ કરે છે (દંત) દુરન્ત ઊડે. ન આવે તેવા, અપરંપાર. હહા આશ્ચર્ય.

ચ. ૬. ધર્મલેશ ધર્મનો. અથ, દેશથી ધર્મ. કથંકારં કયા ઉપાયે. ઇદમ્ બ્યાધિઓ. અપનેયા નિવારણુ કરવા, સારું કરવા.

જ. ૭. પ્રતીક્ષત નિવારણુ, અટકાવત. નિર્વિદ્યારં અનંત, નિદ્રા રહિત, સાધન. આયતિમુન્દરમ્ જીવિષ્યમાં કલ્યાણ કરનારું.

गेयाष्टक

सुजना ! भजत मुदा भगवन्तं, सुजना ! भजत मुदा भगवन्तम् ।
शरणागतजनमिह निष्कारणकरुणावन्तमवन्तम् रे

॥ सुजना ! ० ॥ १ ॥

क्षणमुपधाय मनः स्थिरतायां, पिवत जिनागमसारम् ।
कापथघटनाविकृतविचारं, त्यजत कृतान्तमसारं रे

॥ सुजना ! ० ॥ २ ॥

परिहरणीयो गुरुरविवेकी, भ्रमयति यो मतिमन्दम् ।
सुगुरुवचः सकृदपि परिपीतं, प्रथयति परमानन्दं रे

॥ सुजना ! ० ॥ ३ ॥

कुमततमोभरमीलितनयनं, किमु पृच्छत पन्थानम् ।
दधिवुद्ध्या नर जलमन्थन्यां, किमु निदधत मन्थानम् रे

॥ सुजना ! ० ॥ ४ ॥

अनिरुद्धं मन एव जनानां, जनयति विविधातङ्कम् ।
सपदि सुखानि तदेव विधत्ते, आत्माराममशङ्कं रे

॥ सुजना ! ० ॥ ५ ॥

परिहरताश्रवविकथागौरव-मदनमनादिवयस्यम् ।
क्रियतां सांवरसाप्तपदीनं, ध्रुवमिदमेव रहस्यं रे

॥ सुजना ! ० ॥ ६ ॥

૧. સમજાવજા બંધુઓ ! અંતઃકરણના ઉદ્ઘાસપૂર્વક ભગવાનને બોલો, તમે પૂર્ણ આનંદથી ભગવાનને મળો. એ ભગવાન કોઈ પણ પ્રકારની અપેક્ષા વગર કરુણાવાળા છે અને એમને શરણે આવેલાનું રક્ષણ કરનારા છે. એવા ભગવાનને ભક્તિથી બોલો.

૨. (તમારાં) મનને ઘોઠા વખત સ્થિરતામાં સ્થાપન કરીને જિનાગમનો સ્વાદ આપો અને આગ્રહવળા માર્ગોની રચનાથી તમારું વિચાર-વાતાવરણ વિકાર પામી બંધ છે તે વિચારશ્રેણીને નુકસાન કરનાર અને અસાર સમજીને તેનો ત્યાગ કરો.

૩. દ્વિતાલિંગ ન સમજનાર શુરુ (ધર્મોપદેશક) જે સાધારણ અથવા મંદબુદ્ધિવાળા પ્રાણીને જામમાં નાખી દે છે તેનો ત્યાગ કરવો ઘટે. સદ્ગુરુ મહાત્માનું વચન એક વાર પણ સારી રીતે પીધું હોય તો લીલા લહેર વિસ્તારે છે.

૪. ખોટા અભિપ્રાયના અંધકારરાશિથી જેની આંખો અંધારું ગઈ હોય એવાને તું માર્ગ સંબંધી સવાલો શા માટે પૂછે છે ? પ્રાણીની ગોળીમાં દહીંની સમજણથી તમારી રવડને શા માટે નાખે છે ?

૫. પ્રાણીઓનાં મનને અંકુશ વગર છૂટું મૂકી દીધું હોય તો તે અનેક પ્રકારની પીડા-ઉપાધિઓ કરી મૂકે છે. એ જ મનને જે આત્મારામની વાટિકામાં રમણ કરતું અને શાંતિ વગરનું કર્યું હોય તો તે એકદમ સુષોને આપે છે.

૬. અનાદિ કાળના દોષના યર્ષ પડેલા આશ્રવો, વિકલાઓ, ગારવો અને કામદેવને તું તણી દે અને સંવરને તારો મિત્ર બતાવ. ખરેખર, આ સાચું સાચું રહસ્ય છે.

નામન હદ કિં મનસાન્તરે, મરિતિનુપાવનાતમ્ ।

અનુમતાહિનમગદ્યક્ષરં, ત્રિનગિનિગમદ્દ્વારં રે

॥ સુતના ! ૭ ॥ ૭ ॥

દૃશ્યૈવકં વિનયોદિતવચનં, નિગનાગિનિદિતરતનમ્ ।

સ્વયન સુકુતમુત્વજતમન્ધાનં, જ્ઞાન્નસુધારમધાનં રે

॥ સુતના ! ૭ ॥ ૮ ॥

સાગ:— 'આજ અવાના ગમે મમતમરણમાં' એ દેશીમાં આપણે, પાનુ પશ્ચિમે છેડે રે નચી આવનાં ત્યાં છેડે પદ કરા ખેડાનું પડે. પ્રતમાં 'સમદસી રાત' જગ્યાએ છે. 'દમારે અંગર દેહ મુસરી' એ દેશી જગ્યાએ છે.

૧. સુજના સત્ત્વ-સાર માણસો. કારણ અપેક્ષા, ભેદ, અવન્નમ્ રક્ષણ દરનાં, અવાચનાં.
૨. ક્ષણ થોડો વખત. ઉપચાય સ્થાપિતો. કાવચ ખોટો માર્ગ. ઘટના રચના. કૃતાન્ત ધર્મ નિર્ણય. Dogma.
૩. અવિવેકી દિવ અદિવ ન સમજનાર. અસ્પષ્ટ. અમયતિ ચક્રે ચઢાવે છે, ગોટાળામાં નાખી દે છે. મતિમન્દ ઓછી બુદ્ધિવાળાં સાધારણ સમજણવાળાં.
૪. કુમત મિથ્યા અભિપ્રાય, તુચ્છ મત. મર રાશિ. મીલિત અંગ-યલી, મીઠાઈ ગયેલી, ચોટેલી. દધિ દહીં. જલમન્યની ગોળી મન્યાનં રવેયો. મન્યનદંડ. દહીં વલોવવાનું સત્ર.
૫. અનિરુદ્ધ રોધ કર્યા વગરનું, નિરંદુશ. આતંક પીડા, સંતાપ, વ્યાધિ. સપદિ શીઘ્ર, તુરંત. આત્મારામ આત્મઅગીયામાં ફરનાર.

૭. આ સંસારરૂપ મહાઅરણ્યમાં પારવતરના વ્યાધિઓના સમૂહોને શા માટે સહન કરો છો ? જિનપતિ નામના વૈદ્યરાજ જે જગતની ઉપર ઉપકારો કરી રહ્યા છે તેમને અનુસરો.

૮. વિનયે કહેલું વચન જે ચોક્કસપણે બિચ્ચમાં (તમારા) હિતની રચના કરનાર છે તેને એક વાર બરાબર સાંભળો અને અનેક પ્રકારના પુણ્ય અને સેંકડો મુખોની સાથે અનુસંધાન કરી આપનાર શાંતમુધારૂપ અમૃતનું પાન કરો.

૬. પરિહરત છોડો, નભે, મદન હામરેવ, મ્પર્ષન્દ્રિય રાગ, સાંચર સંવરની. સાક્ષપરીત મિત્ર ધ્રુવે નક્કી Dertainly.

૭. સહ્યત તમે સહો છો-ખમે છો કાન્નાર જંગલ, અરણ્ય. ગદ્ વ્યાધિ, નિકુરંચ સમૂહ આહિત સંપાદિત કરેલ. મગદહ્વાર આપધ કરનાર, વૈદ.

૮. એક અદ્વિતીય અથવા એક વાર વિનયોદિત વિનયે કહેલું, નિયત ચોક્કસ, નિશ્ચિત. સુરુત પુણ્ય. સદાચરણ સન્ધાન આત્મા સાથે સંયોજન. રચયત કરો, રમે, બનાવો.

જ. ૧. ચિત્તની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવા માટે જોમાં જે સગ દેવનો કચરો જાગ્યો છે તે પ્રગમ દૂર કરવો જોઈએ. અને તે માટે મૈત્ર્યાદિ આચાર ભાવતાની મોક્ષના કરવામાં આવી છે. તેમ મૈત્રી ભાવનામાં ગમને વિશ્વ સુખી લંગાવતાં એ વિચાર બની આવે તેમાં લય પામી જાય છે. તેમ દેવનો આગ કરવાનો ઉપાય આજ્ઞા વિશ્વમાં વ્યાપ્તિને લંગાવતાં પ્રાપ્ત થાય છે. પારકાના દુઃખ સંજમી વિચાર કરનાં અને તેમાંથી તેને બચાવવાનો વિચાર કરનાં પ્રાણી વિશ્વમુખ્ય ભાવની પેઠે પોતાની કરણી પાંખો ચારે તરફ વિસ્તારે છે અને પરિણામે એ પોતાની બાતને વિચરી જઈ વિષદયામાં લીન થઈ જાય છે. આવા પ્રાણીને પારકાના દુઃખો જોવાં, તેનો અભ્યાસ કરવો, તેવું પૃથક્કરણ કરવું, અને દૂર કરવાના ઉપાયો વિચારવા અને તે દ્વારા ચિત્તનો પ્રસાદ પ્રાપ્ત કરવાનું સહભાગ્ય સાંપડે છે. એટલા માટે પારકાનાં દુઃખોના પ્રકારો વિચારવા અને તેના પ્રતિકારો (દુઃખ દૂર કરવાના ઉપાયો) વિચારવા એ યોગ્ય પ્રગતિમાં મનને સ્થિર કરવાને અંગે અતિ અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. દુઃખના પ્રકારો આ સંસારમાં એટલા બધા છે કે એને સર્વાંગે તો શું પણ એના એક વિભાગના નાના અંશને પણ પૂરતો ન્યાય આપી શકાય નહિ. એટલા માટે દુઃખના પ્રસંગો પર સામાન્ય અવલોકન કરી લેખક મહાત્મા તેના ઉપર વિચારણા કરે છે અને બાકીની હકીકત વાચકની બુદ્ધિ પર છોડે છે.

આ દુઃખપરંપરાની વિચારણામાં પ્રતિકારના પ્રસંગો આવી

એ અને પ્રત્યેક પ્રસંગમાં દયા એના ઉત્કૃષ્ટ આધારમાં જડાર
ખાવશે. આટલો સામાન્ય ઉપોદ્ધાત કરી આપજો એ પ્રસંગો
મને પ્રતિકારના માર્ગો વિચારી જઈએ.

બાદ્ય ક્રિયાઓ પર કાંઈ ખાસ આધાર નથી. આપજો જોશું
કે કે બાદ્ય દૃષ્ટિએ સમાન ક્રિયા કરનારના કર્મબંધમાં ઘણો તફા-
વત પડે છે. તે ક્રિયા કરતી વખતે મનની પ્રવૃત્તિ કેવા પ્રકારની
વર્તે છે તે પર કર્મબંધનો આધાર રહે છે. એક ટેંગલ પર
બેસી વાતો કરનારમાંથી એક તીવ્ર કિલ્લેટ કર્મબંધન કરે અને
બીજો કર્મની નિર્જરા કરે એ જનવાજોગ છે. માનસિક દ્વંદ્વન-
ચલન પર કર્મબંધનો ઘણો આધાર છે.

એ મનને સ્થિરતા પ્રાપ્ત થાય, એને જ્યાં ત્યાં રખ-
ડતું બંધ કરાય અને એ ખૂબ પ્રસાદ પામે એ મુખ્ય કર્તવ્ય
છે. મનને કબજામાં રાખવું એ રાજયોગ છે અને ‘મન
સાધ્યું તેણે સધણું સાધ્યું’ એ યોગી આનંદધનજીતું વચન
નિઃશંક સત્ય છે. નીચેના પ્રસંગો વિચારો. એ જ્યાં હોય ત્યાં
મનની સ્થિરતા સંભવે ખરી ?

આ પ્રાણીને સુર્વથી પ્રથમ તો ખાવાની વસ્તુઓ મેળવવાની
વાછા પારવશ્યની હોય છે. એ ગરીબ હોય તો અનાજ, શાખ,
ધી, વિગેરે ક્યાંથી લાવવા ? તેની પીડા તેને હોય, ધનવાન હોય
તો આજે કેટલાં શાખ કરવાં ? તેની ખટપટ, પરિચયવાળો હોય
તો આજે મહેમાનોને શું જમાડવું ? તેની ખટપટ, ઉગ્મણીમાં કે
જમણવારમાં કયા કયા શાખોના સંયોગો કરવા ? કેટલી ચટણીઓ
બનાવવી ? રસોઈ કેવી બનાવવી ? ઠામ-વાસણ ક્યાંથી લાવવા ?
વિગેરે અનેક પ્રકારની લોજનને લગતી જોઠવણો કરવાની હોય છે.

જેને હોય છે એ કદી પણ ધરાતો નથી અને ન હોય તે તો ધરાય ન શેનો? આછું હોય તેને 'જઠરપીઢરીદુઃપુરેયં, કરોતિ વિડમ્વનામ્' આ પેટરૂપ ખાડો કદી પૂરાતો નથી અને વિડંબના કર્યા કરે છે. જેને બહુ હોય તેને અપચો, બાંધકોશ અને અતિસારની ગુંચવણ થયા કરે છે. વાત એ છે કે, એક અથવા બીજા આકારમાં પ્રાણી ખાવાની બાબતમાં ઘડભાંગ કર્યા ન કરે છે અને તેને માટે વિહ્વળ રહ્યા કરે છે. એટલી જ ગુંચવણ 'પાન'ની આવે છે. પાન એટલે પીણું. ઉનાળામાં ઠંડા પાન રાખવા, શિયાળામાં સહજ ગરમ રાખવું અને નવા યુગમાં કલ્પોત્તમ દ્વિરો વિગેરે અનેક પ્રકારની પીણાની અનેક વિવિધતાએ આલ્યા ન કરે છે. આમાં ભાંગ, દુધિયું, દૂધ, સોડાલેમન વિગે ઠંડા પીણાનો સમાવેશ થઈ જાય છે. સર્વથી પ્રથમ ખાવાપીવાની વસ્તુઓની વાંછાથી ચિત્તમાં ઉદ્વેગ થાય છે. આ સ્થિતિ માંથી સંન્યાસી સાધુઓ પણ ભાગ્યેજ મુક્ત રહે છે. મુક્ત હોય તે જરૂર વંદ છે.

પછી કપડાંની ખટપટ, તે ખરીદવાની વ્યથતા અને ફેશનની તપાસણીમાં વ્યથતા ખૂબ થાય છે. સ્ત્રીઓને તો આ વ્યથતાનો પાર નથી. ખલાઉતના આકાર, બોડિસના પ્રકાર અને પીન લગાવવાની પીડામાં તથા બાલની ટાપટીપમાં વ્યથતાનો પાર નથી. આમાં ન હોય તેને અને હોય તેને પણ અગવડો અને ચિત્તની અસ્થિરતા કેટલી થાય છે તે અવલોકન કરવા જેવું છે.

ત્યારપછી ઘરનું ઘર કરવું, તેના ખલાનો (નકશાઓ) તૈયાર કરાવવા અને ચણતરની સેંકડો સામગ્રીઓ તથા કડિયા સુતાર સાથેની માથાકૂટ અને ઘર બાંધાવ્યા પછી પણ તેનાં

રંગ શોભા અને બગીચાની બાબતો તથા ગૃહોપસ્કરની ખરીદી અને ગોઠવણુ ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારની વ્યયતા ઉત્પન્ન કરે છે.

ત્યારપછી એનું મન ઘરેણું ઘડાવવા-તૈયાર કરવા તરફ જાય છે. ઝવેરાત અને સોના-રૂપાના હાગીનાઓ મનુષ્યને સમય રોકે છે. અને છતાં સાંપડેલ ચીજની કિંમત બહુ થોડા દિવસ જ ટકે છે એ બાજીતી વાત છે. આં સર્વ બાબતો પ્રાણીને આખો વખત ઊલો ને ઊલો જ રાખે છે. એને ઊંઘમાં પણ શાંતિ વળતી નથી.

આ ઉપરાંત પરણવાની ખટપટ ઓછી નથી. નવયુગમાં તો વગી તે નવા આકારો ધારણ કરતી જાય છે. ઊગતી વય, પૂર્વપશ્ચિમની ભાવનાનું સંઘર્ષણ અને આખી વિવાહપદ્ધતિને નવયુગ સાથે એકરૂપ થતાં બહુ સમય લાગે તેમ જણાય છે. પોતાનાં કે પોતાનાં જે હોય તેનાં લગ્નનો પ્રશ્ન ચિત્તને ખૂબ વ્યથા કરે છે. પરણેલાને સુખ નથી અને વાંદા(કુંવારા)નાં માનસિક દુઃખોનો પણ પાર નથી.

લગ્ન પછી ઊંઠરાં ધાય એટલે એને ઉછેરવાની, કેળવવાની, વ્યવહારમાં ભેડવાની ખટપટ રહ્યા જ કરે છે. આને લીધે ચિત્તની સ્થિરતા પ્રાપ્ત થતી નથી.

સર્વથી વધારે તો પાંચે ઇંદ્રિયના વિષયો ખૂબ જોર કરે છે. એ જ્યાં ત્યાં પ્રાણીને આધ્યાં મરાવે છે. એને કેાઈ પ્રકારના લોગથી તુમિ થતી નથી અને એક ઇંચા સદૃશ પૂરી યાય ત્યા ખીંચી લાગે છે એને રાતરાગણી સામગ્રીવાનો ઇંચાઓ, નાટક, સિનેમા જોવાના શોખો, સંગીતને સ્વાયત્ત કરવાની ભાવનાઓ, સો

લોગવવાની અલિલાપાઓ એવી તો વળગેલી હોય છે કે એને એકે કાર્યમાં સ્થિરતા થતી નથી અને મન આખો વખત આકુળવ્યાકુળ રહ્યા કરે છે.

આમાં ચિત્તની એકાગ્રતા ક્યાં થાય ? પ્રાણી પોતાને હાથે સંયોગો જિલા કરે છે અને પછી એનાથી જ મુંઝાય છે. એમાં હોય તેને સંતોષ નથી અને ન હોય તેને તો દુઃખનો પાર નથી.

આવા પ્રકારની પરિસ્થિતિમાં શાંતિનો સવાલ ક્યાં થાય ? કેમ મળે ? કેવી રીતે મળે ? મનઃપ્રસાદ-ચિત્તસ્થૈર્ય કેમ થાય ?

આવા સંયોગોમાં પડેલા, સ્વયં દુઃખને જિભું કરી તેનાથી હેરાન થનારા પ્રાણીના સંયોગો પર કરુણાભાવ ન આવે તો ખીભું શું થાય ? ખૂણ વિચારવા જેવી આખી પરિસ્થિતિ છે. ચારે તરફ દાવાનળ સળગી રહ્યો છે, ભયંકર ઉકળાટ છે, હાથે જિભો કરેલો ત્રાસ છે અને ગુંચવણનું ચક્કર દેખાય છે. અનંત દયાવાન પ્રભુ કે યોગીને એ જોઈ હૃદયમાં શું ભાવ ઉત્પન્ન થતો હશે ? તેનો ખ્યાલ કરવા જેવું છે.

સ્ત્ર. ૨. કરુણાના પ્રસંગોનો આ દુનિયામાં પાર નથી. અલિલાપાઓની વિવિધતા મનને સ્થિરતા આવવા દેતી નથી એ વાત ઉપર જોઈ. હવે વૈભવની પ્રાપ્તિ, રક્ષણ અને નાશને અંગે કેવી કરુણાસ્પદ સ્થિતિ પ્રાણી ઉત્પન્ન કરે છે તે વિચારીએ.

આ પ્રાણી વ્યાપાર કરે, સાચાં ખોટાં કરે, પરદેશ જાય, ઉત્તર કરે, ખાવાપીવાનું વિસરે, પોતાના સિદ્ધાન્તો કે ધર્મના આદેશોને લાત મારે, ન જોલાવવા યોગ્યની ખુશામત કરે, મહા-આરંભવાળા કર્મદાનના વ્યાપાર આચરે, અપ્રમાણિકપણું કરે,

ધ્યાનમાં લેવાનાં કારણે તેમ જ આંતરિક કારણો દ્વારા કારણ અને અણકારણ વચ્ચેનાં સંબંધો કહે. પણ એને એમાં કદી સંતોષ તો થતો જ નથી, એ સર્વ ધન, શ્રદ્ધા, અલંકારને પોતાનાં માની બેસે, એને સ્થાયી માની બેસે. એ ધરનાં ઘર ધારણ્યંદ્રિયાકરે પોતાના જ છે એમ માને. એ ખરીદીના હસ્તાવેજમાં આકાશથી પાનાળ મુખીના કાંઈ પોતાના જ લખાવે અને અપાટ વેચાણ કરી દે. આ સર્વની અંદર એને 'ધ્રુવતા' સ્થાયિત્વનો ખ્યાલ થાય છે. એ મારું છે એવો જ એને ખ્યાલ હોય છે, અને એનો પાટોથી એક ઈશ જમ્યા હોવાનો એ જાણીતો થઈ જાય છે.

પછી એ અનેક પ્રકારના મનમુગ્ધા કરે છે. ઉપકારના લગ્ન આવાં કરાવું અને અમુક અમુકને આમ નોતરવું વિગેરે વિગેરે. આવા શ્રેષ્ઠચરિત્રીના વિચારો ચાલતા હોય છે અને મનમાં તરંગો થતાં હોય છે ત્યાં કોઈ દુરમન આવી ફટકો મારે, અથવા કોઈ અસાધ્ય વ્યાધિ (રોગ, સંઘર્ષણી વિગેરે) થાય અથવા ન્યુમોનીઆ કે ટાઇફોઇડ જેવો વિપત્તિ જ્વર લાગી જાય અથવા કોઈ ભયનો પ્રસંગ આવે અથવા તો જન્મરાજી આર્યાત્મ આહવાન કરે એટલે સર્વ મનની મનમાં રહી જાય છે અને એકઠો કરેલો વૈભવ, વસાવેલ સામગ્રી, તૈયાર કરેલ ધરણી અને પોતાનો માનેલી સર્વ ચીજો અને સર્વ સંબંધી-ઓને અહીં મૂકી એકલા ચાલ્યા જવું પડે છે અથવા નુકશાનીમાં આવી પડવાથી પોતાની વસ્તુઓ પારકાના હાથમાં જતી અથવા લીલામ થતી જોવી પડે છે આમાંનો એક પણ વાત ઉપજાવી કાઢેલ નથી. લગભગ દરેકજનના અનુભવનો આ વિષય છે અને પ્રત્યેકને એક અથવા બીજા આકારમાં જરૂર બને છે. મકાન

અને માત્ર પર ટાંચી લાગે અને વાત નિર્ગેરે વેચાય એ સર્વ હૃદયદ્રાવી પ્રસંગો આમાં આવી જાય છે.

આવા પ્રસંગો પ્રાપ્ત થયે પ્રાણીની ધારણાઓ ધ્રુવ મળે છે, ગળુતરી ઊંધી પડે છે અને ન ધારેલું જાની આવી રહેલું સુષ્ટિનું આણું ચક્ર ફેરવી નાખે છે, એ આપણે મહાન વિષય પછી તો એટલું અનુભવ્યું છે કે એ પર ઉદ્દેશ કરવાની જરૂર ભાગ્યે જ હોય.

આમાં વિચારવાની વાત અંદરથી કરુણા ઉત્પન્ન કરે તેવી છે. એક જાલુએ પ્રાણીના વૈભવ મેળવવાના વલણાને વિચારે, બીજી જાલુએ તેમાં નિષ્ક્રમ જનારાના ટકાઓ વિચારે, પછી જેને મળી જાય તેના મનની સ્થિતિ વિચારે, પછી મળેલ વૈભવને કેમ જાળવી રાખવો એની ચિંતાઓ વિચારે અને છેવટે એ વૈભવ જાય અથવા છોડવો પડે ત્યારે થતી દુઃખમય સ્થિતિ વિચારે.

એ સર્વથી જરા પર ઘઈ, સામાન્ય દુન્યવી ખ્યાલોથી જરા ઊંચા આવી, થોડા વખત માટે પણ એનાથી પોતાની જાતને અલગ રાખી ચિંતવી જોશે તો એ વૈભવની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને રક્ષણમાં પડેલા પ્રાણીઓ જાણે કેદ કરી ઊંધું માથું રાખીને મર્યા જ રહેતા હોય એમ જરૂર લાગશે. એ સ્થિતિથી એમની સર્વ કાર્યપ્રવૃત્તિ તરફ તમને કરુણા આવશે, તમને એના ઉભગરા, દોડાદોડ અને પરસેવા તરફ ગ્લાનિ થશે અને અંતે એના સંબંધના ફરજિયાત છૂટકારા અથવા છોડવવાના પરિણામ તરફ તમને અંતરથી દયા આવશે. આવો કરુણાલાવ ધાય અને એનો પ્રતિકાર કરવાનો વિચાર થાય તે મહાન છે, સચ્ચ છે, દિવ્ય છે અને સંગ્રહવા યોગ્ય છે.

ઉપર વર્ણવ્યા તે ઉપરાંત જીવ અનેક પ્રસંગો દુનિયામાં પ્રાપ્ત થાય છે, પણ આ પ્રાણીમાં વાતનાના સંસ્કાર એવા જાનેડા હોય છે કે જે તે વસ્તુઓને ધરજાર સાથે મગજમાં જાંપે છે અને જે વસ્તુઓ કોઈક દિવસ પણ છોડવી પડ્યો એમ માનતો જ નથી અને કોઈ તેવું સૂચવે તો તેને અપશુકન મળે છે. આ સર્વ કલ્પના ઉત્પન્ન કરે તેવી સ્થિતિ છે. આ વિચારના એ કલ્પનાનાનું મૂળ છે, એના પ્રતિજ્ઞાના પ્રસંગો વિચારવા એ સાધ્ય છે.

૪. ૩. વ્યાકુળતાના નીચેના પ્રસંગો વિચારો:—

દેવતાકે તે અન્યની સાથે સ્પર્ધા કરવામાં જ વ્યથા રહ્યા કરે છે. એને જીવનની નજરમાં પોતાના હરિદ્ધ કરતાં આરાં દેખાવું છે. અંદર વસ્તુ કે આવડત છે કે નહિ એવું એને કામ નથી. એને તો માત્ર હરિદ્ધાર્થ કરવો છે. જ્ઞાતિઓના પટેલો, શેડીઆઓ અને બ્યાપારીઓની અંદર અંદરની સ્પર્ધા ભેદ હોય તો વ્યાકુળતાનો ખરો ખ્યાલ આવે. જ્ઞાતિમાં કોઈ સારો થયો હોય તો તેને કેમ બેસાડી દેવો અથવા કાંઈ નહિ તો તેની ખોટી વાતો કરવી એ જીવનમત્ર નાના શહેરો અને ગામડામાં ખાસ બેવામાં આવશે.

સ્પર્ધા કરતાં પણ મત્સર વધારે આકરો હોય છે. પરનો ઉત્કર્ષ સહન ન થાય એટલે ક્રોધથી જાગી જાય છે અને પછી વાતો કરે તો થોડીક વાત સહજ સમજાય તેવી અને જાડીની દલીલમાં રોષે કોપેન ધૂરવેલ જ્યાં અટકે ત્યાં ક્રોધ કરીને દલીલો પૂરી પાડવી. આ માત્સર્યથી વ્યાકુળતા હ્રદ જહારની સાય છે.

પેસા, સ્ત્રી, ગોધન, વાડી, ખેતર અથવા ગામગરાસને અંગે

પ્રાણીઓ મોટા જંગ માંડી બેસે છે. ધનની ખરી લડાઈઓ તો કોરટોમાં બેવા જેવી થાય છે. સ્ત્રીની ખાતર ખૂનો થાય છે અને ફાંસીને લાકડે લટકવું પડે છે. જમીન, ઘર, વાડી, ખગીચા, ગામ-ગરાસના કલ્યાણમાં પ્રાણી ખુવાર થઈ જાય છે. અસલના વખતમાં મોરચા મંડાતા હતા અને લોહીની નદીઓ ચાલતી હતી ત્યારે અત્યારે કોરટ, પોલિસ અને વડીલની સહાય લઈ યુદ્ધની ઇચ્છા પૂરી કરવામાં આવે છે. જરૂર, જમીન અને જોરુના કલહોના સંબંધમાં અગાઉ ખૂબ વિવેચનો થયા છે. અહીં વિચારવાની વાત એ છે કે એવા ઝગડામાં પડે એને અંદરની માનસિક અસ્થિરતા એટલી બધી થાય છે કે એ નિરાતે જંપી શકતો નથી અને પાટીઆં ગોઠવવામાં અને પુરાવા તૈયાર કરવામાં વ્યાકુળતાને પાર રહેતો નથી. આવા ઝગડામાં પડેલાને મનઃપ્રસાદ શું થાય? એને આત્મા-રામ સાથે વાતો કરવાનો વખત પણ ક્યારે આવે?

લોહને વશ પડેલા પ્રાણીઓનો અવતાર તો ખરેખર ધ્યાન જેવો થઈ જાય છે. અહીંથી પૈસા મેળવું કે ત્યાં માથું મારું કે આમ કરી નાખું કે તેમ કરી નાખું-આવા આવા વિચારો તેને આવ્યા જ કરે છે. પછી એ દૂર દેશમાં જાય છે, સદા જેલે છે, જુગાર રમે છે, અપમાનો સહે છે અને ન કરવાનાં અનેક કૃત્યો કરે છે. એના જીવનમાં શાંતિ, ધૈર્ય કે નિરાંતને સ્થાન નથી. આપત્તિ આવે ત્યારે તે જરા પાછો પડે છે પણ ‘હાર્યો જુગારી ખમણું રમે’ તેમ એ પડતો જાય છે, ઉડતો જાય છે અને માત્ર ડગલા આગળ ભરે તો પાંચ ડગલા પાછો પડે છે. આમ થયેલે ચઢેલા એની વ્યાકુળતાને પાર રહેતો નથી.

૨૫માં, મત્સર, ક્રોધ અને હોળના આ તો ઘોરાં ચિન્હો બનાવ્યાં છે, પણ એ પ્રત્યેકમાં એને આપત્તિ, અગ્રામણ અને રખડપાટો જ મળે છે; છતાં દુનિયા અત્યારે બલે વ્યાકુળતાને વાયરે ચઢી ગઈ હોય એમ દેખાય છે.

ચારે તરફ નવોવિદ્યાર્થીનાં કાળાં ગાંઠો દેખાય ત્યાં અમે તે શું કરીએ ? અને શું બોલીએ ? કેવા મોટા ઉપાય બતાવીએ અને કેવો ઉપદેશ આપીએ ? બલે આખી દુનિયા મોહની મહિરા પીને પેટી થઈ જાંડાની માફક ઠેકાણાં વચરનાં વર્તન કરી રહી હોય એમ દેખાય છે. લેખક મદદાત્મા કહે છે કે—અમને ઘણો વિચાર થાય છે અને દુનિયાની આ વિચિત્ર ચર્ચા લેઈ એના ગાંડપણને અંગે ત્રાસ થાય છે. તમે આ ત્રાસો સમજો અને એમાં રસ લઈ ચૂકી પડ્યા છો તેને બદલે એ ત્રાસ છે એટલું સમજો.

કરુણા ભાવનાવાળો વિચારો કરી વધારે વધારે અવલોકન કરતો જાય છે એમ એને વિશેષ કરુણાના પ્રસંગો સાંપડે છે. એ દુનિયામાં પીડા, ઉદ્વેગ, શુંચવણ, ખોટી હોંસાતુંસી અને દુઃખ, દારિદ્ર્ય, ઇંજ, દમન અને ઝગડાઓ જ દેખે છે; અને શું કરવું અને શું બોલવું ? તેને માટે પણ એને વિચાર થઈ પડે છે. જૂલદયાભાવિત આત્માને આ અવલોકનને અંગે ખૂબ કરુણા પ્રગટે છે અને તે અદુર્નિશ વધતી જાય છે. એ ચારે તરફ અસ્થિરતા અને વ્યાકુળતા ભેધ દુનિયાની દૃઢી નજર માટે મનમાં દ્રવે છે, શુંચવાય છે અને અંતરથી માનસિક દુઃખ વેદે છે. જ્યાં જુએ ત્યાં એને કરુણાનાં પ્રસંગો દેખાય છે.

ભાય છે. ધનપ્રાપ્તિમાં પણ લાજ મળે ત્યારે દશ લાજની ઇચ્છા થાય છે. એક વાર કોઈ પણ મનોવિકારને માર્ગ આપ્યો એટલે પછી અંદર ને અંદર ઉતરવાનું જ થાય છે. ડુંગર ચઢવું દોઢાડું છે, ઉતરવા વાર, લાગતી નથી. આ પ્રસંગો વિચારવા યોગ્ય છે.

શું આ જીવનનો ઉદ્દેશ નીચે ઉતરવાનો છે? અહીં આવીને કાંઈ કમાઈ જવું છે કે હોય તે પુણ્ય પણ શુભાવધી છે? આ પ્રપાત અને વધારે પ્રપાતનો વિચાર કરતાં ખેડ થાય તેમ છે.

ક. ૫. કર્ણના પ્રસંગોનો ક્યાં પાર આવે તેમ છે? બુદ્ધિચક્તિ પ્રાપ્ત થઈ હોય તો પ્રાણી કંપનાઓ લગાવે છે. એને પરભવ સમજતો નથી, આત્મા છે કે નહિ? એની ખાતરી થતી નથી, મોક્ષની વાત એને સમજતી પણ નથી અને પછી મતિકંપનામાં આવે તંવા ખુલાસા હાંકે રાખે છે. એને વૈભવ અને ગરીબાઈમાં કેવળ અકસ્માતના પરિણામો લાગે છે, એને શુભ અશુભ વર્તનના લાભો અહીંથી આગળ જતા દેખાતા નથી અને એને આખા વિશ્વનો કોયડો ઊકેલવામાં અવ્યવસ્થા અને અન્યાય સિવાય કાંઈ બીજું દેખાતું નથી. એને નાસ્તિકવાદ કે જડવાદમાં કાંઈ વિચિત્રતા લાસતી નથી. એ તો સંસારમાં ખાઓ, પીઓ અને આનંદ કરો એમાં જ સાર્યકતા સમજે છે અને તેનું આખું જીવન સાધ્ય કે હેતુ વચરતું બની ભાય છે.

અહીં જડવાદમાં ક્યાં ભૂલ થાય છે અને તેમની માન્યતા કેટલી અવ્યવસ્થિત છે? એ સર્ચામાં ઉતરવાનું નથી. વાત એ છે કે, જડવાદના વમજમા પડી જઈ પ્રાણી પોતાના આખો વિકાસ અટકાવી દે છે. આખી સંસારચક્રના આ કાર્ય કરી રહેલા નિયમોનું તેને કશું જાન હોતું નથી અને કોઈ સંતો-

પકારક વિવરણ કરે તે તેને સમજવું નથી. પછી એ પોતાના નાના મગજમાંથી વિચિત્ર કલ્પનાઓ કાઢે છે અને એ રીતે પોતાનો સાધેલો વિકાસ પણ ગુમાવી બેસે છે.

આવા પ્રાણીઓ પછી રાગ, દ્વેષ અથવા વિકારના અવ્યવસ્થિત ધોરણો રજૂ કરે છે. જ્યાં ન નજર પહોંચે ત્યાં 'અજ્ઞાત અને અજ્ઞેય' નું તત્ત્વ મૂકે છે અને અંધપરંપરા ચલાવે છે. કોઈ વાત સમજવી નહિ અને સહાનુભૂતિથી કોઈના વિચારોને સાંભળવા નહિ, અભ્યાસ કે પરિશીલનને નિર્બળતા માનવી એ અલ્પજ્ઞાનના પ્રગંડ આવિર્ભાવો છે.

આવી રીતે પ્રમાદ(અજ્ઞાન)ના ભોગ થઈ પ્રાણીઓ ક્યાંના ક્યાં ફેંકાઈ જાય છે ? કોઈ નિગોદમાં, કોઈ નરકમાં, કોઈ તિર્યંચમાં રળડી પડે છે અને જે બુદ્ધિશક્તિ એને મદદગાર થવી જોઈએ તે ન થતાં તેના દુરૂપયોગથી એ નીચે ઉતરી જાય છે. પછી તો એને અશુભ ગતિઓમાં મૂંગે મોઢે અનેક દુઃખો ખમવા પડે છે.

આમાં દુઃખનો વિષય એ છે કે પ્રાણી બુદ્ધિનો ઉપયોગ પ્રગતિ માટે કરવાને બદલે ઊલટો પાછો પડવામાં કરે છે. જવાબદારીને સ્થાને હોય તેના એક ઉત્સૂત્ર વાક્યમાં અનંત સંસાર વધી જાય છે. મરીચિના ભવમાં 'અહીં પણ ધર્મ છે અને ત્યાં પણ ધર્મ છે' એટલા મિશ્ર વાક્ય ખાતર ભગવાન મહાવીરના જીવને લગભગ એક કરોડને એક કરોડે ગુણીએ તેની જે સંખ્યા આવે તેટલા સાગરોપમ મુધી સંસાર-પરિભ્રમણ કરવું પડ્યું. આ વાતમાં અતિશયોક્તિ નથી. ઉપદેશક કે જવાબદારના સ્થાનની મહત્તાનું એમાં ચિત્ર છે. આવા ભણેલા-

ગણેશ પ્રાણીઓ પાછા પડી જઈ સંસ્કારમાં રજા પડે એ દુઃખનો વિષય છે.

જ. ૬. એક વધારે દુઃખીનું ચિત્ર દર્શાવે પડી શકે. ૫૨ આવી જઈએ. કેટલાક પ્રાણીઓ એના પોતાના દિવસો ઉપરથી સાંભળતા નથી. એને સર્વજ્ઞ, સદાચિત્ અને ઉચ્ચ માનવી સિદ્ધા આપવામાં આવે તો તે સાંભળવાની એને કુરચ દેવાની નથી. એવા પ્રાણીઓ દિવસો પાતળે નિર્માણ, જરીપુરાણ જમાનાના અવશેષો અને સદેશ મગજના જાણે છે અને મોજ-મજામાં ગુલનાન ખની રહે છે. કેટલાક પ્રાણીઓને ધર્મ 'દંખ' લાગે છે. જાણે ધર્મ ખૂલખૂલમાં પણ પોતાને લાગી ન જાય એવા જગમાં એ રહ્યા કરે છે અને ધર્મપરા-સુખ રહેવામાં સમજાણી મર્યાદા ગાને છે. એને વિકાસક્રમમાં ધર્મનું સ્થાન શું છે? તે વિચારવાનો અવકાશ નથી. એ ધર્મના વાળ-ઝગડા અને બાધા દેખાવો તરફ દૃષ્ટિ રાખી, ધર્મથી દિલને કે અન્ય દેશેને કેટલો ગેરલાભ થયો છે એની વાતો કરે છે; પણ ખરો ધર્મ એ શી વસ્તુ છે? અને થવી જૂલો સુધારવી શક્ય છે તેનો અને કાંઈ પણ સંયોગોમાં સંસ્કૃતિનો અમૂલ્ય વારસો ગુમાવવા યોગ્ય નથી એનો એને ખ્યાલ પણ આવતો નથી.

કેટલાકને તો કોઈ જાતના સ્વનાત્મક વિચાર વગરજ માત્ર સ્વચ્છંદ વર્તન ખાતર ધર્મનું નામ જ ગમતું નથી.

આવા નીતિથી દૂર જાગનારા અને ધર્મના વિચારથી પણ વંચિત રહેતા પ્રાણીઓના જીવનમાં અસાધ્ય અધિકારો કઈ રીતે મટાડવા? ભાવિતાત્મક વિચાર થાય છે કે નીતિના સ્પષ્ટ ખ્યાલ વગરના અને સાધ્ય વગરના જીવનમાં રસ લઈ રહેલા પ્રાણીઓનું શું

મોડે જે કોં વિચાર્યો કર્યો તેવોજો મોડે જે જાણે છે તેવો જો
મહાનિઃ શેષો જો દીપ્તિ આપ્યો ?

આવી રીતે આજી અંજલિમાં કામચોરો, અર્થાત્, વિચારો,
કામ, આશ, અપેક્ષાઓ, અસાધ્યો તેવાં અર્થક્રાંતિ કરીને
હૃદયે જે કર્યો તેના હૃદયમાં અલગના સ્થાને જે જોને પાવ્યો
સ્વતંત્ર મારે અંજલિમાં એવા દેવાનો અર્થ એકદમના આમાના
દેવાય છે. એને સત્-દેવના આધિભોગે ભાગરહુ દેવાય દેવાય
છે અને પરવર પડેલા પ્રાણીના હૃદયને આઈ કરે નથી પરિ-
નિયતિ એનામાં મહાદયાના નિન્નારે જે.

મૂડી એ આ હુમિયાનાં હુમો નિચાડી, લગણું કાળ દઈ
એથી રહેનાં નથી કે આશા પગરનાં આશાને કેસ મૂડી
યાને મૂડી રેનાં નથી. એ આ સર્વે આધિઓ, ઉપાધિઓ ને
શુભયોનો વિચાર કરે છે અને તેમાંથી તેને અસાર કાઢવાના
ઉપાયો શોધે છે.

આ આધિઓનો અભ્યાસ અને આધિના ઉપાયોનું ચિત્ત-
વન એ કરાણા બાવના છે. આ આધિઓનો એક જ ઉપાય
છે અને તે ગેયાષ્ટકમાં સ્વૂ કરવાનો છે.

છ. ૭. આવી રીતે પ્રાણીઓ પારકાનાં હુમોનો વિચાર
કરે અને તેને દૂર કરવાના ઉપાયો વિચારે તે પોતે એવા સકા-
નુભૂતિ અને ભૂતદયાના વિચારોને પરિણામે મનઃપ્રસાદ પામે
છે. એ મનઃપ્રસાદ એ માનસિક સુખ છે.

એ સુખને જે અતિ ઉપયોગી વિશેષણો આપવામાં આવ્યાં
છે. નિર્વિકાર અને લવિધ્યમાં મહાકથ્યાણ કરનાર.

સુખ એટલે પરમાનંદ. આનંદ અહીં યૌગિક, સમજવો. નિર્વિકાર આનંદમાં કોઈ પ્રકારનો ફેરફાર થતો નથી. દુઃખમાં કહીએ તો તે આનંદ સ્થિર અને સ્થાયી થાય છે. વ્યવહારુ આનંદ ક્ષણમાં નાશ પામી જાય છે તેને અને આ આનંદને કોઈ પ્રકારનો સંબંધ નથી. શાશ્વત આનંદ એ અપૂર્વ વસ્તુ છે અને એ ભાવિતાત્માને જ પ્રાપ્ત છે. એ સુખ સર્વિધ કાળમાં મહાકલ્યાણ કરનાર છે. પરમ કલ્યાણ એટલે સાધ્યની સદાને માટે પ્રાપ્તિ. સર્વ પ્રયાસનું સાધ્ય અને પ્રાપ્ત કરવાનું પરમ સ્થાન તે અતિ સુંદર છે.

ભૂતદયા ચિતવનાર, સંસારને એના સાચા સ્વરૂપે નિહાળનાર, માનસવિધાના ધોરણો સમજનાર, વિકાસક્રમની શ્રેણીના પ્રત્યેક સોપાનને સમજનાર અને દુઃખમાં મગ્ન થયેલી પ્રાણી-રાશિને જહાર દાઢવાના ઉપાયો વિચારનાર વિશાળ હૃદયવાળા મહાનુભાવોને આ સર્વ શક્ય છે. એમનો વિશાળ આત્મા ઉચ્ચ ઉડ્ડયન કરે છે, છતાં એ નીચામાં નીચા સ્થાનની પ્રત્યેક કૃતિઓ સમજવા યત્ન કરે છે, તેના ગ્રેસક મૂળ દારણોને સમજે છે અને સર્વને ઘટનું સ્થાન આપી પોતાની ગતિ વધારતો જાય છે.

આ પરદુઃખમુક્તિના ઉપાય શા છે ? તે હવે આપણે નીચે વિચારશું. અત્યાર સુધી આપણે સાંસારિક-ઔદિક ભાવોને અંગે બાંધ અને અભ્યંતરમાં ગુંચવણ ગયેલા પ્રાણીઓનાં ચિત્રો જોયાં અને એ જોવાને કારણે આપણે પણ જાણે એમનાં દુઃખથી મુઝાતા હોઈએ એવી મનોદશા હોઈ કરી. હવે આપણે તેનું અવલોકન પણ કરશું અને ઉપાયોનો વિચાર પણ કરશું.

કારુણ્ય:—

: :

ગેયાષ્ટક પરિચય:—

૧. ઉપર જે ચિત્ર રજૂ કરવામાં આવ્યું છે તે હૃદય-
દ્રાવક છે. જાણે આખો સંસાર અવળે માર્ગે ઉતરી ગયો હોય,
જાણે ઐહિક સુખોમાં અથવા મનોવિકારના વમળમાં વલખાં
મારતો એ અભ્યંતર દુઃખનો વશ પડી ગયો હોય એમ
લાગે છે. કરુણાભરપૂર હૃદયવાળાને આ આખા દૃશ્યના
અવલોકનથી ખૂબ ખેદ થાય છે. એને સ્વપરદ્યાનો ખ્યાલ
ખરાખર હોય છે. એ પોતાની જાતને અન્યના સ્થાનમાં મૂકી
શકે છે અને પરદ્યાના ચિંતનમાં સ્વદ્યા સિદ્ધ થઈ શકે છે
એમ એ સમજે છે. એ વસ્તુના ઉપરઉપરના ખ્યાલોથી
કદી લેવાતો નથી. એ અંતરથી આ સર્વ દેખાવો વિચારી,
અવલોકી આર્દ્ર થાય છે. એના દુઃખના ઉપાયોને શ્રોધનારા
તેને સમુચ્ચય દિલાસો મળે તેવી ગંભીર રચના હવે રજૂ
કરતાં વિનયવિજય મહારાજ ગાય છે:—

‘સજ્જનો ! તમે અંતરના ઉમળકાથી ભગવંતને ભજો.’
આ એક વાક્યમાં પરદુઃખનિવારણનો ઉપાય બતાવે છે. બીજા
પણ ઉપાયો બતાવશે. પ્રથમ આ ચમત્કારિક ઉપાયની વિશિ-
ષ્ટતા જોઈએ.

તમે ભગવંતને ભજો. જો તમારે ઉપરનાં સર્વ દુઃખો,
ઉપાધિઓ અને અગવડો દૂર કરવાં હોય તો તમે ભગવાનને ભજો.

તમે કોણ છો ? તમે સજ્જન છો, સુજન છો, મોક્ષાભિલાષી
છો, મોક્ષ જવા યોગ્ય છો. સજ્જનના નામને યોગ્ય કોણ ગણાય ?

તે તમે બ્રહ્માદિ ભોધ ગ્રંથો આવા સંજ્ઞાન તમે છો. તો ૫મી બ્રહ્માનને બોલો.

એ બ્રહ્માન કેવા છે ? એ સર્વજ્ઞ, સર્વદર્શી, કોઈ જાતના બદલાની આશા વગર પરોપદેશ દેનાર, આત્મા માર્ગ બતાવનાર અને બૂતદયાના ગ્રામર છે. એવા મહાકૃપાળુ પરમાત્માને તમે બોલો.

એ બ્રહ્માન એમણું શરણ કરનારને આશય આપનાર છે અને બદલાની અપેક્ષા કે આશા વગર કરુણારસના બંડાર છે તેમજ અન્યને તેનો લાભ આપનાર છે. એમનો ભાવના ક્ષ્યાદે સર્વ પ્રાણીને કર્મબંધનથી મુક્ત કરવાની યાચ, એમના આત્મદર્શનમાં સમસ્ત જંતુઓનું ફિત આવે ત્યારે એ વિશાળ દૃઢયવાળા મહાત્મા તીર્થંકર થવા યોગ્ય કર્મ બાંધે છે અને એ વિશાળતા તેમનામાં સતત ચાલુ રહે છે. આવા નિષ્કારણ કરુણા કરનાર બ્રહ્માનને તમે બોલો.

એ બ્રહ્માન ઉપર વર્ણવેલા સર્વ દુઃખોમાંથી રક્ષણ કરનાર છે. એમનો ઉપદેશ જ એવા પ્રકારનો હોય છે કે તેઓ દુઃખોમાંથી રસ્તો બતાવે અને પ્રાણીઓનો વિકાસ કરે.

આવા નિષ્કારણ કરુણા કરનાર અને દુઃખમાંથી રક્ષણ કરનાર બ્રહ્માનને કેમ સબ્ધય ? એમનો પાસે ધૂપ-દીપકાદિ કરવામાં આવે તે તો ઉપચાર છે, એથી તો માત્ર આદર્શ સન્મુખતા ધાય છે, બાકી ખરી પૂજના-ખરું બજન તો એમના બતાવેલ અદ્વિસા, સંજ્ઞા અને તપના માર્ગે પ્રવૃત્તિ કરવામાં છે. 'શ્રી જિનપૂજા રે તે નિજ પૂજના રે' એટલે તીર્થંકરની પૂજા

એ વસ્તુતા યોનાતી જ પૂજ્ય છે. જાણે તેમના નિમિત્તે તરિકે ઉપકારક આવ બજાયે. પણ જેવડે તેનાં એ સામન ખરેખરી પૂજ્ય તેા યોગના જનાવેલા માર્ગે જાણી, રાગ-પર વિજય મેળવી, મોક્ષને દાની નાખી, આત્મપ્રગતિ સાધતી છે. તીર્થંકર આદર્શ પૂરે પાડે છે, જાણી એ કોઈ રીતે એ આખી શક્તિ નથી કે મોક્ષને નહીં પણ લાભ આવના ન પરંતુ એમણે જનાવેલા ત્યાગના જાણે માર્ગેનું અને મનોવિકાસ વિજયના અંદરના માર્ગેનું અનુસરણ એ ખરું પૂજન ભજન-પૂજનની પાછળ રહેલો ખરો આશય પણ આ જ

નમને સંસારમાં કરુણા ઉત્પન્ન કરે તેવા પ્રસંગો દેખાયા તેા જ્યાં ઉપાયની જરૂરીયાત લાગે ત્યાં ભગવંતના માર્ગે એ તેમનું ભજન કરે, કરાવે, દુઃખથી પીડાતાને ઉપદેશો રક્ષણ કરનાર નિષ્કારણ દયાસાગરનું શરણ સ્વીકારે.

૨. પરિચયમાં અનેક કરુણાના પ્રસંગો વિચાર્યા. એ એક એક પ્રસંગ જોડાણથી વિચારતાં મન ચક્કર ખાઈ તેવું છે. આ સર્વ જાણનો ખ્યાલ રમનારને આવતો ન પણ અવલોકન કરનાર તો આખી રમતનું વેવલાપણું શકે છે. આવા કરુણાના પ્રસંગોમાં પડેલાને તેમાંથી બચવા સારું નીચેની વાત કહે છે.

લાઈ ! અમને તારી સ્થિતિ જોતાં બહુ ખેદ થાય છે. આમ સાધ્યના ધોરણ વગર રખડ્યા કરે છે તેને બદલે થોડો વખત તારા મનને સ્થિર કર, જરા એને જ્યાં લટકતું અટકાવ. તને જે દુઃખો દેખાય છે અથવા થાય તે સર્વ મનની અસ્થિરતાને કારણે છે. મનની સ્થિરતા

જેટલે ખાવાપીવાની અભિલાષાથી માંડીને ઈદ્રિયાઓની અભિ-
લાષાઓ સુધીથી થતા દુઃખોનું નિવારણ થઈ જશે, વૈભવની અસ્થિ-
રતા ભવાશ્વસથી-અનાદિ વાસનાથી થઈ છે તે દૂર થઈ જશે
અને સ્પર્ધા, ક્રોધ કે યુદ્ધ અથવા લોભના પ્રસંગોનું રહસ્ય
સમજાઈ જશે અને આખી દુનિયાનો કાયડો ભ્રેકેલાતો જણાશે.
કરુણાના પ્રસંગો ઓછા કરવાનું અને છેવટે દૂર કરવાનું આ
રીતે ચિત્ત-સ્થિરતાથી બનશે.

આવી ચિત્તની સ્થિરતા લાંબો વખત થાય તો તો ધણું
ધણું અનુભવાશે, નહિ જણાયલા સત્યો સાંપડશે; પણ એમ
લાંબો વખત ન બને તો થોડી થોડી વાર પણ ચિત્તસ્થિરતાનો
અનુભવ કરી જુઓ અને એનો લાભ તપાસો.

જ્યાંદે એવી સ્થિરતા કરે ત્યારે જિનાગમના ચક્રોએ વિચાર
કરેલો, કરુણાના પ્રસંગો એવા માટે થોડા ચક્રોની જરૂર છે.
એ વગર તમે જ્યાં ત્યાં અથડાઈ પડ્યો. તપ અને ત્યાગના
શુદ્ધ ધોરણ પર સ્થાયેલ એ આગમો તમને અવલોકન કરવા
માટે સાચા દષ્ટિગિન્દુઓ પૂરા પાડશે.

ઉપરના જેટલી જ અગત્યની બાબત વિકારમય વિચાર-
વાતાવરણને દૂર કરવાની છે. અભ્યવસ્થિત રીતે બતાવેલી માર્ગ-
ચેલ્લીઓ વિકારમય હોય છે, એમાં પરસ્પર વિરોધ હોય છે,
સાધ્યનું લક્ષ્ય તેમાં હોતું નથી અને ઘણી વખત કુચુક્તિઓ,
હેતુભાસો અને ઉપલક્ષીયા મર્મલેહી હોવાનો દાવો કરનાર
મર્મરૂપર્શ વગરના પર્યાલોચનોથી બરપૂર હોઈ તમને જ્યાં ત્યાં
ખેંચી જનાર હોય છે. આવા આશ્ચર્યજનક માર્ગોનો રચનાના
વખતમાં તમે પડી જશો તો તમારું વિચારક્ષેત્ર વિકારમય થઈ

જશે. આવી વિચારપદ્ધતિ અસાર છે, પરમાર્થ સંદિગ્ધ છે અને ગોટાળે ગદાવતાર છે. 'દુનાંવ' એટલે વિગત વિગત ધર્મના સિદ્ધાન્ત. આવા વિધારમય અને અસાર મતોને મૂકી દે.

અહીં મુદ્દો વિત્તને સ્થિર કરી સન્ય માર્ગને સમજાવનાં છે અને અસત્ય મતોને નાશ દેવાનો છે. ત્યાંસુધી પ્રાણી પોતાના ધર્મમંતવ્યોને અનુભવની સરાણે ગદાવી કપાલ નથી કરતા ત્યાંસુધી એને શાંતિ થતી નથી અને શાંતિ વગર ગમે તેટલી વાતો કરવામાં આવે તેમાં કાંઈ વળે તેમ નથી.

અવ્યવસ્થિત ધર્મમાન્યતા છોડી દઈ દર્શનશુદ્ધિ કરો અને વિત્તની સ્થિરતા કરો એટલે તમને કરુણામય પ્રસંગોના પ્રતિ-કારો મળી આવશે.

૩. દર્શનશુદ્ધિના જેટલું જ મહત્ત્વ ગુરુને અંગે પ્રાપ્ત થાય છે. ગુરુ એટલે ધર્મોપદેષ્ટા, ધર્મનો અવ્યાપ્ત કરાવનાર, ધર્મ જતાવનાર. અમુક નજરે દેવ કરતાં પણ ગુરુને મહત્ત્વનું સ્થાન ધટે છે, કારણ કે દેવને ઓળખાવનાર પણ ગુરુ જ છે.

ગુરુની પસંદગીમાં ખૂબ ડહાપણ રાખવાની જરૂર છે. અનેક લાવો પુસ્તકમાં લખાયલા હોતા નથી. કેટલીક ચાવીઓ દ્વારા ગુરુ પદ્ધતિસર જ્ઞાન આપી શકે છે. સાંપ્રદાયિક જ્ઞાન ગુરુ વગર પ્રાપ્ત થઈ શકતું નથી. સર્વ લાવો લખી શકાય તેમ નથી. ગુરુ વગર જ્ઞાનપ્રાપ્તિ થવી દુર્લભ છે પણ કષાયવાળા અથવા મનોવિકારને વશ થનારા ગુરુ મળી જાય તો માર્ગને વિષમ કરી દે છે. ખૂબ વિચક્ષણતા વાપરી ગુરુની પસંદગી કરવી જોઈએ.

જે ગુરુ પોતે જ સ્વપરહિત સમજતા ન હોય, સત્યા-

સત્યના જ્ઞાન વગરના હોય, હીર્ષદ્વેષ ન હોય, વ્યવહાર-નિશ્ચયનો સમન્વય કરવાના બુદ્ધિકૌશલ્ય વગરના હોય, દુઃકામાં જે અવિવેકી હોય તેવા ગુરુને દૂરથી તણ દેવા એવા ગુરુ સામાન્ય બુદ્ધિવાળા અભ્યાસીને આટલે રસ્તે ચલાવી દે છે.

વસ્તુસ્વભાવના પૂર્ણ જ્ઞાન વગરના, દેશ-કાળના પરિવર્તનોને ન સમજનાર, સંસારના ભાવોમાં આસક્ત, ધન કે સ્ત્રીના મોહમાં મુંઝાઈ ગયેલા અને સામાન્ય જનોની સપાટી પર રહેલા ગુરુને તણ દેવા. આમાં હીક્ષિત અહીક્ષિતનો સવાલ નથી. ગુરુની પદ્મદગીમાં તેમનું આંતર મનોરાજ્ય કેટલું ખીલેલું છે અને એ દ્વેષ છે કે નહિ ? એ મુખ્યત્વે કરીને તપાસવાનું રહે છે. દ્વેષ હોય તેને સ્વીકારવા. અવિવેકી ગુરુ હોય તો પોતે રખડે છે અને આશ્રિતને પણ રખડાવી દે છે.

સદ્ગુરુમાં મુખ્યત્વે કરીને ત્યાગ પ્રથમ તપાસવો. એની સંસારબુદ્ધિ વિચારવી. એનાં મનોરાજ્યના ઉકુચનો કેટલે મુઠ્ઠી પહોંચે છે તે જરાબર જોવું એનામાં નયને પ્રમાણજ્ઞાનનું પૃથક્કરણ અને સંગ્રહણ કેટલું જામ્યું છે તે તપાસવું. સદ્ગુરુ ખરા ત્યાગી હોય, સામાન્ય જનમવાહથી જૂળ આગળ વધેલા હોય, જૂલકાળના તેમજ લવિષ્યકાળના લોડાણમાં નજર પહોંચાડનાર હોય અને ગીતાર્થ હોય.

આવા સદ્ગુરુ પાસેથી એક વચન પણ જરાબર લક્ષ્ય-પૂર્વક ઝીંટવું હોય તો તે પરમાનંદ પ્રાપ્ત કરાવે છે. એવા વ્યુત્પન્ન મહાપુરુષના પ્રત્યેક વચનમાં ઉદ્ધાસ ભરેલો હોય છે. એને સાંભળવાથી કાન પવિત્ર થાય છે, વિચારવાથી મનમાં આનંદ થાય છે અને તે પ્રમાણે વર્તવાથી કાર્યસિદ્ધિ થાય છે.

માર્ગદર્શનની આશા રાખો એ અશક્યમાંથી શક્યની કશ્ચ કરવા જેવું છે. આ સર્વ જામ છે અને કોઈ પ્રકારનું ઇષ્ટ પરિણામ આણવાની અશક્યતા દર્શાવનાર પ્રદેશ છે.

પ્રેરણા માટે તમે પાણી વહોવવાની વાત છોડી દો. વેળુ ખીલવાથી તેલ નહિ નીકળે. પ્રેરણા જેનામાં હોય તે જ પ્રેરણા આપી શકશે. આદર્શ વગરનું, સાધ્ય વગરનું જીવન જાળનાર તમને માર્ગ જતાવે એ અંધારામાં આંટા મારવા બરાબર છે. બે-ચાર સારા શબ્દોમાં વાત કરનાર ઉપર મોહાઈ પડ્યો નહીં, ખરો ત્યાગ અંદર જામ્યો છે કે નહિ? એ તપાસજો અને એ તપાસવામાં તમને સમય લાગે તો તેથી જરા પણ સંકોચ પામશો નહિ.

આ યુગમાં એક બીજી પણ ઉપાધિ વધતી જાય છે. ધર્મને અદ્ય સ્થાન અપાતું જાય છે એ પ્રથમ ફરિયાદ છે, પણ તે ઉપરાંત જે પ્રાણી ત્યાગીઓએ કરેલા નિઃસ્વાર્થ નિર્ણયો સમજવા, જોવા કે જાણવા પ્રયત્ન પણ કરતા નથી અને તેવા પાશ્વ્રાત્ય લેખકોના અભિપ્રાયોને કોઈ જાતની કસોટી વગર સ્વીકારી લેતા જાય છે. આમાં જેવડું નુકસાન છે. આપણો અપૂર્વ વારસો નાશ પામતો જાય છે અને અભ્યવસ્થિત આદર્શોનું નિરર્થક સંમિશ્રણ થાય છે. શુભ જરૂર પૂજ્ય છે, વિશિષ્ટ શિક્ષામૂલો સર્વથા માન્ય છે, એને દેશ કે કાળની અવધિ નથી, પણ વિચાર વગરનું સ્વીકરણ, પ્રાચીનો તરફનો તિરસ્કાર, શાંતિથી આદર્શ સમજવાની અસ્થિરતા અને અનુભવ-અભવાસ કે આવડત વગર અભિપ્રાય બાંધી નાખવાની ઉતાવળને પરિણામે મહત્ત્વ નુકસાન થાય છે.

પદની આ ગાથામાં કુમત શબ્દ વાપર્યો છે તે આવા સર્વ અવ્યવસ્થિત વિચારોને અંગે છે એનો ઉપયોગ ધર્મ અને વ્યવહારની સર્વ જાણતોમાં એક સરખી રીતે થાય તેમ છે. ટૂંકમાં વાત એ છે કે તમારે ઉપાધિઓનો પ્રતિકાર કરવો હોય તો પાણી વલોવવું છોડી દો અને હૃદયનું મંથન કરો. પાણી કયું અને હૃદય કયું ? એ શોધવાની મુશ્કેલી જરૂર છે, પણ એને વટાવે જ છૂટકો છે. એનાથી ગભરાઈ જઈને મંદ થઈ બેસી જવાથી કાંઈ વળે તેમ નથી. મનઃપ્રસાદનું આ અનિવાર્ય પરિણામ પ્રયાસ કરીને સાધવા યોગ્ય છે.

૫. કરુણાના પ્રસંગો દૂર કરવાનો એક સુંદર ઉપાય મનને અસુક પ્રકારનું વલણ આપવાનો છે. આ એક વિશિષ્ટ ઉપાય છે. અન્ય ઉપાયો જાણી સાધનોને અપેક્ષિત છે, પણ આ (વિવક્ષિત) ઉપાય મનને એવા પ્રકારનું કરી દેવાનો છે કે જેથી મનની ગ્લાનિ દૂર થાય. એ ઉપાય ખૂબ વિચારવા યોગ્ય છે. એમાં માનસવિદ્યાનો ઊંડો અભ્યાસ છે.

એનું મહાન સૂત્ર એ છે કે ‘મનના ઉપર ત્યાંસુધી અંકુશ રાખવામાં ન આવે અને તેને તદ્દન વશ કરવામાં ન આવે ત્યાંસુધી તે અનેક પ્રકારના રાગ, સંતાપ, સંદેહ, ભય વિગેરે કરે છે. એજ મન જો આત્મારામમાં રમણ કરનાર થાય અને શંકા રહિત થઈ જાય તો તે સુખોને આપે છે.’

ખડુ સાદી સીધી અને સમન્વય તેવી વાત છે પણ પ્રવૃત્તિ વખતે એટલી સહેલી નથી. પ્રાણીને સુખ-દુઃખ લાગે છે કે સંતાપ ચિંતા થાય છે એ સર્વ મનનું કારણ છે. મનમાં એક વાતને મોટી માની લીધી એટલે એ વિચારપરંપરાને અવ-

કાશ આપે છે. ખાસ કરીને પૂર્વવાસનાને લઈને મનનો સ્વભાવ ઇદ્રિયના વિષયોમાં વલણાં મારવાનો હોય છે અને એ વિષયોના ન મળે એટલે મન મુંઝાય છે તેમજ જીવનને નિઃસાર બનાવી મૂકે છે. આવી સ્થિતિમાં મનને ઇદ્રિયના વિષયોમાંથી ખેંચી લાવવા શક્તિ પ્રાપ્ત થાય અથવા એને અમુક પ્રકારની અશુભ વિચાર-સરણીમાં પડતું અટકાવી શકાય તો સર્વ ઉપાધિઓનો ઉપાય સુગમ છે. અંદુશ રહિત મન સર્વ પ્રકારની વ્યાધિઓ ઉત્પન્ન કરે છે. મનમાં જે કલેશ અને સંતાપો થાય છે તે તેના ઉપરના અંદુશની ગેરહાજરીને લઈને જ થાય છે.

એ જ મન આત્મારામમાં રમણ કરતું હોય, આત્મવાટિકામાં વિહરતું હોય, ઉચ્ચ બ્રાહ્મવાસિત હોય, ભાવનાશીલ હોય, આદર્શવાન હોય તો અકલ્પ્ય સુખ આપે છે. આત્મારામમાં મનને રમણ કરતું રાખવું એ જરા મુશ્કેલ વિષય છે, પણ અભ્યાસથી સાધ્ય છે.

એ ઉપરાંત મનમાં સંદેહ ન રાખવો ઘટે. સંદેહ એટલે શંકા-આશંકા. આમ હશે કે તેમ હશે એવી અવ્યવસ્થિત મનોદશાને પરિણામે અસ્થિરતા ખૂબ રહે છે અને યોગનું બળીતું સૂત્ર છે કે સંશયાત્મા વિનश्यति. દુવિધામાં બને જાય છે, સાધ્ય મળતું નથી અને સામાન્ય કક્ષાનું સ્થાન પણ જાય છે.

એટલા માટે કરુણાના પ્રસંગોની દરકાર જ ન કરે અને ગમે તે સંયોગોમાં મનને સ્થિર રાખી શકે એવી પરિસ્થિતિ નીપજાવવા યોગ્ય છે અને તે જ ખરો 'યોગ' છે. એ કાંઈ યોગીઓ માટે ખાસ રાખી મૂકેલ વિષય નથી, સંસારમાં

પણ સંસ્કૃતમાં 'મહા' કાળમાં જે અને તેની વાંચી કહેવાના પ્રયોગો આવે ત્યારે વિશેષ રાખી રાખી છે.

આત્મારામમાં રમતું નિર્મલ અને પત્નિ આ પ્રમાણે કહેવાના પ્રયોગોનો પ્રતિષ્ઠા કરનાર આકર્ષકની કીલે ગાય છે. વસ્તુના વસ્તુ પોતે કૃતી છે તેના કૃત્તાને મન પર રીતી ગાય કરે છે તે પર તેના શિષ્ટ-અશિષ્ટનો આધાર રહે છે; અને એકને મન જે વસ્તુ વિનિમ્લ કરાયે તે જ વસ્તુ અન્યને ઉદ્દેશ કરાવનાર ગાય છે. મનને એ વાંચાંધમાં કળા કરી લીધું હોય તો આ સર્વ શુંવણોનો નિકાલ થઈ જાય છે.

૬. એક સાથે પ્રતિકારના અનેક ઉપાયો અર્ધી ગાનાં છે. એ ઉપાયોનો અમલ પ્રાણી કરે તો કહેવાના પ્રયોગો આવે જ નહિ એ સુદા પર અર્ધી આવડાન છે.

ત્રણ કાળમાં સત્ય, કોઈ પણ અપવાદ વગરનું મહાન સત્ય, તને અત્ર કહેવામાં આવે છે. આશ્રયોમાં અનેક સ્થાનકે છૂટી છૂટી વાતો કરી હોય તેનું રહસ્ય તને અર્ધી જણાવે છે. 'કરોડો' શ્રેયમાં જે કહ્યું છે તે તને અર્ધા શ્લોકમાં કહી જતાવે છે. આવી રીતે જે રહસ્ય વાર્તા કહેવાળી છે તેવી આ વાત છે.

પ્રથમ તો તારે આશ્રવો, વિક્યાઓ, ગારવો અને કામદેવને છોડી દેવા, તેનો પરિચય બંધ કરવો અથવા જાને તેટલો જોડો કરવો.

'આશ્રવો' ના એંતાળીશ પ્રકાર સાતમી આશ્રવ લાવનાના પરિચયમાં વિસ્તારથી વિચાર્યા છે. પાંચ ઈંદ્રિય, ચાર ક્ષયાય, પાંચ અત્રત, ત્રણ યોગ અને પચવીશ ક્રિયા. (એના વિવેચન માટે બુચો પ્રથમ લાગ આશ્રવલાવના વિવરણ.)

‘વિકથા’ મુખ્યત્વે ચાર પ્રકારની છે. શબ્દ સંબંધી કથા, દેશ સંબંધી કથા, ઓઝો સંબંધી કથા અને સોજન સંબંધી કથા. આ વિકથાથી અર્થ વગરના પાપબંધ થાય છે. સર્વ નકામી, સંબંધ વગરની, લડાઈ કરાવે તેવી, ઉશ્કેરે તેવી, શુંયવે તેવી વાતો વિકથા-ઓમાં આવે છે. પોતાની જાન પૂરી ન કરનારા નકામી વાતોમાં અને સાચા શબ્દોની ફિકર કરવામાં નિર્ધાર દુબળા થાય છે.

‘ગારવો’ શબ્દ, રસ અને તંદુરસ્તીનું (સાંતાનું) અભિમાન. આમાં આસક્તિનું તત્ત્વ વિશેષ હોય છે. વસ્તુ કરતાં તેના ઉપરની લોભપતા જ મહાકર્મબંધ કરાવનાર થાય છે. સંસારમાં રખડાવનાર આ ત્રણે ગારવોને ખાસ ઓળખવા યોગ્ય છે.

‘કામદેવ’ સ્ત્રી સંબંધી રાગ (સ્ત્રીને પુરુષ પરત્વે સમજી લેવું) તે સંબંધી વાચન, સરાગ ચિન્તન અને ચર્ચાઓ. આનો સમાવેશ આશ્રવમાં બરાબર થઈ જાય છે, છતાં કરુણાના પ્રસંગો આશ્રુનાર હોવાથી એની ખાસ વિવેક અહીં છુટી કરવામાં આવી જણાય છે.

આ ચારેને તમે તણ દો, છોડી દો, વળી દો અને સંવર જાવનાના પરિચયમાં વર્ણવેલા સમિતિ, શુભિ, પરિપક્વ, ધર્મો, જાવનાઓ અને ચારિત્રોની સાથે મિત્રતા કરો. એના પછી પ્રકાર પર વિસ્તારથી વિવેચન થઈ ગયું છે (શુંઓ પ્ર. ભાગ સંવરજાવના વિવરણ).

આ આશ્રવને ત્યાગવાની અને સંવરને આદરવાની વાત અહીં ફરી વાર જણાવવાનો ખાસ હેતુ છે. આ પ્રાણી સંસારમાં એટલો ઊંડો ઉતરી ગયો છે કે એને આશ્રવો સાથે અનાદિ કાળથી ઘર જેવો સંબંધ થઈ ગયો છે. આ સંબંધ દૂર કરવો વિકટ છે. એટલી જ મુશીબત સંવર સાથે સંબંધ કરા-

વવાની છે. એની વાસના ખૂબ ઊંડી ઉતરી ગયેલ હોવાને કારણે એને આશ્રયો ખૂબ ગમે છે. શાસ્ત્રકાર કહે છે કે 'જેમ લગ્ન-સંબંધને આર્યસંસ્કૃતિમાં પવિત્ર માનવામાં આવે છે, જેની સાથે સસપદી થઈ તેની સાથે આજીવન સંબંધ રહે છે, તેવો 'સાસ-પદીન' સંબંધ તું સંવર સાથે કર. બાણે તારા આર્યવિધિએ સંવર સાથે લગ્ન થયા છે એમ સમજ.' એ લગ્નમાં છૂટાછેડાને સ્થાન નથી, એ તો જીવન-મરણના સંબંધ થયા. આ વાત ન બૂલાય માટે ખાસ ભાર મૂકીને કરુણાપ્રસંગોના પ્રતિકાર તરીકે ધ્યાન પર લાવવામાં આવી છે.

૭. કરુણાભાવિત-સાહુદય મહાત્મા કહે છે-ભાઈઓ ! ચેતનો! તમે આ સંસારમાં શા સારું અનેક વ્યાધિઓ સહન કરો છો? તમે ભવાટવીમાં બૂલા પડ્યા છો, તમે મોહરાગને ચકરાવે ચડી ગયા છો, તમે રાગને પાલવે વળગી પડ્યા છો, તમે અસ્થિર માનસને આધીન થઈ ગયા છો, તમે કૃતાંતથી કાયર થઈ ગયા છો, તમે આંટા મારીને થાકી ગયા છો, તમે જીવનકલહની ચિંતામાં શુચિવાઈ ગયા છો, તમે આધિ, વ્યાધિ અને ઉપાધિના લોગ થઈ પડ્યા છો, તમે વ્યવસ્થિત નિર્ણયને અભાવે અથડાઈ પછડાઈ રહ્યા છો, તમે સાધ્ય અને હેતુ વગરની પ્રવૃત્તિમાં મથાશુલ થઈ ગયા છો, તમે સ્પર્ધા, ઈર્ષ્યા અને શોકના વાતાવરણમાં ભાન બૂલી ગયા છો, તમે આવા આવા અનેક સ્થૂળ અને માનસિક, સાચા અને કલ્પેલા વ્યાધિઓમાં પડી ગયા છો. આ તદ્દન આચી વાત છે.

આ પત્રકમાં પાના ભરાય તેટલા વ્યાધિઓ લખાય તેમ છે, પણ તેની હવે જરૂર નથી. આ સર્વ શા માટે? તમે

આમ કેમ બૂલા પડી ગયા ? ક્યાં અહીં ગયા ? ક્યાં દોડ્યા
અભો છે ? આ સાક-દોડદોડી કરો છે ? દોડીને ક્યાં
પહોંચ્યો ? તમારી ફાળ કેટલી લંબાયો ? અને છેવટે શું ?
આ તે કાંઈ વાત કરો છે ? તમારી જેવા પ્રાણી આટલાટલા
વ્યાધિઓ મુજે મ્હોડે સદન કરી જાય એ તે કાંઈ અઝાણી
લેવા જેવી વાત છે ?

ત્યારે કરવું શું ? અરે બાપ ! આમ ચિંતા કર્યો કે મુકાયો
એમાં કાંઈ વળાયે નહિ. કાંઈ વ્યાધિને પારખી ચકે એવા ચતુર
વૈદ્યને શોધો. તે વૈદ્યને બો જરાખર નિદાન આપડ્યો તો તમારા
વ્યાધિને પારખી એ તમારી ચિકિત્સા કર્યો. વ્યાધિમાં સમ-
તાયા કરવું એ તમારા જેવાને ઘટે નહિ અને પ્રગતિદંધકને
તો પાલવે પણ નહિ.

વૈદ્યના ધંધામાં સાચા વૈદ્ય હોય તે હવા કરવા પહેલાં વ્યાધિ
શો છે ? તેનો નિર્ણય કરે છે. વૈદ્યની ખરી કિંમત નિદાન કરવામાં
છે. નિદાન જેને આપડે તે ચિકિત્સા તો તુરત કરી ચકે છે.
તું એવા વૈદ્યરાજને શોધી કાઢ કે જે તારા આ કરુણ પ્રસ-
ંગોતું નિદાન જરાખર કરે, તારા વ્યાધિનાં મૂળોને શોધી તને
ઉપાય બતાવે, એટલે તારા વ્યાધિઓ હંમેશને માટે ચાલ્યા
જશે. તું શ્રદાનો નીરોગી બનીશ.

અમે તપાસ કરી તો અમને જણાયું છે કે પ્રાણીઓના
વ્યાધિઓ વીર્યંકર દેવને જરાખર સમજાયા છે. તેઓ તેતું
નિદાન અને તેની ચિકિત્સા જરાખર જાણે છે. એ ઉપરઉપ-
રની હવા કરનારા નથી. એ વ્યાધિને મૂળમાંથી કાઢી નાખનાર
છે અને ચેતનને સ્વાસ્થ્ય આપનાર છે. અમે તને એ વૈદ્યરાજને

આશ્રય કરવા બહામણ, હરીજી છીજી, અમારો આશ્રય એને માટે ખાસ નથી, પણ અમારો અનુચિત નામે જાણીએ છીએ. તું વૈદ્યને શોધ ત્યારે પણ બરાબર જાણે છે. જ્યાં ત્યાં બરાબર પડીશ તો વ્યાધિ કરતાં ઉપાય વધારે બચાવે નીવડનારા થઈ પડવાનો સંભવ છે. તમે તેમ કર, પણ વ્યાધિમાં પડી ન રહે, નકામો સળગાયા ન કર. સિદ્ધવૈદ્યોની સલાહ લે અને તારા વ્યાધિઓ દુરેશને માટે દૂર કર. ચેતનના આરાગ્યની જરૂર છે અને તે વિશિષ્ટ વૈદ્યદ્વારા પ્રાપ્ય છે.

૮. છેવટે ભવિષ્ય કાળમાં લાંબી નજરે તમને ખૂબ દિત કરે તેવું એક વચન તમે સાંભળો. એ વચન વિનયે કહેલું છે અથવા વિનયપૂર્વક બોલાયલું છે.

વિનય એટલે એક તો આ અંતના કર્તા પૂજ્ય શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાય મહારાજ. સ્યાદાદવાદી એવો એનો બીજો અર્થ થાય છે. વિગ્રેષ નયને જાણનાર, તેને ધ્યાનમાં રાખીને બોલનાર એ અર્થ થાય. બુદ્ધાં બુદ્ધાં દૃષ્ટિગિન્દુઓ ધ્યાનમાં રાખી પ્રવચન કરનાર વિશિષ્ટ શ્રુતજ્ઞાની અથવા સર્વજ્ઞ ભગવાન એવો પણ તેનો અર્થ થાય. સિદ્ધવચન બોલનાર, ત્રિકાલાભાષિત સત્યોને એના યથાસ્વરૂપે અતિશયોક્તિ કે અદ્યોક્તિ વગર રજૂ કરનારને માટે આ પરિભાષા ઘટે છે.

અહીં જે વચન તમને ઉપસંહારમાં કહેવામાં આવે છે તે તમને દીર્ઘકાળે ખૂબ લાલ કરનાર છે. એ ઉપરચોટિયો ઉપચાર નથી કે અર્થવગરનો બકવાદ નથી. એ નાના વચનમાં ખૂબ રહસ્ય સમાયેલું છે.

એ વાત એ છે કે જો તમારે કરુણાપ્રસંગોનો પ્રતિકાર

કરવો હોય તો શાંતરસનું પાન કરવું એટલે શાંતરસને ખૂબ પીવો, પેટ ભરી ભરીને પીવો, કચોળાં ભરી ભરીને પીવો. એ પાન તમને અનેક પ્રકારના મુખ અથવા મંદાચરણો સાથે અનુ-સંધાન કરાવી આપશે, એક પછી એક પુણ્યપ્રવાહની એવી બાંધી આપશે અને વળી એ સંયોજન આત્મમાં ધરે એટલે એ ચિરકાળ ચાલે તેવું થશે.

શાંતરસના પાનની જલામણ આ રીતે વારંવાર કરવામાં આવે છે તેનું કારણ એક જ છે અને તે એ છે કે કરણા ઉત્પન્ન કરે તેવા પ્રસંગો ભવિષ્યમાં ન થાય, ન ભાગે, ન ઉઠે તે માટેનો એ રાજમાર્ગ છે, એ સિદ્ધ માર્ગ છે અને બહુજન-સંમત માર્ગ છે. ભાવનાને છેડે કર્તા મહાશયનું નામ આડ-કતરી રીતે જણાવ્યું છે. તમે શાંતરસનું આસ્વાદન કરો, તેના રસમાં હ્રુણ થઈ જાઓ અને તેના કેદના યેનમાં પડી જાઓ. એમ થશે એટલે કરણના પ્રસંગો પ્રાપ્ત થશે નહિ.

અંતરની પેદનાથી આ આખી ભાવના લખાઈ છે અને તેને છેડે આકરા દુઃખમય રોગોના નિવારણનો માર્ગ બતાવ્યો છે. કરણા ભાવના કરતાં આવી રીતે મુદ્-આનંદ લાવી શકાય, ભગવાનનું ભજન આનંદથી કરતાં કરણા અંતર્ગત થઈ જાય અને દુઃખની વિચારણામાં પણ લહેર આવે એવી વિશાળ શક્તિ આ ભાવના આપે તેમ છે એને માટે ખરું આત્માનુસંધાન કરવાનું છે અને જુદા જુદા ઉપાયોનો વ્યવહાર ઉપયોગ કરવાનો છે. કરણા ભાવ પણ ભગવદ્ ભજનનો આનંદ પ્રાપ્ત કરાવે છે. એ આ ભાવનાની વિશિષ્ટતા છે.

ઉપસંહાર:—

કરુણા:—

કરુણા લાવનાતું સ્વરૂપ રજૂ કરતાં શ્રી જ્ઞાનાર્ણવકાર નીચે.
ત્રણ શ્લોકો રજૂ કરે છે તે બહુ અર્થસૂચક અને ગંભીર.

દૈન્યશોકસમુત્પાસરોગપીડાર્દિતાત્મસુ ।

વધવન્ધનરુદ્ધેષુ યાચમાનેષુ જીવિતમ્ ॥ ૧ ॥

શુન્નૃદ્ધશ્રમાભિભૂતેષુ શીતાદૈર્ઘ્યથિતેષુ ચ ।

અવિરુદ્ધેષુ નિર્સ્થિશૈર્યાતમાનેષુ નિર્દયમ્ ॥ ૨ ॥

મરણાત્તેષુ જીવેષુ યત્પ્રતીકારવાન્છયા ।

અનુગ્રહમતિઃ સેયં કરુણેતિ પ્રકીર્તિતા ॥ ૩ ॥

“જે પ્રાણી દીનતાથી, શોકથી, ત્રાસથી, રોગથી, પીડાથી
દુઃખિત હોય, વધ-બંધનથી સંઘર્ષ ગયેલ હોય, પોતાના
છવન માટે પ્રાર્થના કરતા હોય, ભૂખ, તરસ, થાકથી પીડિત
હોય, ઠંડી વિગેરેથી હેરાન થઈ ગયેલો હોય, કયા વગરન
પ્રાણીઓથી નિર્દયપણે મરણ મરણને હેરાન થઈ ગયેલો હોય
અથવા મરણાંત કષ્ટ પ્રાપ્ત થઈ ગયેલ હોય—એવા કોઈ પણ
પ્રકારના પ્રાણીના દુઃખમાં તેના દુઃખનો ઉપાય કરવાની ઇચ્છા
પૂર્વકની જે ઉપકાર બુદ્ધિ તેનું નામ કરુણા કહેવાય છે.”

આ સૂત્રમાં સંક્ષેપમાં કરુણા લાવનાનો આદર્શ મુદ્દા
રીતે બતાવવામાં આવ્યો છે. માત્ર એમાં સ્પષ્ટ કરુણાના
પ્રસંગો બતાવ્યા છે એ ધ્યાનમાં રાખવું. એમાં જે દીનતાથી
માંડીને કરુણાના પ્રસંગો બતાવ્યા છે તે સર્વના સંબંધમાં
ઉપાય (પ્રતિકાર) કરવાની ઇચ્છાપૂર્વક ઉપકાર કરવાની
બુદ્ધિ તે કરુણા.

આપણા અધિકારીઓ એની વ્યાખ્યા કરતાં જણાવ્યું છે કે કારણકર્તાઓ સ્વરૂપનાં જિહ્વીર્ષા. ' પીડા પામતા પ્રાણીઓનાં વ્યાધિઓને દૂર કરવાની ઇચ્છા. ' (પ્રકરણ ૧૩, શ્લોક. ૩.) આમાં વ્યાધિઓની વ્યાખ્યા કરતાં કહેવામાં આવ્યું છે કે તેમાં ' રોગ, મુખભંગ, ધનહાનિ, ધર્મહીનતા, વિગેરેનો સમાવેશ થાય છે. ' તેઓએ નીચેનાં કચ્છાજનક પ્રસંગો આપ્યા છે.

૧ ખાલુ પીલું, ઘર ચણાવવાં, ઘરેણા ઘડાવવાં, લગ્ન, સંતતિ અને ઇદ્રિયના સોગવિષયોની અભિલાષાઓ (સ્વર્ગ પદાર્થો પાછળ આયુધ્યવ્યય).

૨ વૈભવ મહામુશીબતે મેળવવો અને પછી તેને પોતાનો માનવો અને દુઃખન, રોગ, ઘડપણ કે મરણને લઈને વૈભવને છોડવો પડે ત્યારે કથાપાત્ર થવું (રોગજન્ય).

૩ સ્પર્શ, મત્સર, લડાઈ, લોભના આવિભવિ (દેવજન્ય).

૪ નાસ્તિકતા વિગેરે વાદ લેખા કરવા અને મિથ્યાજ્ઞાનને તાણે ધઈ તેની પ્રત્નપણા કરવી અને તેને લઈને વિકાસક્રમ ઉલટાવી નાખવો (ધર્મહાનિ).

૫ હિતોપદેશ ન સાંભળવો અને ધર્મને સ્પર્શ પણ થવા ન દેવો (ધર્મહીનતા).

આવાં ચિત્રો રજૂ કરીને માત્ર અક્રિય કરણા કરીને જેમી રહેવાનો આશય આ જાવનાનો નથી. અનુમૂલના પ્રકારે ગેયાદકમાં નીચે પ્રમાણે જતાવ્યા છે તે પણ ચોક્કી લેવા.

૧ ભગવંતની બહિષ્કાર કરવી, એને યથાસ્વરૂપે ઓળખવા (ગ્રાધા ૧)

ચિત્તપ્રસાદના સાધન તરીકે અને તે દ્વારા સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરાવનાર તરીકે આ ચારે ભાવનાનું યોગ્યથોમાં બહુ સુંદર સ્થાન છે. ત્યાં મૈત્રી ભાવનાનો વિષય સુખ અથવા સુખી પ્રાણીઓ કરેલો છે અને કરુણા ભાવનાનો વિષય દુઃખ અથવા દુઃખી પ્રાણીઓ કર્યો છે. પાતંજળ યોગદર્શનના પ્રથમ પાદના તેત્રી-શમાં સૂત્ર પર વિવેચન કરતાં પ્રો. કણ્ણીઆ જણાવે છે કે-બીજા ભાવના દુઃખી વિષે કરુણાની છે, જે દુઃખી મનુષ્યો હોય તેના ઉપર કરુણા વા દયા રાખવી, એટલે જેમ પોતાનાં દુઃખો નાશ કરવાની ઇચ્છા સર્વને થાય છે તેમ સર્વનાં દુઃખો નાશ પામે એવી ઇચ્છા સાધકે રાખવી. એ ઇચ્છારૂપ ભાવનાના બળથી તે સાધક કોઈનો અપકાર નહિ કરવાનો; તેમજ એ ભાવના બળ પામવાથી અન્યને અપકાર કરવાની વિરોધી વૃત્તિ પણ એ સાધકને શમેલી જ રહેવાની. આ રીતે આ ભાવનાથી પરા-પકારની ઇચ્છારૂપ ચિત્તમળ દૂર થાય છે. વળી અયોગી પુરુષોમાં દ્વેષરૂપ મોટો મળ હોય છે. એ દ્વેષ વૈરી પ્રાણી ઉપર હોય છે. તેથી જ્યાંસુધી વૈરી પ્રાણીરૂપ વ્યાઘ્રાદિ હોય છે ત્યાં સુધી તેને દ્વેષ થયા કરે છે. તેમાં સમગ્ર વ્યાઘ્રાદિ રૂપ વૈરબુદ્ધિના વિષયભૂત પદાર્થોનો તો નાશ થવો અશક્ય છે. તેથી દ્વેષ દૂર કરવા માટે તેમના વિષે વૈરબુદ્ધિનો ત્યાગ કરવો એ જ ઉપાય છે. એ ત્યાગ આ કરુણારૂપ ભાવનાથી થાય છે. જ્યારે છવન્મુક્તિવિવેકમાં ઉદાહૃત

પ્રાણા યથાત્મનોઽમીષ્ટા, ભૂતાનામપિ તે તથા ।

આત્મૌપમ્યેન ભૂતાનાં, દયાં કુર્વન્તિ માનવાઃ ॥

એ સ્મૃતિ અનુસાર આત્મવત્ સર્વ પ્રાણી વિષે 'સર્વ પ્રાણી

મુખી થાઓ, સર્વ નિરામય થાઓ, સર્વ કષ્ટાણને પામે, કોઈ પણ દુઃખને ન પામે' એ પ્રકારની કરુણાવૃત્તિનો ઉદય થાય છે ત્યારે તેમને વિષે તેથી વિરોધી વૈરબુદ્ધિ કેવી રીતે રહે? આ પ્રમાણે વૈરબુદ્ધિ જતી રહેવાથી આ ભાવનાવટે દ્વેષરૂપ મળે. પણ બાધ થાય છે, તેમજ દુઃખીની અપેક્ષાથી ચોતે મુખી છે એમ ભણવાથી 'હું એશ્વર્યવાળો છું, અનેક ભોગસાધનસંપત્તિ છું, સિદ્ધ છું, બળવાન છું' વગેરે પ્રકારનો દર્પ (ગર્વ) પણ જતો રહે છે. કારણ કે સર્વ પ્રાણીને આત્મવત્ ગણી યતી કયા આ પ્રકારની અન્ય પ્રતિ યતી તિરસ્કારબુદ્ધિની વિરોધી છે. આમ આ ભાવના પરા-પકારેછા, દ્વેષ, દર્પ, વગેરેની પરિપંથી હોવાથી સાધકે અવશ્ય-આદરવા યોગ્ય છે. એ ભાવનાની સિદ્ધિથી પણ ચિત્ત એના વિરોધી હોવાથી રહિત થવાથી પ્રસન્ન થાય છે.

કરુણા ભાવનાનો આ આદર્શ ચોંચી પતંજળીનો છે એમ એના ટીકાકારો જણાવે છે. મૈત્રીભાવથી 'પ્રેમ' વિશ્વવ્યાપી થતાં રાગ દૂર થાય છે અને અસૂચા અને ઇર્ષ્યા નામના દુર્ગુણો પર વિજય થાય છે. કરુણાભાવથી પરપ્રાણીને આત્મવત્ ગણવાની વૃત્તિ થતાં દ્વેષ દૂર થાય છે અને પરિણામે ક્રોધ અને માન નામના દુર્ગુણો પર વિજય થાય છે. રાગ અને દ્વેષ પર વિજય થવાથી ચિત્તને ટોળી નાખનારા એ ભયંકર તત્વો પર સામ્રાજ્ય આવે ॥ અને આ રીતે રાગ અને દ્વેષદ્વારા જ ચિત્તની પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત કરાય છે. ચિત્તસ્થિરતા યોગમાં પ્રથમ સ્થાન લોગવે છે અને એને સમાધિ આદિ વિશિષ્ટ યોગાંગમાં પ્રવેશ કરવા માટે ખાસ જરૂરના હોઈને આ રીતે સિદ્ધ કરી શકાય છે.

આ ચારે ભાવનાનો યોગને અંગે ઉપસ્થિત થતો પ્રસંગ

આસ આકર્ષક કોઈને એના વિચાર અર્થી સંવેદનમાં દાખલ
કરીએ. આથી ચારે આવનારો યોગદર્શિને ખ્યાલ પ્રાપ્ત થઈ જશે.

પ્રથમ પાઠના ૩૩ માં સૂત્ર (પાતંજલ યોગદર્શન) નું અર્થ
અવતરણ કરીએ. એ સૂત્ર આ પ્રમાણે છે:-

મૈત્રીકરુણામુદિતોપેક્ષાણાં સુખદુઃખપુચ્યાપુચ્યવિચયાણાં
ભાવનાતઃ ચિત્તપ્રસાદનમ્ ॥ ૩૩ ॥

સૂત્રાર્થ-“ સુખી, દુઃખી, પુચ્યવાન અને પાપી માણસો
ઉપર અનુક્રમે મૈત્રી, દયા, મુદિતા અને ઉપેક્ષાની ભાવના કરવાથી
ચિત્ત પ્રસન્ન થાય છે.” આ સૂત્ર ઉપર સ્વામી જગદરામ ઉદાસીન-
રચિત ટીકાતું ભાષાંતર કરતાં શ્રી છોટાલાલ અવાઈલાલ વોરા
પૃ. ૯૯-૧૦૦ માં (પાતંજલ દર્શન પ્રકાશ) જણાવે છે કે:-
(લંગાણુ ઉતારો છે તે પૂરો થયે ત્યાં નિર્દેશ કરવામાં આવશે)
જે પુરુષ સુખલોગસંપન્ન-સુખી છે તેના પર મૈત્રીની ભાવના
કરવી; જે પુરુષ દુઃખી છે તેના પર કૃપાની ભાવના કરવી; જે
પુણ્યશાળી છે તેના પર મુદિતા (હર્ષ) ની ભાવના કરવી અર્થાત્
તેને ભોધ આનંદિત થવું અને જે પુરુષ પાપાચરણુવાળો છે
તેના ઉપર ઉપેક્ષા એટલે ઉદાસીનતાની ભાવના કરવી અર્થાત્
તેની સાથે ઉદાસીન ભાવથી વર્તવું.

એવી રીતે એ ચારે ભાવનાના અનુદાનથી શુદ્ધલક્ષ્મીની
ઉત્પત્તિ થાય છે અને ત્યારપછી ચિત્ત પ્રસન્ન થઈ જાય છે. તે
પછી પ્રસન્ન થયેલું ચિત્ત એકાગ્રતા રૂપ સ્થિતિપદનો લાભ મેળવે છે.

ભાવ એવો છે કે-રાગ, દ્વેષ, ઇર્ષ્યા, પારકા ઉપર અપ-
કાર કરવાની ઇચ્છા, અસૂચા અને અમર્ષ નામના રાજસ, તામસ

છ ધર્મો, ચિત્તને વિક્ષિપ્ત કરી મલિન કરી દે છે, તે છ ચિત્તમગ્ન કહેવાય છે. એ છ ભવના ચિત્તમગ્ન હોવાથી ચિત્તમાં છ ભવનું કાલુષ્ય પેદા થાય છે; જેમકે રાગકાલુષ્ય, દ્વેષકાલુષ્ય અને ઇર્ષ્યાકાલુષ્ય, પરાપકારચિદ્રીર્ષ્યાકાલુષ્ય, અસૂયાકાલુષ્ય અને અમર્ષકાલુષ્ય.

‘રાગકાલુષ્ય’—સ્નેહપૂર્વક અનુભવ કરેલાં મુખમાંથી “આ મુખ મને સર્વદા પ્રાપ્ત હો” એવા આકારની જે રાજસ વિશેષ વૃત્તિ ઉપજે છે તે રાગકાલુષ્ય કહેવાય છે; કેમકે તે રાગ, સધળા મુખસાધનના વિષયોની પ્રાપ્તિ ન થવાથી ચિત્તને વિક્ષિપ્ત વડે કલુષિત કરી દે છે.

‘દ્વેષકાલુષ્ય’—દુઃખભોગ પછી દુઃખ દેવાવાળા વિષયના અનિષ્ટ ચિંતનપૂર્વક “આ દુઃખ આપનારી વસ્તુ નષ્ટ હો અને મને દુઃખ ન હો.” એવી જે તામસવૃત્તિ વિશેષ થાય છે તે દ્વેષકાલુષ્ય કહેવાય છે; કેમકે એ દ્વેષ દુઃખહેતુ સિંહ વાઘ વગેરેનો અભાવ ન હોવાથી સર્વદા ચિત્તને વિક્ષિપ્ત કરી કલુષિત કરી દે છે.

‘ઈર્ષ્યાકાલુષ્ય’—બીજા માણસનું સુખાધિક્ય વા સંપત્તિઆધિક્ય જોઈ ચિત્તમાં જે શ્લેષ અથવા એક ભવતની બળતરા થાય છે, તે ઇર્ષ્યાકાલુષ્ય કહેવાય છે; કેમકે તે પણ ચિત્તને વિક્ષિપ્ત કરી કલુષિત કરી દે છે.

‘પરાપકારચિદ્રીર્ષ્યાકાલુષ્ય’—બીજાને અપકાર (બૂરું) કરવાની ઇચ્છા. તે પણ ચિત્તને વિક્ષિપ્ત કરી કલુષિત કરે છે.

‘અસૂયાકાલુષ્ય’—કોઈના વખાણવા લાયક ગુણોમાં દોષનો આરોપ કરવો. જેમકે મત આચારથીલ પુરુષને ઢંભી-પાખંડી બાણવો અને તે મુગ્ધ જાહેરમાં બોલવું તે.

‘અમર્ષકાલુષ્ય’—કુત્સિત વગનવાન સુખ્યુર્વે પોતાના અમાનને સહન ન કરતાં તેની ઉપર ક્રોધ કરતાં અને તેની ઉપર વેર લેવાની ચેષ્ટા કરતી તે અમર્ષકાલુષ્ય કહેવાય છે.

આ છ પ્રકારના કાલુષ્ય જ પુરુષોના ચિત્તમાં વિવિધમાન હોવાથી ચિત્તને મલિન કરી વિશ્લિષ્ટ કરી નાખે છે. જોટલા માર્ગે ચિત્તમાં તેઓના અસ્તિત્વ માત્રથી જ ચિત્તની પ્રસન્નતા અને એકાગ્રતા દુઃસ્વાધ્યા-ન મેળવી શકાય તેટલી કઠીન બને છે.

મૈત્રી વગેરે ભાવનાથી એ ચિત્તમળોની નિવૃત્તિ કરવી એ યોગેશ્વરનું પ્રથમ કર્તવ્ય છે, જેથી નિર્મળ થયેલું ચિત્ત, એકાગ્રતાની યોગ્યતાવાળું થઈ જાય, એવો સૂત્રકારનો આશય છે.

તેમાં સુખી પુરુષોની સાથે મિત્રભાવથી વર્તીને રાગ અને ઇર્ષ્યાના કાલુષ્યની નિવૃત્તિ કરવી; અર્થાત્ જ્યારે કોઈ સુખી જોવામાં આવે ત્યારે તેની સાથે મૈત્રી કરી એમ સમજવું કે-આ સઘળાં સુખ મારા મિત્રનાં છે, તેથી તે મારાં જ છે. એથી જેમ પોતાને રાજ્યલાલ ન હોય અને પોતાના પુત્રને હોય, તો તેને પોતાનો જાણવાથી રાજ્ય ઉપરનો રાગ નિવૃત્ત થાય છે; તેમ મિત્રના સુખને પણ પોતાનું સુખ માનવાથી રાગ અવશ્ય નિવૃત્ત થઈ જશે. એમ જ્યારે માણસ પારકું સુખ પોતાનું સમજશે ત્યારે બીજાના ઐશ્વર્યને જોઈ ચિત્તમાં દાહ ન પામતાં પ્રસન્ન થશે, અને ઇર્ષ્યા પણ નિવૃત્ત થઈ જશે.

એ પ્રમાણે દુઃખી પુરુષો ઉપર કૃપા કરીને દ્વેષ તથા પરાપકારચિદ્રીર્ષાદ્વિપ કાલુષ્યની નિવૃત્તિ કરવી, અર્થાત્ જ્યારે કોઈ દુઃખી મનુષ્ય જોવામાં આવે, તો પોતાના ચિત્તમાં

“એ વિચારને બહુ મોટું કહ્યું થતું હતું, કેમકે અમારા ઉપર પણ દોષ સંકટ આવો પડે છે, તો કેટલું દુઃખ ભોગવવું પડે છે તે અમે જાણીએ છીએ” એવો વિચાર કરી તેનું દુઃખ દૂર કરવાનો યત્ન કરવો; પણ એમ ન જાણવું કે તેના દુઃખ કે મુખમાં આપણે શું પ્રયોજન છે ? એમ ન ધારતાં જ્યારે એવી રીતનો કરુણામયી ભાવના ચિત્તમાં ઉત્પન્ન થયો ત્યારે પોતાના જેવી સઘળાના મુખની ચાહનાથી વૈરીનો અભાવ થવાથી, દેવ અને પરાપકારચિદીર્ઘા નિવૃત્ત થઈ જાય.

એ પ્રમાણે જ્યારે પુણ્યાત્મા માણસ જોવામાં આવે ત્યારે ચિત્તમાં. “અહો ! મોટું ભાગ્ય આનાં માતૃપિતાનું કે જેનાથી આવા પુણ્યશાળી કુળપ્રદીપ સત્પુરુષનો જન્મ થયો છે, અને તે પુણ્યશાળીને પણ ધન્યવાદ છે કે તન, મન અને ધનથી પુણ્યકાર્યમાં પ્રવૃત્ત થયેલો છે.” એવી રીતના આનંદને પામે અને એવી રીતની મુદિતા ભાવના ચિત્તમાં ઉત્પન્ન થયો, ત્યારે અસૂચારૂપી ચિત્તનો મળ પણ અવશ્ય નિવૃત્ત થયો.

એવી રીતે પાપી પુરુષ જોવામાં આવે તો પોતાના ચિત્તમાં “તે આપણું કુત્સિત બોલશે અને આપણું અપમાન કરશે. તેની કુટિલતાનો આપણે બહલો લેવાનું શું પ્રયોજન છે ? તે જે ચાહે તે કરે, પોતાના કર્તવ્યનું કુળ પોતે ભોગવશે.” એવી રીતે તેના ઉપર ઉપેક્ષાની ભાવના કરવી. આમ ઉપેક્ષાની ભાવનાથી અમર્ષરૂપ ચિત્તમળ નિવૃત્ત થઈ જાય છે.

એ પ્રમાણે જ્યારે એ ચારે ભાવનાના અનુદાનથી આ સઘળાં કાલુષ્ય નિવૃત્ત થઈ જાય છે ત્યારે વર્પાગતુ પછીના

જાણી પેઠે ચિત્ત પણ અવશ્ય નિમ્નમાં ચાલુ રહે; એથી પ્રથમ, જો આરે બાવનાના અનુભાવથી ચિત્તપ્રસાદન (સ્વચ્છ ચિત્ત) કરવાણી કામ મામ થાય છે.

અહીં મહત્તર અંતરનો ઉતારો પૂર્ણ થાય છે. આ લંગાણુ ઉતારો મુદ્દામ કારણસર ખાસ પ્રારંભિક જગ્યાવાળી દાખલ કર્યો છે. જો ઉતારો લાંબવાથી આરે યોગભાવનાનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ થઈ જશે, આરે બાવનાના પ્રદેશો કેટલા સ્પષ્ટ અને નિરનિરાળા છે તેનો ખ્યાલ આવશે અને પ્રત્યેક આશય, હેતુ અને લક્ષ્ય ક્યા ક્યા છે તે સમજાશે.

કરુણા બાવના સાથે મૈત્રીનો ખાસ ગાઢ સંબંધ છે અને એક રીતે જોઈએ તો જો કાળી જમણી આંખ જેવી છે. આનો એકો સાથે ખ્યાલ કરવા માટે આ આખો ઉતારો એક સાથે આપી દીધો છે. જો ઉતારો યોગમતે હોઈ ખાસ વિચારના યોગ્ય છે. ચિત્તપ્રસાદનમાં પ્રત્યેક યોગલાવના કેવી રીતે કામ આપે છે તેનો હાર્દિક ભાવ સ્પષ્ટ કરવાનો આ પ્રસંગ પ્રસ્તાવિક હોવાથી સહજ લંગાણુના જોખમે પણ આ ઉપસંહારમાં તેને સ્થાન આપ્યું છે.

આપણા મૂળ અંતરને અંગે જણાવવાનું કે પ્રતિકારના માર્ગોનું નિદર્શન અન્ય કોઈ લેખકે જણાવ્યું નથી પરંતુ સર્વેએ તેની આવશ્યકતા જરૂર સ્વીકારી છે. આપણા લેખક મહાત્મા ઉપાધ્યાયજીએ આખું અષ્ટક એ ઉપાયોની વિચારણામાં રજૂ કર્યું છે એ એમનું વિશિષ્ટ તત્ત્વ છે.

એમનું બીજું વિશિષ્ટ તત્ત્વ તે કરુણાજનક પ્રસંગોના કારણરૂપે ધર્મહીનતાનું તત્ત્વ દાખલ કરવું તે છે, અને તે

ખલ હરીને ન અટકતાં તેના પ્રતિકારનો પણ વિસ્તાર કરી
તાળ્યો છે. એની વિચારણામાં ભગવદ્ભક્તિની આવશ્યકતા,
કૃષ્ણદિ અને ધર્મમાર્ગની શોધ-એ ત્રણ માર્ગોનો નિર્દેશ
દી. એમણે દેવ-ગુરુ-ધર્મની ત્રિપુટીને સંભાળવાની વાત કરી
મેક આકર્ષક ચિત્ર રજૂ કર્યું છે, એમ કોઈ પણ સદ્બુદ્ધ પુરુષને
આ વચ્ચે રહે તેમ નથી.

ધર્મહીનતાને કલ્યાણના પ્રયત્નોમાં મણુવી એ અભિનવ
વાત છે. એ માર્ગનો સ્વીકાર કરવામાં ઉપાધ્યાય શ્રી વિનયવિજય-
જીએ બહુ દીર્ઘદષ્ટિ વાપરી છે. ધર્મહીનતાને કારણે અથવા
કૃમતના સ્વીકારના પરિણામ શું આવે છે તે પર નજર રાખીને
આ અતિ અગત્યનો વિષય તેમણે ચર્ચ્યો છે.

ધર્મહીન પ્રાણીઓને જ્યારે ધર્મરાગી પ્રાણી જુએ ત્યારે
તેના ઉપર ચીડ આવે છે, પણ એમ ન થવું જોઈએ. કૃષ્ણ-
ભાવિત આત્મા એવા પ્રાણીની મંદ વિકાસસ્થિતિ સમજે,
એને એમ લાગે કે એ ગિયારો પ્રાણી વધીવીને માખણ
તારવવાનો નિર્ધાર પ્રયત્ન કરી રહ્યો છે. આવો કદસાધ્ય
પ્રાણી ધર્મની મરકરી કરે, હેલના કરે, ધર્મને ‘હુંગમ’ કહી
નિંદે કે ધર્મરાગીને ધર્મના પુછડા કે એવાં ઉપનામો આપે
તેથી એ જરા પણ ઉશ્કેરાતો નથી કે ગુસ્સે મતો નથી.
એના અંતરમાં ધર્મને હસનારા કે ધર્મવિરુદ્ધ બોલનારા માટે
ઉડાણમાંથી દયા સ્ફૂરે છે અને એને મીઠા ચણદોધો, દહીલથી,
ચર્ચાથી, લેખથી, ભાષણથી અને એવા વિધવિધ ઉપાયોથી
ધર્મમાર્ગ લાવવા માટે પ્રેરણા થાય છે. આ રીતે મૈત્રી
ભાવના જેમ સહિષ્ણુતા આવે છે તેમ તદ્દન બીજા દષ્ટિબિન્દુથી
કલ્યાણ ભાવના પણ એ જ પરિણામ પામે છે.

કરુણા ભાવનાથી એ મુદ્દા ખૂબ સુસાધ્ય થાય છે તે ખાન
ધ્યાનમાં રાખવાનું છે. એક એનાથી દ્રેષ પર વિજય મળે
અને બીજું એનાથી પર ઉપર વૈર લેવાની કે સજા કરવાની
વૃત્તિ દૂર થાય છે. મૈત્રીમાં પ્રેમદ્વારા રાગ ઉપર વિજય મળે
છે ત્યારે કરુણામાં દયાદ્વારા દ્રેષ ઉપર વિજય મળે છે. અ
અતિ મહત્ત્વનો વિષય છે.

કરુણા ભાવનાના પ્રસંગો પરત્વે પ્રતિકારની વિચારણામાં
મન ઉપર વિજય કરવાની વાત કરી છે તેમાં આખો રાજયોગ
સમાય છે. વાત એ છે કે ઘણીખરી વખત તો સુખ અને દુઃખ
એક મનની કલ્પના જ હોય છે. અમુક વસ્તુની ગેરહાજરીને લીધે
એક પ્રાણીનું મન મોટું ભયંકર દુઃખ માની લે અને બીજાને
તે જ બાબત કાંઈ જરા પણ મહત્ત્વની લાગતી ન હોય
નાની નાની જરૂરીઆતો અને જેલમાં તેના અંગેના મનસ્વી
હુકમો જુદા જુદા કારાવાસીઓનાં મન પર કેવી અવનવી
અસર કરે છે તેનો અહીં જાતઅનુભવ થાય છે. મન પર
અંદુશ નેટલે અંશે આવે તેટલે અંશે આ બાબત ઘટતા
મહત્ત્વવાળી લાગે છે. કરુણાપાત્ર લાગતા પ્રાણીઓના મનમાં
જે આ પ્રકારની વિચારણા આવી જાય અને તે પ્રાણી મન
પર અંદુશનું ચાતુર્ય પ્રાપ્ત કરે તો દુનિયાના દુઃખો ઘણા
અદ્વિતીય જાણી જાય.

આપણે હવે સમુચ્ચય દૃષ્ટિએ કરુણા ભાવનાનો વિચાર
કરીએ. દુનિયામાં ચારે તરફ દુઃખ, ઉપાધિ અને ત્રાસોમાં સખડતા
પ્રાણીઓ જોવામાં આવે છે. એની દુઃખમુક્તિના ઉપાયો યોજવા
એ કરુણા ભાવના છે. એના કેટલાક ઉપયુક્ત પ્રસંગો વિચારીએ.

અનેક પ્રાણીઓ તદ્દન નિરાધાર જોવામાં આવશે. જેમના માતૃપિતા ગુજરી ગયા હોય, જીવે આજ અને નીચે ધરતી કાચ, રહેવાને ધર નહિ, પહેરવાને વસ્ત્ર નહિ, ખાવાને ચીજ નહિ અને પીવાના સાધન તરીકે એક વાટકો પણ નહિ. આવા પ્રાણીઓને જોઇ કેમ વિચાર આવ્યા વગર રહે ? એનાં ઓશી-ખાજા ચહેરા અને અશ્રુથી ભરેલી આંખો જોતાં જો કરુણા ન ઉપજે તો હૃદય પર્યવરનું જનું જણાય. આવા નિરાધાર અનાથને માટે અનાથાલયો કરવા, બાળાશ્રમો સ્થાપવા, ઉદ્યોગમંદિરો ખોલવા એ સક્રિય કરુણાભાવના છે. સક્રિય કરુણા તે જ સાચી કરુણા છે અને તે જ ખરી હિતાવહ છે એ નિર્વિવાદ છે.

સક્રિય કરુણામાં વિવેકને ખૂબ અવકાશ છે. નિરાધાર માણસને બેચાર રૂપિયા આપવા એ નિરુદ્ધમીને કેટલીક વાર ઉત્તેજન આપવા જેવું થાય છે, એનો નિષેધ ન કરાય, પણ જો નિરુદ્ધમીને ઉદ્યમે ચઢાવવાની યોજના થાય તો યોગ્ય-ઇષ્ટ રૂણદાયી જરૂર થાય. આવો વિવેક કરુણાપ્રસંગોના પ્રતિકારને અંગે સર્વત્ર સમજી લેવો.

દુકાન પાસે અકો જમાવી અદ્વલેક કરતા નિરુદ્ધમીને મદદ કરવામાં સક્રિય થાય, પણ પગે અપંગ હોય, આંખે અંધ હોય, મગજ વગરના ગાંડા હોય તેને સમાજે પાળવા જ પડે. એમાં જેને અભ્યાસ કરાવી ચકાય તેમ હોય (અંધ કે ખેડેરાને) તેને તે પ્રકારથી અને તદ્દન અપંગ કે ગાંડા હોય તેને તેની યોગ્યતા પ્રમાણે સમાજે સંભાળી લેવા જ પડે. કર્મના બારથી દબાઇ ગયેલા એવા અપંગને યોજનાપૂર્વક ચર્ચાચિત્ર તૃપ્તિય કરવી તે સક્રિય કરુણાભાવના II અને ખાસ કર્તવ્ય છે.

વેદવ્યને આપણે જરૂર વંદ્ય ગણીએ, આર્યસંસ્કૃતિની એ ઉચ્ચ ભાવનાને જરૂર પોષીએ; પણ એને કોઈ પણ અવસ્થામાં

ઉપેક્ષ્ય ન ગણીએ. માંત્યારે વિધવાઓની જે સ્થિતિ કહેવાનું
 ઉચ્ચ કુટુંબમાં પણ અનેક સ્થાને જોવામાં આવે છે તે અસહ્ય
 છે. એનો ઉપાય વિધવાઓને માટે ઉદ્યોગગૃહો અને અભ્યાસ
 ગૃહોની સ્થાપનામાં છે. ત્યાં વિધવાને આરોગ્યની, પ્રસૂનિકર્મની
 વાચનની, શીવણની, ભરતની અને એવી અનેક પ્રકારની કેળ
 વણી મળે અને તે માનભરેલી રીતે પોતાનો નિર્વાહ કરી શકે
 એવી સ્થિતિમાં તેને મૂકવાની આવશ્યકતા છે. યુવાન વિધવાને
 આખો દિવસ હુન્નરઉદ્યોગના કાર્યમાં જોડવાની, અભ્યાસમાં
 ગુંથાયલા રહેવાની અને જનસમાજની સેવા કરવાની તકો
 આપવી અતિ જરૂરી છે અને આર્યસંસ્કૃતિના એ ઉત્કૃષ્ટ અંગને
 એ રીતે જાળવવાથી કરુણાલાવનાને સક્રિય રૂપ મળે છે. વૃદ્ધ
 વિધવા માટે ભોજનગૃહો સ્થાપ્યા વગર વિધવાના પ્રશ્નનો નિકાલ
 થાય નહિ. પ્રાણીને સવારથી સાંજ પાડવાનો મહાન પ્રશ્ન છે
 એ સમાજે ઉકેલવો જ પડે. નવરું પડેલ મન જ્યાં ત્યાં રખાયા
 કરે એ સમજાય તેવી વાત છે અને કુટુંબમાં હીણપત પામેલી,
 સમાજે તિરસ્કાર કરેલી અને લોકોએ અપશુકનરૂપ માનેલી
 યુવતી કે વૃદ્ધ વિધવા એના ધર્મમાં વર્તમાન સંયોગોમાં સહે
 લાઇથી સ્થિર થઇ શકે નહિ. આ આખા પ્રશ્નને સમાજે કરુણા
 લાવનાની નજરે તપાસવો જ ઘટે અને તપાસીને એને યોગ્ય
 આકાર આપવામાં આવે તો હજી પણ એ આર્ય વિમળજ્યોતિને
 બચાવી શકાય તેમ છે. વિધવાના પ્રશ્નની વિચારણામાં અને
 તેની સાથેના ધરના માણસોના વર્તાવમાં મોટો ફેરફાર કર
 વાની જરૂર છે. નણુંદ, સાસુ અને સમાજનાં દષ્ટિકોણો બદલાય
 તો હજી પણ ઉપાય શક્ય છે. સક્રિય કરુણાલાવને અહીં
 મૂર્ત સ્વરૂપ આપી શકાય તેમ છે.

સાધનને અભાવે રખડતા બાળકોને - અભ્યાસ કરાવવાથી તેઓનો વિકાસ વધારી શકાય. અત્યારે સોગ ઝાંક કે કમ્પો બાર-ખડી આવડે તે ઠીક ગણાય અને નામાં આવડે કે પંચાંગાખ્યાન વાંચું હોય તે પાંચમાં પૂછવા લાયક ગણાય એ ધોરણ રહ્યું નથી. અત્યારના ધોરણને અનુસારે સમાજને અજ્ઞાનના ખાડા-માંથી ઊંચા લાવવાનો પ્રયત્ન કરવો અને કાર્મ પલુ પ્રાણી પોતાની ભાષા તો વાંચી-લખી બમ્મતો હોવો જ જોઈએ અને તેમાં જ્ઞાને પલુ સમાન સ્થાન મળવું જોઈએ. અજ્ઞાનમાંથી ઊંચે લાવવાનો પ્રત્યેક પ્રયત્ન એ કરેણાભાવનાનું સત્ય સ્વરૂપ છે.

વધારે અભ્યાસ કરવાની ઈચ્છાવાળા માટે અભ્યાસગૃહો, વિદ્યાલયો, આશ્રયસ્થાનો કરવાનો પ્રશ્ન પલુ વિશિષ્ટ આકારે એ જ કક્ષામાં આવે છે. વિજ્ઞાનયુગમાં આ પ્રશ્ન આકારે આકાર ધારણ કરે છે અને તેનો નિકાલ કરવામાં ખૂબ વિવેક, અવ-લોકન, ચર્ચા અને અમલને અંગે જે પારિજ્ઞાનિક કાર્ય થાય તે કરેણાભાવનાનું બ્યવહાર સ્વરૂપ છે.

વિશાળ દૃષ્ટિએ કરેણા પોતાની આવડત અને શક્તિ પ્રમાણે લંબાવવી ઘટે. દુનિયાના કોઈ પણ લાગમાં દુઃખ, દુકાળ, મહામારી કે ધરતીકંપ થાય તેથી ઉત્પન્ન થયેલા દુઃખના નિવારણ માટે પ્રયત્ન કરવાની જેની શક્તિ હોય તેણે આખા વિશ્વ પર હાથ લંબાવવો. અપંગ, દુઃખી, બ્યાધિગ્રસ્ત ટોરને વાસ્તે તેના દુઃખ દૂર કરવા બ્યવસ્થિત અને અર્વાચીન પદ્ધતિસરની પાંજરાપોળો કાઢવી એમાં મુહો કોઈ પણ પ્રાણીના દુઃખનો ઉપાય કરવાનો સમજવો. એના આગંતુક લાભ તરીકે અધિક દૃષ્ટિએ એ પ્રશ્ન જરૂર વિચારવા, પલુ એમાં પ્રેરકભાવ તો વિશ્વબ્યાપી કારણને જ અપાય.

એ જ દૃષ્ટિએ રક્તપીત જેવા લયંકર વ્યાધિથી પીડાતા માટે આશ્રમો કાઢવા, ક્ષયરોગના વ્યાધિવાળા માટે આરોગ્યગૃહો સ્થાપવા, ચેપી રોગના ઉપચાર માટે સ્થાનો યોજવા, દવા વિગેરેની સગવડો કરી આપવી, મોટી સગવડવાળી હોસ્પિટલો સ્થાપવી, માવજત કરવાનું શિખવવા માટે અભ્યાસગૃહો કાઢવા, એને માટે સેવાભાવી ગહેનો લાઈઓનો ઉપયોગ કરવો, યોગ્ય આખરું સર માવજતનું કાર્ય સ્ત્રીઓ અને ખાસ કરીને વિધવાઓ ઉપાડી લે તેવી યોજના કરવી. એ સર્વ કરુણા ભાવનાનું સક્રિય સ્વરૂપ છે.

એક ઘણી મોટી ગેરસમજણ ચાલે છે તે અહીં દૂર કરવાની જરૂર છે. સંસાર સંબંધી કોઈ પણ ગાળત આવી વિચારણામાં આવે ત્યારે કેટલાક ચોંટી જાય છે. તેમને એમ લાગે છે કે યોગની વાતો કરનાર અથવા તેનો અમલ કરવાની ઇચ્છા-ભાવના કરનાર સંસારમાં કેમ પડી શકે? અથવા સાંસારિક સેવાને યોગ નીચે કેમ લાવી શકે? આ સવાલ અવ્યવસ્થિત વિચારણાનું પરિણામ છે. સંસાર ચાલે છે તે આપણે જાણીએ છીએ, એને સેવાની આવશ્યકતા છે એ વાત આપણે સ્વીકારીએ છીએ અને કરુણાના પ્રસંગો એ જ સંસારમાંથી મોખીએ છીએ; તો પછી એ પ્રસંગે આપણે સહાય ન કરીએ તો તો વિચિત્ર વાત થાય. સેવાભાવમાં તો આશય જ જોવાનો હોય છે. કેટલીક સ્ત્રીઓ સમજ્યા વગર સુવાવડ ન કરવાનું મત લે છે એના જેવી આ વાત છે. જો સેવાભાવે સુવાવડ કરવામાં આવે, સ્વચ્છતા સુઘડતાનું શિક્ષણ ફેલાવવામાં આવે તો વિશિષ્ટ આશયને પરિણામે એમાં પણ સેવા શક્ય છે અને જેવા હોઈ દરજ્જાભાવમાં જરૂર આવી શકે છે. સુંદર પ્રસૂતિ જુદા જેવી લેકોપયોગી અને વર્તમાનકાલીન સર્વ સાધનથી

સંપત્તિ સંસ્થા શરૂ કરવામાં આવે અને તેમાં માણ તારાની પસંદગી
વગર સેવા આપવામાં આવે તો એને ત્યાગની દૃષ્ટિમાં અને કરુણા
ભાવનાના સક્રિય સ્વરૂપમાં મૂકવામાં જરા પણ વાંધો લાગતો નથી.

મતલબ કે, કરુણા ભાવના જંગલમાં બેઝીને જ કરી ચકાય
એ વાત ઘટતી નથી. સમાજની અંદર પણ પલ્લું કરી ચકાય
તેમ છે, અને અત્યારની હિંદની સ્થિતિમાં તો ખાસ કર્તવ્ય
છે. વિશાળ દૃષ્ટિએ જૈનમાર્ગની સિદ્ધ આગાઓ સમાજવામાં
આવે તો સમાજમાં કાર્ય કરવાનું મોટું ક્ષેત્ર છે. અનેક સામા-
જિક સંસ્થાઓ, વિદ્યાર્થીગૃહો, અસ્થાલયો, હોસ્પિટલો સ્થાપવી,
ચલાવવી, નલાવવી, સમાજહિતના પ્રશ્નો પર વિચાર કરનારી
સંસ્થાઓને યોગ્ય એ સર્વ આ ભાવનાનો વિષય બની શકે છે.

આવી ભાવના જે હૃદયમાં વર્તી હોય તેને દ્રેષ કે અન્યનું
ભૂલું કરવાની ઈચ્છા પણ ન જ થઈ શકે એમાં નવાઈ જેવું નથી.
એ નાનામાં નાના જીવથી માંડીને મનુષ્ય સુધી સર્વ જીવોના દુઃખ
વિગેરે અનિષ્ટ પ્રસંગો જોઈ આર્દ્ર થઈ બાય છે અને તેને તેમાંથી
છોડાવવા માટે પ્રયત્ન કરે છે, યોજના કરે છે, અમલ કરે છે.

આ કરુણાભાવને વિશાળ દૃષ્ટિએ વિચારવામાં આવશે તો
એ શાંતરસ છે, અમૃતના પ્યાલા છે, આનંદોદયિના ઉછાળા
છે, પ્રેમના પરિસ્પન્દો છે, દ્રેષનો તેમાં સર્વથા બહિષ્કાર છે અને
વિજયમાર્ગે પ્રયાણ છે એમ જરૂર લાગશે. શ્રી વિનયવિજયજી
કહે છે—આવા અનુપમ શાંતરસનું તમે પાન કરો, વ્યવહાર
પાન કરો, સક્રિય પાન કરો.

इति कारुण्यभावना १५

प्रकरण १६ भुं

माध्यस्थ्य भावना

शालिनी

श्रान्ता यस्मिन् विश्रमं संश्रयन्ते,
रुग्णाः प्रीतिं यत्समासाद्य सद्यः ।

लभ्यं रागद्वेषविद्वेषिरोधा-

दौदासीन्यं सर्वदा तत्प्रियं नः

॥ क० १ ॥

लोके लोका भिन्नभिन्नस्वरूपा,

भिन्नैर्भिन्नैः कर्मभिर्मर्मभिद्भिः ।

रम्यारम्यैश्चेष्टितैः कस्य कस्य,

तद्विद्वद्भिः स्तूयते रुष्यते वा

॥ ख० २ ॥

मिथ्या शंसन्वीरतीर्थेश्वरेण,

रोद्धुं शेके न स्वशिष्यो जमालिः ।

अन्यः को वा रोत्स्यते केन पापा-

त्तस्मादौदासीन्यमेवात्मनीनम्

॥ ग० ३ ॥

अर्हन्तोऽपि प्राज्यशक्तिस्पृशः किं,

धर्मोद्योगं कारयेयुः प्रसह्य ।

दद्युः शुद्धं किन्तु धर्मोपदेशं,

यत्कुर्वाणा दुस्तरं निस्तरन्ति

॥ घ० ४ ॥

तस्मादौदासीन्यपीयूषसारं,

वारं वारं हन्त सन्तो लिहन्तु ।

आनन्दानामुत्तरङ्गतरङ्गै-

र्जीवद्भिर्यद्भुज्यते मुक्तिसौख्यम्

॥ ङ० ५ ॥

પ્રાણીઓ પ્રેમરસનો સ્વાદ કરે છે, જેમાં રાગ-દ્વેષ જેવા મહા-આકરા દુરંમનોનો રોષ થવાથી એકદમ ઉદાસીનભાવ પ્રાપ્ત થાય છે એ (માધ્યસ્થ્ય ભાવ) અમને બહુ ઇષ્ટ છે.

છ. ૨. અંદરનાં મર્મસ્થાનોને લેહી નાખનારા ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારનાં કર્મેને લઇને આ લોકમાં પ્રાણીઓ ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપના નાના પ્રકારના આવિર્ભાવોને દેખાડનારા થાય છે. તેમના પસંદ આવે તેવા અથવા ન પસંદ આવે તેવા વર્તનો બાહ્યનારા સમગ્ર પ્રાણીઓ આમાં કોની પ્રશંસા કરે અને કોના ઉપર રોષ કરે ?

ગ. ૩. ખૂદ તીર્થંધર શ્રી મહાવીર પરમાત્મા જેવા પશુ પોતાના શિષ્ય જમાલિને અસત્યની પ્રફુલ્લા કરતો અટકાવી શક્યા નહિ, તો પછી દોષ કોને કયા પાપથી અટકાવી શકે ? તેટલા માટે ઉદાસીનતાને જ આત્મમહિતકર સમજવી.

ઘ. ૪. શ્રી તીર્થંધર દેવો અસાધારણ શક્તિ-બળવાળા હોય છે, છતાં તેઓ પશુ સુ બળજેરીથી ધર્મ તરફ પ્રવૃત્તિ કરાવે છે ? નથી કદાવતા. પશુ તેઓ યથાસ્વરૂપ ધર્મનો ઉપદેશ જરૂર આપે છે, જેનો અમલ કરનારા પ્રાણીઓ દુસ્તર ભવસાગરને તરી બાય છે.

ઙ. ૫. તેટલા માટે ઉદાસીનતા (માધ્યસ્થ્ય) રૂપ અમૃતના સારને સંતપુરુષો વારંવાર આસ્વાદો એના આનંદના વધારે વધારે ઉછળતા મોલ્લોઓવડે મુદ્દિતું મુખ પ્રાણી પ્રાપ્ત કરે છે.

ગેયાષ્ટક

અનુભવ વિનય ! સદા સુખમનુભવ, ઔદાસીન્યમુદારં રે ।
કુશલસમાગમમાગમસારં, કામિતફલમન્દારં રે

॥ અનુ૦ ॥ ૧ ॥

પરિહર પરચિન્તાપરિવારં, ચિન્તય નિજમવિકારં રે ।
વદતિ કોઽપિ ચિનોતિ કરીરં, ચિનુતેઽન્યઃ સહકારં રે

॥ અનુ૦ ॥ ૨ ॥

યોઽપિ ન સહતે હિતમુપદેશં, તદુપરિ મા કુરુ કોપં રે ।
નિષ્ફલયા કિં પરજનતપ્યા ?, કુરુપે નિજસુખલોપં રે

॥ અનુ૦ ॥ ૩ ॥

સૂત્રમપાસ્ય જહા ભાપન્તે, કેચન મતમુત્સૂત્રં રે ।
કિં કુર્મસ્તે પરિહૃતપયસો , યદિ પીર્યન્તે મૂત્રં રે

॥ અનુ૦ ॥ ૪ ॥

૧ પિવન્તિ પાઠાંતર.

રાગઃ—આ અષ્ટકના રાગની દેશી પ્રસિદ્ધ છે. ‘આજ ગયા’તા અમે સમવસરણુમાં’ એ જાણીતી ઢાળમાં ચાલે છે. પ્રતમાં એને પ્રભાતિ રાગ લખે છે. ‘આદર હવ ! ક્ષમા ગુણુ આદર’ ની દેશી જણાવે છે.

૧. વિનય ! માત્ર પ્રધાન ઉદાસીનતાના મુખનો તું અનુભવ કર, નિરંતર અનુભવ કર. એ ઉદાસીન ભાવનું મુખ પરમ કલ્યાણની સાથે સંબંધિત થયેલી આપનાર છે, સર્વ સુવિદિત શાસ્ત્રોનો સાર છે અને હૃદય આપનાર કલ્પદ્રુમ છે, માટે એ ઉદાસીનતાના મુખને અનુભવ.

૨. પરંપરાનાં વિકલ્પભજોને તણ દે અને તારું પોતાનું અવિકારી તત્ત્વ (આત્મસ્વરૂપ) ચિતવ. કોઈ માલસ (ધન) બોલે છે પણ કાંટાવાળા કેરડાને માત્ર ઉપાર્જન કરે છે અને કોઈ બીજો આંખા (નાં ફળો)ને એકઠાં કરે છે—ચુટે છે.

૩. એ કોઈ (પ્રાણી)ને હિતનો ઉપદેશ કરવામાં આવે, તેને તે સહન કરી લે નહિ—તેના ઉપર રુચિ પણ આણે નહિ, છતાં તેના ઉપર તું કોય કર નહિ. પારકા માલસ સંબંધી અર્થ-વગરની નિમ્મળ ચિંતા કરીને તું શા માટે તારા પોતાનાં મુખનો નાશ કરે છે ?

૪. કેટલાક મૂર્ખશિરોમણિઓ મુશાઅવિદિત હકીકતને તણ હાથે સૂત્ર સિદ્ધાન્ત વિરુદ્ધ ભાષણ કરે ॥ તેને માટે આપણે શું કરીએ ? સુંદર દ્રવ્ય છોડી દઈને તેઓ ખરેખર મૂત્ર પીએ છે.

पञ्चगिरिं किं न पञ्चगिरिजाम्, त्रिभुवनगतमनुजम् रे ।
येन जनेन यया जनिवर्त्म, तद्भुवनः पुनरि ॥

॥ अनु० ॥ ५ ॥

रमय हृदा हृदयं गायमनां, संवृणु मायाज्ञानं रे ।
वृथा बद्धिं दुष्टलसम्पत्ता-मायुः परिमितज्ञानं रे

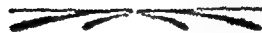
॥ अनु० ॥ ६ ॥

अनुपमनीर्भगिर्भारं चेतन-मन्दःस्थिरमभिरामं रे ।
निरं जीव विशदगरिजाम्, लभते सुखमभिरामं रे

॥ अनु० ॥ ७ ॥

परब्रह्मपरिणामनिदानं, स्फुटकेवलविज्ञानं रे ।
विरचय विनय ! विवेचिनः शान्तमुच्चारणपानं रे

॥ अनु० ॥ ८ ॥

૫. જે પ્રાણી જે મનિમાં જવાનો દોષ છે તેને અનુસારે તેની ચિત્તવૃત્તિઓ પરિણામ પામે છે તે તું કેમ જોઈ શકતો નથી ? અને ક્યાં પ્રાણીએ ક્યાં અને કેવા યજુ ? પોતાની ભવિત્વવાનો પ્રકાર કેમ સુકર કરવો ? તે અંજાંધમાં તારાથી કેણું પણ પ્રકારની અટકાયત થવો કુશ્કર છે. (આ દુષ્ટીકત તું કેમ જોઈ શકતો નથી ? કેમ બાળી શકતો નથી ? કેમ ઘટાળી શકતો નથી ?)

૬. ચિત્તને પસંદ આવે તેવી સમવાને દૃઢયથી રમાડ અને માયાનાં બળાંઓને ખલાસ કરી દે. પુદ્ગલોની તાબેદારી તું વફૂન નકામી કરે છે. કેમકે તારું આયુષ્ય તો મર્યાદિત, વખત માટે જ છે. (માટે તું ઉદાસીનતાનાં મુખને અનુભવ કર.)

૭. આ (ઉદાસીનતા અથવા અંદર ભેડેલો ચેતનરામ) કોઈની સાથે સરખાવી ન શકાય તેવું (અનુપમ) તીર્થ છે. સદા બાળી શકાય તેવું ચેતન (જીવન) છે, અંતરની અંદર ગિરાજ-માન થયેલ છે, અતિ રમણીય છે અને શુદ્ધ પરિણામમય છે તેને તું વારંવાર સ્મરણપથમાં લાવ-તેને યાદ કર-તેને ધ્યાન એથી ચિરકાળ પર્યંત શાશ્વત મુખને હે જીવ ! તું પ્રાપ્ત કરીશ.

૮. એ (જોહામીન્ય) પરબ્રહ્મરૂપ ચેતનભાવનું પરમ સાધન છે; એ રૂપરૂપે કેવળ વિચિત્ર જ્ઞાન છે. અહો વિનય ! આ શાંતમુધારસ જેમાં જ્ઞાનનું વિવેચન-પૃથક્કરણ કરવામાં આવેલ છે તેના પાનને તું નિરંતર કર. અથવા વિનયે કરેલા કે વિનયપૂર્વક કરેલા વિવેચનવાળા જ્ઞાનમય આ શાંતમુધારસના પાનને તું કર, તું એનું પાન કર. તું એને પી.

માંચરૂપ વ્યાખ્યાની ભાગ—

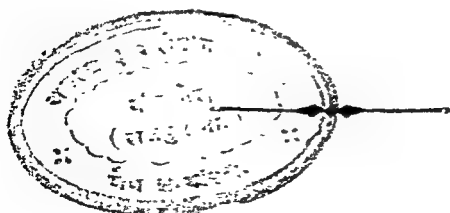
ક. ૧. આન્તઃ કાષ્ઠી ગર્ભેષા, છીન્દુ ગર્ભ ગર્ભેષા, વિષમ વિષમી, આરામ, સુખ્યા, માંદા, અપિવાજ, ગર્ભ વતી ગર્ભેષા, વિદેહિ દામ-શત્રુ, રોધ અટકાવ, અનુદાય, કૌદાસીન્ય સમરેય-ગણાન નિરૂપાન.

ગ. ૨. સ્વરૂપ દેખાવ, વ્યાપિભાવ. મર્મમિદ્ મર્મ-અંતરતો ભાગ, તેને શેઠનારા, જોડે મુધી ઉતરી જનારા, શેષિન ક્રિયા પ્રતિનિ-રૂપ્યતે રોષ કરાય, મુશ્કે થયાય.

ગ. ૩. મિથ્યા અસત્ય, અજ્ઞતાભાવ. શંસન, ઉપદેશનો, પ્રરૂપનો. રોજું નિષેધવાને, અટકાવવાને. જમાલિ શ્રીવીરભગવાનનો સંસારીયશુભે જમાઈ અને દસ્તદીક્ષિત શિષ્ય. રોત્સ્યતે અટકાવી શકાય, રોજી શકાય. આત્મનીને આત્માને દિત કરનાર.

ચ. ૪. પ્રાજ્ય મહાન. સ્પૃશઃ સ્પર્શ કરનારા, ધર્મોયોગ ધર્મમાર્ગે પ્રવૃત્તિ, ધર્મકાર્યમાં પ્રેરણા. પ્રસહ્ય બળનેરીથી, શિરને-રીથી. દુસ્તરં દુઃખે-મુશ્કેલીએ તરી શકાય તેવો. (સંસાર-સમુદ્ર)

હ. ૫. લિહન્તુ આટા, આસ્વાદો. ઉત્તરંગત્તરંગ ઉત્તરે વધારે વધારે વધતા જતા, નેસથી ઉછળતા જતા (સમુદ્રલહરીનાં ભોળાં). જીવદ્વિઃ પાણીઓવડે (ધર્મશિષ્યપ્રયોગ, છે). મુજ્યતે ભોગવાય છે, પ્રાપ્ત કરાય છે.

ગેયાદકની નોટ:-

૧. ઔદાસીન્ય ઉદાસીનતા, મધ્યસ્થપણ ઉદાર મુખ્ય, પ્રધાન કુદાલ પરમ. દયાળુ (મેદુ). સારું રૂઢિ. મન્દારું કલ્પરૂઢિ.

૨. પર પરવસ્તુ, પારકાં, પરાયાં. પરિવાર સમૂહ, વિકલ્પગત્યઃ મલિકારું અધિકારી, સામત. ચિનોતિ એકાં કરે છે, મેળવે છે, મુટે છે. સહકાર આંખો.

૩. સત્ત્વ મિત્ર, સંતાપ (વડે-દારા). લોપં નાથ, વિનાય.

૪. સૂત્ર મળ સૂત્ર, આગમ પ્રયો (માં કહેલી કાઠિતો). અપાસ્ય કોડી કાઠિ, ઉત્પાપીને. ઉત્સૂત્ર સૂત્રી બિલકુ. પયસ દૂધ. મૂત્ર પુરીય, મુતર.

૫. પરિણામ વિચાર, રૂઢિના સાધાતરે. મતિ જન્માંતરનું સ્થાન, અધિભૂતું સ્થાન. મલિતલ્લયં થવુ તે, અવિતલ્લયતાની રિયતિ. કુર્ચારું અટકાવન કરવી મુશ્કેલ.

૬. હૃદયંગમ હૃદયને પમદ આવે લેવી, મનોદર. સંગૃણ સંગેલી લે, સંગેલી લે, અલાલ કરી દે, બધ કર પરવશતા તાબેદારી, ભાઈ-સાખી. પરિમિત મર્યાદિત, હદ બાધેલ, મુકરર. (પરિશ્રામે અનિ અલ્પ).

૭. અનુપમ ઉપમા ન આપી શકાય તેવું, incomparable. ચેતનમ્ conspicuous. living જીવંત. અમ્તઃસ્થિતં અંતરમાં રહેલ, બોધાવુમાં પર કરેલ. અમિરામ રમણીય, મુદર વિશદ મુદ. નિર્મળ. અમિરામ નિરંતરને માટે, દમેલને માટે.

૮. પરમસ્ય નિર્વિહાર, નિરંજન, મુદ્ધ ચેતન-૫. પરિણામ ચેતન નિદાન પ્રધાન દારણ. વિદ્યાન વિચિટ્ત યાન. ચિરચય બનાવ, પારંવાર ૨૨ ગેાવ વિલેચિત વિવેચન-૫૨૫કરણ કરેલું છે જેમાં જેનું.

માધ્યસ્થ્ય:—

::

પરિચય:—

ક. (૧) મનોવૃત્તિના અતિ વિચારણીય પ્રદેશમાં આપણે હવે જઈએ છીએ. માનસવિદ્યાનો જેટલો વધારે પરિચય કે અભ્યાસ હશે તેનો આ લાવનામાં તેટલા પ્રમાણમાં ઉપયોગ થશે.

આ સંસારમાં અનેક પ્રકારના પ્રાણીઓ હોય છે. કેટલાક પ્રાણીઓ તદ્દન ઊંધી જોપરીના હોય છે. તેને સલાહ કે ઉપદેશ આપવામાં આવે તો તે માને તો નહિ, એટલુંજ નહિ પણ ઉપદેશ આપનાર ઉપર ગુસ્સો કરે, દ્રેષ કરે અને દ્રેષને પરિણામે અપમાન, ગાલીપ્રદાન કે તોફાન પણ કરે.

પંચતંત્રમાં વાનર અને સુઘરીનું દૃષ્ટાન્ત પ્રસિદ્ધ છે. સુઘરીનો માળો બહુ વ્યવસ્થિત હોય છે. એનાથી ઘી પણ ગળી શકાય છે. ચોમાસામાં એ સુઘરી (પક્ષી વિશેષ) ઝાડ પર લટકતા પોતાના માળામાં બેઠેલી હતી. વરસાદ ખૂબ પડતો હતો, વીજળીના ગળકારા થતા હતા અને વાદળનો ગર્જન થતો હતો. ત્યાં એક વાનર તે ઝાડ નીચે આવ્યો અને ઠંડીથી દાંત કચકચાવવા અને શરીરે ધૂજવા લાગ્યો. પેલી સુઘરીને એ સ્થિતિમાં એને જોઈને દયા આવી એટલે બોલી: ‘ભાઈ! તું મનુષ્યની આકૃતિવાળો દેખાય છે, ચતુર જણાય છે, તો ઉનાળામાં માળો કે-એવું રહેવાનું સ્થાન તેં તૈયાર કેમ ન કર્યું?’ વાંદરો કહે ‘ચૂપ પડી રહે, ગડગડ ન કર.’ વળી એ વધારે ધૂજવા લાગ્યો, એટલે સુઘરી બોલી કે-“ભાઈ! આખા ઉનાળો તેં આજસમાં શા માટે ગુમાવ્યો?” વાંદરો સીંચ્યો. એક બે ગાળ ચોપડી દીધી. વળી વરસાદ વધ્યો અને

કઠાકા થયા. વાંદરા વધારે ધૂજવા લાગ્યો. સુપરી કયા લાગી વધારે શિખામણ દેવા લાગી. વાંદરા બોલ્યો- ' શંક, મુચિમુખિ ! પંડિતમાનિની ! ચૂપ રહે, નહિ તો ઘર વચરની કરી મૂકીશ. ' સુપરી ચૂપ રહી, પણ વળી કંડીનો માર વધ્યો અને વાંદરા પૂજા ધૂજવા લાગ્યો એટલે સુપરીએ વળી પાછો સારા વખતમાં ઘર જાંધી લેવાના દહાણ સંબંધી ઝાડ પર માળામાં બેઠા બેઠા ઉપદેશ આપ્યો. વાંદરાથી હવે રહેવાયું નહિ. એણે જવાબમાં કહ્યું- ' ઘર જાંધવાની મારામાં શક્તિ નથી, પણ ઘર ભાંગવાની તો જરૂર છે. ' એટલું બોલી બે-ચાર માળા વર્ષાવી, ફલાંગ મારી સુપરીનો માળા વીંછી નાખ્યો.

આવા સંયોગો દુનિયામાં ઘૂમ આવે છે. આપણે કોઇને સલાહ કે સૂચના આપીએ અને તે સમજે કે અનુસરે નહિ ત્યારે શું કરવું ? આ પ્રશ્નનો નિર્ણય આ જાવનામાં કરવાનો છે. બહુ વ્યવહાર પણ ઉચ્ચ ભૂમિકાનો આ સવાલ છે.

આ દુનિયામાં હજુ બુદ્ધિવાળા પ્રાણીઓ અનેક હોય છે. જેના ઉપર તમે ઉપકાર કર્યો હોય તે સામે અપકાર કરનારા હોય છે. કેટલાક ખૂન, મારામારી, તોફાનમાં રસ લેનારા હોય છે, કેટલાક પારકું ધન કે પરની મિલકત પચાવી પાડવામાં આનંદ લેનારા હોય છે, કોઇ ચેર, કોઇ હુંટારા, કોઇ ઠગારા, કોઇ વિશ્વાસઘાતી, કોઇ કાસ્ટીઆ, કોઇ દુરાચારી, કોઇ પરસ્ત્રીમાં આસક્ત, કોઇ મોટી રાત્રે રખડનારા, કોઇ હાલુડીઆ, કોઇ માયાવી, કોઇ દંભી, કોઇ કોધો, કોઇ જૂઠું બોલનારા, કોઇ લોભી, કોઇ અભિમાની, કોઇ નિંદા કરનારા, કોઇ દ્વિસક, કોઇ બીકણ, કોઇ ઈર્ષ્યાળુ-વિગેરે વિગેરે અનેક પ્રકારે હજુ

બુદ્ધિવાળા પ્રાણીઓ હોય છે. એવા પ્રાણીઓને ગતતી સલાહ આપવી, સાચો માર્ગ ગતાવધો અને તેમને હુદ માર્ગથી દૂર કરાવવા બનતા પ્રયાસો અનેક રીતે જરૂર કરવા, પણ એવા પ્રયાસમાં સિદ્ધિ ન થાય તો શું કરવું? એ પ્રશ્ન અહીં ઉભો થાય છે. અનેક પ્રકારના હુદ આચરણવાળા પ્રાણીઓ તરફ આપણે કયા પ્રકારનું વલણ દાખવવું ઘટે? એ ઉપસ્થિત થતા પ્રશ્નને અંગે આપણે, આપણા મનના ઊંડાણમાં ઉતરવું પડે.

આપણે ઉદ્દેશ રાગદ્રેષ ઓછા કરી, સર્વથા એનો ક્ષય કરી વીતરાગદશા પ્રાપ્ત કરવાનો છે. આવા પ્રકારનો વિકાસ સર્વથા ઇષ્ટ અને સાધ્ય છે એ ધારીને આપણે ચાલીએ છીએ.

વીતરાગદશા પ્રાપ્ત કરવાની ભાવનાવાળાને એ આદર્શ પહોંચવા માટે પોતાની ભૂમિકા શુદ્ધ કરવી ઘટે. એ માટે એણે મનને શોધવું પડે, સંમાર્જવું પડે, ત્યાગ કરવું પડે.

મનમાં રાગદ્રેષની છાયાના પ્રસંગો આવે ત્યારે ચેતીને-ચોંકીને ઊભા રહેવાનું છે. આપણી વિશ્વદયાને અંગે આપણે ઉપદેશ, સલાહ કે સૂચના કોઈ પ્રાણીને કરીએ તેને અનુસરવા તે બંધાયેલ છે? કદાચ આપણા દૃષ્ટિબિન્દુમાં પણ રખલતા હોવાનો સંભવ ખરો કે નહિ? અથવા એ તમારી સલાહ ન માને કે કદાચ તમારું અપમાન કરે તો પણ તમને શું? જો તમે તેની જેવા ઉપર ક્રોધ કરો તો તમારો ઉપર જણાવેલો આદર્શ ક્યાં રહેલો? પછી તો તમે પણ નીચે ઉતરી જાઓ અને તેની જાળમાં બેસી જાઓ.

આવે પ્રસંગે મન પર સંયમ રાખવો એ જ કર્તવ્ય છે. વિચારવું કે પ્રાણી કર્મવશ છે, કર્મનો નચાવ્યો નાચનાર છે

અને એકંદરે પરવશ છે. એના ઉપર કોઈ કરવો કે એની સામે થવાનો પ્રયાસ કરવો એ તમારા જેવા ઉચ્ચ આદર્શવાળાને ન ધટે. એવે પ્રસંગે તમારે 'ઉપેક્ષા' કરી દેવી, તમારે એવા દુષ્ટ બુદ્ધિવાળા પ્રાણી નરક બેઠરકારી કરી દેવો અને બાકે તમે તેના દુષ્ટત્વ તરફ ઉપેક્ષા ધરાવો છો એમ પારી લેવું. આનું નામ ઉદાસીનતા અથવા માધ્યસ્થ્ય કહેવાય.

'ઉદાસીનતા' માં બેઠરકારી અને છતાં અંતરનો ખેદ એ પ્રાધાન્ય ભાવ છે. એમાં મનને ઝિલ્લદું વલણ આવવાનો પ્રયાસ કરવાનો છે.

'માધ્યસ્થ્ય' માં મન તદ્દન સ્થિર થઈ જાય છે. દરિયાના તોફાન એમાં ન હોય. એ તો જાણે પોતે માસનું પાણી થઈ જાય. આમાં મનની સમતાનું પ્રાધાન્ય છે, છતાં આ આખી મનોદશામાં નિષ્કૃષ્ટતા નથી, તિરસ્કાર નથી, નિષ્કાળજી નથી. પૂરતા પ્રયત્નોવડે અધઃપતિત પ્રાણીને માર્ગ પર લઈ આવવાનું કર્યા છતાં તે જાણે ન આવે ત્યારે તેના પ્રત્યે કેવું વલણ ધારણ કરવું તેને લગતા માર્ગનું એમાં નિદર્શન છે. એમાં વ્યવસ્થિત ઉપેક્ષાબુદ્ધિ છતાં સ્વાર્થ, બેઠરકારી કે અયોગ્ય ત્યાગ નથી. આ ભાવ આખી ભાવનાની વિચારણામાં એવામાં આવશે.

આ ભાવનાનો ઉદ્દેશ મુખ્યત્વે કરીને વિશાળ દૃષ્ટિ ખીલવવાનો છે, કર્મપારતંત્ર્ય સમજાવવાનો છે અને શાન્ત-દ્રેષ ઉપર સંપૂર્ણ વિજય મેળવવાનો છે.

આટલો ઉપોદ્દેશ કરી આપણે આ ઉદાસીનતા અથવા ઔદાસીન્યના નામથી પણ ઓળખાતી 'માધ્યસ્થ્ય' તરીકે પ્રસિદ્ધ થયેલી અને ઉપેક્ષાના નામને પણ યોગ્ય રીતે ધારણ કરતી છેલ્લી ચોથી યોગ ભાવનામાં પ્રવેશ કરીએ

સામ્યનિવૃત્તિ અગમે સર્વેક વિષયો, એ અગમે જન્મ, મૃત્યુ
 કે, અગમે તેનો વિચાર કરતા પણ અગમે જન્મને માં જોઈ
 માથે હે તેનું અગત્ય કું ? આપણે એ વસતીનું આપણે જે
 પરિચય કરીએ

એ ઉદાગીન બધા રાગદેવતા પ્રકાશાપરા વૃક્ષનેવૃક્ષ
 રોમથી ગ્રામ ગ્રામ છે. અહીં ઉદાગીનનાનો આપણે માર્ગ
 બતાવ્યો. રાગદેવને ના આપણે પણ નિગદનવામાં આવી રીતે
 જાણી શક્યા છીએ. એ મોડરાપના બન્ને પુત્રો છે અને એ
 આપણા જન્મને પોતાની જોડથી ઉપર નવાયે છે, એ જ્યાંથી
 પ્રાણી ઉપર સામાન્ય ભોગ્યે છે ત્યાંથી પ્રાણી સંસારી
 કરે જઈ શકેલા નથી અને એનો દોર વર્જનમાં જી મર્યાદિત
 જ્યેષ્ઠ, મધ્યમજ કહે છે કે 'વજ્રાંધ પણુ જગ જગ તરે દે
 નેદલંતુથી ને નવિ છૂટે દે' એવો પોતાની શક્તિથી વજ્ર-
 અંધ-મદાઆકરા અંધનને લોટી નાખી શકે એવા બળીઆ
 પ્રાણી રનેદના લાંબાને લોટી શકતા નથી. આવો આકરો
 રાગ સંસારમાં પ્રાણીને જોડી જોડીને રાખે છે. મોટા દેવો
 પણ એનું વશવર્તીતા છોટી શક્યા નથી અને આપણાભૂતિ
 તથા નંદિયણ જેવા મુનિઓ પણ એને વશ પડી ગયા છે.

દેવની કાળાશ તો મદાબચંકર છે. ચિત્તને ડોળી નાખનાર
 છે, પ્રણવ વિકાર કરાવનાર છે અને બીજા અનેક મનોવિકારોને
 જન્મ આપનાર છે. રાગદેવમાંથી દયાયો ને નોકયાયો જન્મે છે
 અને એ અનેક રીતે પ્રાણી પર આક્રમણ કરી એનો સંસાર
 વધારી મૂકે છે ને એના સાધ્ય-મોક્ષને દૂર ને દૂર રાખે છે. સાધ્યને
 પ્રાપ્ત થવા ન દેનાર આ રાગદેવ પ્રાણીના ખરા આકરા દુશ્મનો
 એટલા માટે છે કે એ સાધ્યનું સામીધ્ય પણ થવા દેતા નથી.

એવા આકરા રાગદ્રેષરૂપ, મહાભયંકર દુરમનોનો રોધ કરવાથી ઉદાસીનતા જન્મ પામે છે. રાગદ્રેષનો સંપૂર્ણ રોધ થાય તો સંપૂર્ણ ઉદાસીનતા આવે ॥ અને જોછો વધતો થાય તો તે પ્રમાણમાં જોછી વધતી આવે છે. રાગદ્રેષનો રોધ એ સાધ્યપ્રાપ્તિનું સાધન છે. જોદાસીન્ય એ રોધથી પ્રાપ્ત છે અને એ રોધ કરવાથી કાર્યસિદ્ધિ થાય છે, તેથી એ ઉદાસીનતાને જોળખવા જતાં આપણા હાથમાં ઈષ્ટસિદ્ધિનું એક અનેકું સાધન પણ આવી જાય છે. આવા પ્રકારની ઉદાસીનતા છે તેથી તે અમને ખૂબ ઇષ્ટ છે.

રાગદ્રેષનો રોધ કેમ કરવો ? એ અત્ર મુખ્ય વિષય નથી. એના પ્રસંગે, સાધનો અને માર્ગો અગાઉ ચર્ચાઈ ગયા છે. અત્ર તેનો નિર્દેશ જ કરવાનો છે. આ બાવનામાં એ જરૂર મળી આવશે, તે શોધી લેવાની સૂચના કરીને અહીં જોદાસીન્યના બે મોટાં ફળ બતાવીએ :—

ધ્રમથી થાકી ગયેલા, ચિંતાથી મુંઝાઈ ગયેલા, સંતાપના બારથી દબાઈ ગયેલા પ્રાણીઓ આ ઉદાસીનતામાં આરામ મેળવે છે. સખ્ત ગરનીના સંતાપથી ગરમ ગરમ થઈ ગયા હોઈએ, માથે તડકા ધોમ ધખતો હોય અને ચારે તરફ દાદા ઉડતા હોય ત્યારે નાની ઝુંપડીમાં નિર્મળ ઠંડું જળ મળે અને પગ લાંબા કરવા પધારી મળે ત્યારે જેવો આરામ થાય તેવો આરામ મોહજન્ય અનેકવિધ સંતાપોથી તપી ગયેલા ચંતનને ઉદાસીન બાવના નળે છે. ૧૧૫ ડિગ્રીમાં ઉપાટે પગે મુસાફરી કરનારને પાણીનું પરબ આવે ત્યારે જેવો આરામ મળે છે તેવો આરામ ચંતનને ઉદાસીનબાવ આપે છે.

રોગી માણસને કોઈ ખાખતમાં પ્રીતિ થતી નથી અને ખાવું, પીવું, જોલવું કે રમવું એમાં એનો રસ જામતો નથી. સંસાર રોગથી હેરાન થઈ ગયેલા પ્રાણીને ઉદાસીન લાવમાં પ્રીતિ મળે છે, રસ જામે છે અને આનંદ થાય છે. અથવા ‘રુણુ’ એટલે પ્રેમલગ્ન, નિરાશા પ્રાપ્ત, આવડાને પણ પ્રેમ સાંપડે છે.

આવી રીતે સંતાપને જાહેર આરામ અર્પનાર અને રોગીને રુચિ ઉત્પન્ન કરનાર આ ઔદાસીન્ય છે. એને ધરાખર ઝોળ-ખાઈ જવાશે ત્યારે આ વિવેચનમાં વિશેષોક્તિ જરા પણ નહિ લાગે, જોલટું એમાં અલ્પોક્તિ લાગશે. એ આપણે જ્યારે એનાં સ્વરૂપમાં રમણ કરશું ત્યારે સ્પષ્ટ થશે.

અહીં જે થાક-ખેદ અને રોગ-વ્યાધિની વાત કરી છે તેના વિવિધ પ્રકાર છે. સર્વ પ્રકારના થાકથી અહીં આરામ મળે છે અને વ્યાધિ છતાં સુરુચિ જાગે છે.

અહીં રોગ-રોધના રોધની વાત કરી છે તે અંશથી જ સમજવાની છે. સંપૂર્ણ રોધની દશા ગુણસ્થાનકેમમાં આગળ આવે છે તેની અહિં માત્ર લાવના હોય છે. આ વાત ધ્યાનમાં રાખવી. રોગરોધનો જની શકે તેટલો રોધ એ મુમુક્ષુઓએ કરવાનો છે એ ધ્યાનમાં રહે, પણ સંપૂર્ણ રોધ થયા વગર સાચી ઉદાસીનતા અપ્રાપ્ય છે એમ ધારવાનું નથી. આ સર્વ હકીકત નીચેનું સ્વરૂપ વાચતાં સ્પષ્ટ થશે.

જ્ઞ. (૨) ઉદાસીનતા કેમ કરાય તેનો એક પ્રકાર લવ્ય રીતે જતાવે છે. કર્મસ્વરૂપ આપણે જાણીએ છીએ. આશ્રવ લાવનામાં એના આવવાના માર્ગો આપણે જોઈ ગયા છીએ.

એ સર્વ નવાં કર્મોને અંગે વાતો હતી, પણ જે કર્મો અગાઉ પ્રાણીએ એકઠાં કર્યા હોય તે તે ભોગવવાં જ પડે.

કૃતકર્મસયો નાસ્તિ, કલ્પકોટિશતૈરપિ ।

અવદ્યમેવ ભોક્તવ્યં, કૃતં કર્મ શુભાશુભમ્ ॥

‘કરેલા કર્મોનો ક્ષય સેંકડો વર્ષો લાય તો પણ થતો નથી, એનાં-શુભ અશુભ કર્મોનાં સારાં ખરાબ ફળ અવશ્ય જ ભોગવવાં પડે છે.’ એક નિર્જરાની વાત બાદ કરતાં કર્મની વાત એવી છે કે એને ભોગવે જ છૂટકો, એનાથી નાસી છૂટાય તેમ નથી અને નિર્જરાની વાત તો ઘણી પારિભાષિક અને વિશેષજ્ઞવતી છે જેનો વિચાર નવમી જાવનામાં કર્યો છે.

કર્મથી પ્રાણી અનેક ગતિમાં લાય છે, ત્યાં કર્મો એને ઇદ્રિયો આપે છે, ત્યાં એને ઝાણું વધતું આયુષ્ય કર્મ આપે છે, ત્યાં એનાં શરીરનું બંધારણ, એની આપૃતિ, એનાં અંગો-પાંગ, એનાં રૂપ, વાણી, કીર્તિ, પ્રાપ્તિ, અપ્રાપ્તિ, તંદુરસ્તી, વ્યાધિશસ્તતા, સૌભાગ્ય આદિ નાની-મોટી અનેક જાગતો પૂર્વોપાર્જિત કર્મોના યોગે પ્રાપ્ત થાય છે.

આથી લોકો જુદા જુદા સ્વરૂપનાં જોવામાં આવે છે. કોઈ મહેનત કરી ધાકી લાય છતાં અપયશ પામે છે, કોઈ વગર મહેનતે કે અજ્ઞ પ્રયાસે કીર્તિ વિસ્તારે છે, કોઈ લાપજ કરવા બેસો થાય તો લોકોને ખસવું મનતું નથી અને કોઈ જોડવા ઉઠે ત્યાં લોકો આવવા માટે છે, કોઈ રૂપવાન અને કોઈ દર-રૂપા, કોઈ કાણા, આંધળા, બહેરા કે જડગા એટલી ત્રણેલા, કોઈ સુવાન, મજબૂત અને પડછંદો પડે તેવા, કોઈ નિરંજન દવા ખાવાવાળા દમલેલ તો કોઈ તદ્દન તંદુરસ્ત-આવા હજારો લાખો પ્રકારના માણસો-પ્રાણીઓ દુનિયામાં છે.

સંસાર જીવનમાં જોનાં અનેક નાટકો આપણે જોઈ ગયા છીએ. સ્વરૂપલિપ્તતા તો જોટલી છે કે તુલ્યતા પ્રત્યેક પ્રાણીમાં તેનું વ્યક્તિત્વ જરૂર હોય છે. અને સ્વરૂપલિપ્તતા સામે પ્રત્યેકનાં કાર્યોમાં પણ વિનિમિષતા જોવામાં આવશે. કોઈ દાન આપનાર, અદાચારી, મિત્રવાળી, સાચી સલાહ આપનાર, પોતાની દરજ્જો જાણ કરનાર, જીવનને સારી રીતે વ્યતીન કરી વિકાસ આપનાર જોવામાં આવશે અને કોઈ ધમાકોળા, તરંગી, અમરંગી, દુશ્મણી, રણડુ, નાદે ગદી ગમેલા, બચ્ચી, અપ્રમાણિક જીવન વદનાર જોવામાં આવશે.

જાણસ્વરૂપ અને ચેષ્ટિતનાં વર્ણનો કરવા બીજાજરૂરી છે, જે દરરોજના અનુભવનો વિષય છે.

સ્વરૂપપ્રાપ્તિ અને વર્તન કર્મોધીન હોવાથી એને ‘મર્મ-લેદ’ કહેવામાં આવ્યા છે. મર્મ જોટલો ઊંડાણ ભાગ. આ મર્મને ભાંગી નાખનાર કર્મો અનેક પ્રકારના નાશો કરાવી રહેલ છે. એને લઈને પ્રાણી સુરૂપ-કુરૂપાદિ અનેક રૂપો લે છે અને શુભ અશુભ આચરણો-વર્તનો કરે છે. કોઈ ખરા ‘ગૃહસ્થ’ અથવા ‘સાધુજીવન’ ગાળનાર જોવામાં આવે છે અને કોઈ તદ્દન ખસી ગયેલા બદમાશો જેવા હોઈ પોતાનું સમગ્ર જીવન વેડછી નાખે છે.

આમાં પ્રશંસા કોની કરવી ? અને રીસ પણ કોના ઉપર ચઢાવવી ? જ્યાં જોઈએ ત્યાં કર્મનો પ્રભાવ એવો દેખાય છે કે એનું વર્ણન કરવા બેસીએ તો ઉપમિતિ લવપ્રપંચા કથા જેવી મોટી કથા લખવી પડે અને છતાં તેનો છેડો તો કહી ન જ આવે. આખી રમત મંડાણી છે અને ચારે તરફ તુમુલ યુદ્ધ ચાલી.

શું છે. આવા અનેક પ્રાણીઓ અને તેમનાં વિધવિધ વર્તનો વિચારતાં કોના ઉપર રાજ થવું ? અને કોના ઉપર રીસ કરવી ? આ વાતમાં કોઈ રસ્તો નીકળે તેમ નથી.

તે પ્રાણી પોતાનાં કાર્યો પર કાબૂ રાખી શકતો હોય તો છુટી વાત છે, પણ પુરુષાર્થ કરનાર સિવાયનો મોટો જામ પરાધીન હોય છે, કોઈનો નચાવ્યો નાચનાર છે અને જન્મ પહેલાં તેમજ મરણ પછી અંધકારના પકડા પછવાડે પડેલ છે.

આમાં પ્રશંસા કે નિંદા કોની કરવી ? આ વળતે વિચારવાને પરિણામે જે મનની સ્થિતિ થાય તેનું નામ ઉદાસીનતા. એ કર્મની રમત જીતે એ જીતે એ હારી અને ગટરમાં પડતો જોઈ નિંદા ન કરે, કે સારી રીતે કપડાં પહેરેલા આકૃતિવાન ગૃહસ્થને જોઈ પ્રશંસા ન કરે. એ કર્મનાં પરિણામ જાણે, જાણીને અનુભવે અને અનુભવીને મનમાં ખરી વાત સમજી જાય.

આવો પ્રાણી માધ્યમ્ય જાવ રાખી કોઈના ઉપર ક્રોધ કે કોઈની નિંદા કરતો નથી કે કોઈની પ્રશંસા કે સ્તુતિ કરતો નથી. એ જન્મે સ્થિતિને પોતાની ઇષ્ટસાધનામાં વ્યાપાત કરનારી સમજે છે અને એવો પારકો પંચાત કરવાની એને કુશલ ન હોઈ એ દુનિયાના વિચિત્ર બનાવો કે પ્રાણીઓનાં વિચિત્ર સ્વરૂપો તરફ ઉદાસીન રહે છે.

સાધારણતઃ પરની પ્રશંસા કે નિંદા રાગદ્વેષજન્ય જ હોય છે અને વિશિષ્ટ વિકાસના હેતુવાળાને એ અકર્તાવ્ય જ હોય છે. એને જીવનની બાબતમાં નકાસું માથું મારવું પસંદ જ હોતું નથી. એને નિરર્થક ટોળટપ્પા મારવા ગમતા નથી અને એને એમાં આનંદ આવતો નથી.

આવા પ્રકારની વૃત્તિ એ ઉદાસીનતા છે. એ જાતે વિદ્વાન છે, કર્મને ઝોળખનાર છે અને કર્મના બંધ ઉદર્યાદિ લાવેને સમજનાર છે. એને વિવિધતામાં નૂતનતા લાગતી નથી. આ દશા ઉદાસીન આત્માની હોય.

ખાસ કરીને શિયાળ છતાં સિંહના ટોળામાં સિંહનું આમડું ઓઢી સિંહ તરીકે પસાર થનારા દંભી કાર્યવાહકો અને રાગદ્વેષમાં રાચીમાચી રહેલા ઉપદેશકો, આદર્શ કે લાવના વગરના સંન્યાસી સાધુઓને જોઈ જોઈ થાય છે; પણ એવા વખતે પણ ઉદાસીનતા ધારણ કરવી અને મર્મલેદી કર્મની સ્થિતિ વિચારવી એ જ કર્તવ્ય છે. કર્મ અનેક પ્રકારના નાચે કરાવે છે, એમાં ક્યાં રાજી થવું અને ક્યાં ખિન્ન થવું ?

આમાં પ્રયત્ન કરવાનો, માર્ગપ્રાપ્તિ કરાવવાનો નિષેધ નથી; પણ પ્રયત્ન છતાં પ્રાણી ન સુધરે તો પોતાના ચિત્તમાં વિશ્લેષ થવા ન દેવો અને રાગ કે દ્વેષની પરિણતિ ન થઈ જાય તે જાણત પર ધ્યાન રાખવું. આવા પ્રકારના મનના વલણને ‘ઉદાસીન’ વિશેષણ અપાય છે.

ગ. (૩) સમજી માણસોને ઉદાસીન લાવ કેવો રાખવો ઘટે તે વાત શ્રી વીર પરમાત્મા અને જમાલીના દૃષ્ટાંતથી સમજાવે છે.

અનંત જ્ઞાનના ઘણી અને જાતે સળંગ હોવા ઉપરાંત અનેક સહાયસંપન્ન પણ અમુક સંયોગોમાં કેવું વલણ ધારણ કરે છે તે વિચારો. જમાલિ લગવાનની પુત્રીનો પતિ એટલે પોતાનો ત્રસારીપદ્ધે જમાઈ થાય. એણે વૈરાગ્ય પામી દીક્ષા લીધી, ખૂબ અભ્યાસ કર્યો, વિદ્વાન થયો.

જમવાનનો એક સિદ્ધાન્ત હતો કે કંઈમાને કંઈ ન કરવા માંડ્યું તે ક્યું. જલમાને જલિષ એટલે ચાલવા માંડ્યો એટલે ચાલ્યો. આ દલીલ સમયગાનની છે, ધણી સૂક્ષ્મ છે. એક વંતુને તોડવા માંડ્યો તેને તૂટ્યો જ ગયો તૂટવા માંડવાના સમયે જેટલા વંતુ તૂટ્યા તેની નજરે ત્યાં એવાનું છે. જો એ તૂટવા માંડવાની ક્રિયા અને તૂટવાની ક્રિયા જુદે જુદે સમયે થાય તો અનવસ્થા ટોપ લાગી જાય છે. અને ધ્યાનમાં રાખવું કે આંખ મીચીને ઉપાડતા અસંખ્યાત સમય થાય છે.

ઉપરનો સિદ્ધાન્ત ક્યૂં જાણતોને લગાડવામાં વિભાગો પાડવા જ પડે. આ આખું પુસ્તક છાપવા માંડ્યું એટલે આખું છપાઇ ગયું એવો એનો ભાવ નથી, પણ આ ગ્રંથ જે સમયે છાપવા માંડ્યો તે પૈકી એની જેટલી ક્રિયા એક સમયમાં થઈ થઈ તે તેટલા પૂરવી તે સમયમાં પૂરી થઈ ગઈ. આ વાત સમયનો ખ્યાલ કરતાં સમજાય તેવી છે. એક સેકન્ડમાં ૧૮૦૦૦૦ માઇલ ચાલવાવાળો પ્રકાશ માર્ગના પ્રત્યેક પરમાણુને સ્પર્શીને જ ચાલે છે, પણ જે સમયે એ અત્યુત્ક પરમાણુને સ્પર્શવા લાગે તેજ સમયે તેને સ્પર્શે છે. આ સાદું પણ સમજાય તેવું સૂત્ર છે.

જમાવી એ સમય જેવા બારિક વિભાગને લગાડવાનું સૂત્ર મોટી જાણતને લગાડવા ગયો. એ માંડો થયો ત્યારે સંધારો કરવા શિખ્યને કહ્યું. પોતાને ઘાહજવર થયો હતો તો 'સંધારો કર્યો?' એમ પૂછતાં 'હા કર્યો' એમ જવાબ આપણતાં ત્યાં જઈને જોયું તો હજી સંધારો પૂરો થયો નથી, તેમ જોઈને એને સૂત્ર પડી કે શ્રીમહાવીરનો સિદ્ધાન્ત 'કરવા માંડ્યું તે ક્યું' એવો છે તે જોટો છે.

આ એનો આપો મનિષ્ઠ કરો. એને પુનઃપુનઃ કરતાં આવડ્યું નહિ. સંગારો કરવાની ક્રિયાના અવગતો પાડેને એ પ્રત્યેક નાના અવગતને એ સિદ્ધાન્ત લાગુ કરત તો એ સમજી શકત, પણ નાવના જોરમાં એને બન શકે. બનતી વીરના સિદ્ધાન્ત જોડો છે એમાં તર્કને એણે સિદ્ધ માન્યો.

આ શાસ્ત્રીય વિષયને વધારે લંગાવેલા મર્યાદાદેવને કારણે ઉચિત નથી. તે વાતનો ચાર એ છે કે પોતાનો શિષ્ય અને સંસારપદો જમાઈ જમાલી કરતાં એને એના જોડા સિદ્ધાન્તથી રોકવાને ભગવાન પોતે શક્તિવાન ન થયા. આમાં અશક્તિનો સવાલ નથી, પણ ગાઢ મિથ્યાત્વમાં પડેલાની કદાચકવૃત્તિનું જ્ઞાન પોતાને કરતું તેથી એની ભવન્થિનિ સમજી ભગવાન ઉદાસીન રહ્યા.

આવી રીતે ઉત્સૂત્ર જોલનાર. ધર્મને વગોવનાર અનેક પ્રાણી તરફ ખેદ થાય તેવું છે. કેટલાક ધર્મને નામે દુકાનદારી ચલાવે છે, કેટલાક ધર્મને નામે રળી ખાય છે, કેટલાક ધર્મ-સિદ્ધાન્તોને મરડીમચડી પોતાને અનુકૂળ અર્થ કરે છે અને કેટલાક અનેક પ્રકારે ધર્મ સાથે ચેડાં કાઢે છે; પણ આપણું ગળું શું? આપણને સાંભળનાર કોણ છે? બનતા શાંતિમય પ્રયાસ કર્યા પછી નિરોધ ન થાય તો વિચારવું કે જે કાર્ય ભગવાન પોતે ન કરી શક્યા તે તું કેમ કરી શકે?

મતલબ એવા ધર્મને મલીન કરનાર તરફ પણ માધ્યસ્થ ભાવ રાખવો. એ એના કર્મને વશ છે અને એવી જોડી પ્રરૂપણા કરનાર કે સમાજને સમજણ વગર ચકરાવે ચલાવનાર જરૂર પોતાનાં કર્મકૃણ ભોગવશે એમ વિચારી પોતાના મનને

અસ્થિર થવા ન દેવું. નિર્જીવ જાળતાના ઝગડા ઉપસ્થિત કરી સમાજના દુકલ કરાવનાર તરફ અંતે ઉઠાસીન જાવ રાખવો. સમદેવના વખતમાં પડી ગયા પછી બહાર નરો આવવું ધનું મુશ્કેલ છે અને ધર્મની જાળતમાં અવ્યવસ્થિત ઉપદેશ કરનાર કે સાધન ધર્મોનાં નિરર્થક ઝગડા કરનાર તત્ત્વ સમજ્યા નથી એમ વિચારો એમના અદ્યક્ષતા તરફ હયા ધરાવવી. મહા-વિશાળ હૃદયિનિન્દુઓની સાપેક્ષ હૃદયવાળા આદર્શમાં બિન-સિદ્ધ ધર્મના મુખ્ય મુખ્ય મુદ્દાઓ સમજાવી શકાય છે, અને તેમનો સમન્વય કરી શકાય છે. એ માટે જને તેટલો પ્રયત્ન જરૂર કર્તવ્ય છે, છતાં વિશાળ હૃદયે અભાવે કે અપેક્ષા સમજવાની બીજા આવડતને કારણે કોઈ સામે પડે તો વીર પરમાત્માનું હૃદય વિચારવું, અંતરથી મધ્યસ્થ જાવ રાખવો તેમજ કાંઈ પણ જાળતને અંગત ન બનાવતાં પોતાના કાર્યમાં જરૂર મથાણુલ રહેવું અને તેમ કરતાં સામે પડનાર પર ઉઠા-સીન જાવ રાખવાનું ચક્રવું નહિ.

ચ. (૪) મિથ્યા ઉપદેશ કરનારા તરફ ઉઠાસીનતાની જાળત વિચારી, હવે પ્રચારકાર્યમાં પણ મધ્યસ્થ વૃત્તિ રાખવાની અતિ જરૂરી જાળત કહે છે. ત્યાં પણ તીર્થંકર મહારાજની પોતાની સ્થિતિ જ વિચારવાથી આપણને હૃદયન્ત મળે છે.

તીર્થંકર મહારાજમાં ત્રણ જગતનો વિજય કરવા જેટલું બળ હોય છે તેમના સંબંધમાં અંતરાય કર્મ સર્વથા ક્ષય પામેલ હોય છે. એવા તીર્થંકર દેવ પણ ધર્મપ્રચાર બળ-જેરીથી કરતા નથી. એ કોઈને પસાણે ધર્મ પજાવવા પ્રયત્ન કરતા નથી. એ પોતાની શક્તિનો કે વૈભવનો કશો ઉપયોગ કરી ધર્મપ્રચાર કરતા નથી એ તો શુદ્ધ ધર્મનું સ્વરૂપ પ્રગટ

કરે છે. એ ક્રોધજ-મધુર ભાષામાં પર્મનું શિશુજી આપે છે. એ બોલે છે ત્યારે ‘ મદાનુભાવ ’ ‘ દેવાનપ્રિય ’ ‘ ભગ્ય રાજા ’ એવા સુંદર શબ્દોથી આમંત્રણ કરે છે. એમને ભાષાપ્રણેતા અતિ મધુર, એમની ઉપદેશશૈલી સંગ્રાહ, શોખી અને હૃદય-ગમ હોય છે. એમનો ઉપદેશ સર્વ પ્રાણીઓ સમજી શકે તેવો સરળ માર્ગગામી અને દિનાવદ હોય છે. એ સંસારનું સ્વરૂપ, કર્મનું સ્વરૂપ, મોક્ષનું સ્વરૂપ, જીવ અને કર્મનો સંબંધ અને કર્મ અને ગુરુપાર્થનો સંબંધ વિગેરે અનેક બાબતો બરાબર રીતે પ્રેમપૂર્વક-પ્રેમ ઉપજાવે તેવી ભાષામાં અને પ્રાણીનું હિત યાય તે દષ્ટિ ધ્યાનમાં રાખી પ્રકટ કરે છે અને તેમના ઉપદેશને અનુસરીને પ્રાણીઓ આ દુસ્તર ભવસમુદ્ર તરીકે જાય છે. આ તેમની પ્રચારપદ્ધતિ ખાસ અનુકરણીય છે. તેમાં નીચેના મુખ્ય તત્ત્વો આકર્ષક છે.

તીર્થંકરની ભાષા સર્વ સમજી શકે તેવી સરળ હોય છે.

તીર્થંકરની ભાષા અત્યંત મધુર હોય છે.

તીર્થંકરની ભાષા આશ્વેપ રહિત હોય છે.

પ્રત્યેક પ્રાણી એમ સમજે છે કે એને પોતાને ઉદ્દેશીને જ લગવાન ઉપદેશ આપે છે.

ઉપદેશનો સ્વર મધ્યમ અને વાણી યોજનગામિની હોય છે. વાણીના પાંત્રીશ ગુણ છે તે પૈકી મુદ્દાના ગુણો અત્ર બતાવ્યા છે. આ તત્ત્વ પ્રચારકાર્ય કરનારે ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા યોગ્ય છે. એમાં ભાષાની મધુરતા અને સચોટ શૈલી ઉપરાંત સહિ-જ્ઞતાનું તત્ત્વ ખાસ ખીલવવા યોગ્ય છે. પ્રચારકાર્ય કરનારનું ઝામ પ્રચાર કરવાનું છે. કોઈના માથા ઉપર પોતાનો મત

જબરીથી બેસાડવાનું એનું કામ નથી. મારી પીડીને ધર્મ કરાવાતો નથી, દળાબુધી ધર્મ થઈ શકતો નથી, ફાસલાવવાથી ધર્મ થતો નથી, લાલચથી ધર્મ થતો નથી અને એવા બળજેરી, ધમકી કે લાલચથી કરાવેલ ધર્મ લાભકારક પણ થતો નથી.

પ્રચારકે પોતાનું કાર્ય જરૂર કરવું, પણ સાંભળનાર તેની વાત ન સ્વીકારે તો તેથી ગુસ્સે ન થઈ જવું, પોતાની વૃત્તિમાં ફેરફાર ન થવા દેવો. પ્રચાર કરનારનું આ ક્ષેત્ર છે અને પોતાના ક્ષેત્રની બહાર એ જોડલો જાય તેટલો તે પાછો પડે છે. કેટલાક પાઠરીઓ-કાણીઓ ધર્મમાં વટલાવવા જે કાર્ય કરે છે તેમાં જે અયોગ્ય તત્વ છે તે આ રીતે વર્જ્ય છે. પ્રચાર કરનારની ફરજ ઉપદેશથી પૂરી થાય છે. પ્રાણી સંસ્કારબળે ન મુધરે તો તેને જાગે વૃત્તિમાં વિક્ષેપ થવા દેવો ન બટે.

ધર્મની બાબતમાં મિથ્યા માન્યતાવાળા હોય તેને ઝમે તેવા અયોગ્ય શબ્દોથી બોલાવવાની રીતિ અનેક રીતે ગર્હણીય છે. આ વર્તમાન સમયમાં કેઈ ઝમે તેવી માન્યતા રચી કરે તો તેમાં રહેલું અસત્ય સમજાવવા માટે પ્રયાસ કરવો, ચર્ચા કરવી; પણ હલકા શબ્દો બોલવાની રીતિ યોગ્ય નથી. એમ કરવાથી તો પોતાનો વિકાસ પણ અટકી જાય છે. ઉપદેશ-પ્રચારકાર્યમાં મધ્યસ્થ ભાવ તબાઈ જવાનો ભય વધારે છે. ધર્મગ્રેમ બ્યારે ઝનૂનનું રૂપ લે છે ત્યારે બહુ લુકચાન કરી મૂકે છે. આ બીજી ચેતવણી.

ધર્મના નાના નાના તફાવતોમાં કે સાધનધર્મોમાં માધ્યસ્થતા જોઈ બેસવી એ તો જૈન ધર્મના સામાન્ય જ્ઞાનનો પણ અભાવ બતાવે છે. મન્ય અને પેટાગચ્છોના મતબેદો તદ્દન

નિર્મોહ્ય હોય છે, વિશાળતાની અવગતના અભાવગુણક હોય છે અને અવધારુબુદ્ધિ, ધર્માધ્વાર અને અન્યના દુષ્ટિગિન્દુઓ સમજવાની આગડા હોય તો સમન્વય કરી શકાય તેવા હોય છે. સમન્વયની કળા ન આવડે તો ખતુ ઉશ્કેરણી ન જ લેખીએ. મંદિર-મૂર્તિને સાધનધર્મ માનનારાઓ સ્થાનક પામે બિશા રહી વરઘોડામાં ન છાજતાં ગાન કરે કે ખરતરને ગમેડા કંઠે-વામાં આવે એમાં સામાન્ય સમ્યક્તા નથી, જ્ઞેનત્વ નથી, અવધારદક્ષતા નથી અને પ્રસ્તુત યોગભાવનાનો તદ્દન અભાવ છે.

ધર્મમતલોદ્ધપ્રસંગે તથા ધર્મોપદેશનું કાર્ય કરતાં મધ્યસ્થ ભાવ રાખવાની જરૂર છે. જેને ધર્મ અસ્થિ-મન્નત્વનો ભરખો હોય તે જ મધ્યસ્થ રહી શકે છે. જ્ઞેન દર્શનનું આ વિશિષ્ટ તત્ત્વ વિશાળ દૃષ્ટિ વગર પ્રાપ્ત થાય તેમ નથી. ઘણી વખત તો ઉત્સાહ કે લાગણીને વશ થઈ દક્ષિણી લોકો જેને ‘લાંડણુ’ કહે છે તે કરવામાં ધર્મરાગ મનાય છે. આ સરિયામ ખોટી માન્યતા છે અને જ્ઞેનદર્શનના પ્રાથમિક જ્ઞાનનો પણ અભાવ બતાવે છે. પ્રચારક અને ઉપદેશકે તો અખંડ શાંતિ રાખવી ઘટે, મધ્યસ્થ વૃત્તિને ખાસ કેળવવી ઘટે અને ઉપાય કરવા છતાં ઉપદેશ ન લાગે તેવા પ્રાણી તરફ ઉદાસીન ભાવ રાખવો ઘટે. આ પ્રયોગ જરા મુશ્કેલ છે પણ ખાસ જરૂરી છે અને ધર્મની વિશાળતા સિદ્ધ કરી બતાવનાર છે.

હ (૫) આ પ્રમાણે હકીકત હોવાથી સંતપુરુષો ઉદાસીનતારૂપ અમૃતના સાર તત્ત્વને આસ્વાદે.

‘આ પ્રમાણે’ એટલે ઉપર જે હકીકત રજૂ કરી તે કારણને ધ્યાનમાં લઈને પ્રાણી ઉદાસીનતા ધારણ કરે. અહીં પ્રથમ

ઉદાસીનતાનું રૂપ જતાયું, પછી સ્તુતિ કે ચોવની નિષ્ક્રાંતા કર્મના મર્મને લઇને રજૂ કરી અને પછી ધર્મ સંજોગી મિથ્યા ઉપદેશ કરનાર પર અને ઉપદેશ સાંભળનાર ઓતાની કણસાધ્યતા પર માધ્યસ્થતા રાખવાની વાત કહી. એ સર્વનું પરિણામ શું ?

જે પાસા સંતપુરુષો હોય, જેને સંસાર મિથ્યા ભાસ્યો હોય, જેને આ સંસારમાંથી નાસી જીવવાની તાલાયેલી લાગી હોય, જેને બંધન એ જાતું કહેવાનું સમજાયું હોય, જેને સાંસારિક ભાવમાં પ્રવૃત્તિ એ બાળકના જેવ લાગ્યા હોય, જેણે આત્મારામનો કાંઈક અનુભવ કર્યો હોય અને જે સામે જોવાને બદલે અંદર જોતા શીખ્યા હોય તેવા સંતપુરુષો વારંવાર આ ઉદાસીનભાવ રૂપ અમૃતને જ સેવે છે.

એ ઔદાસીન્યને અમૃત કહેવાનું કારણ એ છે કે પુરાણ કથા પ્રમાણે જેમ સમુદ્ર મંથન કરીને દેવોએ અમૃત ચોષ્યું તેમ શાસ્ત્ર મહાજુવનું મંથન કરીને આ ભાવનાઓ ચોષી કાઢી છે.

એ અમૃતમાં પણ ખાસ ‘તર’ જેવો મુદાનો માલ, એનો સાર—એનો ઉત્તમોત્તમ વિભાગ ઉદાસીનભાવ છે. એ બાળક સીજ નથી અને એ બાળકમાંથી લભ્ય પણ નથી. ખૂબ પરિશીલન અને નિમંત્રણને પરિણામે વૃત્તિઓ પર કાબૂ આવે ત્યારે આ ભાવ ખીલે છે. સંતપુરુષો જેમનું સાધ્ય આ પ્રાપ્ત્યક્ષણ મૂકી એનાથી દૂર ચાલ્યા જવાનું છે તેઓ આ અમૃતના પાસા સારને વારંવાર આસ્વાદે.

આ આસ્વાદન ચોળ માટે નથી, પારખવા માટે નથી કે દ્વિયત્વસિ માટે નથી. એના આનંદતરંગમાં પડેલો પ્રાણી અંતે સુક્ષ્મસુખને મેળવે છે. એનો અનુભવ એવો આદ્ય-

લાદક છે કે એના સુખ ઉદ્ધાસની લહરીમાં પ્રાણી સંસારસમુદ્ર તરી જાય છે. એને સંસારનાં મોળાંઓ ધણેલે ચઢાવી શક્તા નથી, પણ એને આ ઉદાસીન લાવરૂપ જે સ્ટીમર કે ત્રાપે મળ્યો છે તેની સહાયથી એ આનંદતરંગને હીલોળે ચઢે છે અને આનંદના પ્રવાહમાં તરતો તરતો મુક્તિ સુધી પહોંચી જાય છે. આટલી હદ સુધી કેમ વધી શકાતું હશે તેનો ખ્યાલ કરવો હોય તો એક વાર ઉદાસીન લાવ રાખવા પ્રયત્ન કરો, ગમે તેવા ઉશ્કેરણીના પ્રસંગે પણ વૃત્તિ પર સંયમ રાખો અને પછી એના પરિણામ તપાસો તો જરૂર લાગશે કે એ મોક્ષ-સુખની વાનકી છે. આટલી વાનકીનું આસ્વાદન થાય તો પછીના માર્ગ ઘણો સરલ છે.

x

x

x

માધ્યસ્થ્ય:—

::

ગેયાષ્ટક પરિચય:—

૧. ચાલુ દુનિયાના વ્યવહારમાં જે પ્રાણીઓ અતિ નીચા ઉતરી ગયેલા હોય, જેમનું નીતિ કે વર્તનનું ધોરણ અસત્ય કે અપ્રમાણિકપણા પર રચાયેલ હોય, જેઓ જીવવધને શાક સમારવાની ક્રિયા સમાન ગણતા હોય, જેઓ પરધન હરણ કરી વ્યવહાર ચલાવતા હોય એવા અનેક પ્રાણીઓ તરફ સમભાવ રાખવો. ધર્મના માર્ગનું ઉદ્ધાધન કરનારા હોય, મતિકલ્પનાથી ધર્મની સ્થાપના કરનારા હોય, આત્માની હયાતી પણ ન સ્વીકારનારા હોય, કર્મ, પરલવ કે મોક્ષને સમજવાનો યત્ન પણ ન કરનાર હોય અને ઉપદેશ આપનારને હીચકારા, જંગલી કે ખાયલા બળુચક ગણતા હોય તેવા પ્રાણીઓ તરફ પણ સમભાવ રાખવો.

જેનાં હૃદયો વિકારોથી બરેલાં હોય, સંતારને ચાંદી પડેલાં હોય, ધન, સ્ત્રી, કુટુંબ કે વ્યાપાર સિવાય અન્ય વિચાર કરવાની જોખને કુરસદ પણ ન હોય અને ધર્મ તરફ ઉપેક્ષા નહિ પણ તિરસ્કાર હોય તેવા પ્રાણીઓ તરફ પણ સમભાવ રાખવો.

કાંપાદિ કષાય, દાસ્ત્યાદિ મોહકાય, સ્ત્રી-પુત્ર-સ્નેહ, કાંપત્ય, નિંદા, અસૂયા, ઈર્ષ્યા, કણ્ઠ આદિ આંતર વિકારોમાં મસ્ત રહેનાર, જદા પણ વિકાસની ભાવના કે લાગણી વગરના અને તિરસ્કારથી બરેલા તરફ પણ સમભાવ રાખવો.

આનું નામ ઉદાત્તીનતા અથવા માધ્યસ્થ્ય છે.

જો વિશાળ ઉદાત્તીન ભાવને તું અનુભવ. જો ઉદાત્તીનતાનું મુખ ઉદાર છે. સર્વ મુખમાં પ્રધાન મુખ છે. તે કેવી રીતે તેનો વિચાર કરે—

પ્રથમ તો જો આદાસીન્ય કુશળની સાથે સમાગમ કરાવી આપનાર છે. આ ‘કુશળ’ બહુ સમજવા યોગ્ય છે. આપણે કુશળ સમાચાર પૂછીએ છીએ એમાં આધિ-આધિ-ઉપાધિથી મુક્તતાનો સવાલ હોય છે અને ઘણુંબધું તો ઉપચારરૂપે હોય છે. પણ ખરું ‘કુશલ’ તો નિત્ય મુખ થાય તે છે. શાશ્વત, અવિનશ્વર મુખ જો કુશળ છે. સમસ્ત પ્રાણીની સર્વ પ્રવૃત્તિઓ મુખપ્રાપ્તિ અને દુઃખનાશ માટે હોય છે અને તે સ્થાયી હોય તો જ ઇષ્ટ ગણાય છે. એવું અજાધિત મુખ જ્યાં મળે તેવું સ્થાન છે તેની સાથે સમાગમ કરાવી આપનાર આ આદાસીન્ય છે. દ્વેષ અંદરથી નીકળી જાય એટલે પરંપરાએ જો સ્થાને પહોંચાય. તે કારણે જોને સમાગમ કરાવી આપનાર ગણાય અને અહીં પણ રાગદ્વેષની પરિણતિ ગઈ એટલે

મોક્ષતુલ્ય સ્વભાવપ્રાપ્તિ થતી જોવાથી જોને આ વિશેષ જોગ્ય રીતે અપાયું છે.

બીજું એ ઉદાસીનતા આગમનો સાર છે. સુનિર્મિત સામ્રાજ્ય એ રહસ્ય છે. આગમ જ્યોત્ષ્ણી તારવી કાઢેલ માળાનું છે. બહુ શાસ્ત્રજ્યો બાંચી લખી છેવટે પર્યવસાન પામવાનું સ્થાન આ ઔદાસીન્ય ભાવમાં આવે છે. ઉપાધ્યાય શ્રી યજ્ઞોવિજય-જીએ જીવનને અંતે 'જ્ઞાનસાર' લખ્યો. એમાં આજો આ ભાવ બતાવ્યો છે અને 'ઉપશમસાર છે પ્રવચન' એ વાત એમણે એકથી વધારે સ્થળે કરી છે. એનો આ સાક્ષાત્કાર કરાવનાર વિશેષણ છે.

છેવટે એ ઉદાસીનતા ઈષ્ટ કૃપા આપનાર કલ્પવૃક્ષ છે. એ વૃક્ષ પાસે જઈ નેમજો તે માગો તે મળે. એ જ મિસાલે માધ્યસ્થ્ય વૃત્તિ એક વખત પ્રાપ્ત થાય તો પછી શુદ્ધ-વિકાસને અંગે જે માગો તે મળે તેમ છે. ઉદાસીનભાવ સમ-જનાર કાંઈ પૈસા, ઘરખાર કે સ્ત્રી તો માગે જ નહિ, એને તો શુભવૃદ્ધિ જ ઈષ્ટ હોય અને ઉદાસીનતામાં એવો ચમત્કાર છે કે એ ખરાબર લતમેલ હોય તો સર્વ ઈષ્ટ શુભો એની પછવાડે જરૂર ચાલ્યા આવે છે.

આ ત્રણ વિશેષણ યુક્ત ઔદાસીન્ય ભાવ જે ખરેખર પ્રધાન સુખ છે, અપરિમિત આનંદમય છે, આંતરવૃત્તિનો શાંત પ્રવાહ છે તેનો તું જરા અનુલવ કર, એને જરા સેવી ને, એને જરા વ્યવહાર આકારમાં પોતાનો બનાવ.

જગતમાં અનુલવની બલિહારી છે. વાતો ગમે તેટલી કરવામાં આવે કે તે પર મોટા લેજો લખવામાં આવે એમાં કાંઈ વળે

તેમ નથી, એમાં ખરી મજા કદી નહિ આવે. આ વિષય શુદ્ધિ-
વિલાસ કરવા જેવો નથી, એ તો બાતે અનુભવવા જેવો છે અને
અનુભવીને હાવવા જેવો છે. અનુભવ કરવો એટલે એકાદા
વખત અનુભવ કરીને પાછા જ્યાં હતા ત્યાં જઈને બેસવું
જેવો અર્થ નથી. એનો દરરોજ અનુભવ-અભ્યાસ કરવા યોગ્ય
છે. તેની જેમ દેવ પડશે એમ એ જામશે, જામશે એટલે
રાગદ્વેષ ખસતા જશે, એ ખસશે એટલે સ્વરૂપાનુસંધાન
થશે અને તેમ થયું એટલે કુશળ સમાગમ થશે. આ વિશિષ્ટ
મુખનો અનુભવ સહા કરો, એનાથી આંતરપ્રદેશને રંગી દો અને
ચિત્તનો પ્રવાહ એ માર્ગે વહેવા દો. પછી એનો આનંદ જોજો.

૨. કર્તા કહે છે કે-તને એક વદન રહસ્યની વાત કહેવાની
છે અને તે પર તારે ખૂબ વિચાર કરવાનો છે. તને એમાંથી
આ આખી ભાવનાનું આંતરરહસ્ય પ્રાપ્ત થશે પણ તે ખૂબ
વિચારણાથી જ મળશે.

તું ખૂબ પરચિંતા કરે છે તેને છાડી દે. પરચિંતા
એટલે પારકાની ચિંતા. તું તારી સંતતિની અથવા તારા
સંબંધીની ચિંતા કરે છે, તેઓના અનેક પ્રશ્નો, તેમની
વંદુરસ્તી વિગેરે અનેક બાબતોની તું એટલી ચિંતા કરે છે
કે એને પરિણામે તને તારો પોતાનો વિચાર કરવાનો સમય જ
મળતો નથી. ઉપસંત તું દેશતા બનાવોની, રાજદાસી ખટ-
પટોની, સંશયમાં આમ બન્યું અને આમલાંડમાં તેમ બન્યું,
સમાજવાદીઓ આમ કાબ્યા અને સામ્યવાદીઓ એમ કટકાબ્યા,
હર દીટલરે આમ કયું અને સ્ટેલીને તેમ કયું-આવી આવી
નકામી ચિંતા કરે છે; પણ એમાં તારું સ્થાન શું અને તું પોતે
ક્યાં યત્નકારો બન્યો છે ? તેનો વિચાર જ કરતો નથી.

અથવા તું પરભાવની ચિંતા કર્યા કરે છે. ધન, શરીર વિગેરે સર્વ પરવસ્તુઓ છે. પર સંબંધી વિચારણા તે પર વિચારણા છે અને પરભાવમાં રમણ કરવું એ પણ પરરમણ છે. પર એ નિરંતર પર છે, કોડ ઉપાયે પણ પર એ પોતાનું થનાર નથી એમ જાણવા છતાં આ ગન્ને પ્રકારની 'પરચિંતા' તું કરે છે તે છોડી દે. આ વિકલ્પજાળો નિર્વૃત્ત છે, એકાગ્રતાના વિધાતક છે અને તને નીચે ઉતારનારા છે.

તું તારા પોતાના અવિકારી તત્ત્વને વિચાર. તું પોતે જ અસલ સ્વરૂપે તદ્દન વિકાર રહિત, સમ્યક્દાનંદમય, પરબ્રહ્મ-સ્વરૂપ, જ્યોતિર્મય, નિરંજન, નિરાકાર, અનંત જ્ઞાનાદિમય છે એને તું ચિંતવ. દુઃખની બાબત એ છે કે તારી સાથે એ સંબંધી વાત કરતાં પણ જાણે એ કોઈ અપર પુરુષ હોય, જાણે કોઈ દૂરનો સહજ ઓળખાણુવાળો હોય એવા શબ્દોમાં વાત કરવી પડે છે. તારી પોતાની વાત કરતાં તને કહેવું પડે કે તું તારો વિચાર કર એ ઘણી શરમની વાત છે. એમાં કહેનાર કે સાંભળનારની શોભા નથી; છતાં તને સાફ કહી દેવાની જરૂર છે કે તું તને ઓળખતો નથી, ઓળખવા પ્રયત્ન પણ કરતો નથી, એની સાથે એકાંતમાં વાતો કરતો નથી, એનો પરિચય કરતો નથી, એની સાથે કદી સ્વરૂપ સામ્ય સાધતો નથી.

વિકાર એટલે સમુદ્ભવ ને વિગમ, ઉત્પત્તિ ને નાશ, જે અને ઉધાર. આવા પ્રકારના વિકાર વગરનો તું છે. તું પોતે અવિનાશી-શાશ્વત છે, પણ તે તારા સ્વરૂપને તે અનુભવ્યું, જીવ્યું જાણ્યું નથી. એને તું વિચાર, એનો અભ્યાસ કર અને એમાં મગ્ન થાની જા.

જો, વાત એવી છે કે તું સાંભળીય તો તને નવાઈ લાગશે, પણ ખરેખર સાચી વાત છે અને તે એ છે કે એક પ્રાચી મોટી મોટી વાતો કરે છે પણ સરવાળે માત્ર ફેરટો મેળવે છે અને જોએ મોટી વાતો કરતો નથી પણ આંખનાં ફગ (કેરીઓ) મેળવે છે. આ કાપટો છે તે જીકેલીય તો તને ઉદા-ત્તીન-ભાવના સ્વરૂપનો અનુભવ થશે. વાત કરવી એ એક હકીકત છે અને ખરો લાભ મેળવવો એ તદ્દન જુદી જ હકીકત છે. વાતો કરવાથી મોક્ષ મળી જાય તેમ હોય તો મારા તારા જેવા ક્યારનાંયે ત્યાં પહોંચી ગયા હોત. પણ સાચી વાત કરજે. કહી મોક્ષ જવાની યાચી ઇચ્છા થઈ છે? કહી પૂર્ણ ગંભીરપણે મોક્ષ જવું જ છે એવો વિચાર થયો છે ખરો? ખરાબર મનને પૂછીય તો જવાબ મળશે કે-ખાતાંપીતાં મોક્ષ મળી જાય તેવું હોય તો ભલે મળે, એવી વાત ઊઠાણમાં કરો. એની બે કસોટીઓ પૂછું?

મોક્ષનાં ગાઠાં જંધાતાં હોય તો તેનું બાહુ કરાવવામાં ખેંચતાણુ કરે કે જે માગે તે આપીને તે ગાદીમાં ચઢી બેસે?

મોક્ષમાં કાંઈ ખાવાપીવાનું મળવાનું નથી, ત્યાં દરદોષના છાપાં આવવાનાં નથી, ત્યાં રંગરાગ નથી-વિગેરે સ્થિતિનો વિચાર કર્યો છે?

આ તદ્દન નિર્માલ્ય લાગતા સવાલો ખૂબ મદરવના છે. એમાં ખૂબ રહસ્ય છે અને એકાંતમાં બેસીને ચેતનની સાથે વાતો કર્યા વગર એનું રહસ્ય સમજાય તેમ નથી.

વાત એ છે કે ઘણું બોલનાર કેટલીક વાર સમયનો મિથ્યા વ્યય જ કરે છે. એની વાત સાંભળે તો આનંદ થાય, પણ

એનો અવતાર લેનાથી પ્રતિકૂળ હોય છે તો તે કેરો? જો મેળવે છે. જો કેરોનું આઠ કાંટાળી બરેલું હોય છે અને અદ્ય-નાનાં પાંદડાંવાળું હોય આરામ લેવા લાયક પણ હોતું નથી. એનાં કુળ સુરાં અને મોળાં હોય છે. બહુ બોલનાર હોય પણ અંતરમાં સાધ્યની જગૃતિ વગરનો હોય તો તે કાંઈ પણ લાભ મેળવતો નથી અને ખીજે બોલનાર ન હોય પણ એકાગ્ર ચિત્તે ચેતન-રામને ધ્યાનનાર હોય તો આંગાનાં કુળો-મૃદ કુળો પ્રાપ્ત કરે છે.

‘બહુ બોલે તે જાંઠો’ એ આખું સૂત્ર તારે વિચારવાનું છે. સાધુ ગોચરીએ ગયા ત્યાં એક વગરવિચાર્યું વચન બોલાઈ જવાથી એમને રાણીની કુળે જન્મ લેવો પડ્યો. એ જન્મ ગાઢ પૂર્વભવનું સ્મરણ થતાંવેંત ત્યાં એણે ન બોલવાનો નિયમ રાખ્યો. એકદા ગાલુના જંગલમાં એ સૈન્ય પરિવાર સાથે ફરવા ગયો ત્યાં કાગડાને બોલવાને કારણે મરવું પડ્યું ત્યારે એ માંત્ર મામિકે ‘ક્યાં બોલ્યો?’ એટલું જ બોલ્યો અને સાથેના નોકરને પણ એ જ રીતે સમજાવ્યો. એ આખી કથા મૌન અથવા તો વાણીસંયમનું મહત્ત્વ સમજવા માટે બહુ જ ઉપયોગી છે.

આપણે આખા દિવસમાં નકામું કેટલું બોલીએ છીએ તેનો વિચાર કરીએ તો શક્તિના દુર્વ્યયનો ખરો ખ્યાલ આવે.

આ સર્વ સાધારણ રીતે સમજાય તેવાં સત્યો છે. એ વાત તારા ચિત્તમાં બેઠી હોય તો હવે ઉદાસીનતાને અંજો તે તપાસી જા.

અન્ય મનુષ્યોમાં તું અવગુણ જુએ, દુરાચાર જુએ, ધર્માંદ જુએ કે પાપપ્રવૃત્તિ જુએ ત્યારે તું તેની ચર્ચા, ટીકા કે નિંદા શા માટે કરવા મંડી જાય છે? તે કેવળ નકામી પરચિતા છે. એ છોડી દે. એને બદલે તારો પોતાનો નિર્વિકાર ભાવ વિચાર

એટલે તને પરચિતા કરવી ગમશે જ નહિ. વળી તું વિચાર કે એવી દીકા કરનારા કેરડા મેળવે છે તો તારે કેરડા મેળવવા છે કે આંખાના ભોગી થવું છે ?

અર્ધવગરની પરચિતા કરનારને ઉદાસીનતા પ્રાપ્ત થતી નથી, એ તો નકામો વ્યવસાય છે. મધ્યસ્થ વૃત્તિ રાખનારને પરચિતા કરવી જોતો નહિ, જોના ઉચ્ચ ધોરણ પાસે એ વાત પાલવે નહિ. એ માર્ગે લાવવા પ્રયાસો કરે પણ ચિંતા ન કરે. ચિંતાને તો વ્યવહારમાં ચિંતા સમાન કહી અને ધણા પ્રાણીઓ લેવાદેવા વગર પારકી ચિંતામાં પોતાની જાતને હોમે છે. ઉદાસીન આત્માની એ દશા ન હોય.

શ્રીમદ્ યશોવિજયજી ઉપાધ્યાયે માયાની સ્વચાંચમાં કુમુદપુરના ચેકને ઘેર ઉતરેલા બે સાધુઓ—એક તપસ્વી અને બીજા મોક્ષજા(શિયિજ)નું દૃષ્ટાન્ત આપ્યું છે. તપસ્વી સાધુ પોતાથી ઉતરતા સાધુની નિંદા જ કર્યા કરે છે અને શિયિજ સાધુ તપસ્વીના ગુણ ગાય છે. આમાં તપસ્વીને બધા દુસ્તર દેવો અને શિયિજને ખરો ત્યાગી કહ્યો. આપણી ચાંદુ ગાથામાં એવો તપસ્વી હોય તેને કેરડા મળે અને એવો શિયિજ હોય તે આંખાનાં ફળ મેળવે.

અહીં ચિંતાની વાત કરી છે ને કેટલીક વાર નિષ્ફળ હોવા છતાં ઘણી વખત મૂળમાં સારા આશયથી થયેલી હોય છે. પાપી, દેવી, દુરાચારીને જોઈ ચિંતા કરવી એ એક નજરે સારી લાગે, પણ નિર્વર્થક હોઈ નકામી છે. પ્રયાસ કર્યા પછી વાત ઊઘી દેવાનો અહીં ઉદ્દેશ છે. ચિંતા કરી ચક્ષિને બચાવે કરવો નહિ એ સીધો ઉપદેશ છે. મનની સ્થિતિ એ સાધ્ય છે.

૩. ઉપર જણાવેલી વાત અર્થે લુપ્ત આકારમાં હોઈ છે. તદ્વનુશ્ચિત્તવિધિથી આગા દિતના માર્ગે લાવવાનો ઉપદેશ અભાવે સલાહ તું કોઈને આપ અને તે માણસ તે સાંભળે નહિ, સાંભળે તો તેને તે કંઈ નહિ અને કંઈ નો પણ તે પ્રમાણે વર્તવાનો તારી પાસે વિચાર જતાવે નહિ. આ સર્વ જનવાજેગ છે.

આવા સંયોગોમાં પણ તું તારા મન ઉપરનો કાળુ ખાઈ નાખ નહિ. તેં સાચી સલાહ આપીને તારી ફરજ જાતવી, પણ પછી કોઈ આગળ જવાનો તારો અધિકાર નથી. સામે મનુષ્ય તારી વાત સાંભળે નહિ એટલે તારાથી તેના ઉપર કોય કેમ થાય ? એ રીતે તું તારી જાતને નકામી દુઃખી જનાવે છે. શુદ્ધે થવાથી તારું માનસિક ગુણ તું અગાડી મૂકે છે. મનની સ્થિરતા એ આત્માનું ગુણ છે, અંશજ મન એ આત્માનું દુઃખ છે. તારે તારા ઉપદેશનાં પરિણામો તરફ શા માટે જોવું જોઈએ ? તું તારા અધિકારની જાહેર જાય છે એનો ખ્યાલ કરજો. પ્રથમ તો તારો ઉપદેશ અમોઘ કે અપ્રતિપાતી (infallible) હોય એમ ધારવાનું તારે કારણ નથી. બીજું સામા પ્રાણીનો વિકાસ સદ્ગુણક્રમારોહમાં એટલો વધી શકે તેવો છે કે નહિ તેનું તને જ્ઞાન નથી.

સામા પ્રાણીની દુર્નિવાર પરિસ્થિતિના ઘણાં કારણો હોઈ શકે. કેટલીક વાર વય, અનુભવની કચાશ આદિ પણ કારણો હોય છે. ગમે તેમ હોય પણ તારે એ સંયોગોમાં અસ્વસ્થ થઈ જવું કોઈ રીતે યોગ્ય નથી.

બીજું તારે એ વિચારવાનું છે કે એવા પ્રકારનો તારો તાપ નિષ્ફળ છે. એમ ધાર કે તેં સલાં સમક્ષ સત્ય બોલવા

પર અસરકારક બાપણું કરું, છતાં કોઈ સત્ય મત લેનાર શ્રોતામાંથી ન નીકળ્યો તો તારે શુસ્સે થઈ સભા ઘોડી ચાલ્યા જવું એ વાત યોગ્ય છે ?

એક વ્યક્તિની પાસે તેં ત્યાગનો ઉપદેશ કર્યો, તે પીઠજીએ નહિ, તો તું તેને શું આપ આપી શકે ? તેના પર શુસ્સે થઈ શકે ? શુસ્સે થઈશ તો તારું મન વંટોળીએ ચડી જશે, એથી તું કાંઈ બગડેલ બાણ મુધારી શકીશ ? આ રીતે તારા માનસિક-આત્મિક મુખનો નાશ કરવાનો રસ્તો કદાપિ લઇશ નહિ. એ વખતે મનનો સ્થિરતા બાંજવી રાખવી એ ઉદ્દા-શ્રીત બાવ છે. કાર્ય કરીને છૂટી જવું અને પછી એ વાતની 'તથા' ન કરવી એ જીવનનો મંત્ર જેને પ્રાપ્ત થઈ બધે તે અનંત મનશાંતિ મેળવી શકે છે.

ધાર્મિક બાબતમાં ઉપદેશકોએ અને વ્યવહારમાં વડીલ-વર્ગે આ સૂત્ર ખૂબ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે. એના તરફ બેઠ-રકારી રાખવાથી ઘણી ગેરસમજ, કદામત અને વિષવાદ વધી જતાં જોવામાં આવ્યા છે. ઉપદેશ આપનારે એક વાત ધ્યાનમાં રાખવી કે સમજાવટથી જ માર્ગ પ્રાપ્ત કરાવાય છે. પોતે કદાચ કરવાનું સ્થાન લોગવે છે તેના જોડે ઉપયોગ ઉપદેશક, વડીલ વર્ગ, વડીલ કે ડૉક્ટર કરે તો તે અયોગ્ય છે અને સાચો પ્રાણી તે ઉપદેશ, સલાહ કે સૂચના માન્ય ન કરે ત્યારે તપી જવું એ તો લગભગ સ્થાનખાદ્ય થવા જેવું છે.

૪. કેટલાક જડ મનુષ્યો મૂળ સિદ્ધાન્તની હકીકત ઉલટાવી નાખી સૂત્ર સિદ્ધાન્ત વિરુદ્ધ પ્રરૂપણા કરે છે. આવા મનુષ્યો ધણું અયોગ્ય કામ કરે છે, પણ આપણે શું કરી શકીએ ?

આદી ઉત્સૂત્રને અંગે સમગ્ર વિગતવાર સાબર પ્રભે ઉપ-
શિયન થાય છે. દરેક દર્શનમાં અમુક મૂળ સુદાનના યોગ છે.
આત્માની હયાતી, પરબ, કર્મ, આત્માનો અનાદિ સંબંધ અને
પ્રયાસથી કર્મથી મુક્તિ વિગેરે મૂળ જાણતો છે. છતાં અને જગતનો
સંબંધ, નિગોદનો સિદ્ધાન્ત એ મૂળ જાણતો છે. આત્મી જાણ-
તોમાં જે સમજ-જાણી વિરુદ્ધ વાત કરે તે ઉત્થાપક ગણાય
છે. એવા પ્રાણીને સમજતવવા પ્રયત્ન કરવો, એની પાસે દલીલો
કરવી અને એને મૂળ સિદ્ધાન્તો સમજતવવા; છતાં તે ન સમજે
તો પછી તેની સાથે કપાય ન કરવો. તેની બવસ્થિતિ પાછી નથી
એમ વિચારવું. આપણું કર્તવ્ય સમજતવડથી પૂરું થાય છે.

વિધિ-સાધનધર્મોની જાણતમાં વિચાર કરી એક માર્ગ
સ્વીકારવો, પણ સામાન્ય જાણતમાં મતભેદ પડે તો તેથી ઉશ્કે-
રાઈ જવું નહિ. ઘણીજરી વાર એમાં દ્રષ્ટિગિન્દુનો જ તકાવત
હોય છે. કોઈ પ્રાણી બ્યાખ્યાન કરતી વખતે મુડપત્તિ બાંધવા
મુશ્કેલો હોય અને અન્ય તે ગિનજરૂરી ગણતો હોય તો પોતાનો
અભિપ્રાય શાંતિથી જણાવવો, પણ કદી સામા મોરચા માંડવા
નહિ. એમાં સુદાનો સવાલ જ નથી અને મતભેદને અવકાશ
હોય ત્યાં ‘ઉત્થાપક, મિથ્યાદ્રષ્ટિ કે ઉત્સૂત્રપ્રરૂપક’ એવા આકરા
શબ્દોનો ઉપયોગ કરી બેસવો નહિ. ગમ્મના ભેદો પડ્યા છે તે
આ વિશાળ દ્રષ્ટિની ગેરહાજરીમાં પડ્યા છે. એમાં તત્ત્વ જેવું
કાંઈ નથી. કોઈ ચોથનો સ્વીકાર કરે કે કોઈ પાંચમનો સ્વી-
કાર કરે અને કોઈ ઈરિયાવહિયા આગળ પાછળ કે બન્ને વાર
બોલે, એમાં મૂળ સુદાનો કાંઈ સવાલ નથી. જનતો સમન્વય
કરવો, પડેલા ભેદો બોલા કરાવવા પ્રયત્ન કરવો પરંતુ મુદ્દો
કદી ચૂકવો નહિ.

જેઓ ઉત્સૂત્ર બાપણ કરે છે તે મુંઢરૂં દૂધ તણ દઈને 'મૂત્ર' પીએ છે એવો શબ્દપ્રયોગ શ્રીમાન્ વિનયવિજયજીએ મહારાજે કર્યો છે. મને લાગે છે કે સૂત્ર (પંક્તિ પીણમાં) ની સાથે અનુપ્રાસ મેળવવા એ પ્રયોગ કર્યો હશે. બાકી આવા અનુપમ શ્રંયમાં એવા શબ્દપ્રયોગને સ્થાન ન ધટે. કદાચ એવો શબ્દપ્રયોગ એમના વખતની પ્રચલિત ભાષામાં અચિદ નહીં ગણાતો હોય. સૂત્ર ઉત્સૂત્રની વાત આવે ત્યાં આકરે ભાષાપ્રયોગ કરવાથી મધ્યસ્થ ભાવ પોષાવાને બદલે હાનિ પામતો-આઘાત પામતો લાગે છે.

જે અનુપમ ભાષાચેલીમાં આખો શ્રંય લખ્યો છે એને અનુરૂપ આ ઉક્તિ નથી એટલું અત્યંત દોષ સાથે લખવાનું ધાર્પ્ય કરવું અપ્રાસંગિક લાગે છે. સાહિત્યની ભાષામાં એને 'હીનોપમા' કહેવાય. શાંતરસના પરજ મંડાયા હોય ત્યાં એ દુર્ગંધ ન ધટે, આ મારો પોતાનો મત છે.

ધર્મચર્યા, તત્ત્વનિવેદન કે વ્યાસિનિશિષ્ટ ન્યાયચર્યા ચાહતી હોય ત્યારે મનની સ્થિરતા જૂગ રાખવી. વ્યવહારમાં પણ ઉરકે-રાઈ જવાની વાત વર્ત્ય ગણાય તો ધર્મચર્યામાં તો નિવિશેષ વર્ત્ય ગણાય. અને ધર્મચર્યામાં હરીકૃતની અગત્ય દહી ખ્યાલ બહાર ન જવા દેવી. કેટલાક મચ્છલેદના ઇગપ્તો વર્ષો મુખી અને કેટલાક તો ચેંકટો વર્ષ મુખી ચાલ્યા છે, પણ એમાં તત્ત્વનો-સુદનો સવાલ જ હોતો નથી, વિપિનાર્કનો સમરો કરવો એ વિશાળ જોન તત્ત્વજ્ઞાનના દર્શિનિદુઓ સમજવાની અદ્ય શક્તિ બતાવે છે.

ત્રમે તેવા ધર્મચર્યાના પ્રસંગ આવે ત્યારે મનને સ્થિર રાખવું, સમજવા નાંદે પુસ્તું સખવું, સામાન્ય દર્શિન્ય

સમજવાની કે કંપવાની જિજ્ઞાસા રાખવી, સત્ય શોધવું-સત્ય નિર્ણય કરવો મુશ્કેલ છે એમ સમજવું. પોતાની માન્ય સિવાય અન્ય સત્ય ન જ હોઈ શકે એવા ધોરણથી વાત શરૂ ન કરવી. વિચારવાનું સર્વનો સમન્વય કરી શકે છે અને વિશાળતા પાસે સર્વ ખુલાસા શક્ય છે. પરિપૂર્ણ પ્રયાસ કરતાં પણ વિચાર એકત્ય ન જ થઈ શકે તો પણ પ્રેમથી છૂટા પડવું. અર્થાં એ વિદ્વાનોની મોજ છે અને રમતનો નિયમ (Sportsman's spirit) એવો છે કે હારે કે જીતે તે બંને પ્રેમથી ભેટીને હસ્તધૂનન કરી છૂટા પડે. આ વિશાળ ભાવ ખીલવવા જેવો છે. પ્રયાસ કરતાં ન સમજે તો પછી કર્તાશ્રી કહે છે તેમ 'કિં કુર્મઃ ? આપણે શું કરીએ ?' આવો ભાવ રાખવો. આ વિશિષ્ટ મધ્યસ્થ ભાવ છે. એનો અમલ અત્યાર સુધીનો ઇતિહાસ જોતાં મુશ્કેલ દેખાય છે, પણ સુખને માટે જરૂરી છે, ઉપયોગી છે, આદરણીય છે.

૫. આ સંસારમાં તું નકામો મુંઝાય છે. વાત એમ છે કે પ્રત્યેક પ્રાણીનું મન અમુક વિકાસક્રમમાંથી આવેલું હોય છે એટલે એને જેવા સંસ્કારો પડ્યા હોય અને અહીં એણે જે વિશેષ સંસ્કારો મેળવ્યા હોય તેને અનુસરીને જીવ્યા હોય છે. મનને જે રસ્તે જવાનું હોય ત્યાં તે ભય છે અને એની અટકાયત અશક્ય છે અથવા મુશ્કેલ છે.

આ વાત ઘણી સરળ છે. તમે કોઈ પણ મનુષ્ય માટે કહેવા ધારો કે અમુક સંયોગોમાં તે કેમ વર્તશે ? તો જો તમારે તેનો પરિચય હોય તો બરાબર કહી શકશો. એકને માટે તમે કહેશો કે એ પ્રાણાંતકષ્ટે પણ જૂઠું નહિ બોલે, બીજાને

ઠોટો ઠહેરો કે એ તો લટુણ છે, વખત પ્રમાણે સદે દેરવશે. રેક સંયોગો માટે પરિચયને અંગે તમે કહી શકો.

આ બતાવે છે કે પ્રત્યેક પ્રાણી અમુક રેખા પર ચાલનાર હાય છે અને તે તેના વિકાસ પર આધાર રાખે છે. વિકાસમાં પ્રત્યક્ષતા એટલી હોય છે કે એની ગણના ન થાય. એનું વર્ણન અશક્ય હોવા છતાં એ સમજી શકાય તેવી થીજે છે. શરત એટલી જ કે પરિચય પૂરતો હોવા જોઈએ.

જે પ્રાણીના વિકાસ જેટલો થયેલો હોય તેટલો તે કાર્ય-પ્રસંગે ભાગ ભજવી શકે છે અને પ્રત્યેક પ્રાણીના વિકાસ જેટલો થયો છે અને અહીં તેમાં વધારે પ્રગતિ કરશે કે પાછો પડશે? તે વાતનું નિયામક યંત્ર તારા હાથમાં નથી, તેથી તું એ સંબંધી ચિંતા કરે તે તદ્દન નિર્થક છે.

અમુક પ્રાણી તારી ઇચ્છાને અનુરૂપ નથી એ પર ચર્ચા, નિંદા કે પ્રશંસા કરવાને બદલે 'તે એવો છે' એમ ધારીને ચાલ. જે બાળકમાં તારી જવાબદારી નથી તે બાળક અન્યથા હોવી જોઈએ અથવા અન્ય સ્વરૂપે હોવી જોઈએ એવી તારી કલ્પનાઓ પશુ અર્થ વિનાની છે. અન્મના દુરાચાર, દુરાચરણ, અસહ્ય વર્તન, અયોગ્ય સંભાષણ કે અન્ય કોઈ કૃત્ય માટે તું તેના ઉપર કોપ કંઈ રીતે કરી શકે? તને તે તારા ધોરણ પ્રમાણે ન ગમે તે ખરી વાત છે. કોઈ પરસ્પરી પર અત્યાચાર કરે, ખૂન કરે, મારા-મારી કરે કે ચોરી, લૂંટ, બખાડા કરે ત્યારે તેણે તેમ ન કરવું ઘટે એવો તને વિચાર થાય તે જુદી વાત છે, પણ તેટલી મર્યાદાએ તારું કાર્ય પૂરું થાય છે. તે પહેલાં બને તો સમાજને કે

વ્યક્તિને સુધારવા પ્રયત્ન કર, ઉપદેશ આપ, છતાં પણ એના મન પર એને કાળ ન હોય તો તારે વાત મૂકી દેવી. તારે શુસ્સે થવાનું કે તારું પોતાનું લોહી ગરમ કરવાનું કંઈ કારણ નથી. તારો યોગ્ય પ્રયાસ છતાં પ્રાણી પાપકર્મથી ન મૂકાય તો તેનો એવો જ વિકાસ થયો છે એમ સમજ તું તારા કાર્યમાં રક્ત રહેજે.

પ્રત્યેક પ્રાણીનું માનસિક બંધારણ જુદા જુદા પ્રકારનું હોય છે, જેનો જેટલો વિકાસ થયો હોય તે ધોરણે તે વર્તે છે, તેની ગતિ અનુસાર તેની બુદ્ધિ થાય છે અને કોનું શું થયું ? તે અટકાવી શકવાની તારામાં શક્તિ નથી, એટલી વાત ધ્યાનમાં રાખી સાચા માર્ગની પ્રાપ્તિ કરાવવા માટે યોગ્ય પ્રયત્ન જરૂર કરજે, પણ ધારેલ પરિણામ ન આવ્યે તારા મનને અસ્થિર કરીશ નહિ. તું વિચારજે કે તે તારી સમજ પ્રમાણે પ્રયાસ કર્યો છે અને એટલા ખ્યાલથી સંતોષ પામજે.

આખી દુનિયાને સુધારવાનું કાર્ય અશક્ય છે. આખી દુનિયા ગરમીથી ત્રાસ પામતી હોય તો સર્વ સ્થાને ચંદ્રવા ન બંધાવી શકાય, પણ ગરમી ઓછી કરવા ખીજા પ્રયત્નો થઈ શકે. આવી શુભ બાબતમાં યોગ્ય પ્રયત્ન કરવાની ના નથી, પરંતુ અશક્ય વાતો વિચારવી તે ગાંડપણ છે. પોતાની શક્તિ, આવડત અને સંયોગોને અનુસાર પ્રયત્ન કરતાં ક્ષણ ન દેખાય તો મુંઝાવાનું નથી. એ વખતે મનની સ્થિરતા રાખવી એ ઉદાસીન ભાવ છે.

વળી અન્યની ભવિતવ્યતા દુર્વાર છે એ વાત તારે છેવટે દિલાસારૂપે અને ઉદાસીન ભાવની ખીલવણી પૂરતી જ વિચા-

રવાતી છે, કાચુ કે અન્યની બિચર્યતા ચી છે તેનું ઢને જ્ઞાન નથી, પુરુષાર્થને પૂરતો અવકાશ છે; માટે એને માર્ગ પર લઈ આવવા, તેનામાં પ્રગતિ કરાવવા બહુર પ્રયત્ન કરશે અને પછી મધ્યસ્થ ભાવ બજાશે.

૬. ઉદાસીન ભાવનામાં ખાસ કરીને ક્રોધ કયાયનો ત્યાગ કરવાનો છે અથવા તે મનોવિકાર ઉપર નેટલો બને તેટલો કાળુ મેળવવાનો છે. ક્રોધ, કોપ, અમર્ષ, ગુસ્સો અમવા એને લગતી અંદરની વૃત્તિ થવા ન દેવી અથવા ધાય તો તે પર કાળુ મેળવવો એ આખી ભાવનાનું ફળ છે. એ ફળ પ્રાપ્ત કરવાના બુદ્ધા બુદ્ધા માર્ગો જતાવે છે.

(ક) તું હૃદયંગમ-મનોહર સમતા સાથે ક્રીડા કર. સમતા બાણે તારી પ્રેમેશ્વરી હોય એમ તું એની સાથે રમ. એની સોબતમાં આનંદ માણ. એના વિયોગે દુઃખી થા. એના અને તારા એક ભાવદાંપલ્ય કર. સર્વ સંયોગોમાં મનને તુલ્ય પરિપ્લામવાળું રાખવું એ સમતા છે. એ સમતા હોય તો ક્રોધનો વિકાર રથાન પામી શકતો નથી. શમ એ સ્વભાવાલંગન છે અને જ્ઞાનનો પરિપાક છે એમ સમાધકમાં શ્રી યશોવિજયજી કહે છે. એ હોય તો વિકારનો નાશ થઈ જાય છે.

(ખ) તું માયાનાં જાળાંઓને ખડાસ કર. મનમાં કાંઈ હોય અને બહાર કાંઈ જોણવું, વર્તન, વચન અને વિચારણામાં વિરોધ રાખવો અને અનેક પ્રકારના ગોટા વાળવા એ વૃત્તિનો તું ત્યાગ કર. જે પ્રાણીને ઉદાસીન ભાવ ફેળવવો હોય તેને દેખાવ-ઢંસ પાડવે નહિ. એ તો આગળ અને પાછળ, જૂના-કાળમાં કે ભવિષ્યમાં, રાય કે રંક સાથેના વર્તનમાં એકરૂપ જ

હોય. એને હંબ ગમે નહિ. દેખાવ પાડવે નહિ. હંબ ગમે નહિ, કપડ બાવડે નહિ અને કોઈની ઉપર જોડો લાગ સેવે ગમે નહિ. મધ્યસ્થ દેખાવાનો એ હકી હંબ ન કરે. એને અંતરથી મધ્યસ્થ વૃત્તિ ગમે અને તે પર તે પંડિતાના વર્તનની રચના કરે. ઉદાસીન બાવ અને હંબનો સંબંધ અસકળ છે. હંબ હોય ત્યાં ઉદાસીનતા રહી શકે નહિ.

(ગ) તું જડ વસ્તુ કે જડજાતો પર જોડો આધાર રાખે છે. પુદ્ગળ તારાં નથી, તું પુદ્ગળનો નથી, એને વશ પડવાથી તું ઉદાસીન રહી શકતો નથી. પરજન સંબંધ કે તેને વશવર્તીત્વ જેટલું બચકર છે તેટલું પરવસ્તુતા સંબંધમાં પણ બચકરત્વ છે. એક આ કે હારુનો ટેવ હોય તો પરવશતા કેટલી પ્રગતિ શેકે છે એ વાત પર વિચેચનની બાગ્યેજ જરૂર હોય એ જ પ્રમાણે મનોવિકારનું વશવર્તીત્વ પણ પરવશતા જ છે. મનોવિકારો પણ ઉદાસીનતાના વિરોધી છે.

આ ત્રણે વાત ઉદાસીન બાવનામાં કહેવાનું કારણ એ છે કે તારું આયુષ્ય ઘણું મર્યાદિત છે. તું અહીં બહુ બહુ તો પણ કેટલાં વર્ષ રહેવાનો છે ? એમાં પુદ્ગળનું વશવર્તીત્વ કે પરલાવનું વશવર્તીત્વ તને લાગે પડી જશે, માટે ઉપરની ત્રણે ગાળતો સુધારી લે અને ઉદાસીન લાવ સ્વીકાર, સમજ, આદર.

૭. આ ઔદાસીન્ય મહાન તીર્થ છે.

‘ તીર્થ ’ શબ્દના ઘણા અર્થ છે. તીર્થ એટલે મોટી નદી ઉતરવાનો ઘાટ. ઓવારો. સંસારસમુદ્ર કે મોટા નદને ઉતરવા માટે એ ઓવારો છે. તીર્થ એટલે માર્ગ. રસ્તો. ઉદાસીનતા ખરો રસ્તો છે, પવિત્ર માર્ગ છે.

તીર્થ એટલે પવિત્ર જગ્યા. યાત્રાતું સ્થાન. ઉદાસીનતાનું આ તીર્થત્વ આ ભાવના જ બરાબર બતાવી રહી છે અને પૂરી યતાં મુખીમાં જરૂર ઝગડી જાયે. તીર્થ એટલે ઉતરવાનો દાદરો. સંસારથી ઉતરી જવું હોય તો આ દાદરાથી ઉતરી અન્ય માર્ગ પકડી શકાય છે. તીર્થ એટલે સામુદાયની. એ મોટા સમુદાયને જોડનાર. આ તીર્થ સંસાર અને મોક્ષને જોડનાર છે. તીર્થ એટલે ઉપાય, વચ્ચેના સહાયક વિગેરે અનેક અર્થ એ શબ્દને લાગે તેમ છે. એ ઉદાસીન ભાવ (ઔદાસીન્ય) અથવા માધ્યસ્થ્ય (મધ્યસ્થ ભાવ) નામના તીર્થને નીચેના વિશેષણો લાગુ પડે છે.

એ તીર્થ 'અનુપમ' છે. એની સાથે સરખાવી શકાય એવો બીજો કોઈ ઘાટ કે જોવારો અમારા જાણવામાં આવ્યો નથી.

એ તીર્થ ચેતન છે, સમજી શકાય તેવું છે, ઇવતુંજામતું છે અને અન્યથી છૂટું પાડી શકાય તેવું છે.

એ તીર્થ અંતરમાં પ્રતિષ્ઠિત છે. એનો પ્રદેશ અંતર દેશમાં છે. ત્યાં શોધવાથી તે જડે તેમ છે.

એ તીર્થ અતિ રમણીય છે, બહુ મનોહર છે. એનો સાક્ષાત્કાર અનુભવે ધાય. એક વાર ઉદાસીન રહો અને એ ભાવની રમણીયતા અનુભવો. એ ખૂબ આકર્ષક છે. તમને છોડવું નહિ ગમે.

એ તીર્થ અત્યંત સ્વચ્છ, સુંદર રૂળ આપનાર છે. કોઈ ક્રિયા નિષ્ફળ હોતી જ નથી, અતિ વિશુદ્ધ રૂળ આપવા એ આ તીર્થનો સ્વભાવ છે.

આવા ઔદાસીન્ય અથવા માધ્યસ્થ્ય તીર્થનું તું સ્મરણ કર.

તેને તું યાદ કર. તેનો તું પાઠ કર. એ નામમાં પણ એટલી પવિત્રતા છે કે એ લેવાથી પણ તને એક જાતની શાંતિ આવી જશે.

આ પ્રમાણે એ અનુપમ તીર્થનું સ્મરણ કર એટલે તને ચિરકાળ પર્યંત અવિરામ સુખ મળશે. નિરંતરનું શાશ્વત સુખ પ્રાપ્ત કરાવી આપે એવું આ અનુપમ તીર્થ છે.

‘આ તીર્થ’ એમ કહીને ગ્રંથકર્તાએ તીર્થનું નામ અધ્યાહાર રાખ્યું છે. એમનો ઉદ્દેશ ઐદાસીન્ય કહેવાનો જ હોવો જોઈએ. ત્યાં પોતાના ચેતનને તીર્થસ્થાને લેવામાં આવે તો પણ ઉપરના સર્વ વિશેષણો તેને લાગુ પડે તેમ છે. ચેતન પોતે તીર્થ છે, અનુપમ છે, અંતઃસ્થિત છે, અલિરામ છે અને વિશદ પરિણામવાન છે. એ પણ સત્તાએ પરમાત્મા હોવાથી અને સર્વ પ્રયત્ન એને માટે હોવાથી એનું સ્મરણ કરી, તદ્દ્વારા અવિરામ સુખ એને પ્રાપ્ત કરાવવાનું છે. એ સર્વ વાત બરાબર બેસતી આવે છે. એ તીર્થને પણ યાદ કરો—સ્મરો.

આ આખી ગાથા ઐદાસીન્ય માટે છે એ સંમત્ય તેવું છે. શક્યાર્થે બતાવવો જોઈએ તેથી ચેતનજીને પણ ત્યાં દાખલ કર્યા છે. ચેતનનું વિશેષણ ચેતનમ્ મૂકવું શોભે નહિ, તેથી પ્રથમનો અર્થ જ વધારે સમિચિત છે.

ઐદાસીન્ય આવું છે. બરેબર એ તીર્થ છે, ભેટવા યોગ્ય. આદર્શરૂપ પવિત્ર જગ્યા છે, જાતે પવિત્ર છે અને આશ્રય લેનારને પવિત્ર કરે તેવી એ વિશુદ્ધ ભૂમિકા છે.

આપણે તીર્થભૂમિએ શા માટે જઈએ છીએ? એનાં વાતાવરણમાં એવી વિશુદ્ધિ હોય છે કે એથી વિચારશુદ્ધિ

અને ક્રિયાશુદ્ધિ યાવ છે. જે પવિત્રતા અને પવિત્ર વાતા-
વરણનો ત્યાં અનુભવ યાવ છે તે માધ્યસ્થ્ય ભાવમાં પ્રાપ્ય છે.

આ ગાથાનો અર્થ બીજી રીતે પણ શક્ય છે. પ્રત્યેક
વિશેષણને ઔદાસીન્ય સાથે જ લેવા ઉદાસીનભાવ અનુપમ તીર્થ
છે, એ છવંત છે, અંતરમાં સ્થિત છે, મનોહર છે, વિશદ
પરિણામવાન છે અને અવિનાયી મુખ આપનાર છે. આ અર્થ
સર્વાંગમુંદર લાગે છે.

૮. એ ઔદાસીન્ય-માધ્યસ્થ્ય ભાવનું વર્ણન કરી શકાય
તેમ નથી. હજી પણ થોડા વર્ણનાત્મક ભાવો બતાવે તેવા
વિશેષણો આપે છે. એ પરબ્રહ્મરૂપ પરિણુમનનું પરમ સાધન
છે. પરબ્રહ્મ એટલે પ્રકૃષ્ટ બ્રહ્મ : નિર્વિકાર, નિરંજન, શુદ્ધ ચેતન્ય.
એ પરબ્રહ્મનું સ્વરૂપ જ્ઞાનસારના બીજા મનાદકમાં થી યથો-
વિજય ઉપાધ્યાયે બતાવ્યું છે. આ વિકાર વગરના, શરીર
વગરના શુદ્ધ ચેતન્યસ્વરૂપને પરબ્રહ્મસ્વરૂપ કહેવામાં આવે
છે. ચેતનનું તદ્દપ જે પરિણુમન યાવ, તદ્દપ યવાપણું યાવ
તેનું નિદાન (પરમ સાધન) ઉદાસીન ભાવ છે. ઉદાસીન ભાવ
આવી જાય તો અંતે સ્વાભાવિક રૂપ ચેતન પ્રાપ્ત કરે છે અને
તેને લાગેલ સર્વ મળ દૂર થઈ જાય છે. ઔદાસીન્ય ભાવને
એના ઉત્કૃષ્ટ આકારમાં આ વિશેષણ રજૂ કરે છે. ઉદાસીન ભાવ
પ્રાપ્ત થયા પછી જુદાં જુદાં પગલાં લઈ ચેતન કેવી રીતે પરબ્રહ્મ-
સ્વરૂપ સાથે છે તે પર વિવેચન કરવાની જાગ્યે જ જરૂર હોય.

એ ઉદાસીનતા સ્પષ્ટ કેવળ વિશિષ્ટ જ્ઞાન છે. વિશિષ્ટ
જ્ઞાનમાં મલીનતા નથી હોતી. ત્યાં અખંડ શાંતિ અને રાગાદિ
પરિણુતિ પર કાબૂ હોય છે. જ્યાં સમજણ હોય ત્યાં સાંસા-

વિષ્ણુ આગમે રત્નુ દેવતા અમુકાદે ભાગેની દરમિયાનમાં જે બ્રહ્મા
મંત્રને આ વિશિષ્ટ જ્ઞાન કીધે તે વિશિષ્ટ જ્ઞાનદાન અમુકાદે
અને તે આગવિશિષ્ટ જ્ઞાન સુધી આ બધું તેથી અમુક
વિજ્ઞાન (વેદવિજ્ઞાન) ગાય દેવતા તે કીધે અમુકાદે.

તે ઉદાસીન્ય અને જ નિવેશિત જ્ઞાન છે. એમાં કુલ-
અશુદ્ધ, અમાનિ-અમર્યાદ, આકલ્પાલ્પ જાનુ અલ્પાવાચીન
વિવેચન હોય છે. ઉદાસીનતાની મારે નિવેશનશક્તિ જરૂર
પ્રાપ્ત થાય છે. વિવેચનજ્ઞાનથી-નિવેશની માર કે અશુદ્ધતા નક્કી
અમલ્ય છે અને જેનું માર્ગપ્રાપ્તિ લાગણ્ય કરે છે.

વિનય ! આપા શાંતમુદારતા અમુકના મ્હનું તું પાત મર.
તે અમુકને ધરામ ધરામને પી, જેના જ્ઞાનના સુદંભ જેના જ
અને જેના આનંદના આકાર આપે તેમાં મરત મર મોજ માણ.

આપા અનેક વિશેષજ્ઞને ગોચર ઉદાસીન બાપ છે. તેને
તું સમજ-જોગથી તારા જીવન સાથે વળી નાખ. જેના
આનંદ તરંગો નને બવસમુદ્રને કાંઠે તમ જશે.

અર્થી વિનયને ઉદ્દેશ કરવા દ્વારા કર્તા શ્રી વિનયવિજય
ઉપાધ્યાયના નામનું સૂચવન કર્યું છે. આ અંથ અર્થી પૂરો થાય
છે તેથી એનું પાત કરવાની-જો બાવનાઓને વારંવાર બાવ-
વાની ભલામણ પણ કરી અને એ રીતે આ અંથનું અતિ
રમ્ય સોળમું ચિત્ર પૂરું કર્યું.

ઉપસંહાર:— :: માધ્યસ્થ (ઐહાસીન્ય):—

ચોથી યોગભાવના માધ્યસ્થ્ય અત્ર પૂરી થાય છે. એને ઉદાસીન ભાવ પણ કહેવામાં આવે છે. એને કવચિત્ ઉપેક્ષા ભાવનાના નામથી પણ સંબોધવામાં આવેલ છે.

આ ત્રણે ચળોના ત્રણ જુદા જુદા ભાવો છે. તેનું પર્યાવ-સાન આખરે તો પોતાની જાતને સાંસારિક ભાવોથી દૂર રાખવામાં જ આવશે. ત્રણે દૃષ્ટિગિન્દુઓ આપણે જરા તપાસી જઈએ.

ઉદાસીનભાવ-ઐહાસીન્યમાં મુખ્ય ભાવ ચિત્તને અંદર ખેંચવાનો છે. જ્યારે જ્યારે આનંદ અથવા શોકની વૃત્તિમાં કંઈ પણ પ્રકારનો શોભ થવાનો પ્રસંગ આવે ત્યારે તે વૃત્તિ પર કાબૂ રાખી એ વૃત્તિથી મનને-ચિત્તને પાછું ખેંચી લેવું એ ભાવ ઉદાસીનતામાં આવે છે. એક મોટો વરઘોડા નીકળે ત્યારે ઉદાસીન આત્માની આંખ ખુલા હોય તો પણ એની નજર કંઈ જોતી નથી. એના મન ઉપર કંઈ અસર થતી નથી. એને ગમે તેવા આસજનના મરણથી શોભ થતો નથી. આ વૃત્તિ અને નિષ્કુરતામાં ધણું લેહ છે. ઉદાસીનતામાં તે તરફ લક્ષ્યનો અભાવ છે, જ્યારે નિષ્કુરતામાં વૃત્તિને દારુ પાચેલો હોય છે.

માધ્યસ્થ્ય વૃત્તિમાં ક્રોધ કે રોષ કરવાનો પ્રસંગ આવી પડે ત્યારે મનમાં શાંતિ રાખવાની મુખ્યતા છે. આમાં વૃત્તિમાં હલનચલન થાય છે, પણ શોભ થતો નથી.

ઉપેક્ષામાં એ તરફ ધ્યાન જાય ॥ પણ સહજ તિરસ્કાર-પૂર્વક એ જાળતળી જાયે દરકાર નથી એવી વૃત્તિ થાય છે.

આમાંની ઘણીખરી બાબતો દાખલાઓ લેવાથી ખરાબર જોસે તેવી છે. આ જીવનમાં ઉદાસીન ભાવ રાખવાના પ્રસંગો તો ઘણા આવે છે, પણ તેવે વખતે પ્રાણી પૂર્વજન્મ વિચારોથી, ખોટી લાગણીઓના જેંચાણોથી અથવા ખીજા અનેક મનો-વિકારોથી શાંત રહી શકતો નથી. આપણે એક માણસને ખરી આણીને વખતે હજાર રૂપીઆની સહાય કરી હોય, પછી આપણે તે રકમ તેની પાસે માગી પણ ન હોય, થોડા વખત પછી એ જ માણસ આપણને શરમાવે તેવું આજ આપણા ઉપર મૂકે, આપણને ન શોભે તેવા આરોપો મગજમાંથી ઉઠાવીને મૂકે અને અપશબ્દો કહે ત્યારે તેને માટે શું વિચાર થાય ? એવા પ્રસંગમાં પણ જે તદ્દન અલિપ્ત થઈને જીલો રહે અને જાણે પોતાને એ આરોપ સાથે કાંઈ લેવાદેવા નથી એવું વર્તન કરે એ ઉદાસીન ભાવ પામ્યો કહેવાય.

એ પ્રાણી વિચાર કરે કે સામો મારા ઉપર ગમે તેટલા આક્ષેપો કરે તેથી મારે શું ? આ વૃત્તિ રહેવી ઘણી મુશ્કેલ છે. આ વૃત્તિ કેળવતાં કેળવતાં એ જાણે સાક્ષીભાવે જ જીલો હોય એટલે સુધી એ પહોંચી જાય છે. “સ્વભાવસુખમાં મગ્ન અને જગતના તત્ત્વનું અવલોકન કરનાર પુરુષનું પરભાવને વિષે કર્તૃત્વ નથી, માત્ર સાક્ષીત્વ છે.” (મગ્નાષ્ટક, જ્ઞાનસાર ૨-૩) આ ઘણી પ્રગતિમય સ્થિતિ છે. સામાન્ય વ્યવહારમાં પ્રાણી પરભાવ સાથે એટલો તો એકરૂપ થઈ જાય છે કે એને જુદો પાડવો એ લગભગ અશક્ય વાત બની જાય છે.

જાહેર સભામાં કે મેળાવડામાં તમારું ગેરવાજબી રીતે અપમાન કરનાર તરફ પણ મધ્યસ્થવૃત્તિ રહે, એની વાત વિચા-

રતાં પેટમાંથી પાણી પણ કાઢે નહિ અને એની ચર્ચા કરતાં ઉરકેરણો થાય નહિ ત્યારે માધ્યસ્થ્ય આનું છે એમ સમજવું.

એ માધ્યસ્થ્ય વૃત્તિ આવે ત્યારે તે નીતિ (પૌત્રિચી) 'તરીકે નહિ પણ નૈસર્ગિક શુદ્ધ વિચારણાને પરિણામે આવવી પટે. એ વિચારકને એમ યાચ કે તું કોણ ? તારું અપમાન શું ? તને માન કેવું ? જે સમાજ કે વર્તુલમાં તું માન માને છે તેની સ્થિતિ કેટલી ? તારો સ્થિતિ કેટલો ? અને જે માન મળશે તેને અને તારે, જ્યારે તું અહીંથી જઈશ ત્યારે, અને ત્યારપછી શો સંબંધ રહેશે ? આવા આવા વિચારોને પરિણામે એના મનમાં માધ્યસ્થ્ય આવે છે અને પછી ચિર અભ્યાસથી, વારંવારના આસેવનથી જામી જાય છે. છેવટે એ એનો સ્વભાવ બની જાય છે. જ્યારે પ્રાણીમાં ધાર્મિક વૃત્તિ વધી હોય છે, પણ વિવેચનશક્તિ ખીલી હોતી નથી ત્યારે એ કોઈને દ્વિસા કરતો સાંભળીને ઉરકેરાઈ જાય છે. ચરૂઆતમાં ધાર્મિક વૃત્તિ સર્વદા ઝનૂનનું રૂપ લે છે. કોઈ પણ પ્રકારના પાપને અટકાવવા પ્રયત્ન કરવાની પ્રત્યેક પ્રાણીની દરજ્જા છે, પણ પ્રયત્ન કરતી વખતે અથવા તેમાં નિષ્ફળતા મળ્યા પછી ચિત્તવૃત્તિ પર કાબૂ રાખવો એ મુશ્કેલ છે, એ ભાવ સ્વીકૃતિથી આવે છે, ખીલવવાથી વધે છે અને અભ્યાસથી જામે છે. એ ભાવને માધ્યસ્થ્ય કહેવામાં આવે છે.

જ્ઞાનાર્જવમાં શ્રી શુભચંદ્રગણિ બહુ સંક્ષેપમાં નીચેની વાત કરે છે.

ક્રોધપિણેષુ સત્ત્વેષુ, નિર્લિંગકૂરકર્મસુ ।

મધુમાંસસુરાન્યસીતુષ્ણેષ્વત્યન્તપાપિણુ ॥

દેવાગમયનિભાતનિન્દકેવાન્મદાંનિયુ ।

નાસ્તિકેષુ ન માલ્યસ્યં, ગન્મોષેષા પ્રકીર્તિતા ॥

“ ક્રોધી પ્રાણીઓ ઉપર, નિર્દયપણે માનસી કર્મ કરનારા પર, મધ, માંસ, મગ (દારુ) અને પરસ્પીમાં લુપ્ત પ્રાણી ઉપર, અત્યંત પાપી પ્રાણીઓ ઉપર, દેવ, આગમ (શાસ્ત્ર) અને સાધુસમુદાયની નિંદા કરનાર પ્રાણીઓ ઉપર, પોતાની પ્રસારા કરનારા પ્રાણીઓ ઉપર અને નાસ્તિક પ્રાણીઓ ઉપર જે રાગદેવ રહિત ભાવ-મધ્યમા વૃત્તિ રાખવી તેને ઉપેક્ષા કહેવામાં આવે છે. ”

આ વર્ણનમાં કહેલા પ્રત્યેક પ્રકારના પ્રાણી ઉપર હિંસુ મન થયા વગર રહેવું મુશ્કેલ છે. સદ્ગુણ સ્વભાવવાળા પુરુષ અદિસાના નિયમને બરાબર સમજનાર હોઈ ત્યારે અન્ય પ્રાણી નિર્દય-પણે વધ કરે છે એમ સાંભળે ત્યારે એના મનમાં જરૂર રોષની લાગણી થઈ આવે. પરંતુ એક માણસે દશ-ગાર ખૂન કર્યા હોય કે પાંચ-પચાસ જનાવરનો શિકાર કર્યો હોય એની વાત સાંભળે થા નજરે લુપ્તે ત્યારે જેની વૃત્તિમાં ઉશ્કેરણી ન થાય તે મધ્યસ્થભાવ પામ્યો છે એમ સમજવું. આ ભાવે પહોંચવાની આપણી ભાવના છે.

સદ્ગુણી પ્રાણી વેશ્યાગમન કરનારની, રાત્રે રખડનારની કે દારુ પીનારની વાત સાંભળે ત્યારે એ પ્રાણી તરફ એને તિરસ્કાર આવે પરંતુ આવે પ્રસંગે મધ્યસ્થ વૃત્તિવાળો પ્રાણી આવા નીતિબ્રહ્મ પ્રાણીઓની પણ ઉપેક્ષા કરે. એ વિચારે કે એના કર્મ એ ભોગવશે, એ સંબંધી આપણે ઉશ્કેરાવાથી લાલ શો ?

પ્રાણીને યોગ્ય માર્ગ બતાવવાના અયત્નને આમાં બાધ નથી. જેમાં ઉપાય આવે તેવું ન હોય અથવા કરેલ ઉપાય નિષ્ફળ

નીવડેલ હોય ત્યાં મધ્યસ્થભાવ રાખવાનો છે. એના તરફનો તિરસ્કાર નિષ્ક્રાંત છે, નકામો છે, આપણને રાગ-દ્વેષમાં નાખનાર છે અને પરિણામ વગરનો છે.

અત્યંત પાપી માણસને જોઈ આપણે ઉશ્કેરાઈએ તેમાં વળે શું ?

આ પ્રશ્ન ધાર્મિક બાબતમાં વધારે અગત્યનો છે. ધર્મની નિંદા કરનાર, ગુરુની નિંદા કરનાર કે તદ્દન નાસ્તિક હોય તેના તરફ પણ મધ્યસ્થ ભાવ રાખવાની જરૂર છે. એ પ્રાણીનો જેટલો વિકાસ થયો હોય તેટલો જ તે વધી શકે. એને ધર્મમાર્ગમાં સ્થિર રાખવા જરૂર પ્રયત્ન કરવો, એને મુદ્દાઓ સમજાવવા પણ અંતે એણે ન સમજવાનો નિર્ણય કર્યો હોય તો તેને છોડી દેવો. એની ખાતર મનને ઝિંચું-નીચું કરવાની જરૂર નથી. આ ભાવ જો બરાબર સમજવામાં આવે તો પરમત-સહિષ્ણુતાનો શુભ સંકેત પ્રાપ્ત થાય તેમ છે. માધ્યસ્થ સમજનાર પરમત સહી શકે છે, એ સર્વત્ર સત્ય જોવા પ્રયત્ન કરે છે, એ પોતાના મુદ્દા કરતાં અન્ય મુદ્દાઓમાં સત્યાંશ હોવાનો અસ્વીકાર ન કરે મધ્યસ્થ ભાવ ખીલે તો ધર્મના અનેક ઝગડાઓ દૂર થઈ જાય. ખાસ ધર્મ જેવી વિશાળ બાબતો દુનિયાદારી ઝગડાઓથી દૂર જ રહેવી ઘટે. એને બદલે અત્યારે સર્વ ઝગડાઓ જાણે ધર્મમાં જ આવી ચઢ્યા હોય એવું દેખાય છે. એ મધ્યસ્થ ભાવની ઉપેક્ષા છે, ઉપેક્ષાની પત્ર ઉપેક્ષા છે અને ઠાણી ધાર્મિક વૃત્તિના પાયા વગરનું અજગર છે.

જ્યારે કોઈ પ્રાણી તમારી આજ્ઞા પાતાની મેટી મેટી વાતો કર્યા કરતો હોય, સાધારણ બનાવને માનું રૂપ આપતો

હોય, પોને અભિયાન હોવાનો ન દેહે નેમો કાવો કર્મો પોય અને આધારણ જનાય પેનાના સંબંધમાં જન્મો હોય નેને અતિશયોક્તિથી ઓછા રૂપકો આપનો હોય ત્યારે પ્રથમ સ્તિત્તે કાં લો તમને હસ્યુ આવે અથવા શૂન્યા ઉત્પન્ન થાય. જેમ માણસ નાના વર્તુળમાં ફરવારો હોય છે તેમ ને આત્મપ્રશંસા વધારે કરે છે. અજ્ઞાન અને આત્મપ્રશંસા સાથે જ જાય છે. નાના ગામડાના પાંચ ઘરની નાતનો શ્રેષ્ઠ પોતાની જાનની વાતો કરે ત્યારે આકાશના તારા જ ઉતરવા બાકી રહે છે. આમાં ઉદા-ગ્રીનતાનો છાંટો નથી અને મધ્યસ્થતાનો સત્તાજ ન થયો, પણ આવાની વાતો સાંભળવામાં આવે ત્યારે મનની સ્થિરતા રાખવી અને તેના પર શુદ્ધે ન થતાં એની પામરતા વિચારવી એ મધ્યસ્થ દશા છે.

આત્મપ્રશંસાના પ્રસંગો વ્યવહારમાં આવે છે તેટલા જ ધાર્મિક જાળતોમાં પણ લેવામાં આવે છે. એક સાધારણ સંઘની વાતો કરે ત્યારે તે પોતાના સંઘને ભરત અકવર્તીના સંઘ સાથે સરખાવે અથવા અર્ધા પૃષ્ઠનું અવ્યવસ્થિત કાવ્ય (જેડકણું) લખી તેની પછવાડે બે પંક્તિ જેટલું પોતાનું નામ લખે ત્યારે આપણને ચીડ આવે છે, પણ એવા સંયોગોમાં એના આત્માનો વિકાસ અને કર્મનો વિપાક તથા મોહરાજના જસુસોના કાર્ય પર વિચાર કરી મનને સ્થિર રાખી શકે એની બલિહારી છે.

ધાર્મિક પ્રશ્નોની ચર્ચા કરતાં, વિધિમાર્ગની શુંચવણોનો નિકાલ કરતાં, નિત્યાનિત્ય ભેદાભેદાદિ પ્રશ્નો પર વાદવિવાદ ચાલતાં ટપાટપી થઈ જવાના પ્રસંગે માધ્યસ્થ રાખે એ વંધ-

છે. એ આપણે આદર્શ છે. આ મુરઠેલ પ્રસંગ છે, પણ વધારે ધ્યાન રાખવા યોગ્ય છે. ધર્મ-અર્થમાં નરકના દ્વારો ખતાવનાર, પોતાના મતથી જુદા અભિપ્રાય ધરાવનારને હીનોપમા આપનાર કે અપમાનક બોલનાર પોતાનો મુઠો મજાત કરતા નથી. અહીં એ વાતનો સવાલ નથી. પણ એવો પ્રસંગ આવે અને સામે તમને નરકનાં દ્વારો ખતાવે કે અયોગ્ય સવાલો બાહેધમાં પૂછી અપ્રસ્તુત બાળતો તેમાં હાખલ કરી, બાંધે તમે તેનાથી મદાત થઈ ગયા હો એવો દેખાવ કરે ત્યારે મધ્યસ્થ-વૃત્તિ રાખવી એ આ ભાવનાનો ઉદ્દેશ છે.

આ પ્રાણી કોઈ મનુષ્ય ઉપર અથવા કોઈ વસ્તુ ઉપર અથવા કોઈ ભાવ ઉપર રાગ કે દ્વેષ કરતો હોય ત્યારે તે કદી વિચારતો હોય કે એમ કરવામાં એ શું કરે છે ? રાગના પાત્ર પ્રાણી, ચીજ કે ભાવ બેસી રહેવાના નથી, પોતે બેસી રહેવાનો નથી, કરેલ રાગનો અનુભવ પણ બિડી જવાનો છે, તો પછી આ બધી ધમાલ અને રતિ કે અરતિ શા માટે ? સર્વ સંયોગોમાં મનને નિશ્ચળ રહેતાં શીખવવાનું છે. મનની સંયજતા સર્વથી વધારે નુકસાન કરનાર છે. મન પર વિજય એટલે જીવનયાત્રાનું સાક્રિય છે. એ રાજયોગ છે. માધ્યસ્થ્ય કે આદા-સીન્ય સંયજ મનવાળા બહુધા પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી, અને અન્ય પ્રાણીઓ પોતાનાં કાર્યોનાં ફળ લેવાનાં-મેળવવાનાં જ છે. એને અંગે આપણામાં સકારણ કે અકારણ ઉરકેરણી ઘટતી નથી.

ઉદાસીન ભાવ જરા ભાવી જુઓ. આપણે બાંધે સાદી-ભાવે બેઠા છીએ, હાથપગ બેડી શાંત ધર્મ જોયા જ કરીએ છીએ, અવલોકન કરીએ છીએ અને બાંધે આપણી આસપાસ

જે તાદૃશ થાય છે તેની સાથે વ્યાપવુને પાતાને કંઈ લેવા-
દેવા નથી. આ ક્રિયાતિમાં એનાં એનાં સત્ત્વે સમજવામાં આવશે
કે જેનો ખ્યાલ કદી રચતો પણ નહિં થયો હોય. જેનું કાર્ય
પણ હકીકત સાથે તાદાત્મ્ય કર્યું કે તરત આગ્રીમાન વાટ્યો
જાય છે અને પછી તો ગોદરાજ પાતાનું લશ્કર છોડી મૂકે
છે. મનોવિકારને ચકરાવે ચક્ષુ મોટા ક્રોધ, માન, રતિ,
અરતિ, શોક વિગેરે ધાવુ કાઢી નાખે છે અને પ્રાણીને કદી
ઉચ્ચે આવવા દેતા નથી.

ગોગાધિરાજ પરમાત્માએ કદી વચ્ચે પડવાનો પ્રયાસ
કર્યો નથી. એની પાસે ઈંદ્ર આવે કે ચક્રવર્તીઓ આવે તો
ત્યાં પણ સાક્ષીભાવ અને ગોગાગ્રહ એમના ગ્રિધ્યો પર તેજો-
લેશ્યા મૂકે તો ત્યાં પણ સાક્ષીભાવ, જમાલિ ઉત્સૂત્રપરૂપણા
કરે તો ત્યાં પણ સાક્ષીભાવ અને દશાર્ણભદ્ર અપૂર્વ સામૈયું
કરે તો ત્યાં પણ સાક્ષીભાવ.

આ માધ્યસ્થ્ય જાળવવું મુશ્કેલ છે. આ યુગમાં વળી
અનેક પ્રસંગોમાં શુંચવાડા થતા જાય છે તેથી વધારે મુશ્કેલ
છે, પણ પ્રસંગ વગર કસોટી નથી અને આંખો મીચીને અંપ-
લાવવા જેવો ખીજો કોઈ ઉન્માદ નથી. માટે શ્રીમાન વિનય-
વિજયજી ઉપાધ્યાય કહે છે તેમ તસ્માદૌદાસીન્યપીયૂષસારં
વારં વારં હન્ત સન્તો લિહન્તુ !

‘સંતપુરુષો ઉપરના કારણોને લઈને ઔદાસીન્યરૂપ અમૃ-
તને વારંવાર આસ્વાદો.’ એ આસ્વાદનથી મંગળમાળા વિસ્તરે છે.

ઉપેક્ષાભાવમાં પાપ કરનાર તરફ બેદરકારી રહે છે. ગમે
તેવા ભયંકર પાપી સંબંધી હકીકત જાણી અથવા જોઈ એને

એના કર્મ ઉપર ઊડી દેવાની વૃત્તિને ‘ઉપેક્ષા’ કહેવાય. પાપ કરનારને પાપમાંથી ઊડાવવાનો અથવા તેને ઠેકાણે લાવવાનો અત્ર પ્રતિબંધ નથી. એ સર્વ કર્યા પછી પણ પ્રાણી પાપકાર્યમાંથી નિવૃત્ત ન થાય તો તેના તરફ બેદરકારી રાખવી. ‘એ બાણે અને એનાં કર્મ બાણે’ આવા પ્રકારની ચિત્તવૃત્તિ થાય તેને ઉપેક્ષા કહેવામાં આવે છે.

ધણી વખતે પાપની વાતો સાથે આપણને સીધો સંબંધ હોતો નથી. અમેરિકા કે યુરોપમાં કેઈ ખૂની, છુટારા, દગાં બાજી કરનારાની વાત વાંચીએ તે વખતે તેના તરફ ઉપેક્ષા જ શક્ય છે અને પાપના પ્રકારો તો એટલા છે કે તેના પ્રાણીના બેદો કરતાં પણ વધારે બેદો કદપી શકાય. આ સર્વના સંબંધમાં આપણે શું કરી શકીએ? નકામી એવી વાતની ચર્ચા કરી મનને બગાડવામાં લાભ નથી. આવી સમજણ નિત્ય આચારમાં ઉતરે એ આ ભાવનાનો ઉદ્દેશ છે.

આ ભાવના અને સુદૃઢતા-પ્રમોદ ભાવના અનુક્રમે પાપ અને પુણ્ય સંબંધી વિચારણા કરે છે. પ્રમોદમાં પુણ્ય તરફ પ્રયાસ થાય છે ત્યારે આ ઉપેક્ષા ભાવનામાં પાપ તરફ ઉદાસીનભાવ થાય છે. આ બન્ને ભાવનાના સંબંધમાં પ્રો. દલ્દીઆ પાતંજલ યોગદર્શનમાં લખે છે કે-“અન્ય ભાવનામાં સુદૃઢતા તથા ઉપેક્ષા છે. સુદૃઢતા એટલે પ્રીતિ અને ઉપેક્ષા એટલે ઉદાસીનપણું. પુણ્ય કરનાર જનો વિષે પ્રીતિની ભાવના તથા પાપી વિષે ઉદાસીન વૃત્તિ લાઇકે ગણવી. પ્રાયઃ લોકો પુણ્યનાં ફળની મનઃકા રાખે છે છતાં પુણ્ય કરતા નથી અને પાપના ફળની અનિચ્છા છતાં પાપ કરે છે, તેથી પાછળથી ‘મેં કેમ પુણ્ય ન કર્યું? મેં

આથી માત્ર કર્યું નથી. એ પ્રકારનો પદ્ધતિનાય માત્ર એ એ પ્રકારનો પદ્ધતિનાય કરવાનો નહીં પણ એ જાણનાથી જાણના નથી. કાલે કે તે માત્રની થોડી વિશેષ ગુણવત્તા નથી. પ્રશ્નિક્ષિ થાય છે તે માત્રની સ્વમાત્રની જ ગુણવત્તા પ્રીતિ થવાની, તેથી એને વિશેષ નથી પણ એને રહી તે જાણના વિના ગુણવત્તા કરવાનો, તમા આથી વિશેષ થતી ઉપેક્ષા જુદીથી સ્વાભાવિક રીતે જ માત્રની દર રહીને જાણવાનો. આથી વિશેષ યોગના સાધકે કેવ ન કરવો પણ માત્ર ઉદારીન તુનિ ગાતુ સાધવી, એ પણ આ જાણનાનો જાણિ છે." (પૃ. ૧૧૨)

આ ટાંગણમાં એક નતું દષ્ટિગિન્દુ છે. ઉદારીનભાવ કેળવનાર સ્વમાત્રના માત્રમાં જઈ શકતો નથી અને આ લાભ પણ મળે મોટો છે. મનમાં ગમે તે હેતુ ધારીને ઉદારીન-વૃત્તિ કેળવવાની જરૂર છે.

આ ચારે યોગભાવનાને અંગે માનસશાસ્ત્રનો ખૂબ અભ્યાસ કરવાની જરૂર રહે છે. મનનું કાર્ય કેવી રીતે થાય છે? વૃત્તિ કેમ ઉદ્ભવે છે? એની વાસના કેવી રીતે રહે છે? અને એને કળામાં લાવવા કેવા પ્રયત્ન કરવા પડે છે? એ સર્વનો હિસાબ આ ચારે ભાવનામાં સારી રીતે થાય છે.

આરે ભાવનાથી આત્માની ભૂમિકા ખૂબ ઊંચી થાય છે. એ ભાવના ભાવતાં ચિત્તમગ્ન દર થાય છે અને વ્યવહારની ચાલુ શ્રેણીથી ઊંચે ઉડ્યન કરવાનું આંતરસામર્થ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. જ્યાં પ્રાણીને પોતાનાં સ્થાનનો ખ્યાલ થવા માંડે, અનંત વિશ્વમાં પોતાની લઘુતા જણાય, જ્યાં વિચારણાનું ક્ષેત્ર વિસ્તારવાનું બનતું જાય ત્યાં પછી એ નજીવી બાબતોમાં પડતો નથી. અને ઉચ્ચઆહી આત્મા ઉચ્ચ આદર્શ તરફ પ્રયાણ કરતો.

બીજા છે. એને વિજ્ઞાન પદ્ધતિએ સ્વાયત્તા માર્ગે આવવાનું તેને તે મન થાય છે અને એનું સાધ્ય તરફ પ્રયાણ સ્પષ્ટ હોય છે.

પ્રયાણના માર્ગે સર્વના જુદા જુદા હોય, પણ સાધ્ય તો સર્વનું એક હોય છે : અનંત-અવિનશ્વર મુખપ્રાપ્તિ અને દુઃખનો હ્રમેશને માટે ત્યાગ. માર્ગનો આખો નકશો વિશિષ્ટ યોગપદ્ધતિમાં ગણાવ્યો છે અને ત્યાં 'પદ્મ-હંગી' માટે અવકાશ પણ પૂરતો આપવામાં આવ્યો છે.

ઉદાસીનભાવ ખીચૂપનો સાર છે, ખૂબ આનંદમાં લંપ કરી દે તેવો અને ચાલુ વ્યવહારમાં ભાત પાડે તેવો છે. એ ભાવ વતે ત્યારે અંતરમાંથી રાગદ્રેષ નાશ પામતા બીજા છે અને તૃપ્તિઓ પર કાબૂ આવે છે. યોગીરાજ આનંદધનજી 'મન સાધ્યું' તેણે સ્વધર્મ 'સાધ્યું' એ નાના સૂત્રને જે મહત્ત્વ આપે છે તેનો ઉદ્દેશ આ ભાવને ખીલવવાનો છે. મન એક વખત કાબૂમાં આવી જાય એટલે સર્વ પ્રકારનો આનંદ સર્વ સંયોગોમાં વતે છે.

આવી રીતે આ ચાર યોગભાવનાઓ ધર્મધ્યાનની સાથે અનુ-સંધાન કરાવનાર છે એનાથી આત્મનિશ્ચય થાય છે, વિષય તરફનો મોહ વિલય થઈ જાય છે, યોગચિંતા સ્થિર થાય છે, મોહનિદ્રા ઊડી જાય છે અને છેવટે એનું આત્મતેજ એટલું વધી જાય છે કે આ સંસારમાં એ મુક્તાના જેવી સ્થિતિ અનુભવે છે.

અહીં આ અત્યંત વિશિષ્ટ ભાવનાનો વિષય ઉપાધ્યાયજી પૂરો કરે છે. પ્રશસ્તિમાં પ્રસ્તુત હકીકત રજૂ થશે. આ ચોથી ભાવના ભાવિત ચેતન યોગમાર્ગે પ્રગતિ કરે એટલું ઇચ્છી અત્ર વિરમીએ.

इति माध्यस्थ्यं. १६

(附 註)

एवं नद्धावनाभिः सुरभिर्दद्याः मंजुगतीवर्गानो-
 जीतस्त्रीनान्यनत्वास्त्वमितमयगर्भमोहनिद्राममन्ताः ।
 गन्वा गत्वा ममन्वानिशयमनुत्तमां चक्रिजक्रानिकानां,
 गौरुयानां मंशु लक्ष्मीं परिचितविनयाः स्कारकीर्तिं श्रयन्ते । १।
 दृष्ट्यान्प्रेतपीडा प्रभवति न मनाकानिदद्वन्द्वगौरुय-
 स्फातिः प्रीणाति चित्तं प्रगरति पतिः गौरुयगौरुहित्यसिन्धुः ।
 श्रीयन्ते गगरोपप्रभृतिरिपुमटाः मिद्विसाम्राज्यलक्ष्मीः,
 स्याद्दृष्ट्या चन्महिम्ना विनयशुनिधियो भावनास्ताः श्रयन्त्वम् । २।

(पञ्चमः)

श्रीह्रीरविजयसूरीश्वरजिप्यौ सोदरावभूतां द्वौ ।
श्रीसोमविजयवाचकवाचकवरकीर्तिविजयारुयौ ॥ ३ ॥

- १ संशयातीतं श्रेयसं ददितुं, शंकां वगैरनुं. गीत well sung.
 सारी રીતે ડીર્ઘન કથાપત્રું, પ્રશંસા પામેલું. ઉર્જીત ઉર્ધ્વે ચડેલું.
 મહત્વ પામેલું. સ્ફોત શુશ્રુષમૃદ્ધ. અપસરન્ દૂર કરીને કરતાં.
 સત્ત્વા મત્તવતં પ્રાણીઓ. અમમત્વાતિશય નિર્મમત્વ સ્વભાવ
 પ્રકર્ષ. મંદ્રુ શીઘ્ર, જલ્દી. પરિચિતવિનય વિનયના-વિનીત
 ભાવના પરિચયવાળા. સ્ફાર વિશાળ.
- ૨ પ્રેત પિશાચ. પ્રભવતિ જોર કરે છે. મનાક્ જરા પણ. કાચિદ્
 કોઇ, અનિર્વાચનીય, અપૂર્વ. અઢંઢ અદ્વિતીય. સ્ફાતિ વૃદ્ધિ growth

૧. એવી રીતે અતિ મુંઠસ આજીવનકે મુજબિત મરેલા દુલયવાળા પ્રાણીઓ, જેમનું આત્મનરત સંસ્કરણ રહિત હોય તેઓ પ્રગ્રસા અને મદતને પામેલા છે તથા જે (આત્મ-નરત) ગુણગ્રમી છે એવા વિદિષ્ટ આત્મનરતવાળા પ્રાણીઓ, મોહનિદા અને મજબૂતે દર કરી રહ્યાં અને વિનય ગુણોના કારણે એને પ્રતિષ્ઠા કરીને ખસા જાણના મધ, નિર્મમલ ભાવનો પ્રકર પામીને, મોટા મકરમાં અને દેવોના પતિ ઉદ્યો પવુ અધિક એવો પ્રાણીઓના મુખોનો અનુપમ લક્ષ્યોને અને અતિ વિદ્યાન કૃતિને સીધા પ્રમે છે.
૨. જે ભાવનાના મદિમા-મમાવધો, અપધ્યાનરૂપ વિદ્યાઓની પીડા જરા પણ એક પકડી શકતી નથી, જેના મદિમાઓ કોઈ અનિર્વચનીય અદિતીય મુખભાગની તુલિ ચિત્તને પ્રસન્ન કરે છે અને જેના પ્રમાવધી મુખની તુલિનો હરિયો ચારે ગાળુએ ફેલાઈ જાય છે અને જેને વર્ણને રાગ-રોપ વિગેરે શત્રુસૈન્યના લડવૈયાઓ ક્ષય પાતી જાય છે તથા એકછત્ર મોક્ષના રાજ્યરૂપ આત્મચક્રિ સ્વાધીન થાય છે તે ભાવનાઓને, તમે વિનયથી પવિત્ર થયેલી બુદ્ધિવાળા મધને સેવો-ભાવો.
૩. શ્રી હીરવિજય સૂત્રીધરના બે શિષ્યો થયા તે (સાંસારિક-પણે પણ) બાઈઓ હતા: શ્રી સોમવિજય વાચક અને શ્રી પ્રીતિવિજય વાચકવર.

પતિ: ચારે તરફ. સૌહિન્ય તુમિ satiety, satisfaction.
સિન્ધુ: સમુદ્ર, દરિયો. રોપ દેવ. રિપુમટા દુશ્મનના લડવૈયા.
માત્રી બાળુએ રહી લડનારા. સામ્રાજ્ય એકછત્ર રાજ્ય. ઘડવા સ્વાધીન. ધયધ્યમ્ બળે, સેવો, આશ્રય કરો.

૩ સોદરો બાઈઓ, વાચક ઉપાધ્યાય.

(ગીતિ)

તત્ર શ્રીકીર્તિવિજયવાચકશિષ્યોપાધ્યાયવિનયવિજયેન ।
 શાન્તસુધારસનામા સંદૃષ્ટો(બ્ધો) ભાવનાપ્રવન્ધોડ્યમ્ ॥ ૪ ॥
 શિશ્વિનયનસિન્ધુશશિમિતવર્ષે હર્ષેણ ગન્ધપુરનગરે ।
 શ્રીવિજયપ્રભસૂરિપ્રભાવતો યત્ન એવ સફલોડ્ભૂત ॥ ૫ ॥

(ઉપજાતિ)

યથા વિદ્યુઃ પોલશભિઃ કલાભિઃ સમ્પૂર્ણતામેત્ય જગત્પુનીતે ।
 ગ્રન્થસ્તથા પોલશભિઃ પ્રકાશૈરયં સમગ્રૈઃ શિવમાતનોતુ ॥ ૬ ॥

(ઇન્દ્રવજ્રા)

યાવજ્જગત્યેવ સહસ્રમાનુઃ, પીયૂષમાનુશ્ચ સદોદયેતે ।
 તાવત્સતામેતદપિ પ્રમોદં, જ્યોતિઃસ્ફુરદ્વાદ્મયમાતનોતુ ॥૭॥

૪ સન્દૃષ્ટો બનાબો. અસલ અર્થ અવલોક્યો-જેયો, ભાવાર્થ તૈયાર થયો. પ્રવન્ધ ગ્રંથ, સાહિત્યક રચના.

૫ શિશ્વિ અગ્નિ. ત્રણની સંગ્રા, ૩. નયન આંખ, બેની સંગ્રા, ૨. સિન્ધુ મધુર, સાતની સંગ્રા, ૭. શશિ ચંદ્ર, એકની સંગ્રા, ૧.

૬ વિદ્યુઃ ચંદ્ર. પુનીતે પ્રકાશ કરે છે, આનંદ પમાડે છે. શિવં મોક્ષ, કલ્યાણપરંપરા. આતનોતુ વિસ્તારે.

૭ સહસ્રમાનુઃ હજાર કિરણવાળો સૂર્ય. પીયૂષમાનુ અમૃતરશ્મિ, ચંદ્ર. ઉદયેતે પ્રકાશ પામે છે, ઉદય થાય છે. પ્રમોદં આનંદ. જ્યોતિઃસ્ફુરદ્ જ્યોતિને ફેલાવવું, વાદ્મય શાસ્ત્ર. આતનોતુ વિસ્તારે, ફેલાવે.

૪. તેઓ પૈકી શ્રી કીર્તિવિજય વાચકના શિષ્ય ઉપાધ્યાય વિનયવિજયે આ ભાવના સંબંધી રચનાવાળો શાંત-મુદારસ નામનો ગ્રંથ વિચાર્યો-અવલોક્યો (જનાવ્યો).
૫. સંવત ૧૭૨૩ માં શ્રી ગન્ધપુર (ગાંધાર) નગરમાં શ્રી વિજયપ્રભસૂરિના પ્રસાદથી અત્યંત હર્ષ સાથે આ યત્ન સફળ થયો-ગ્રંથ પૂરો થયો.
૬. જેવી રીતે ચંદ્ર પોતાની સોળ કળાથી પરિપૂર્ણતા પામીને જગતને આનંદ આપે છે-પ્રકાશ આપે છે તેવી જ રીતે આ ગ્રંથ સર્વ મળીને સોળ પ્રકાશ (પ્રકરણો) વડે કથ્યાણને વિસ્તારો.
૭. જ્યાંસુધી આ જગતમાં હજાર કિરણવાળો સૂર્ય અને અમૃત કિરણવાળો ચંદ્ર પ્રકાશ કરે ત્યાંસુધી સદા જ્યોતિને સ્ફુરાવતું આ વાક્યમય (શાસ્ત્ર) સંજ્ઞન પુરુષોને આનંદ આપે.

W. G. 1961

[illegible]

સાચાઈની સાથે જોડાયેલો છે તેથી કોઈની પણ ને અજાણતા છે, તેથી અગત્ય સાચી અનુભવથી છે. જે સિદ્ધાંતોમાં મળે છે. એમાં અનુભવથી પણ ન અજાણતા છે. આ મદદન સાચી સાચાપણાથી પ્રાપ્તિમાં મળે છે.

તેવા પ્રાણીઓને નિહાળી કિર્મી પણ મળે છે. એવા માનના-
થીલ પ્રાણીઓને કિર્મીના દુરકાર પાત્રી નથી, પણ આંતર-
આસાન્યનું કો નિશિષ્ટ પરિણામ છે અને અણુમાણ્યું મળી આવે છે.

એવા ભાવનાશીલ પ્રાણીઓ કેવા હોય છે ? તેનું વર્ણન
જરા વિચારવા જેવું છે અને હૃદય તથા શ્રીર્ષિ કેને મળે
છે ? તેનો ઉડા અભ્યાસ કરવા જેવું છે. તે ભાવનાપ્રાપ્ત
સાધકનું ચિત્ર નેઈએ :—

(ક) પ્રથમ તો સફલાવનાશીલ પ્રાણીઓનું દૃઢ્ય ભાવનાથી મુગંધિત થયેલું હોય છે. ઇર્ષ્યા, અસૂયા, કષાય કે કોઈ પણ

તે પ્રશ્ન સ્વાભાવિક છે. જે મળથી રહિત થતો જતો હોય તે આત્મા તેટલે અંશે સમુદ્ધીર્તનને યોગ્ય છે. તદ્દન વિશુદ્ધ આત્મતત્ત્વ પ્રાપ્ત થવાના કાંઠા પર બેઠેલાનું આત્મતત્ત્વ પ્રગંથા યોગ્ય કહેવાય.

એ આત્મતત્ત્વ ' ઉન્નીત ' હોય. ઉંચે લઈ જનાર-મહત્ત્વના સ્થાનને માર્ગે ચઢી જનાર આ આત્મતત્ત્વ વિશુદ્ધિને માર્ગે પ્રગતિ કરનાર હોય. ગીતમાં ણાદ્ય પ્રશંસાનો સવાલ આવે છે અને ઉન્નતિમાં આત્મતત્ત્વની પોતાની પ્રગતિનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે.

વળી એ આત્મતત્ત્વ ' સ્પ્રીત ' હોય છે એટલે એ ગુણ-સમૃદ્ધ હોય છે. આત્મતત્ત્વના ગુણો કેટલા છે તે આ સ્થાને જણાવવાની જરૂર ન જ હોય. એના અનેક ગુણો ઓછા-વધતા પણ એટલા પ્રમાણમાં તેનામાં વિકાસ પામેલા હોય છે કે એને ' સમૃદ્ધ ' કહી શકાય.

(ધ) એવા પ્રાણીઓ મોહનિદ્રા અને મમત્વને દૂર કરનારા હોય છે. આ બહુ વિશિષ્ટ ગુણ છે. ખાસ વિચારવા યોગ્ય વિશેષણ છે. મોહ એટલે અનાદિ અજ્ઞાન. આ પ્રાણીને સંસાર સાથે જોડનાર અજ્ઞાન-અવિદ્યા લયંકર છે. એના પરિણામે એ સાચા ખોટાને ઓળખી શકતો નથી. અનાદિ અજ્ઞાન એ ખાસ દૂર કરવા યોગ્ય વસ્તુ છે. આ અજ્ઞાન જાય ત્યારે પ્રાણીને સત્ય જ્ઞાન થાય છે.

ત્યારપછી નિદ્રા મહાદુઃખદાયી છે. નિદ્રા એટલે પ્રમાદ-પ્રમાદથી પ્રાણી સંસારાસક્ત રહે છે. એને પ્રગતિ કરવાની પ્રેરણા જ થતી નથી. એ જેમ હોય તેમ પડ્યો રહે છે. આ પ્રમાદ ભાવ ઉક્ત સત્ત્વવંત પ્રાણીને દૂર થતો જાય છે.

અજ્ઞાન જાય અને પ્રમાદ દૂર થાય તો પણ મારા-તારાનો મમત્વ-અનાદિ સંસ્કાર છૂટતો નથી. સંસારમાં રખડાવનાર આ મમત્વ પણ ખૂબ આકરો છે. તે આપણે પ્રત્યેક ભાવનાના વિવેચનમાં જોઈ ગયા છીએ.

એ મોહ, પ્રમાદ અને મમત્વનાં નાશથી ખૂબ પ્રગતિ થાય છે, એ પ્રાણી તેને દૂર ફેંકી દે છે. એ ફરી વખત આવે નહિ અને સત્તામાં પણ રહે નહિ. એવી રીતે એના ઉપર સામ્રાજ્ય મેળવતો જાય છે.

(૩) એવો પ્રાણી પછી ખરો સત્ત્વવંત થાય છે, એને પોતાની જાત પર કાબૂ અને વિશ્વાસ આવે છે અને પછી તે ‘અમમત્વાશ્રયત્વ’ પ્રાપ્ત કરે છે એટલે એ નિર્મમત્વ ભાવનો પ્રકર્ષ પ્રાપ્ત કરે છે.

ઉપરના વિશેષણમાં તો એ મમત્વને દૂર કરે છે એમ કહ્યું છે, પણ એટલાથી એનો પૂરો પત્તો લાગતો નથી. પૂરી પ્રગતિ કરવા માટે એણે નિર્મમત્વ ભાવનો પ્રકર્ષ પ્રાપ્ત કરવો પડે છે, એટલે એનામાં મમત્વભાવનું અપસરણ હોય તે ઉપરાંત નિર્મમત્વ-નિર્મોહીત્વનો પ્રકર્ષ એનામાં રાજમાન થવો ઘટે.

આવો પ્રાણી અનુપમ લક્ષ્મી અને દીર્ઘાન પામે છે. એ આત્મશુદ્ધિ(લક્ષ્મી)ને ઉપમા આપી શકાય તેવો કોઈ રાજા આ દુનિયામાં વિદ્યમાન નથી. એ અનિર્વચનીય છે, અનુપમેય છે અને માત્ર અનુભવજન્ય છે.

વિનયથી પવિત્ર થયેલી શુદ્ધિવાળા યજ્ઞને તમે એ ભાવનાઓ ભાવો. વિનયનો મહિમા ઉપર જતાવ્યો છે. એ ભાવના એટલે બાર

અને આર મહાને જ્યાર વર્ણવેલી મીઠા માખણ તે અવગણે
મહિના દેખે છે તે તેને સંશયિત વર્ણન ગણાવે.

(ક) એ ભાવનાના પ્રભાવથી અપર્યાપ્તતાની પીડા થતી નથી.

અપર્યાપ્ત અથવા હુર્બાલ નીચે આર્ત-હૃદયના એ
અરેખર પીડા કરનારા છે. એ હુર્બાલ માત્ર ત્યારે જ્યાર
વચરની માનસિક અવસ્થા કરનાર છે અને જ્યાર વાણનાં બોલા
માનુસેને અનુપ્રેમ વધતવા નેના જેવા એ અરેખરો વધતવા છે.
ભાવનામાં એટલું બધું છે કે એ કોઈ પધારના હુર્બાલને થવા
જ દેતી નથી એટલે પછી એ હુર્બાલની પીડા ઉત્તરની જ નથી
આ અસાધારણ સામ છે. મોગમગમાં તો આ અપર્યાપ્તતા વિષય
પર અનેક પ્રકરણો લખાયા છે. તે ગુણ સામજ્યા મોગ છે.

(ગ) એ ભાવનાઓના પ્રભાવથી કોઈ અનિર્વચનીય
અદ્વિતીય સુખ-ભાવની વૃદ્ધિ ચિત્તને પ્રસન્ન કરે છે.

એ ભાવના ભાવતાં જે સુખ માગ છે તે વર્ણન કરી શકાય
તેવું નથી, કોઈ અચિત્ય, અનનુભૂત, અપૂર્ણ સુખ તેથી પ્રાપ્ત થાય
છે અને એવું સુખ ચિત્તને પ્રસન્ન કરે છે. એ તો શાંત પ્રદેશમાં
એસી અનિત્ય કે મૈત્રીભાવના ભાવી હોય અને આ સુખનો
અંતઃસ્પર્શ થયો હોય તો જ તેનો ખ્યાલ આવે. બાકી સાક-
રની મીઠાશ કયા શબ્દોમાં વર્ણવી શકાય? એ તો સાકર
ખાવામાં આવે તો જ સમજાય. ભાવનાથી થતી ચિત્તપ્રસન્નતા
અનુભવ જ સમજાવે. અત્ર વર્ણનમાં તો માત્ર તેનું રૂપક આપી
શકાય. એનું રૂપક પણ બહુ પ્રાપ્ત થતું નથી. કર્તા 'કોઈ'
એવા શબ્દથી કલ્પના કરવાની પ્રેરણા કરે છે. આ અદ્વિતીય
ચિત્તપ્રસન્નતા ભાવનાના પ્રભાવથી પ્રાપ્ત થાય છે.

(ઘ) જાવનાના પ્રજાપતી મુજવૃત્તિને. કવિનો આદેશ દેવાઈ જાય છે. જાવનાનું મુખ આદેશ તરફ દિશાઓમાં અને વિદિશાઓમાં દેવાઈ જાય છે. જાવનાથી મુજની વૃત્તિ માલુમ પડે, એવી ચિત્ર ધરાઈ જાય છે, એનો વિસ્તાર કવિના નેટવોડી જાય છે, તેનો આદેશ તરફ પ્રસાર થાય છે. જાવનાનું માતાવરણ આદેશ તરફ ફેરવે ઉજ્જવળ, શાંત, મુખી, પ્રકાશમય અને દિગંત કરી દે છે તે વર્ણવવાની જાગ્યે જ જરૂર હોય.

(ઘ) જાવનાના મહિમાથી રાગ-રોષ નિગેરે યતુસૈન્યના લડવૈયાઓ ક્ષય પામી જાય છે. આંતરમાં જે પ્રકારના યુદ્ધો ચાલતા જ હોય છે: એક બાજુએ ચારિત્રરાજનું લશ્કર અને બીજી બાજુએ વૃદ્ધ મોહરાયનું લશ્કર. એનું અનાદિ યુદ્ધ ચાલતું હોય છે. મોહરાય પોતાના જે પુત્રો-રામકેસરી અને દેવગજેન્દ્ર (રાગ ને રોષ) ને પોતાનું લશ્કર સોંપે છે પણ જરૂર પડે તો ઘરડેપડખે જે હાથમાં જે તરવાર લઈ વૃદ્ધ મોહરાય પોતે પણ ઉતરી પડે છે. એના કપાય નોકપાય આદિ અનેક લડવૈયાઓ-સૈનિકો છે. જાવનાના મહિમાથી આ સર્વ લડવૈયાઓ પ્રથમ નાસભાગ કરે છે, પછી છુપાઈ જાય છે: અને જાવનાનું બળ વધી જાય તો અતિ ક્ષય પામી ખલાસ થઈ જાય છે. અન્યત્ર આ યુદ્ધનું વર્ણન થઈ ગયું છે.

(ઙ) એ જાવનાઓના મહિમાથી એકછત્ર મોક્ષસામ્રાજ્યરૂપ આત્મચક્રિ સ્વાધીન થાય છે.

આ આત્મચક્રિનો કે મોક્ષસામ્રાજ્યનો પરિચય કરાવવો હવે બાકી રહેતો નથી.

આવી જાવનાઓને તમે જાવો-સેવો-આદરો. આમાં કોઈ

વાત બાકી રહેતી નથી. દુધ્યાનની નાની વાતથી માંડીને તેને દૂર કરવાથી આદરેલી શ્રેણી અંતે આત્મક્રોધિ ઘેર લાવીને સિદ્ધિસામ્રાજ્યલક્ષ્મી અપાવે છે. આથી વધારે શું જોઈએ ?

૩. શ્રી હીરવિજયસૂરિ સોળમી સદીમાં થયા. તેમના જીવન-વૃત્ત માટે જુઓ શ્રી હીરસૌભાગ્ય કાવ્ય. એમનો જન્મ વિક્રમ સંવત્ ૧૫૮૩ (વીર સંવત ૨૦૫૩). દીક્ષા વિ. સં. ૧૫૯૬, આચાર્ય પદ વિ. સં. ૧૬૧૦, સ્વર્ગગમન વિ. સં. ૧૬૫૨. એમણે પાદ-શાહ અકબરને જૈન તત્ત્વજ્ઞાન સંબંધી માહિતી આપી હતી.

એમના સંબંધી શ્રી વિદ્યાવિજયજીનો ‘સૂરીશ્વર અને સમ્રાટ’ ગ્રંથ વાંચવા યોગ્ય છે. તેઓ તપગચ્છની પંટ મી પાટે ગચ્છાધિપતિ થયા છે.

એમને બે શિષ્યો હતા : શ્રી સોમવિજય વાચક અને કીર્તિવિજય વાચક. વાચક એટલે ઉપાધ્યાય. આ બન્ને સંસારી-પણે પણ લાઇઓ હતા. એક માળાપના પુત્રો હતા એમ આ શ્લોકથી જણાય છે.

૪. એ પૈકી શ્રી કીર્તિવિજય ઉપાધ્યાયના શિષ્ય શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાયે આ શાંત મુધારસ ગ્રંથ બનાવ્યો, રચ્યો.

મૂળમાં ‘સંદેષો’ એમ લખ્યું છે તેનો અર્થ વિચાર્યો, અવલોક્યો એમ થાય છે. આ શબ્દ લેખક મહાત્માની નમ્રતા સૂચવે છે.

૫. પુસ્તકલેખનની સાલ અંકના ઊલટા ક્રમમાં આપવાનો રિવાજ પ્રચલિત છે. પિંગળમાં પણ બે અંક થાય ત્યારથી તેની ગતિ વામ કરવાનું જણાવેલ છે.

એ સંજ્ઞા જ્ઞાન માટે એકાક્ષરી કૌશ્ય જોવો.

અહીં જે ચાર સંજ્ઞા આપી છે તે અનુક્રમે નીચે પ્રમાણે છે.

શિખી (અગ્નિ) ૩; નયન (આંખ) ૨

સિન્ધુ (સમુદ્ર) ૭; યશિ (ચંદ્ર) ૧

એ અકોને ઉપરના નિયમે ઉલટાવતાં વિક્રમ સંવત્ સત્તરશે' ને ત્રેવીશ (૧૭૨૩) પ્રાપ્ત થાય છે.

આ ગ્રંથ ગંધપુર નગરમાં પૂરો થયેલ છે. એ ગંધપુર તે ગાંધાર જંબુસર પાસે છે તે સંબંધે છે. ત્યાં અત્યારે જૈન વસ્તીનું નામ નથી. અઢારમા સદ્કામાં એની બહોળલાક્ષી કેવી હતી તે પર વિવેચન શ્રી વિનયવિજયના જીવનવૃત્તમાં જોવામાં આવશે.

આ ગ્રંથ પૂરો થયો ત્યારે તપગચ્છના મુખ્ય આચાર્ય શ્રી વિજયપ્રભસૂરિ હતા. એમનો જન્મ વિ. સં. ૧૬૭૫, દીક્ષા સં. ૧૬૮૯, આચાર્ય પદ સં. ૧૭૧૩, સ્વર્ગગમન સં. ૧૭૪૯. તે સમયે જૈન સમ્રાજની દયા કેવી હતી અને ભારતની રાજ-કીર્તિ પરિસ્થિતિ કેવી હતી તે માટે જુઓ એમનું જીવનવૃત્ત.

૬. આ ગ્રંથના સોળ પ્રકાશ (પ્રકરણો) પાઠવામાં આવ્યા છે. પ્રત્યેકમાં એક એક ભાવના માંડ છે.

૭. પ્રાંતે શુભ ઇચ્છાપૂર્વક આશીર્વાચન છે

इति प्रज्ञास्तिपरिचय

ધતિ શ્રી વિનયવિજયોપાધ્યાયવિરચિત

શાન્તસુધારસ ગ્રંથ વિવેચન

સહિત સંપૂર્ણ

ગ્રંથકર્તા
શ્રી વિનયવિજયજી ઉપાધ્યાયનું
ચરિત્ર
તથા
તેમની કૃતિની નોંધ
અને તેમના
સમયના ઇતિહાસનું
અવલોકન

શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાય

અને

તેમનો સમય

અનુક્રમણિકા

૧. શાંતસુધારસ ગ્રંથ

૨ વિભાગનિર્દેશ.	૧	અષ્ટકની શાંત લઢરીઓ.	૨૦
૧૧ સુધારસ મંથની યોજના.	૨	ચાષ્ટપ્રયોગચાતુર્થ.	૨૦
૧૨ ભાવના નામનિર્દેશ.	૩	વિશુદ્ધ ભાષાપ્રયોગ ૫૨ દાંચણ	૨૧
નો દૂંક પરિચય.	૩	વિચારની રૂપરેખા.	૨૨
મંથનાનું પ્રવેશદ્વાર.	૫	વિષયનિરૂપણની સદ્ગતિ.	૨૩
ભાવનાની આવરણક્રમ.	૬	૧૬ ભાવનાના અષ્ટકાની ગેયતા.	૨૪
ભાવનાનું જીવનમા સ્થાન.	૭	અર્થ ન સમજાય તો પણ	
સાંસારિક પ્રવૃત્તિની નિર્દોષતા.	૮	ભાષાપરમ્યતા.	૨૫
ભાવેલી તકો અને મદવાડ.	૮	સોળે અષ્ટકના રાગો.	૨૬
કુંદર વ્યાખ્યાનપ્રવચ્ચ વખતે.	૯	પંડિત જયદેવનું ગીતગોવિંદ.	૨૭
નિરાવર્તન અને ભાવના.	૧૦	એના બાગ સુગોના વિષયો.	૨૮
તર્કમાન યુગ અને ભાવના.	૧૦	એ કાવ્યની ગેયતા.	૨૯
જનકલ્પ, વ્યાપાર ધમાલ.	૧૧	શાંતગમને ગેય કરનાર ઉપા-	
ચક્રિત્વ કચરાઈ જાય છે.	૧૨	ધ્યાય. ૩૦	
૧૨ ભાવનાના વિભાગો.	૧૩	આ મંથની કુલ માથા ૨૩૪.	૩૧
૧૨ ૫૨ ભાવનાનું સ્વરૂપ.	૧૪	પરિચય અને અષ્ટકની યોજના.	૩૨
૧૨ ભાવનામાં આત્માનુસંધાન.	૧૫	મંથરચનાકાળ અને પ્રચરિત.	૩૩
શાંતસુધારસ મંથનું મૂલ્ય.	૧૬	આરંગકેળો જનની સમય.	૩૪
૧૬માં વિશિષ્ટ ભાષાપ્રયોગ.	૧૮	વિજયપ્રભસુરિનો સમય.	૩૫
૧૬૫૨૫માં ભાષાનાં દૃષ્ટાંતો.	૧૯	૫. મંજીરવિજયકૃત ટીકા.	૩૬

૨. વિનયવિજય વિચારોચ્ચ

શ્રીકૃષ્ણની રૂપનામની.

સાત્ત્વિક ગુણગણના. ૩૭

શ્રીકૃષ્ણવિજય ઉપાધ્યાયના વિજય. ૩૮

સુભદ્રા અને રામકૃષ્ણના પુત્ર. ૩૯

સાનિધી રસિક દેવનાનું

અનુમાન. ૪૦

વિનયવિજય ઉપાધ્યાયના. ૪૧

લેખકપ્રકાશની પ્રકાશનનું

સંગ્રહ. ૪૨

વાસક પારોના પદ્યરસની ભેષ. ૪૩

સંગ્રહના લેખકમંથકનો ખાતો. ૪૪

સં. ૧૭૩૮ નું સંસ્કરણ ચોમાસાં. ૪૫

શ્રીપાવના રાસની રસઆત. ૪૬

સદ્દ રાસની પ્રકાશનનું સંગ્રહ. ૪૭

જન્મરામય પર અનુમાનો. ૪૮

સમય (સં. ૧૬૬૦-૧૭૩૮)

અનુમાન. ૪૯

શુરુપરંપરા. ૪૯

સત્તરમી સદી પર હીરચરિત્રી

છાયા. ૪૯

વિજયસેનચરિ. ૫૦

વિજયદાનચરિ-વિજય-

તિલકચરિ. ૫૧

દેવસૂર અને આનંદસૂર. ૫૧

શ્રીકૃષ્ણવિજય ઉપાધ્યાય. ૫૨

સુભદ્રાની રૂપનામની. ૫૩

(૧) સંગ્રહનાં વિનયવિજય. ૫૪

સંગ્રહનાં. ૫૫

વાસક પારોના પદ્યરસની ભેષ. ૫૬

સં. ૧૭૩૮ નું સંસ્કરણ ચોમાસાં. ૫૭

(૨) અનુમાનનું અનુમાન. ૫૮

અને વિનયવિજય. ૫૯

સંગ્રહનાં સંગ્રહનાં. ૬૦

વિચારો. ૬૧

(૩) અનુમાનનાં સંગ્રહનાં. ૬૨

મિત્રેશ દાસર રસની પ્રાપ્તિ. ૬૩

સુભદ્રાનેત્રી ભાસ. ૬૪

નયવિજય કાશીમાં. ૬૫

વિનયવિજય કાશી ગયા નથી. ૬૬

લેખકઓનો જીવનઅવધ. ૬૭

કૃતિઓ પરથી જીવનઅવધ. ૬૮

અધ્યાત્મ તરફ પ્રાગતિક જીવન. ૬૯

ક્રિયાઉદ્ધાર સાથે લેખકનો

સંબંધ. ૬૯

વિનયસુગંધમયૂરી. ૭૦

સંસ્કૃત ભાષા પર નેમનો કાજ. ૭૧

સર્વ રસમય રાસકારનું જ્ઞાન-

વૈવિધ્ય. ૭૨

લેખકના જીવનના ફેરફારો. ૭૩

લેખકસંબંધી સમુચ્ચયવિચારો. ૭૪

૩. ગ્રંથકારની કૃતિઓ

I. સંસ્કૃત કૃતિઓ.

૧. કૃષ્ણસૂત્ર પર મુખ્યોપદેશ

ટીકા ૭૧

મંદરની પ્રશસ્તિ (સાર્થ.) ૭૧

પ્રશસ્તિનો વિસ્તૃત અર્થ. ૭૨

એનો સમય મં. ૧૬૯૬. જોડ. ૭૩

તે વખતે વિજયનિલાકાશ્યનું

રાજ. ૭૪

દરેક પદ્યપદ્યમાં પાંચનીય ટીકા. ૭૭

એના મંથામં ૬૫૮૦. ૭૭

એ ટીકાને ચિત્રિત કરેલાનાં

કારણો. ૭૯

વિજયદેવચરિતા નામની મૂલ્યક

ઝેરદાનરી. ૮૦

૨. લોકપ્રકાશ ૮૦

એનો કૃતિકાળ મં. ૧૭૦૮. ૮૧

તેના કૃતિમાં સર્ગમાં આપેલા

બીજાનું જાણાંતર

દ્રવ્યલોકના ૧૧ સર્ગો. ૮૧

સ્વેતલોકના ૧૬ સર્ગો. ૮૨

કાળલોકના ૮ સર્ગો. ૮૬

ભાવલોકનો ૧ સર્ગ. ૮૮

મોહસંખ્યા ૧૫૫૫૯. ૮૮

મંથામં ૨૦૬૨૧. ૮૮

દેવ જ્ઞાની એનસાહકલો

પીડિયા. ૮૯

એમાં દોષો સાદહતોની

મંખ્યા ૧૦૨૫. ૮૯

સમુચ્ચયકરણની અસાધારણ

શક્તિ. ૯૦

જોનેતરનો મંથપરત્વે વિચાર. ૯૧

૩. હૈમસધુપ્રક્રિયા

કૃતિનો સમય: સંવત ૧૭૧૦. ૯૧

સદર મંથની પ્રશસ્તિ. ૯૨

મિહલેમચળાનુસાસનનું

અનુસરણ. ૯૩

એ ગ્રંથની રચના એને મુદ્રણ. ૯૪

એના કૃપર સ્વોપદ્ય ટીકા. ૯૪

ટીકાની સરખાતનો જાગ. ૯૫

ટીકા ૩૪૦૦૦ પ્રમાણુ ખનાવી. ૯૬

એનો રચના કાળ: મં. ૧૭૩૭. ૯૬

સદર મંથની પ્રશસ્તિ. ૯૭

૪. નયકેષિકા ૯૯

એ કૃતિનો કાળ. ૧૦૦

એના પર ટીકા (પં. મંજીર-

વિજયજી) ૧૦૦

એનો અનુવાદ (મો. દે. દે. ચા. ૪) ૧૦૦

૫. ઉદ્ધૃત ૧૦૧

જોધપુરથી સુરત. ૧૦૧

છેલ્લા દસ કાવ્યોમાં સંદેશ. ૧૦૨

અવ્યયમકૃતિના નમૂના ૧૦૩

૬. શાંતમુદ્રારસ. ૧૦૪

કૃતિનો સમય. સં. ૧૭૨૩. ૧૦૪

એનાપરચીકા (પં. ગંભીરવિ.) ૧૦૪

૭. પદ્મત્રિંશતજલપસંચલ. ૧૦૫

૮. અલ્પજ્ઞમસ્કારસ્તોત્ર. ૧૦૫

૯. જિનસહસ્રનામસ્તોત્ર. ૧૦૬

II. ગુજરાતી કૃતિઓ ૧૦૬

૧. સૂર્યપુર ચૈત્યપરિપાટી. ૧૦૭

૨. આનંદ લેખ. (સં.) ૧૦૮

એની ઐતિહાસિક કિંમત. ૧૦૯

એના શ્લોકો ૨૫૧. ૧૦૮

૩. વિજયદેવમુરિ લેખ. ૧૦૯

એનો સંવત ૧૭૦૫. ૧૧૦

૪. ઉપમિતિભવપ્રપંચ

સ્તવન. ૧૧૦

એનો સમય. સં. ૧૭૧૬ ૧૧૧

૫. પદ્માવલી સંગ્રહાય. ૧૧૨

૬. પાંચ સમવાય (કારણ)

સ્તવન. ૧૧૩

એનો કૃતિકાળ સં. ૧૭૩૨. ૧૧૩

૭. ચાવીશી સ્તવનો. ૧૧૪

૮. વીશી સ્તવનો. ૧૧૫

૯. પુણ્યપ્રકાશ સ્તવન. ૧૧૫

કૃતિકાળ સં. ૧૭૨૯ ૧૧૬

દશ પ્રકારની આરાધના. ૧૧૬

આરાધનામુદ્ર પવત્રી. ૧૧૬

એ કૃતિની સફળતા. ૧૧૭

૧૦. વિનયવિલાસ. ૧૧૭

માહત્રીશ પદો. ૧૧૭

પદનો નમૂનો. ૧૧૮

૧૧. ભગવતી મુદ્રની

સંગ્રહાય. ૧૧૯

કૃતિકાળ સં. ૧૭૩૧. ૧૧૯

૧૨. ગુજરાતી પ્રકીર્ણ

કૃતિઓ. ૧૨૦

આદિ જિન વિનતિ. ૧૨૦

પ્રતિક્રમણ સ્તવન. ૧૨૧

ઉપધાન સ્તવન. ૧૨૨

૧૩. શ્રીપાળ રાગનો

રાસ. ૧૨૨

રઠિરતું ચોમાસું. ૧૨૩

૭૪૮ ગાથા-એમની કૃતિ. ૧૨૩

આકીતું પૂરું ક્યું યશોવિજય ઉ. ૧૨૩

ઉપાધ્યાય કૃત ૫૦૨ ગાથા. ૧૨૪

કવિ તરીકેની વિશિષ્ટતા. ૧૨૬

સિદ્ધચક્રનો યોગ અને જનતા ૧૨૭

૪. મંથકર્તાનો સમય

રાગદીપ પરિચયનિ.	૧૨૯	વિજયપ્રભસરિ.	૧૪૨
આરંગઝેગનો સમય.	૧૩૦	મૂળ પાટનું પ્રાગલ્ભ્ય.	૧૪૩
ચિરાજીએ મુગલાઈને દોષી		વિજયપ્રભસરિની ઉમતા.	૧૪૪
પાડી.	૧૩૧	વિજયઆનંદસરિ.	૧૪૫
આંસારિક સ્થિતિ.	૧૩૨	રાજસાગર.	૧૪૬
તત્સમયનું યુગરાન.	૧૩૩	તત્સમયનું સાહિત્ય.	૧૪૭
હીરવિજયસરિ.	૧૩૪	યુગવિશિષ્ટલેખક યશોવિજય	
ધર્મસાગર ઉપાખ્યાય	૧૩૫	ઉપાખ્યાય.	૧૪૮
તત્સમયના ઐતિહાસિક		આનંદધનજીનો યોગ.	૧૪૯
મંથો.	૧૩૭	તત્સમયના જૈનેશ્વર મહા-	
મનમેદનો પ્રતિદાસ.	૧૩૮	પુરુષો.	૧૫૦
તપમંજીના ત્રય વિભાગો.	૧૩૯	વિલાસ મંથોની યોગપ્રિયતા.	૧૫૧
દેવસરિના વખતમા ક્રિયા		ક્રિયાયોગ અને તે મુગ.	૧૫૨
ઉદ્ધાર.	૧૪૧	વિશિષ્ટલેખકો અને કવિઓ.	૧૫૩

શાંતસુધારસ ગ્રંથ

શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાય
અને તેમનો સમય

૧

આ ગ્રંથને જરાજર સમજવા માટે એના લેખકનો જરાજર પરિચય કરાવવો, એમની અન્ય કૃતિઓનો ઝોલ સમજાવેલો અને તે યુગને જરાજર જોગખવો તે જરૂરી છે. તેટલા માટે નીચેની પદ્ધતિ સ્વીકારવામાં આવી છે.

૧ લા વિભાગમાં—આ ગ્રંથનો પરિચય કરાવવો.

(આમાં ગ્રંથની યોજના, ગેયતા, એવા ગ્રંથનો પરિચય અને આ કૃતિનો સમય વિગેરે હકીકત આવશે.)

૨ જા વિભાગમાં—ગ્રંથકર્તાનું સંક્ષિપ્ત ચરિત્ર.

(અન્યાન્ય સાધનોદ્વારા ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ સંગ્રહિત કર્યું છે.)

૩ જા વિભાગમાં—ગ્રંથકર્તાની સર્વ કૃતિઓનો સંગ્રહ,

(ઉપલબ્ધ સાધનોથી સંગ્રહ કરી ગ્રંથકર્તાની અનેકદેશીય વિદ્વાનો પરિચય કરાવવાનો આમાં પ્રયત્ન છે.)

૪ થા વિભાગમાં—ગ્રંથકર્તાનો સમય.

(આ સમય પર ઇતિહાસની નજરે ઘણું લખી શકાય તેમ છે માત્ર સામાન્ય દિગ્દર્શન અત્ર કરાવ્યું છે.)

શાંતસુખારસ ગ્રંથ

ગ્રંથની યોજના—

આ ગ્રંથની યોજના બહુ સરળ રીતે કરવામાં આવી છે. એના બે વિભાગ પડી શકે છે. એના પ્રથમ વિભાગમાં બાર ભાવનાઓ આવી છે. એને ધર્મનું અનુસંધાન કરાવનાર ભાવના કહેવામાં આવી છે. ધર્મધ્યાનની હેતુભૂત એ ભાવનાઓ ભાવવાથી આત્મા આદર્શપ્રદેશમાં વિકસી શકે, વિચરવા યોગ્ય વાતાવરણ જમાવી શકે એ સ્થિતિ ભાવનાઓમાંથી જન્મે છે. અનંત શુભોર્થી યુક્ત ચેતન-આત્માની એ શુભવૃત્તા અત્યારે દગાઈ ગયેલ છે, એનું શુદ્ધ કાંગનત્વ અત્યારે ચીમળાઈ ગયું છે, એના શુદ્ધ જ્ઞાન-પ્રકાશ પર અત્યારે આવરણો-આચ્છાદનો ચઢી ગયાં છે, એને એના અસલ સ્વરૂપે પ્રકટ કરવા માટે તદ્યોગ્ય વાતાવરણ તૈયાર કરવું ઘટે અને તેમ કરવાનો અતિ સુંદર પ્રસંગ વિચારવાતાવરણ જમાવવામાં પ્રાપ્ત થાય છે. માનસવિદ્યા (Psychology) નો એક નિયમ છે કે કોઈ પણ પરિણામ નીપજવવું હોય તો પ્રથમ તે માટે તેને અનુકૂળ વાતાવરણ નીપજવવું ઘટે. દાખલા તરીકે આપણે બહારગામ જવું હોય તો પ્રથમ જવું છે એવી વાત શરૂ થાય, પછી તે મનમાં જન્મે, પછી નિર્ણય થાય, પછી તેને યોગ્ય સામગ્રીની તૈયારી થાય, પછી સાધનો મેળવાય અને તેને પરિણામે બહારગામ જવાય. તે જ પ્રમાણે આત્માનું મૂળ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરવાનો આશય હોય તો તદ્યોગ્ય વાતાવરણ જમાવવા

માટે પ્રથમ જૂમિકા તૈયાર કરવી જોઈએ. એ જૂમિકા તૈયાર કરવામાં પ્રબળ સાધન 'ધર્મધ્યાન' છે. ધર્મધ્યાનનું સ્વરૂપ જૂન વિચારવા યોગ્ય છે. તે અન્યત્ર આત્મેષ્વાર્થ મળું છે (જેન દૃષ્ટિએ યોગ પૃ. ૧૪૬). એવા ધર્મધ્યાનમાં પ્રવેશ કરવાના જેટુ તરીકે બાર લાવનાનો યોગના ધો પીતરામ કેવે બતાવી છે. એ બાર લાવનાઓ નીચે પ્રમાણે છે.

પ્રથમ વિભાગ : બાર લાવના—

અનિત્ય—સાંત્રારિક પદાર્થો, સંજોધો અને સ્વપ્નજો કાયમ રહેનાર નથી, આત્મિક વસ્તુથી પર સર્વ પૌણ્યલિક વસ્તુઓ તે સ્વરૂપે અનિત્ય છે અને શરીર તથા સ્વપ્નજ નાશવંત હોઈ આખો જીવનવ્યવહાર વિચારણા માગે છે.

અશરણુ—આ જીવનમાં અન્યના આધાર પર ટેકો કેવા લેવું નથી. જ્યાં આધાર આપનારનું જ સ્થાયીપણું નથી ત્યાં એ ટેકો કેવા અને કેટલો આપે ? આત્મશ્રદ્ધા અને એની સિદ્ધિમાં વિશ્વાસ રાખી આગળ ધપવામાં જ અંતે નિરંતરનો આરામ છે.

સંસાર—આખા સંસારનો રચના જોવા જેવી છે. દુનિયાના પડદા પર આવી, એક રૂપ લઈ, પાઠ લખી, પાછા પડદા પાછળ ચાક્યા જવું, વગી નવું રૂપ લેવું વિગેરે. કર્મના પ્રકારો, મનોવિકારના આવિર્ભાવો, સ્વાર્થો, રાગદ્વેષની પરિણામો વિચારવા યોગ્ય છે અને વિચારી એના મર્મમાં ઉતરવાની આવશ્યકતા છે.

એકત્વ—આ જીવ એકલો આવ્યો છે, એકલો જવાનો છે, એના સ્નેહ-ગ્રંથ સર્વ વસ્તુતઃ ખોટા છે, અદ્ય સમય રહેનારા છે, પણ અંતે એનો છંડો આવવાનો છે. ચેતનનું

એકદમ સ્વાસ્થી છે અને એના સામાન્યર મનને નિર્માણી પુણ આત્મવિશ્વાસ પ્રાપ્ત થાય તેમ છે.

અન્યત્ર—પોતાના આત્માનું સિવાયની સર્વ પદાર્થો વસ્તુઓ આત્માથી પર છે. સ્વ અને પરને ભરખર સમજવા યોગ્ય છે. સ્વ અને પરનો સંબંધ જ્યાં સુધી આત્મા અન્યકની ગુણવર્ણનો નિકાલ થાય છે. પરમાં રાજત્વ એ અદ્ય-મતા છે. આખરે પર એ પર છે.

અશુચિ—જો શરીરને પોતાનું માન્યું છે તે અપવિત્ર પદાર્થોથી ભરેલું છે. એમાં માંસ, હોડી, ગરળી, હાડકાં વિગેરે ભરેલાં છે. એનું રૂપ જોઈને લલચાવાનું નથી, એમાં રાજવા જેવું કંઈ નથી. એની ગામડીને ઉગલાવી અંદરનું ગદાર દાહ્યું હોય તો તે પર શુદ્ધિ પણ ગમે તેમ નથી.

આશ્રય—કર્મ અને આત્માનો સંબંધ કેવી રીતે થાય છે, તેના હેતુ કયા કયા છે, એ કર્મ આવવાના માર્ગો કયા કયા છે, એ આવીને કેવી પરિસ્થિતિ નીપજાવે છે અને આત્માને શુદ્ધ દશામાંથી કયાં ઘસડી લાય છે, એ આખો કર્મનો આય વિભાગ વિચારવા યોગ્ય છે.

સંવર—એ કર્મોને આવતાં અટકાવવાના રસ્તા છે. એ રસ્તાઓને ઓળખવાની જરૂર છે. એને ઓળખી એ દ્વારા આવતાં કર્મો જાંઘ થાય તો જ કર્મસરોવર ખાલી થવાનો સંભવ થાય.

નિર્જરા—નવાં કર્મો આવતાં હોય તે સંવરથી અટકે, પણ અગાઉથી જે કર્મો લાગેલાં હોય તેને દૂર કરવાનો ઉપાય

ખાદ્ય અભ્યાંતર તપ છે. એ તપથી સંયમ આવે છે, સંયમથી કર્મોનો નાશ થાય છે અને પરપરાએ સર્વથા મુક્તિ થાય છે.

ધર્મ ભાવના—ધર્મ એ શું ચીજ છે, એનો આત્મા સાથે કેવો સંબંધ છે, એનાં વ્યવહારસ્વરૂપો કેવા છે, દાન, શીલ, તપ, ભાવનો આંતર આશય શો છે, એનો વિચાર કરી એ વિચારદ્વારા ધર્મને અપનાવવો અને જીવનને ધર્મમય બનાવવું.

લોકસ્વભાવ—આ દુનિયાની વ્યવસ્થા વિચારી, એના અનેક સ્થાનો સમજી ત્યાં આ પ્રાણી આવે જાય છે, એક ખાડામાંથી બીજામાં પડે છે અને એ રીતે એનું ચક્રબંધન ચાલ્યા કરે છે. એમાં અનિત્ય સુખ-દુઃખો થાય છે. એમાં સર્વ કાળની શાંતિનું સ્થાન પણ છે.

બોધિદુર્લભ—સમ્યગ્ જ્ઞાન, સમ્યગ્ દર્શન અને સમ્યક્ ચારિત્રને સમજવા બહુ મુશ્કેલ છે, સમજ્યા પછી એની પ્રાપ્તિ મુશ્કેલ છે અને જ્યાંસુધી એની પ્રાપ્તિ ન થાય ત્યાંસુધી સંસાર-ચક્રના ફેરા અનિવાર્ય છે. બોધિરત્નની પ્રાપ્તિ કરવા યોગ્ય છે.

ધર્મધ્યાનમા પ્રવેશ કરવા માટે આ બાર ભાવનાઓ હોતી છે. એમાંની એક એક ભાવનાને એના યથાતથ્ય સ્વરૂપે દીર્ઘ કાળ સુધી નિરંતર ભાવવામા આવે અને તે સિવાય અર્પ કાર્ય હોદી દેવામાં આવે તો આખા જીવચક્રના ફેરા હમેશાને માટે દૂર થાય તેમ છે અને તેવી રીતે આ બારમાંની માત્ર એક જ ભાવના બાપીને અનેક પ્રાણીઓ પોતાનું જીવનધ્યેય પ્રાપ્ત કરી શક્યા છે. દંદાનાં શુદ્ધ ધર્મધ્યાનની સાથે આત્માને અનુ-સંધાન કરાવનાર એ બાર ભાવનાઓ છે.

આવા પ્રકારના અવાંતર અને ગાહ્ય સંયોગી વિચારે સંપૂર્ણ શાંતિથી કરવામાં આવે ત્યારે આ જીવનનું ખરું સ્થાન શું છે અને ક્યાં છે તે સમજાય તેમ છે. એનું ખરું માપ યંત્ર મૂકવામાં ન આવે તો તો આ જીવન એક ઉપર ઉપરન રમત જેવું બની રહે છે અને સાધ્ય-હેતુ વગરનું જીવન જીવ મરણ આવે ત્યારે આત્મા જવાનું થાય છે. એવા જીવનમાં કંઈ મળત નથી, મોજ નથી, વિકાસ નથી, ધ્યેયપ્રાપ્તિ નથી અને સાદ શબ્દોમાં કહીએ તો એવું જીવન માત્ર એક દેરા સમાન છે.

ભાવનાની આવશ્યકતા—

આ ભાવનાની આવશ્યકતા કેટલી છે અને ખાસ કરીને આ યુગમાં એની કેટલી જરૂરિયાત છે તે પર સંક્ષિપ્ત વિવેચન ગ્રંથની શરૂઆતમાં ‘પ્રવેશક’માં આપ્યું છે. વાત એ છે કે અત્યારે આપણું જીવન એટલું તો સંકીર્ણ થઈ ગયું છે કે એમાં આપણે ક્યાં છીએ ? અને ક્યાં ઘસડાતાં જઈએ છીએ ? એનો વિચાર કરતા નથી, વિચાર કરવાનો સમય પણ મેળવતા નથી અને વિચાર કરવાની સામગ્રી એકઠી પણ કરતા નથી. ધર્મધ્યાનમાં કારણભૂત, આત્માનું એની પોતાની સાથે એની મૂળ સ્થિતિમાં અનુસંધાન કરાવનાર આ બાર ભાવનાઓ છે. એ આ શાંતરસના ગ્રંથનો મુખ્ય વિષય છે. ભાવનાઓ આપણા આખા જીવનના પ્રકરણનું પૃથક્કરણ કરે છે, આપણા પોતાનો પરવસ્તુ સાથે સંબંધ કેવો છે અને શા કારણે થયેલો છે અને કેટલો વખત આવે તેવો છે તેનું સ્પષ્ટ ભાન કરાવે છે અને તે ધ્યેયપ્રાપ્તિ કેવી રીતે થાય તેના માર્ગો બતાવે છે. આપણે જેવડે ક્યાં જવાનું છે ? શું મેળવવાનું છે ? અને આપણા પ્રયત્નોનું

અંતિમ ધ્યેય શું છે ? એ જાતની ઓખવટ ન હોય તો નકામાં ફાંફા માર્યા કરીએ અને જેમ મુશન વગરનું વડાજી હરિયામાં અથડાયા-પછડાયા કરે તે પ્રમાણે અર્ધાધી તર્કી અને તર્કીધી અર્ધી જેમ આંટા માર્યા કરીએ. આ સ્થિતિનો છેડો લાવવાનું કાર્ય ભાવનાઓ કરે છે, એને બરાબર દૃઢ્ય પર લીધી હોય તો તે આપણો આખો સંસારપંથ હેતુને અનુલક્ષીને સફળ બનાવે છે અને એક વાર સાધ્ય સમબલય, એ પ્રાપ્ત કરવાની બુદ્ધિ ધાય અને એ પ્રાપ્ત કરવા તરફ નિર્ણય ધાય એટલે પછી સંસારમાં રહેવું પડે તો પણ આપણા પ્રત્યેક કાર્યમાં સરખાઈ, હેતુમત્તા અને નિયમસારીતા આવી જાય છે. જીવન એક વાર પદ્ધતિસરનું અને સાધ્યસન્મુખ થઈ ગયું તો પછી એના ઢંગધડા વગરનાં તોફાનો, કાર્યો કે કાર્યવિહીનતાનો છેડો આવી જાય છે. આ નજરે ભાવનાને આપણા જીવનમાં અનુપમ સ્થાન છે. પોતાનું શું છે એ સમજવું, એમાં નિલ્યાનિત્યત્વનું જ્ઞાન આવવું, સ્વના સ્વીકારનો નિર્ણય કરવો, પરને પર તરીકે જાણવા-એટલે આખા જીવનના પ્રશ્નોનો નિર્ણય આ ભાવનામાં આવી જાય છે. ‘સ્વપરનો નિર્ણય કરવો અને પરિણતિની નિર્મળતા કરવી’ એટલા વાક્યમાં જૈન દર્શનના આખા નીતિ-વિભાગનો સમાવેશ થઈ જાય છે, એ વાત તો વિવિધ આકાશમાં અત્ર લેમજ અન્યત્ર અનેક વાર કરી છે. વાત અતિ મહત્ત્વની છે અને અનેક વાર પુનરાવર્તન કરીને પણ મન પર ઠસાવવા યોગ્ય છે.

સાસારિક સર્વ પ્રવૃત્તિઓ હેતુ કે અર્થવગરની છે, અનિત્ય છે, અદ્ય કાળ ચાલનારી છે એમ તો પ્રત્યેક વિચારકને ઘણી વાર લાગ્યા વગર રહેતું નથી. અનેક ઢોડાઢોડી, ધમાલ કે

પ્રયાસો કરવા છતાં જ્યારે પ્રાણી પાછો પડે છે અથવા પાનની પાસે દુનિયાની નજરે ધન, માલ-મિલકતથી મળેલ સ્થાન કે સત્તા ગુમાવી બેસે છે ત્યારે એને એ ગર્વ પ્રવૃત્તિની પાછળ રહેલ અદ્વિત્યતા અને અપ્રગતનો આશ્વાત્કાર થાય છે, પણ વળી પાછો એનો અનંતકાળનો અધ્યાસ એને સંસાર તરફ ઘસડી જાય છે અને વળી કાંઈક પ્રાપ્તિ એની દૃઢી નજરે થઈ જાય એટલે લાગેલા ધક્કાને વિચારી જઈ પાછો એ ઘરેડમાં પડી જાય છે. એક સગા, સ્નેહી, મિત્ર, પત્ની કે પુત્રનું મરણ થાય ત્યારે એને અનેક જાતના વિચારો આવે છે, એ સ્નેહ સંબંધની અદ્વિત્યતા પર, એમાં રાગવાની અંધતા પર અને એની અસ્થિરતા પર થોડો વિચાર કરે છે, કાંઈક ઉતાવળા પણ આછાપોચા અર્ધદગ્ધ નિર્ણયો પણ કરી નાખે છે, પણ થોડા દિવસમાં એનું પૃથક્કરણ કર્યા વિનાનું દુઃખ વિસારે પડે છે. દુનિયાની ઘરેડમાં ચઢી જઈ પાછો એ હુતો તેવો ને તેવો થઈ જાય છે અને આ રીતે પ્રાપ્ત કરેલ તકને એ ગુમાવી બેસે છે. આવી જ તકો એ પોતે માંદો પડે ત્યારે પણ કેટલીક વાર એને પ્રાપ્ત થાય છે. એને જરા અકળામણ થાય છે એટલે એ જીવનની અસ્થિરતા સમજવા માંડે છે, વધારે આકરા પ્રસંગોમાં એ પરલવમાં શું થશે એની કલ્પના કરવા લાગે છે અને વસીયતનામું કરીને કે ધર્મદા કરીને કોઈ પણ રીતે અહીં મળેલ કે મેળવેલ મિલકત કે એનો નાનો મોટો ભાગ આગળના લવમાં પણ મળે એ હિસાબે એના ઉપરના તીવ્ર મોહને પરિણામે એ વૈરાગ્યના ચોઠા નીચે કાંઈ આછા પાતળા ગૂંચવાડાભરેલા નિર્ણયો કરવા લાગે છે, પણ જ્યાં વ્યાધિચસ્ત

સ્થિતિમાં દેરફાર થયો, હાલચાલ થતા માંડી અને નળગાઈ દૂર થઈ કે પાછા 'એ ભગવાન એના એ' -એવી એની દયા થઈ જાય છે.

આવી જ પરિસ્થિતિ કોઈ મુંઢર વ્યાખ્યાન સાંભળે, કોઈ મદ્દારમાની વાળીનું થવળું કરે, કોઈ મુંઢર આત્મજ્ઞાનની ચર્ચામાં ભાગ લે અથવા કોઈ અધ્યાત્મ કે યોગના પુસ્તકનું પોતે જરા શાંત વાતાવરણમાં વાંચન કરે ત્યારે થાય છે. તે વખતે એને જરા વિરાગ-ઉપર ઉપરનો ખાલી તરવરાટ થાય છે, એને આ જીવનના વિલાસો, પ્રયાસો કે ધમાલો પર જરા નિર્વેદ આવે છે, પણ એ વાંચન કે શ્રવણની અસર છૂટી ગઈ કે પાછો એ સંસારની ઘરેડમાં પડી જાય છે અને કરેલ વિચારો કે ઘડેલાં સ્વપ્નોને સ્થાને એ હવે તેવો ને તેવો અને કેટલીક વાર તો વધારે રસથી સંસાર તરફ ચાલ્યો જાય છે. આ સર્વ ગૂંચવણવાળી પરિસ્થિતિઓ ખૂબ વિચારણા માગે છે, આવા અવ્યવસ્થિત જીવનપલટાઓ ખૂબ પૃથક્કરણ માગે છે અને આખા જીવનના સાધ્યનો નિર્ણય, સાધ્ય તરફ ગમનનો નિર્ણય અને એને ચોક્કસ વળગી રહેવાનો નિર્ણય ખૂબ વિચારણા માગે છે. એ કાર્ય આ ભાવનાઓ કરે છે.

આપણે ઘણી વાર વાંચીએ છીએ કે અમુક માણસે ખૂબ વિચારણા કર્યા પછી સંસારનો ત્યાગ કર્યો અને પાછો નવીન વેશ ઊઠી સંસાર તરફ ચાલ્યો ગયો; આપણે અનુભવીએ છીએ કે અમુક માણસે વૃદ્ધવય સુધી ત્યાગધર્મ સ્વીકાર્યા પછી ઘડપણમાં એણે અમુક સીના હાવભાવથી લલચાઈ સંસાર આદર્યો; આપણે જોઈએ છીએ કે મુદ્દ જીવન ગાળનાર

પૈસાની લાલચમાં આગરુ શુભાવી બેઠા, એની લાલચમાં વિપરીત થઈ ગયા, આનંદ મેળવવાની નિઃશ્વાસમાં પ્રમાણિકતાવાન લાલ મારી, આગરુ મેળવવાની લાલચમાં વિનંતાવાદમાં પડી ગયા-વિગેરે વિગેરે. આ સર્વજ્ઞ મૂળ કારણ એક જ છે. એણે સ્વને કદી બરાબર ઓળખેલ નથી, એણે પરને પરડેપ વાળ્યા નથી અને જ્યારે જ્યારે એણે ત્યાગ કે વૈરાગ્યની વાત કરી છે ત્યારે એણે માત્ર ઉપર ઉપરના વાણીવિલાસ જ કર્યો છે, સ્વને અને પરને સમજનારની આ દશા ન હોય. એ સમજવનાર ભાવનાઓ છે, એને સ્થિર કરનાર ભાવનાઓ છે, એની જમાવટ કરનાર ભાવનાઓ છે અને એટલા માટે પુનરાવર્તનના લોભે એકની એક વાત આપેલ દૃષ્ટિએ વિચાર-પથમાં લેવા યોગ્ય છે.

વર્તમાનયુગ અને ભાવનાઓ—

આ યુગમાં તેની જરૂરીઆત ખાસ વધારે છે. અત્યારે આપણા દેશમાં બે પ્રકારની વિચિત્ર ઘટના ચાલી રહી છે : એક તરફ પાશ્ચાત્ય આદર્શો અને ભાવનાઓ આપણા ઉપર ખૂબ જોરથી આક્રમણ કરી રહી છે. આપણા પરંપરાગત સંસ્કારો અને આ ભાવનાઓમાં કેટલીક જગ્યાએ મૂળગત લેદ છે, કેટલીક જગ્યાએ સ્થાનગત લેદ છે અને બન્નેની સમાજરચના જુદા જ ધોરણ પર રચાયેલી હોઈને વિગતોમાં લેદ છે. આ સર્વની વિગતોમાં અત્રે ઉતરીએ તો વિષય લંબાણ પ્રમાણની બહાર થઈ જાય તેમ છે, પણ સુદાની હકીકત એ છે કે જ્યાં સમાજરચનાના આદર્શો અને પાયાઓ જ જુદા હોય ત્યાં ખૂબ ધ્યાન રાખવાની જરૂર પડે છે. એમ ન થાય

તો જાને આહરોનું સંબંધીય થતાં કાં તો વિરૂપ પરિણામ પ્રાપ્ત થાય અથવા તો વિકૃત સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થાય, આ એક વાત ધર્મ.

વર્તમાનયુગને અંગે હકીકત એ છે કે અત્યારે જીવનકલાક બાદે આકરો થતો જાય છે. એક તરફ અનેક રાજકીય કારણો દેશમાં બેકારી વધતી જાય છે, આર્થિક કારણો ઘણીખરી વ્યક્તિઓને બાદે માસ કામ કરવાની ફરજ પડે છે અને પરિણામે આખો વખત વ્યાપાર, નોકરી કે ધંધાધાપામાં આડાઅવળા કાંકા મારવા પડે છે. જેને કામ મળતું નથી તેને કામ મેળવવાની બાદે ચિંતા થવા કરે છે અને કામ હોય તે ધમાધમમાંથી ઊંચા આવો શકતો નથી. જૂના વખતમાં આપણા ભારતવર્ષમાં વર્ષના બાદે માસ કામ કરવું પડતું નહોતું. વેપારી આઠ માસ કામ કરે, તેને ચામાસામાં શાંતિ રહેતી, જ્યાં બેઠેલવર્ગને ચામાસા શિયાળામાં વધારે કામ હોય તેને ચારથી છ માસ નિરાંત રહેતી. આવા શાંતિના વખતમાં તેઓ આત્માશામનો વિચાર કરતા, એને શેની જરૂર છે તે સમજતા, સામજિકતા અથવા વિચારતા. અત્યારે એ સ્થિતિમાં બાદે પછટો થઈ ગયો હોય એમ દેખાય છે, ધંધો ન હોય તેને મેળવવા માટે દેશપરદેશ રખડપાટો કરવો પડે છે અને હોય તેને રાત્રે પણ કુરસદ મળતી નથી અને રાત્રિના પણ જાગરમાં બેસી કે ટેલીફોન દ્વારા વેપાર ને વેપારનાં એડરો આપવા પડે છે. મનજન એને પરિણામે એને જીવમાં સ્વપ્ના પણ વેપારનાં જ આવે છે અને ચેનનરામ સાથે વાગ કરવાની કુરસદ કે નક મળતી નથી અને તેથી કાં તો બેકારીના ખર્ચ પર નીચે અથવા વ્યવસાયના નસજીવપટ્ટામાં એનું વ્યક્તિત્વ

દળાઈ, હામીઈ, કળરાઈ જાય છે. એને કસી પોતે કોણ છે ? આ બધી ધમાલ કોને માટે અને કેટલા માટે કરે છે ? એનું પરિણામ શું આવશે ? તેના વિચાર કરવાની કે તેમાં લિંડા ઉતરવાની તક જ મળતી નથી. અચૂત તો બપોરે રાય સાંભળવાદ્રારા, રાત્રિએ દેરાસરની બદાર ધર્મકથાદ્રારા, સવારે વ્યાખ્યાનશ્રવણદ્રારા, અન્યત્ર કથાશ્રવણદ્રારા અથવા ખીંછ અનેક રીતે એ કાંઈક વખત મેળવી ચેતનની નજીક જતો; પણ હવે એ સર્વ વાત દૂર થતી જાય છે. આવા યુગમાં આંતરવિચારણા કરાવી આત્માની સાથે વાત કરાવે તેવા પ્રસંગો ઉપસ્થિત કરવાનું સાધન ભાવના, ભાવનાનું ભાન કરાવે તેવા પુસ્તકો અને તેને લગતી વાતોદ્રારા જ શક્ય જણાય છે તેથી આ પ્રવર્તમાન યુગમાં ભાવનાની વિચારણાની વિશેષ આવશ્યકતા છે એમ લાગ્યું છે.

આપણે પૂર્વકાળનો આદર્શ સમઘિગત હતો, એમાં કોમ કોમની નજરે, વ્યાપારી મહાજનની નજરે અને કૌટુંબિક કુટુંબની નજરે જોતો હતો. એમાં પોતાના વ્યક્તિત્વની નજરે વિચાર જ નહોતો. અત્યારે વ્યક્તિગત શક્તિના ફેરફારને પરિણામે, બાપદાદાના ધંધા કરવા જ જોઈએ તે નિર્ણયમાં મહાન પરિવર્તન થયેલ હોવાને લઈને અને વ્યક્તિત્વ દર્શનના ઓધપાઠ મળેલા હોઈને આખી સંયુક્ત કુટુંબભાવના ખલાસ થતી જાય છે, જ્ઞાતિઓ ભાંગીને ભુલ્લા થઈ જવાની આણી પર આવી ગઈ છે અને આરામ, શાંતિ કે વિલાસના વિચારોએ તદ્દન નવીન ઝોક લીધો છે, તેવે વખતે પોતે કોણ છે ? શા માટે આવેલ છે ? શેને માટે પ્રયત્ન કરે છે ? વિગેરે

બાળતો એની સન્મુખ સ્પષ્ટપણે ન રહે તો આકર્ષોના ગ્રંથ-
વાદમાં એ સંસ્કારી હોય તો પણ ગ્રંથવાદ બધ તંમ છે, તેમ
સ્વપરનું વિવેચન કરી વસ્તુઓ અને સંબંધોનું યથાવત્
મૂલ્ય આંદી આપનાર ભાવનાઓનું આ યુગમાં અતિ
મહત્વનું સ્થાન છે.

બાર ભાવનાનાં વિભાગો—

બાર ભાવનાઓના નીચે પ્રમાણે વિભાગો પડે છે.

૩ સંસારભાવના, ૧૧ લોકસ્વરૂપ ભાવના વિચારણ નજરે
બાદ્ય અવલોકન કરાવે છે. (Objective)

૧ અનિત્ય, ૨ અશરણ, ૪ એકત્વ, ૫ અન્યત્વ અને
૬ અક્રુચિ એ પાંચ ભાવનાઓ આંતરગ્રાહી (Subjective) છે.

૧૨ ઔષ્ણિદુર્લભ અને ૧૦ ધર્મભાવના સ્વરૂપલક્ષી-
સાધનધર્મલક્ષી (Instrumental) છે ત્યારે ૭ આશ્રય,
૮ સંવર અને ૬ નિર્જરા ભાવનાઓ આત્માના કર્મ સાથેના
સંબંધ પરત્વે હોઈ એની વર્તમાન સ્થિતિને સમજાવે છે.

They show evolutionary stages of developments.

આ રીતે બેતાં ભાવનાઓ આંતરલક્ષી અને અવાંતરલક્ષી છે.

આ બાર ભાવનાને ‘ અનુપ્રેક્ષા ’ કહેવામાં આવી છે.
એનો આત્મલક્ષ્યીતા પર ગ્રંથની ચરૂઆતમાં ‘ પ્રવેશક ’ લખી
ત્યાં કેટલુંક વિવેચન કરવામાં આબ્ધું છે તે પર ખાસ ધ્યાન
જેવવામાં આવે છે.

ચાર પરાભાવના :: દ્વિતીય વિભાગ—

આત્માને આત્મભાવ સન્મુખ રાખનાર—આત્મા સાથે અનુસંધાન કરાવનાર એ બાર ઉપરાંત નીચેની ચાર ભાવનાઓને અતિ વિસ્તૃત આકારમાં ‘ પરા ’ ભાવનાને નામે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવી છે, એનું સામાન્ય સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે:—

મૈત્રી—આ દુનિયાના સર્વ જીવો સાથે ખંધુભાવ ધ્યાવવો, કોઈ પણ જીવ પોતાનો વિરોધી કે દુશ્મન નથી એમ વિચારવું અને જીવનની અસ્થિરતા સમજી કોઈ પણ પ્રાણી સાથે પોતાને વૈર નથી, એવું હૃદયમાં માનવું એ અનુસંધાન ભાવનાનું મંગળાચરણ છે.

પ્રમોદ—કોઈ પણ પ્રાણીમાં ગુણ જોઈ આનંદ માનવો, એ ગુણની હૃદયથી પ્રશંસા કરવી, ગુણવાન ધન્ય છે, એનું જીવન તેટલા પૂરતું સફળ છે એમ માનવું. ગુણને ગુણ ખાતર માન આપવું અને જ્યાં હોય ત્યાંથી ગુણની શોધ કરી એના ઉપર વારી જવું.

કરુણા—દુનિયાના કોઈ પણ દીન-દુઃખી-પીડાર્તને જોઈ એના તરફ હૃદયથી દયા આવે, માનસિક, શારીરિક દુઃખો જોઈ અંતરથી દુઃખ થાય, આવા દુઃખમય સંસારમાં પણ પ્રાણી કેમ રાયતા હશે એનો ખ્યાલ થાય અને બનતા ઉપાયો કરવા ઉપરાંત જીવનના કરુણભાવ તરફ વિચારણા દોડે.

માધ્યસ્થ્ય—જ્યાં પોતાના ઉપાય ન ચાલે, સલાહ શિખામણ કે ભલામણ ન ચાલે તેવા હૃદયદ્રાવક પ્રસંગો, વર્તનો અને ત્રાસ ઉપજાવે તેવા જીવન બનાવો તરફ કાં તો બેઠરકારી

(ઉપેક્ષા) : અથવા શાંત વિચારણાદ્વારા એનું મોખ્ય સ્થાન સમજવાની ખીરજ. પાપી પાપ કરે તે માટે ક્રોધના અભાવ પણ સાથે તે તરફ સદ્ધાનુભૂતિનો પણ અભાવ.

પરાભાવનામાં આત્માનુસંધાન—

આ ચાર પરાભાવના ખપી, સાધ્યલક્ષી પ્રાણીને જાડા વિચારમાં નાખી દે તેવી છે. પ્રાણી જ્યારે મદ્દાન પર્વતની ઉચ્ચ શ્રેણી પર ચઢી ચોતરફ અવલોકન કરે છે ત્યારે એને શું દેખાય છે તે પરાભાવનામાં ખૂબ વિચારવા જેવું છે. પ્રથમ એને વિચારણા કરતાં સર્વં જીવો તરફ મિત્રભાવ હોય તો જ એને એમાં મળ આવી શકે છે. સર્વં પ્રાણીઓ એના શુદ્ધ સ્વરૂપે અનંત શુભથી બરેલા છે અને પોતપોતાની શક્તિ અને સંયોગો અનુસાર આત્મવિકાસ સાધી રહ્યા છે, પણ એમાં કોઈ પણ જીવ પોતાનો વિદેશી કે દુરમન નથી, સર્વં આત્મસ્વરૂપે એક સરખા છે. આવા વિચારને પરિણામે એનું સર્વં જીવો તરફ મિત્રભાવનું લક્ષ્ય રહે છે. એને મનુષ્ય તો શું, પણ કોઈ જનાવર, જંતુ કે સ્થાવર પણ એને પોતાનો વિદેશી લાગતા નથી. આ સર્વં જીવો તરફના મિત્રભાવને પરિણામે ખૂબ વિશાળ બુદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે અને એક વાર વિશાળ બુદ્ધિપૂર્વક મિત્રભાવ બંધાયો એટલે સ્વરૂપલક્ષી આત્માનુસંધાન ધર્તા વખત લાગતો નથી.

એક વખત સર્વં જીવો તરફ મિત્રતા આવી એટલે પછી ચારે તરફ પ્રેમભાવે જોવાનું સૂઝે છે. પ્રેમભાવે જોતાં એમાં શુભ જ દેખાય છે. શુભને જોઈને પ્રેમ થાય, ઉમળકા આવે,

જુદાજુદા કાર્યોને અગિયારેક અપાણં બાધાય ત્યારે પ્રાણીઓએ
સાદાકાર જીવે છે અને જુદાં જુદાં કાર્યોમાં, એમું મનમાં પ્રવૃત્તિ
કરતાં, એમાં કંઈકથી સર્વો કે વિચારણા કરતાં પ્રાણી આજુકે
શુદ્ધતાને મળે નહય છે. જુદાં વિચાર કરનાર, શુદ્ધ તરફ પ્રેમ
માતાવનાર પોતાનો આસવાસ શુદ્ધતાના તરફ જમાવે છે અને
એ રીતે આત્માનુસંધાન અન્યંત સરળ, સુકર અને સફળ બને છે.

આ સર્વ આત્મપ્રદેશમાં કરવાની જરૂરથી જાણીએ છે.
એમ કરતાં-આત્માવલોકન કરતાં જાણ પ્રદેશમાં અનેક પ્રાણીઓ
વ્યાધિ, વિયોગ, મારામારી અને નકામા તરફકાટમાં પડેલા
દેખાય છે. એવા પ્રાણીઓના હુઁખો દૂર કરવાની તીવ્ર ઇચ્છા
થાય એમાં કરુણા-વિશાળ દયા છે. એવી વૃત્તિથી પ્રાણી
સ્વથી બહાર જોતાં શીખે છે, સર્વ હુઁખો દૂર કરવાની ભાવના
પાછળ એનો આત્મલક્ષ્મી બાગ રહે છે અને પ્રતીકાર ભાવ-
નામાં સર્વ હુવોના આત્મા તરફ વૃત્તિ દોરાતાં સ્વાત્મભાવ
સાથે અનુસંધાન થાય છે. આ રીતે કરુણા ભાવમાં પણ
આત્માનુસંધાન જરૂર થાય છે.

માધ્યસ્થ વૃત્તિ તો આત્માનુસંધાન જ છે. દોષ તરફ
જ્યારે શાંતવૃત્તિ થાય, કર્મધીના પ્રવૃત્તિનું રહસ્ય સમજાય,
આખી દુનિયાને સુધારવા પોતે કંટ્રાક્ટ લીધો નથી એવી
સમજણપૂર્વકની ખેદરકાર વૃત્તિ થાય ત્યારે આત્માનુસંધાન
પ્રત્યક્ષ દેખાઈ આવે છે, દુનિયાદારીના માણસો તો પોતાને
ન ગમે તેવી હુકીકત બને એટલે તેના તરફ ઉઘાડો વિરોધ
બતાવે છે, જાહેર ટીકા કરે છે, અશ્રિત તરફ અભાવ દાખવે છે
અને પોતાનું ચાલે તેટલો તેવા માણસનો તિરસ્કાર કરે છે;

જાત આત્માનુસંધાન કરનારની રીતિ તો કાંઈ અનોખી જ હાય છે. એ એના મૂળમાં ઉતરી અસલ કારણનું કારણ જાણે છે અને જરા પણ ધુંચવાયા વગર એ ડોષ તરફ ઉપેક્ષા નથી કરતો. અધ્યાત્મિકજ્ઞતાવ સારું છે. એ રીતે આ ચારે પરાકાષાવના આત્માનુસંધાનરૂપ છે અધ્યાત્મ તેનું પરિણામ છે.

અંધનું મૂલ્યાંકન—

આ અંધમાં એ રીતે આત્મપ્રદેશમાં વિહરવાનું છે. કવિત્વ, દ્રષ્ટિએ દૃષ્ટપતાશક્તિને જોમ આપે એવાં વર્ણનો એમાં નથી, એમાં કથાનુયોગની રસસ્વિતા નથી, એમાં નવલકથાના વિહારો નથી, એમાં ઇતિહાસનાં આંદોલનો નથી, એમાં લડાઈનાં રસ-ભર્યાં વર્ણનો નથી કે એમાં કંઈક ઉત્પત્ત કરે તેવા હૃદય-દ્રાવક પ્રસંગો નથી. નથી એમાં ગૂંઝાર, નથી એમાં ભય કે નથી એમાં હાસ્ય. એમાં તો શાંત નામના દશમા રસની પોષણ છે એમાં આત્મા સાથે વિહાર છે, એમાં હૃદયચક્ષુને ખોલવાના જુદા જુદા પ્રસંગો છે. સંસાર-અટવીમાં ભૂલા પડેલા, જ્યાં ત્યાં અર્ધ કે પરિણામનો ખ્યાલ કે તેની તુલના કરવાની દરકાર કર્યા વગર દોડાદોડી કરનાર કથા જાય છે અને રોની પછવાડે દોડે છે એ બતાવનાર આ અંધ છે. બાહ્ય વિષયને એના મધ્યાસ્વરૂપે ઓળખી એનો અને એતનજીનો સંબંધ શા કારણે ધરે છે તેના મૂળ તરફ લક્ષ્ય ખેંચી, એને એમાંથી હંમેશાં માટે કેવી રીતે દૂર રખાવવો એનું માર્ગ-દર્શન કરાવનાર અને વધારે ઊંડા ઉતરનારને એની ખરી ચાવીઓ સંપાદવનાર આ અંધ છે. જીવનના અનેક ધુંચવણ-

ભરેલા પ્રસંગોમાં આ પ્રાણી અટવાઈ જઈ સંસારમાં ધોરણ કે હેતુ, આદર્શ કે સાધ્યને જાણ્યા વગર ભટક્યા કરે છે. તેને માર્ગ પર લાવનાર, સામાને જોવાને ગદલે પોતા તરફ જોવરાવનાર, દરેક જાણત કે જનાવના મૂળ તરફ લક્ષ્ય કરાવનાર અને આ હેતુ વગરના ચક્રવ્રમણનો છેડો લાવવાના માર્ગો જતાવનાર અથવા તે તરફ ધ્યાન ખેંચનાર આ ગ્રંથ છે. એનું મૂલ્ય કેટલું આંકવું એ તો આંકનારની આવડત પર છે. આત્મ-પ્રદેશમાં એની કિંમત ગહુ છે અને એની વાટિકામાં પ્રવેશ થઈ જાય તો મુક્તિફળની પ્રસાદી અપાવે એવાં એમાં અનેક સાધનો હોવાથી એની કિંમત અલૌકિક હોવા સાથે દુનિયાથી પર છે, સામાન્ય જનતાથી ન માપી કે આપી શકાય તેટલી મોટી છે અને વિચારમાર્ગમાં અનુપમેય છે.

ગ્રંથની લાખા—

શ્રી શાંતસુધારસ ગ્રંથની લાખામાં ખૂબ મીઠાશ છે. કોઈ કોઈ શ્લોકો તો અદ્ભુત શાંતરસથી ભરેલા છે. એમાં આત્મા સાથે ભારે યુક્તિપૂર્વક વાતો કરી છે. કર્તામાં હૃદયને ઉદ્દેશીને સફળ વાતો કરવાની ભારે ધાટી જણાય છે. દરેક લાવનાના વિષયને એમણે ખૂબ અપનાવવા ચત્ન કર્યો છે. એમનો લાખા પરનો કાળ લગલગ દરેક લાવનાના પરિચયમાં ખૂબ જણાઈ આવે છે. આપણે એમના હૃદયગમિતાના એક બે દાખલાઓ જોઈએ:—

યાવદ્દેહમિદં ગદૈર્ન ગદિતં નો યા જરાજર્જરં,
યાવત્ત્વક્કદમ્બકં સ્વવિપયજ્ઞાનાવગાહક્ષમમ્ ।

આ અષ્ટકની બાપામાં ખૂબ હલેર છે. એમાં રસની જગાવટ વિષયને અનુસારે હોઈ ખૂબ હૃદયગમ છે અને પ્રત્યેક શબ્દની પસંદગી ખૂબ સુંદર છે. તમને દરેક શબ્દ માટે લાગશે કે એ શબ્દ જ ત્યાં જાંધોસતો આવે છે અને બીજી સમાન અર્થવાળો શબ્દ નકાળો છે. મરણદશાવગમુપગત્તચન્તં સન્તં ન કોઽપિ રક્ષતિ એમાં સન્તં શબ્દ મૂક્યામાં બારે ગત કરી છે. એનો અર્થ મરણહશાને પહોંચેલા એવો કરીને ત્યારે સન્તં ને વર્તમાન કૃદંત લેવાય, પણ સન્તં ને ચાલુ અર્થમાં લખીને તો ગમે તેવો મોટો સંત પુરુષ હોય, ભલે પૂદ્ગલ કે તીર્થંકર હોય, પણ તેને કોઈ જગ્યાવી શકતું નથી. આવો વિશિષ્ટ બાપાપ્રયોગ લગભગ દરેક શબ્દની સાથે જતાવી શકાય તેવું છે. કહેવાની જાણત એ છે કે બાપારચનામાં, શબ્દોની પસંદગીમાં અને વિચારદર્શનની પદ્ધતિમાં લેખક મહાત્મા સફળ શબ્દચાતુર્ય દાખલ કરી શક્યા છે.

આ ઉપરાંત જ્યાં ‘તુરગ’ શબ્દ મૂક્યો છે ત્યાં તે જ શબ્દ શોભે અને સાર્થ લાગે તેમ છે, તેને જાહેર સમાન અર્થવાળો ‘અશ્વ’ શબ્દ ન જ લાગી શકે એવી વિગતો જતાવી શકાય તેમ છે. તુરગ શબ્દમાં ગતિ(તુર ગમને)નો ભાવ છે, જ્યારે અશ્વ શબ્દમાં અશ્વ ધાતુ આવે છે તે ઊંડા ઉતરવાના અર્થમાં આવે છે. ગમે તેવા જોરથી દોડનાર ઘોડા, રથ, હાથી કે માણસોની હારની હારથી વીંટલાયલા હો. આ એનો આશય છે. ત્યાં તુરગ શબ્દ જરાબર સાર્થ છે. કહેવાની વાત એ છે કે લેખકે શબ્દની પસંદગીમાં પણ ભારે ઝીણવટ રાખી છે અને જ્યાં જેવો જોઈએ તેવો શબ્દ પસંદ કર્યો છે.

પોતે વૈયાકરણી હતા, વ્યાકરણની પ્રક્રિયા જનાવનાર હતા

એટલે વ્યાકરણને લગતી સ્પષ્ટતા એનામાં ન આવે એમ લખવું એ તો માત્ર એનાને એપ આપવા જેવું છે. એની ભાષા માર્મિક, શુદ્ધ, સ્પષ્ટ અને હૃદયંગમ હોવા છતાં શૈલીમાં જરા પણ આદોષ કે તુચ્છતા કોઈ સ્થાને આવવા દીધા નથી અને યોગ્ય હોય ત્યાં અલંકાર લાગ્યા છે એટલે પણ અત્ર નિર્દેશ કરવો યોગ્ય જણાય છે. ભાષાશુદ્ધિને અંગે શ્રી શાંતમુધારસ અંથની ટીકાના પ્રકટ કરનાર (શ્રી જૈન ધર્મ પ્રસારક સભા) એની પ્રસ્તાવનામાં લખે છે કે:—

“ આ શાંતમુધારસ અંથમાં અનિત્યાદિક ખાર અને મૈત્ર્યાદિ ચાર મળી ૧૬ ભાવનાના ૧૬ પ્રસ્તાવ છે, તે દરેક જુની જુની ઢાળમાં બનાવેલા છે. સંસ્કૃત ભાષામાં એવી ઢાળખંધ રચના કરવી અને તેમાં સંધિ, વિભક્તિ, પ્રત્યય કે સમાસાદિકનો પણ હોય આવવા ન દેવો, એ તેમના સંસ્કૃત ભાષાના પૂર્ણ પરિજ્ઞાનને બતાવી આપે છે. પરંતુ સંસ્કૃત ભાષામાં વ્યાકરણ બનાવનારનો એ ભાષા ઉપર એવો પ્રબળ કાળુ હોય તેમાં નવાઈ જેવું પણ શું છે ? (પૃ. ૭)”

૧. સદર પ્રસ્તાવના સંસ્કૃત ભાષામાં આપી છે તેમા એ જ હકીકત ખટ્ટુ સારા સ્પષ્ટતામાં મૂકવામા આવી છે. એ અતિ માર્મિક શાગ્રાધી અત્ર ઉત્તરી લેવામા આવે છે. ત્યા જણાવે છે કે:—

ફિં ચેતચ્છાન્તમુધારસમન્થપ્રતિષ્ઠિતવૈધ્યાદિભાવનાચતુષ્ટયો-
પેતાનિત્યાદિભાવનાદ્વાદશકાભિધપ્રસ્તાવપોઢશકં ગુર્જરભાષોચિત-
વિવિધચન્દોભિરપ્યુપનિવદ્ધમપિ સન્ધિવિભક્તિસમાસાદિદોષલેશ-
વર્જિતમિતિ ચિત્રીયન્તે ચેતાંસિ ચેતનવતાં સુધિયાં સંસ્કૃતવૈપયિ-
ક્તદપૂર્વવેદુપ્યા, યદ્વા કિમાશ્ચર્યં નૂતનવ્યાકરણવ્યાકર્તૃણાં તાદૃશાં
ગીર્વાણભાષાસરસીસરમસક્રીદને । (પૃ. ૧)

વિષયનિરૂપણની સફળતા

કેટલાક લેખકોમાં વિચારો ઘણા હોય છે, પણ તેને જતા-વવામાં કળાનો અભાવ હોય છે. વિચારની સ્પષ્ટતા નોટલી જ અનુભવની જાળમાં વિચારદર્શનની છે. મને તેટલું બાંધ્યા છતાં એને જનતા સમક્ષ રજૂ કરવામાં આવડત ન હોય તો કહેવાની વાત અજુગત હોય તો પણ તે મારી બાંધ છે. તેમાં પણ જ્યારે અનિત્યતા, કરુણા જેવા નિરસ વિષયોને જનતા સમક્ષ રજૂ કરવા હોય ત્યારે એ વિષયને રજૂ કરવામાં કળા ન હોય તો વાત કથળી જાય છે. આ લેખક મહાત્માનું વિષયનિરૂપણ મુંઢર છે, એમાં તેમનું ચાતુર્ય છે અને એના પ્રત્યેક શ્લોકમાં કળા છે. આ વાત અનુભવવાથી સમજાય તેમ છે. ડા. ત. અનિત્ય ભાવનાના ગેચાદકમાં (શ્લોક ૫, પૃ. ૬૦) કહે છે કે:-

યઃ સમં ક્રીડિતા યે ચ મૃશમીડિતા,

યૈઃ સમારુપ્મદિ પ્રીતિવાદમ્ ।

તાન્ જનાન્ વીક્ષ્ય યત્ત મસમ્ભૂયં ગતાન્,

નિર્વિશદ્વકાઃ સ્મ રૂપિ ધિક્ પ્રમાદમ્ ! ॥

“ જેની સાથે રમ્યા, જેની સાથે આપણે પૂલ્યા, જેની સાથે વિનોદ વાર્તાઓ કરી તેવા માણસોને રાખમાં રમદોળાતાં-રક્ષા-રૂપ યદ્ જતા આપણી નજરે જોયા અને છતાં આપણને કંઈ થવાનું નથી એમ ધારી ફિકર વગરના થઈને આપણે મહાદ્વ્યા કરીએ છીએ ! આવા આપણા પ્રમાદ પર ફીટકાર હો ! ”

આ વિષયનિરૂપણનો દાખલો છે. એ વાંચતાં વિચારક વાંચનારની સમક્ષ ચિત્રો એક પછી એક ખડાં ધાય તેવું એમાં ગાંધીય છે. નાનપણમાં ચેરીમાં પોતે કુફરા, પોતાના લંગોટીયા

દોસ્તદારો અને પોતે અરધા નાગા ફરતા અને ઘૂળમાં રગદોળાતાં દેખાય એ એક પછી એક એક પ્રકારની ચિત્રમાળા.

પછી ઉમર લાયક થતાં આપણને દરેકને અમુક માણસો મોટા માણસો લાગ્યા હોય; આપણા ગામના મુખીઓ, આપણા પિતાના મિત્રો, ધર્મના અધ્યક્ષો, સમાજના નેતાઓ, જેના શબ્દ પર આપણે માન આપીએ અને જે આપણી નજરે ‘ મોટા ’ માણસ લાગે તેવા પણ અનેક ગયા. જે આકાશને થોભાવે એવા આપણને લાગે, જેઓ સમાજમાં, ઘરમાં કે વેપારમાં થાંભલા જેવા લાગ્યા હોય તેઓની બીજા પ્રકારની ચિત્રમાળા.

જેની સાથે હાણ્યા માણ્યા, ફર્યા હર્યા, નાચ્યા કુદ્યા, એની ત્રીજી ચિત્રપરંપરા.

એવા અનેકને સ્મશાને મૂકી આવ્યા, એમની ચિતાઓ હાથે ખડકી અને એમના શરીરની રાખ થતી લોધ આ ચોથી ચિત્રમાળા !

અને આટલું આટલું જોયું છતાં જાણે પોતાને તો કદી જવાનું જ નથી, એમ ધારી લાઘ્યથી અડગ બિલા છે, છાતી કાઢીને ફરે છે, ન કરવાના કામો કરે છે અને ગમે તેવા ગોટાળા કરી ઘરનાં ઘર માની અહીં હાણેમાણે છે ? તું શું સમજે છે ? તારા પ્રમાદને ફીટકાર છે !!—આનું નામ વિષયનિરૂપણની સફળ કળા કહેવાય. એમાં ચિત્રદર્શન છે, આહ્વાન છે, વિષય-નિરૂપણ છે અને તે પરથી લેવા યોગ્ય સાર—રહસ્ય છે.

ગ્રંથની ગેયતા

કોઈ પણ પિંગળ સમજનાર અથવા આપણી દેશીઓ ગાનાર હોય, એના કંઠમાં મધુરતા હોય અને એને સંગીતની નજરે

જમાવટ કરતાં આજની દેશ જેવી 'દેશ' અને 'કર્મ'ના જેવી
પણ બાગ બગીચા જેવી જેવા દેશો દેશોના જેવા જેવા જેવા
સાંભળી લેવી, પણ એવાં ભદ્ર કરી બધાં આવી જુદી બાગો
ફળિયા મૂળી છે. એવાં મૂળી 'મૂળ' એ છે કે એક વાત જોઈ
જાવનાને સાંભળ્યાં આપે તો એવાં એવાં જાણના કે જાણ-
નારો આદિ જુદો સાંભળા અને છેવટે એવાં એવાં મૂળ. એવાં
વાગ એક વાગ એવાં જોઈ તો એવાં ફળિયા એવાં 'મૂળ' છે
કે આપું માન મૂળવાટે કષ્ટ કરી, એક વાત મૂળવાં પણ
બીજી વાત જાણું મન કરી અને એવાં રીતે થાકી વાગના
પુનઃપ્રવર્તન થઈ એવાં હાથેપાશ મનને મૂળે કષ્ટ કરી
પણ તો બધારે બધારે બધારે મનને ત્યારે ત્યારે મનને પરિ-
ચીત્તન થઈ અને એ જાણનાં જાણના ઉત્તરના નાપરો જેને
જાણના બુદ્ધિમાન બધારે અપેક્ષાકાર રીતે છે એવી જાણ
એના બધારે મૂળવા છે. બધારે મૂળવા અપેક્ષાકાર જાણનાં મૂળવા
કરે ત્યારે અપેક્ષાકાર બધારે બધારે છે. અર્થાત્કાર તો અર્થ
આપે, તેના ચિત્ત પરોવાય અને તે મનને તો ત્યારે
મન આપે છે, પણ અપેક્ષાકાર તો અર્થ આવડે કે ન આવડે
તો પણ અપેક્ષાકારના માત્ર મન આપે છે. આ જાણનાં અપેક્ષાકાર
સોળે જાણનાં બધારે છે. આજની વાગ એ છે કે લેખક-
શ્રી જાણના બધારે અને અર્થાત્કારમય જાણના ઉપરાંત
અપેક્ષાકાર પસંદગી અને ગેયનાં બધારે તેઓથી એવી સારી
અને સારી રીતે જાણના થકા છે કે એના મનમાં ઉતર્યા વગર
પણ એ જૂઠા આજના આપે અને જાણનાં મૂળવા કર્યા જ કરે.

હાજલા તરીકે જાણના બધારે પરિચય શ્લોક ઉક્તો
ઉપર. (ભાગ બીજો પૃ. ૧૦૮) એની જાણના વિચારી છેવટે

આવીએ તાવને મનુષ્યને સમે તમસિને મનિ પુનઃ વચ્ચે
એની કુપદશવચા મનિ આપને; તે મનિ અર્જવ મનિ
વિષમમ મે પાડી મુખનાં કુખનાં સેવિતરિન મુલેના પાડિને આપે
શબદ અને અર્જવના પુનઃકર્યા પડી અર્જવ મેમ મે.

એક સુદેવ તાવને આનન્દ અને પાવન પડિને સેવિતરિના
અર્જવની મુદ્દ આપના અર્જવની મનિ દેશી અર્જવ અને સામે
કંદના આનન્દના મનિ એને એકદ અર્જવ આનન્દની એવ
એવ્ય છે. પડી અર્જવે અર્જવના કંદનાની જુદુ નહિ પડે.

એવે આનન્દ મુદી મુદી દેશીએમાં ગાઈ શકાય છે.
કેટલીકતા દેશી રાગે કનાં કનિએ પોને અર્જવ છે, કેટલાક
મને એકા તેવા અર્જવ્યા છે, પણ એને ગદુ સુદેવ રીને ગાઈ
જતાવી શકે તેવા આપક અર્જવે મુદે મુદે અર્જવે વિષમાન છે
એમ મારા અર્જવમાં આનન્દ છે. એમક વનિએ તપાસ કરી
આવા આનન્દનાનુભવ અર્જવે તાલ લેવા અર્જવ છે.

એવતાને અર્જે બોલ વાન એ છે કે દેશી અર્જક ગુજરાતી
અર્જલિન દેશીએમાં ગાઈ શકાય છે તે ઉપરાંત અર્જવ રાગ
અર્જવા રાગિણીમાં પણ ગાઈ શકાય છે.

પ્રથમ અર્જક—રામગિરિ
દ્વિતીય અર્જક—માદાલી
તૃતીય અર્જક—દેદારો
ચતુર્થ અર્જક—પરજીયો
પંચમ અર્જક—શ્રી રાગ
ષષ્ઠ અર્જક—આશાવરી
સપ્તમ અર્જક—ધનાશ્રી
અષ્ટમ અર્જક—નટ રાગ

નવમ અર્જક—મારંગ
દશમ અર્જક—વસંત
એકાદશ અર્જક—કાપી
દ્વાદશ અર્જક—ધનાશ્રી
ત્રયોદશ અર્જક—દેશાળ
ચતુર્દશ અર્જક—ટોડી
પંચદશ અર્જક—રામકુડી
ષોડશ અર્જક—પ્રભાતી

આ પ્રમાણે કવિ લેખક પેાંતે. દેશીના' રાગો જતાવે છે અને સાથે કોઈકોઈ પ્રતિમાં ઉપરનાં રાગોનાં નામો પણ આપ્યાં છે. એ રાગોમાં ગાનાર ગવૈયાનો મને હજુ યોગ થયો નથી, પણ હું એનો અર્થ એવો સમજું છું કે એ પ્રત્યેક રાગ કે રાગિણીમાં જે શબ્દમેળ હોય તે આમાં છે. મતલબ એ રાગમાં પણ એ જરાજર ગાઈ શકાય તેવું હશે.

બાપાસૌષ્ઠવ, શબ્દ પસંદગીની વિશાળતા અને બાપા પર અસાધારણ કાળ સાથે બ્યાકરણમાં રમણતા હોવાથી શબ્દની વિશુદ્ધિ, પસંદગીમાં વિશાળતા અને વિભક્તિ, જાતિ, સમાસ અને કૃદંતકારક આદિની પસંદગીમાં સુકરતા હોઈ કાવ્યની નજરે આ શબ્દચિત્રમાં શબ્દાલંકાર અને અર્થાલંકાર બન્ને આવી શક્યા છે અને એ વસ્તુસ્થિતિનો કાવ્યરસિકોએ લાભ લેવા યોગ્ય છે.

ગીતગોવિંદ. (પંડિત જયદેવ)

સંસ્કૃત બાપામાં આ ગ્રંથ અલેક છે એમ જતાવવાનો પ્રયાસ કરવા પહેલાં એની કક્ષામાં મૂકી શકાય. તેવા ગ્રંથ સંબંધી કેટલીક હકીકત જણાવવી ઉચિત છે. ગ્રંથ સંસ્કૃતમાં હોવા છતાં દેશી રાગોમાં ગાઈ શકાય તેવો જૈન સાહિત્યમાં બીજો એક પણ ગ્રંથ મારા જ્ઞેવામાં આવ્યો નથી અને સમસ્ત સંસ્કૃત સાહિત્યમાં પંડિત જયદેવ કવિવિરચિત ગીતગોવિન્દ નામનો કાવ્યગ્રંથ જ્ઞેવામાં આવ્યો છે. એ ગીતગોવિંદ કાવ્ય પર કુંભરાજે ' રસિકપ્રિયા ' નામની અને મહામહોપાધ્યાય શ્રી ચંદરભિષે ' રસમંજરી ' નામની ટીકાઓ લખી છે. એ ગ્રંથને સને ૧૮૬૬ માં રા. રા. મંગેશ રામકૃષ્ણ તેલંગે નિર્ણયસાગર પ્રેસ મારફત છપાવી બહાર પાડ્યો છે.

ગીતગોવિંદના ખાર સર્ગ છે જ્યારે શાંતસુધારસના સોળ પ્રસ્તાવ છે. ગીતગોવિંદના રાગો હિંદી ભાષાને અનુકૂળ છે જ્યારે શાંતસુધારસના રાગો ગુજરાતી ભાષાને અનુકૂળ છે.

ગીતગોવિંદમાં કૃષ્ણ અને રાધાનો શૃંગાર અતિ આકર્ષક ભાષામાં ચીતર્યો છે. એના આરંભમાં જ એ અંથને વાસુદેવ-રતિકેલિકથાસમેતં કહી વર્ણવે છે અને વિનયવિનય ઉપાધ્યાયને નિત્યમેકં ચિદાનન્દમયમાત્મનો રૂપમ્ (૧-૨) માં બનાવવું હતું એટલે એનો મેળ ખાય થાય તેમ નથી.

ગીતગોવિંદનો શૃંગાર અદ્ભુત ગણાય છે. એના એક એથી વધારે દાખલા આવા શાંતરસ અંથમાં મૂકવા તે યોગ્ય લાગતું નથી. જેને શૃંગારરસમાં મોજ આવે તેને માટે ગીતગોવિંદ ખાડું ઉચ્ચ પ્રકારનો કાવ્ય અંથ છે.

ચન્દનચર્ચિતનીલકલેવરપીતવસનવનમાલી ।

કેલિચલન્મણિકુण्डलमण्डितगण्डयुगः स्मितशाली ।

हरिहरमुग्धवधूनिकरे, विलासिनि विलसति केलिपरे ॥ ૨ ॥

पीनपयोधरभारभरेण हरिं परिरभ्य सरागम् ।

गोपवधूरनुगायति काचिदुदञ्चितपञ्चमरागम् ॥हरिहर॥ ૩ ॥

(પ્રથમ સર્ગ, પ્ર. ૪.)

એના સર્ગનાં નામો જોતાં પણ એનો શૃંગાર ખૂબ ઊંડો જણાશે. પ્રથમ પ્રસ્તાવ ‘સામોદદામોદર’ છે. બીજો અક્લેશકેશવ છે. એમાં રાધા પોતાની વિરહવેદનાનું વર્ણન સખી પાસે કરે છે. ત્રીજા મુગ્ધમધુસૂદન સર્ગમાં રાધાને હૃદયમાં રાખીને વ્રજસુંદરીઓનો કૃષ્ણ ત્યાગ કરે છે તેનું વર્ણન

હે, આથા સ્નિગ્ધયપુમ્મદન નામના સર્ગમાં સપાની સુની
 કૃષ્ણ પામે સપાની વિદહદ્યાનું વર્ણન કરે છે. પાંચમા
 વાકાંધપુંદરીવાજા નામના સર્ગમાં કૃષ્ણ સપાને પ્રેમપૂર્વક
 યમુનાના કુંજમાં આવવાનો સૂચ્યો દેવગવે છે. છઠ્ઠા
 પૂર્ણવંશ નામના સર્ગમાં લગામુદમાં રહેલી અનુરક્ત સપા
 કૃષ્ણ પામે આવવા અપહ્ત બનેલી છે તેની સ્મિતિનું
 વર્ણન કરે છે. સાતમા માવરનાચવન સર્ગમાં સ્ત્રીન કરેલ
 સમયે કૃષ્ણ સપાને મળતા નથી એટલે એની દયા કેવી થાય
 છે તેનું વર્ણન છે. આઠમા વિલસ્યલક્ષ્મીગતિઃ સર્ગમાં, નવમા
 મુગ્ધમુકુંદ સર્ગમાં, દશમા ચતુરણનુમુંગા સર્ગમાં, અગિયારમા
 જ્ઞાનન્દ્યામોદર સર્ગમાં અને બારમા સુર્ગીતશમોદર સર્ગમાં
 સપા બને કૃષ્ણના રીસામળાં મનામળાં આવે છે.

આ આખા અંથમાં ગુંગાર રસની સુખ્યતા છે અને વચ્ચે
 વર્ણનમાં હાસ્ય, કઠણા વિગેરે રસો જામે છે. એનું ચળદચિત્ર
 અનુપમ છે અને બાપા પરનો કાળ અગ્રાધારણ છે. એમાં શાંત
 રચનો પ્રસંગ જ નથી એ આખો અંથ પ્વનિકાવ્યથી બદલેલો
 છે એની શાંતમુધારસ અંથ સાથે સરખામણી માત્ર ગેયતાની
 બાળતમાં જ ધર્ષ થકે તેમ છે.

સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ગાઈ શકાય તેવા આ જે જ અંથો છે.
 રસિક જનોને ગીતગોવિંદ અંથ જૂળ પસંદ પડે તેવો છે.
 એની કાવ્યચમત્કૃતિ અતિ ઉચ્ચ પ્રકારની છે. સંસારને સમ-
 જનાર અને તેના સ્વરૂપને જાણી એનાથી દૂર બાગનારને
 શાંતમુધારસ અંથ જૂળ મળ આપે તેવો છે. બન્નેની સરખા-
 મણી કેળ પણ રીતે કરી શકાય તેમ નથી. એકમાં જે વાતનું

પોષણ છે તેનું બીજામાં મૂળ ઉમેરી નાખવામાં આવ્યું છે. ગોવિંદમાં અધરસુધારાનું પાત્ર કરવામાં હવનને મન્ય માનવામાં આવશે (સ. ૧૨-૫) ત્યારે શાંતસુધારામાં હવનને કાબળા અથવાગ પર સ્કેલ પાણીના ટ્રીપા નેત્રુ અસ્થિર બતાવશે. (૧૦-૧ અષ્ટક)

આટલું છતાં જનનની ગેયતા વળી સુંદર છે. કવિ જ્યદેવનો અને વિનયવિજય ઉપાધ્યાયનો પ્રવરન કાળની નજરે સફળ ગણાય. એક રીતે જોઈએ તો કવિ જ્યદેવનો માર્ગ સરળ હતો. એને શૃંગાર પોષવો હતો, લોકરુચિને અનુસરવું હતું અને પૌદ્ગલિક વિદાસોનું શબ્દચિત્ર આપવું હતું. એમાં કાંઈ ઓછાશ રહે તો લોકો પોતાની કલ્પનાથી પુરવણી કરવા તૈયાર હતા, પણ ઉપાધ્યાયશ્રી વિનયવિજયનો માર્ગ વધારે સુશ્કેલ હતો. એને વિષયકથાની વિરૂપતા, સંસારની અસારતા, હવનની ક્ષણિકતા અને ત્યાગધર્મની શ્રેષ્ઠતા બતાવી જે સર્વ રાગની દૃષ્ટિએ ગમે છે તેને છોડાવી દેવાની વાત કરવાની હતી. આવા આહુ નજરે ન ગમે તેવા ત્યાગના વિષયને તેઓ પોતાના પાંડિત્યને યોગે ખૂબ જળકાવી શક્યા છે.

સમસ્ત સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ગાંધી શકાય તેવા આ બે જ અંથો હોવાથી તેનું સામ્ય અત્ર રજૂ કરવું જોઈએ, બાકી એકમાં શૃંગારને પોષવો છે અને બીજામાં શૃંગારને તલવો છે, ત્યાં સમાનતા તો ક્યાંથી આવે? ત્યાગની બાબત વિષમ છે, કર્કશ છે, પ્રથમ દૃષ્ટિએ અનાદરણીય લાગે તેવી છે અને બહુધા શુષ્ક હોય છે. તેવી બાબત શ્રી વિનયવિજયે રસમય કરી બતાવી એ તેમની વિશિષ્ટતા છે. શાંતસુધારસ અંથમાં

ગાઈ શકાય છે તેમજ સુન્દરીની દેશીઓમાં પણ ગાઈ શકાય છે તે ઉપર ગતાવ્યું છે.

એ રીતે ઉપોદ્યાનના ૮, સોળ ભાવનાની પર્યાયોચનાના ૯૧, સોળ અષ્ટકના ૧૨૮ અને પ્રશસ્તિના ૭ મળી આખા ગ્રંથના કુલ ૨૩૪ શ્લોકો ગચ્છતા ગાયાઓ છે.

દરેક ભાવનાને લઈ તેનો પ્રથમ પરિચય કરાવવો અને પછી જેય અષ્ટક લખવું એ પદ્ધતિ ગ્રંથકર્તાએ રાખી છે. દરેક ભાવના પર પરિમિત લખવાનો તેમનો વિચાર ચોક્કસ જણાય છે, કારણ કે આ સોળ ભાવનાઓ તો એવી છે કે એના પર જેટલું લખવું હોય તેટલું લખી શકાય, પણ ગ્રંથકર્તા લોકોની ધીરજ, આયુષ્યની મર્યાદા અને ખાસ કરીને મનુષ્યસ્વભાવના અભ્યાસને પરિણામે સમજી ગયા હતા કે લોકોને લાંબી લાંબી વાતો ગમતી નથી એટલે એમણે સૂત્ર જેવી વાતો દ્વંદ્વામાં પણ સુદામ રીતે રજૂ કરી છે. એતું એક એક વાક્ય કોઈ કોઈ સ્થાને તો એવું અર્થ અને ભાવગર્ભિત છે કે એના પર પુસ્તકો લખાય. ગ્રંથકર્તાને ગ્રંથ વિદ્વત્તા ગતાવવા માટે ગનાવવાનો નહોતો. એમનો બોધ એમણે લોકપ્રકાશમાં ગતાવ્યો હતો, એમને આ ગ્રંથ તો આત્મા સાથે વાતો કરવાનો ગનાવવો હતો. એમાં મનોવિકાર કે કલ્પનાને જોર આપવું નહોતું, પણ એને મર્યાદામાં લાવી એના પર સંયમ મેળવવાની આવીઓ-વિચારધારાઓ ગતાવવાની હતી. એ કામ ગ્રંથકર્તા કવિએ સફળ રીતે કર્યું છે.

એના ગેયાષ્ટકો ઘડીભર ગાવા યોગ્ય છે. શાંતિનો સમય હોય, ચેતનરામ જરા લહેરમાં હોય, ઉપાધિઓથી સહજ

વિરમનાતું યથુ હોય તેવે વખતે એકાદ ભાવના ઉપાડવી અને અંતરજલ્પ કરવો. ત્યારે એની ખરી મોજ આવશે. એ ગાવામાં મળત આવે તેવી જરૂર છે, પણ એનાથી પણ વધારે મોજ એકલા-એકાંતમાં ચેતનરામ સાથે રમણ કરાવે એવી એની વાતો છે. એમાં નવલની રસાત્મકતા ન હોય કે ગુપ્તચર (ડીટેક્ટીવ) કથાની પરિણામ જિજ્ઞાસા ઉત્પાદક શૈલી ન હોય, એમાં કવિનાં નિરં-કુશ ઉદ્યનો ન હોય કે નાટકનાં શૃંગાર, વીર કે હાસ્ય રસ ન હોય તો તેમાં આશ્ચર્ય પામવાતું નથી. એ આખી કૃતિ વિશિષ્ટભાવે આતમરામને ઉદ્દેશીને કૃતેહમંદીથી રચવામાં આવી છે. આ મંથપદ્ધતિ ધ્યાનમાં રાખવાથી એની ભાષાનો પ્રવાહ કયાં જાય છે અને શા માટે જાય છે તેનો આછો પણ ચોક્કસ ખ્યાલ જરૂર આવશે.

મંથરચનાકાળ અને પ્રશસ્તિ—

આ મંથની રચના સંવત ૧૭૨૩ માં ગાંધાર નગરમાં કરી એમ મંથકર્તા પોતે જ જણાવે છે. (જુઓ દ્વિતીય વિભાગ પૃ. ૩૭૪) મંથપુર નગર એ જાંબુસર નજીકનું ગાંધાર જ મંજવે છે. અન્ય પણ કૃતિઓ તેમની ગુજરાતમાં જ બની છે તે પરથી મંથકર્તાનો વિહાર બહુધા ગુજરાતમાં જ થયો હોય એમ સંભવે છે.

અકબરના સમયના જે ગાંધારમાં સેંકડો લખપતિ ઠેરના હતા અને જ્યાં શ્રી હીરવિજયસૂરિ વ્યાખ્યાન વાચતા ત્યારે સ્થાન મેળવવાની સુગ્રીબવ પડતી હતી ત્યાં અત્યારે એક પણ ઠેરની વસતી રહી નથી અને માત્ર એક દેરાસર જ બાકી રહ્યું છે એ કાળગળની અને ઠેર સમાજની વર્તમાન દશા

યોગી થયા છે અને શ્રીમદયોગિજ્ય ઉપાધ્યાય. જેવા સિદ્ધ લેખકો થયા છે અને એકલા તપગચ્છમાં જ બાળ નેટલા મદાન લેખકો-દિવ્યો અને ચર્ચા કરનારાઓ થયા છે. જે જતાયે છે કે જે સમયે જેવી જરૂરિયાત હોય તે વખતે તેને યોગ્ય લેખકો નોકરી જ આવે છે. એ યુગમાં આવા વિશિષ્ટ લેખકો યથા ગયા તેનાં કારણો તપાસવાની જરૂર પ્રાપ્ત થાય છે. ઇતિહાસવિદો આ પ્રશ્નને જરૂર ચર્ચાએ એમ આપણે ઇચ્છીએ. આ ઉપોદ્ધાતની આખરે આપણે પણ એ રસાત્મક ઇતિહાસ વિભાગમાં સદૃશ ચંચુપ્રવેશ કરશું.

આ મંથની રચના યથા ત્યારે તપગચ્છ પર શ્રી વિજય-પ્રભસૂરિની આજ્ઞા પ્રવર્તતી હતી એટલે કે તેઓ ગચ્છાધિપતિ હતા એમ લેખકના પોતાના ચબ્દોથી જણાય છે. (જીએ વિભાગ પૃ. ૩૭૬.) તેમના શુરુ કીર્તિવિજય ઉપાધ્યાય હતા એટલે ‘ વિજયપ્રભસૂરિનો પ્રભાવ ’ આ મંથરચનાનું કારણ હતો એમ ત્યાં જણાવ્યું છે તે મંથકર્તાની નમ્રતા સૂચવે છે.

હકીકત એમ જણાય છે કે વિજયદેવસૂરિએ પોતાની પાઠે પોતાની હયાતીમાં વિજયસિંહસૂરિની સ્થાપના કરી, પણ એ વિજયસિંહસૂરિ તો વિજયદેવસૂરિની હયાતીમાં જ કાળ કરી ગયા, તેથી વિજયદેવસૂરિએ વિજયપ્રભસૂરિને ૧૭૧૧ માં આચાર્યપદવી આપી અને પોતે ૧૭૧૩ માં કાળ કરી ગયા. એટલે આ મંથની કૃતિ સં. ૧૭૨૩ માં યથા ત્યારે આચાર્યપદે વિજયપ્રભસૂરિ હતા. આ વખત પહેલાં પંન્યાસ સત્યવિજય ક્રિયાઉદ્ધાર કરી છૂટા પડી ગયા હતા. એટલે જે પક્ષને ક્રિયા-ઉદ્ધાર માન્ય હતો તેમણે વિજયપ્રભસૂરિની આજ્ઞા સ્વીકારી

નહોતી. આને લગતી ડેટલીક હકીકત આ ઉપોદ્યાતના છેલ્લા વિભાગમાં અર્થશું.

૫. શ્રીગાંતીરવિજયકૃત ટીકા—

આ શાંતસુધારસ અંથ પર પંચાસ શ્રીગાંતીરવિજય ગણિએ ભાવનગર શહેરમાં સં. ૧૯૬૮ માં સંસ્કૃત ટીકા રચી છે અને તે ટીકાને શ્રી જૈન ધર્મ પ્રસારક સભાએ સં. ૧૯૬૬ માં છપાવી બહાર પાડી છે. ટીકાને છેડે પ્રશસ્તિમાં લેખકશ્રી લખે છે:—

શ્રીવૃદ્ધિવિજયચિનેયૌ મુક્તિવૃદ્ધિવિજયયુતગણધુર્યૌ ।

મુનિપશ્ચીવૃદ્ધિવિજયશિષ્યાણુના વ્યગમંભીરવિજયેન ॥

શાન્તસુધારસપાનશ્રદ્ધામુગ્ધેન વૃષ્ણેયં ટીકા ।

વસુરસાહિકુલચન્દ્રમિતયર્પે (૧૯૬૮) નિજપરોપકૃતે ચ ભક્ત્યા ॥

આ ટીકામાં શબ્દાર્થ ભાવાર્થ આપ્યા છે અને ડેટલીક સરળતા અર્થને અંગે કરી આપી છે. ટીકાનું પૂરું લગભગ ૧૬૦૦ અંથાથ ગણાય. અર્થ કરવામાં મેં આ ટીકાનો ઉપયોગ સર્વત્ર કર્યો છે.

આ પ્રમાણે અંથને અંગે વિચારણા કરી. હવે આપણે અંથકર્તાને અંગે મળી શકતી હકીકત પર દૃષ્ટિપાત કરી જઈએ.

શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાય

શ્રી ‘શાંતમુધારસ’ જેવા અપ્રતિમ અંધની રચના કરનાર ઉપાધ્યાય શ્રી વિનયવિજયજી અને તેમના સમયના સંબંધમાં દૈટલીક હકીકત રજૂ કરવી પ્રસ્તુત છે. કોઈ પણ પુસ્તક જે સમયમાં લખાયું હોય તે સમયના ઇતિહાસને બાજુવાથી પુસ્તક સમજવામાં ઘણી સરળતા થાય છે, કારણ કે લેખક ગમે તેટલો પ્રતિભા અને પ્રજ્ઞાસંપન્ન હોય તો પણ તેના સમયની અને તેની આશુબાશુના વાતાવરણની તેના પર અસર થયા વગર રહેતી નથી. સર્વમાન્ય સત્યો રજૂ કરવાના હોય તેની જાગ્યામાં અને તેનાં દ્રષ્ટાંતોની રચનામાં પણ સમયની અસર જરૂર થાય છે; તેથી કોઈ પણ પુસ્તક વિવેચકદષ્ટિએ સમજવાની ઇચ્છા હોય તેણે પુસ્તકના લેખકનો અને તેના સમયનો પરિચય મેળવવો ઘટે.

સામાન્ય રીતે ઇતિહાસની જાળનમાં હિંદમાં બહુ અદ્ય સાધનો મળે છે એ તો આપણી જૂની ફરિયાદ છે. પ્રમાણમાં દેનાંને ઘોરાઘણો ઇતિહાસ વળગી રાખ્યો છે તેટલે અંગ્રે આનંદદાયક હકીકત ગણાય, છતાં ત્યાં પણ કોઈ પણ લેખક વ્યક્તિનો સીધસીલાબંધ ઇતિહાસ મળે એવું તો એકાદ જે અપવાદ બાદ કરતાં બાક્યેચ શક્ય છે. આવા સુયોગ્યનાં ઉપલબ્ધ

આમનોથી તેજથી દક્ષિણ વાલી પ્રદે નેમથી નેમથી વલી નેમથી
 એવિદ્યાશિક્ષા પ્રધાન આપના પ્રાપ્ત કરીને ઉપદેશ ૫૮ કરીને
 શક્ય છે. આ અંધકર્તા અને તેમના અમરને માટે આપણે
 મનના સામનોને સમુદાય સંવદ કરીએ.

આનાપિના અને જ્ઞાતિ—

શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાયના જન્મના અંગેનામાં વલી
 એથી દક્ષિણ પ્રાપ્ત થાય છે. તેઓનો જન્મ કર્મ કાળમાં થયો ?
 કયા સંદેશમાં થયો ? તેઓનો કયું ઉમરે દીકરા થયું ? વિશેષ કયું
 દક્ષિણ પ્રાપ્ત થતી નથી. તેઓએ શ્રી લોકપ્રકાશ નામનો
 અંધ થયો છે જે જૈન તત્ત્વજ્ઞાન અને ભગવાનના જ્ઞાતને આંધે
 લગભગ મહાકાશ જેવો અંધ છે એના પર વિશેષ નિક્ષાર અંધ-
 કર્તાની કૃતિ-વિભાગ વિચારણામાં આગળ કરવામાં આવશે.
 એ અંધના ઉદ પ્રકાશ (પ્રકરણ) પાડવામાં આવ્યા છે. પ્રત્યેક
 પ્રકાશને અંતે અંધકર્તાએ પોતે એક શ્લોક મૂક્યો છે તેની
 મતલબ નીચે પ્રમાણે છે:—

“જગતને આશ્રય ઉત્પન્ન કરનારી જેઓશ્રીની કીર્તિ છે
 એવા શ્રી કીર્તિવિજય ઉપાધ્યાયના શિષ્ય અને રાજશ્રી તથા
 તેજપાળના પુત્ર શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાયે આ કાવ્યરૂપ
 અંધ રચ્યો છે. નિશ્ચિત જગતના તત્ત્વોને દેખાડવામાં દીપક
 સરળા આ અંધમાં પ્રકટ થતાં અર્થોના સમૂહોથી મનોહર આ
 અગિયારમો સર્ગ સુખેથી સમાપ્ત થયો.”

૧. વાનકીરૂપે ૧૧મા સર્ગની છેડેનો શ્લોક આપીએ. ઉપર તેહું
 અવતરણ આપ્યું છે:—

આ શ્લોક પરથી એમ જણાય છે કે સાંસારિકપણામાં વિનયવિજય ઉપાધ્યાયના પિતાનું નામ તેજપાળ હતું અને માતાનું નામ રાજશ્રી હતું. આ બન્ને નામો વલ્લિક પુત્ર બતાવે છે. તેજપાળ નામ બહુધા જૈન વલ્લિકોમાં સ્વિયેષ પ્રચલિત છે; કારણ કે તે નામનો સંબંધ તેના પીરપવનના મંત્રીઓ વસ્તુપાળ તેજપાળ સાથે છે. આટલા ઉપરથી સંસારીપણામાં તેઓ વલ્લિક-વાણીઆ જ્ઞાતિના હતા એમ અનુમાન થાય છે.

વલ્લિકોમાં જૈન ધર્મ પાળતી જ્ઞાતિઓ ઝોરાવાળ, શીમાળ અને પોરવાડ તથા તે યુગમાં અમરાળ, મોડ, કપોળ, નાગર જ્ઞાતિઓ પણ હતી એમ તે યુગના શિલાલેખો અને ગ્રંથો પરથી

વિશંખચંદ્રકીર્તિકીર્તિયિજયમીપાચકેન્દ્રાતિવ-
દ્રાજર્ધ્નામયોઽનિર્ઘાવિનયઃ ધોતેજપાલાત્મજઃ ।
વામ્યે ચત્વિઃ તપ્ર નિધિતગતરે પ્રદોષોપમે,
સર્ગો નિર્મલિતાર્ધમાર્ધમુભયઃ પૂર્ણંડયમેચ્ચરણઃ ॥

હેટલાક દાખલા એવાલાયક છે.

પૂર્ણ મુરેનાદિમ. 'પ્રથમ મર્ગ મુખે પૂરે થયો.'

પૂર્ણો દ્વિતીયઃ મુલમ્ 'બીજો સર્ગ સારી રીતે પૂરે થયો.'

ઠગામિષ્ઠ, પરિપૂર્ણતામકલયત્સર્ગો નિર્માર્ગજ્ઞવલઃ । 'સ્વાભાવિક ઉચ્ચરણ એવા આ અક્ષાત્રીયો મર્ગ પૂરે થયો.'

આવી રીતે છત્રીશે પ્રકાશની નીચે ચોથી પંક્તિમાં જરૂરી ફેરફાર કરીને 'શ્લોક પૂરે કર્યો છે.

આવા દરેક અતિમ શ્લોકની પ્રથમની ત્રણ પંક્તિઓ એક સરખી જ છે; ત્યારે ચોથી પંક્તિમા ઉપર જણાવ્યું તેવા ફેરફાર કરેલ છે.

જણાય છે. એ પૈકી ચરિત્રનાયક કંઈ જ્ઞાતિના હતા તે જાણવાનું કંઈ સાધન મળતું નથી.

ગુરુ—

સદર ટાંચણ ઉપરથી જણાય છે કે શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાયના ગુરુ શ્રી કીર્તિવિજય વાચક (ઉપાધ્યાય) હતા. લગભગ દરેક ઠેકાણે પોતાનું નામ લખતી વખતે લેખકશ્રીએ પોતાના ગુરુનું નામ ‘કીર્તિ’ એટલું તો જરૂર લખ્યું છે જે આપણે હવે પછી જોશું; તેથી તેમના ગુરુ શ્રી કીર્તિવિજય ઉપાધ્યાય હતા એમ ચોક્કસ થાય છે. એ કીર્તિવિજય ઉપાધ્યાયનો મૂળ પાટ સાથે સંબંધ કેવા પ્રકારનો હતો તેનું આપણે જરા સંશોધન કરીએ. સદર લોકપ્રકાશ ગ્રંથની આખરે એ ગ્રંથના લેખક શ્રી વિનયવિજયે પોતાનું વંશવૃક્ષ આપ્યું છે તે ઐતિહાસિક નજરે ખાસ ઉપયોગી હોઈ તેનું અવતરણ અત્ર રજૂ કરીએ:—

“શ્રી વર્ધમાનસ્વામી (મહાવીર સ્વામી)ની પાટે શ્રી ઇંદ્રભૂતિ ગણધરના નાના ભાઈ શ્રી સુધર્માસ્વામી (૧) ગણધર થયા. તેની પાટના દીપકરૂપ શ્રી જંબૂસ્વામી (૨) થયા. તેની પાટે સંસારસમુદ્રમાં નોકા સમાન શ્રી પ્રલવસ્વામી (૩) થયા. તેમના ચરણકમળને વિકસ્વર કરવામાં સૂર્ય-સમાન શ્રી શચ્યંભવસૂરિ (૪) થયા. તે મનકના પિતા હતા. તેમની પાટે આરાવતેંદ્ર જેવા અને લોકમાં પ્રસિદ્ધ યશવાળા શ્રી યશોભદ્રસૂરિ (૫) થયા. તેની પાટરૂપ ભારને વહન કરવામાં વૃષભ સમાન અને ગણધરોનાં શ્રેષ્ઠ એવા શ્રી સંભૂતિવિજયસૂરિ અને શ્રી ભદ્રબાહુસૂરિ (૬) લક્ષ્મીને ધારણ કરનારા થયા. તે બન્નેની પાટે શ્રી સ્થૂલ-

ભદ્રસૂરિ (૭) ઉદય પાખ્યા ત્યારપછી શ્રી મંડાગિરિ અને શ્રી સુહસ્તિ (૮) નામના ગુરુ (સૂરિ) થયા. તે બન્નેની પાટે શ્રી મુરિચત અને મુગ્ધતિબદ્ધ (૯) નામના બંને ગણપતિઓ જગતમાં લક્ષ્મીને ધારણ કરનારા થયા. તેમના પદ્મરૂપી ભૂષણના મણિ સમાન શ્રી ઇંદ્રદિન (૧૦) નામના ગુરુ થયા. તેના પદ્મના અધિકારી શ્રી દિન (૧૧) નામના સૂરિ થયા. તેની પાટે શ્રી સિંહગિરિ (૧૨) નામના ગુરુ શોભતા હતા. તેની પાટે શ્રી વજ્રગુરુ (૧૩) સ્વામી થયા. તેના પદ્મને શ્રી વજ્રસેન (૧૪) ગુરુ ધારણ કરતા હતા. તેને સ્થાને શ્રી ચંદ્ર (૧૫) ગુરુ થયા. તેના પદ્મ ઉપર શ્રી સામંતભદ્ર (૧૬) ગુરુ ઉત્પત્તિ કરનારા થયા. તેના પદ્મને શ્રી દેવસૂરિ (૧૭) નામના ગુરુ બજતા હતા. ત્યારપછી શ્રી પ્રધોતનસૂરિ (૧૮) થયા. તેને સ્થાને શ્રી માનદેવસૂરિ (૧૯) થયા. તેના પદ્મને ધારણ કરનાર શ્રી માનતુંગ (૨૦) નામના ગુરુ થયા. ત્યારપછી શ્રી વીર (૨૧) નામના સૂરિ થયા. ત્યારપછી શ્રી જયદેવસૂરિ (૨૨) થયા. ત્યારપછી શ્રી દેવાનંદસૂરિ (૨૩) અને ત્યારપછી પૃથ્વી પર શ્રી વિક્રમ (૨૪) નામના સૂરિ થયા. ત્યારપછી શ્રી નરસિંહ (૨૫) નામે પ્રસિદ્ધ સૂરિ થયા. તેના પદ્મના સ્વામી શ્રી શ્રમુદ્ર (૨૬) નામના સૂરિ થયા. તેને સ્થાને શ્રી માનદેવ (૨૭) સૂરિ અને ત્યારપછી શ્રી વિશ્વધ્રમ (૨૮) સૂરિ થયા. તેના પદ્મ ઉપર શ્રી જ્ઞાનંદસૂરિ (૨૯) સૂરિલક્ષ્મીનું પાપણ કરતા હતા. તેની પાટે શ્રી રવિપ્રભસૂરિ (૩૦) થયા, તેની પાટના સ્વામી શ્રી યશોદેવ (૩૧) મુનિરાજ થયા. ત્યારપછી શ્રી પ્રધુરન (૩૨) નામના ગુરુ ઉદય પાખ્યા. ત્યારપછી

શ્રી માનદેવસૂરિ (૩૩) થયા. ત્યારપછી શ્રી વિમલસૂરિ (૩૪) શુરુ થયા. ત્યારપછી શ્રી ઉદ્યોતન (૩૫) નામના શુરુ થયા. ત્યારપછી શ્રી સર્વદેવ (૩૬) નામના સૂરિદ્ર થયા. ત્યારપછી શ્રી દેવસૂરિ (૩૭) અને ત્યારપછી કૃતીથી શ્રી સર્વદેવ (૩૮) નામના બીજા સૂરિ થયા. ત્યારપછી આ બૃહત્તને વિષે પ્રસિદ્ધ બાણે કે નિરંતર ઉદય પામેલા નવીન સૂર્યચંદ્ર દ્વારા એમ ધણા ગુણવાળા શ્રી યશોભદ્ર અને શ્રી નેમિચંદ્ર (૩૯) નામના સૂરિરાજ થયા. ત્યારપછી અદ્ભુત એવા શ્રી સુનિચંદ્ર (૪૦) નામના મુનિ થયા. ત્યારપછી તેના શિષ્યોને વિષે શ્રેષ્ઠ એવા શ્રી અજિતદેવ (૪૧) અને તેના મુખ્ય શિષ્ય શ્રી દેવસૂરિ નામના વાલી પૃથ્વીમાં પ્રસિદ્ધ થયા. તેઓમાંના શ્રી અજિતદેવશુરને રથાને પૃથ્વી પર પ્રસિદ્ધ શ્રી વિજયસિંહસૂરિ (૪૨) થયા. ત્યારપછી તેના પદને ધારણ કરનારા, ગચ્છના ભારને વહન કરવામાં ધુરંધર એવા જે સૂરિ થયા. તેમાં પહેલા શ્રી સોમપ્રભસૂરિ શતાથી (એક ગાથાના સો અર્થ કરનારા) હતા અને બીજા શ્રી મણિરત્નસૂરિ (૪૩) સત્પુરુષોના મણિ સમાન હતા. ત્યારપછી શ્રી મણિરત્નસૂરિના પદ ઉપર મણિ સમાન શ્રી જગન્નથંદ્ર (૪૪) નામના મોટા સૂરિ થયા. તેમના શ્રી દેવેંદ્રસૂરિ (૪૫) અને શ્રી વિજયચંદ્રસૂરિ એ જે મુખ્ય શિષ્યો થયા. ત્યારપછી શ્રી દેવેંદ્રસૂરિના શિષ્ય શ્રી વિદ્યાનંદસૂરિ અને શ્રી ધર્મઘોષ (૪૬) શુરુ થયા. શ્રી ધર્મઘોષની પછી તેના શિષ્ય શ્રી સોમપ્રભસૂરિ (૪૭) થયા. તેને ચાર દિશામાં ઉત્પન્ન થયેલા મનુષ્યોનું રક્ષણ કરવા માટે ચોક્કાઓની જેવા વિશુદ્ધ બોધ પામેલા ચાર શિષ્યો થયા. શ્રી વિમલપ્રભસૂરિ, પરમા-

નંદસૂરિ, પદ્મતિલક સૂરીશ્વર અને શ્રી સોમતિલક (૪૮) નામના ગુરુ થયા. એ ચારે શ્રી સોમપ્રભસૂરિના પદેશ હતા. તે સોમતિલકસૂરિના ત્રણ શિષ્યો હતા. શ્રી ચંદ્રશેખરસૂરિ, શ્રી જયાનંદ નામના સૂરિરાજ અને પોતાના પદ્મરૂપી સિદ્ધાશ્રન ઉપર સ્થાપ્ય સમાન ત્રીજા શિષ્ય શ્રી દેવમુંદર (૪૯) ગુરુ થયા. ત્યારણાં શ્રી દેવમુંદર ગુરુના પાંચ શિષ્યો થયા. શ્રી જ્ઞાનસાગર ગુરુ, દેવીશ્વરમાન ગુણવાળા શ્રી કુલમંડનસૂરિ, મહાત્મા શ્રી ગુણરત્નગુરુ, શ્રી સોમમુંદર ગુરુ (૫૦) અને શ્રી સાધુરત્ન ગુરુ ત્યારણાં શ્રી દેવમુંદર મુનીશ્વરની પાટે શ્રી સોમમુંદર ગુરુ હતા. તેને પણ પાંચ શિષ્યો હતા. તેમાં પોતાના પદ્મરૂપી ગગનાંગણમાં સૂર્યસમાન મુખ્ય શિષ્ય શ્રી મુનિમુંદર (૫૧) નામના ગણધર થયા. બીજા શ્રી જયચંદ્રસૂરિ, ત્રીજા શ્રી ભુવનમુંદર નામના, ચોથા શ્રી જિતમુંદરસૂરિ અને પાંચમા શ્રી જિતકીર્તિસૂરીશ્વર થયા. ત્યારપછી શ્રી મુનિમુંદરસૂરિના પદ્મ ઉપર સૂર્ય સમાન શ્રી રત્નશેખર (૫૨) નામના ગુરુ થયા. તેમના પદ્મને ધારણ કરનાર અને શબ્દઓને પણ પૂજ્ય લક્ષ્મી શબ્દપદે યુક્ત સાગર એટલે શ્રી લક્ષ્મીસાગર (૫૩). સૂરિ થયા. ત્યારપછી તેના પદને ધારણ કરનાર અને સાધુઓના ગુરુ શ્રી મુમતિ (૫૪) નામના પ્રભુ પ્રભાને વહન કરતા હતા. તેના પદને મોટા ગુણના ઉદયવાળા હેમ શબ્દ સહિત વિમળ એટલે શ્રી હેમવિમળસૂરિ (૫૫) દીપાવવા લાગ્યા. તેની પાટે ઉગ્ર તપવાળા વૈરાગ્યવંતમાં અગ્રેસર અને મળ્યોનો ઉપકાર કરવામાં તત્પર એવા શ્રી આનંદવિમળ (૫૬) નામના ગણધર થયા. તેમણે સંવત ૧૫૮૨ વર્ષે ક્રિયાઉદ્ધાર કરીને

જિનશાસનના શિખર ઉપર પનાકાની જેમ શીર્ષને દેવાની હતી
 પદમ એટલે કમળનો અને પીત્ત અર્થમાં પદમ એટલે જ્ઞાન-
 દિષ્ટ લક્ષ્મીનો ઉદ્ઘાસ કરતા, નિર્ભય માર્ગવાળા અને પાપરૂપી
 પંકે રહિત એવા એ આનંદવિમળ નામના ગુરુ મંદ્રની જેમ
 મનોહર દીપતા હતા. શરદઋતુની જેમ મનોહર ઠંનિવાળા
 તેમણે પ્રમાદરૂપ વાદળથી ટંકાયલા અને તેને લપ્તે મંદ
 કિરણવાળા આરિત્રરૂપી સૂર્યને દેહીપ્યમાન કર્યો હતો, ત્યારપછી
 તેમની માટે તપગરૂહમાં અધિક ભાગ્યના નિધિ સમાન, મુનના
 સાગર સમાન, શાસ વિધાનને વૃદ્ધિ પમાડનાર ચંદ્ર જેવા
 ઉજ્જવળ યશ્સવાળા અને જૈન ધર્મધુરંધર શ્રી વિજયદાન-
 સૂરિ (૫૭) નામના ગુરુ કાંતિને ધારણ કરતા હતા. તેમની
 પાટે વિજયવટે ઉદ્ઘાસ પામતા શ્રી હીરવિજય (૫૮)
 નામના ગુરુ ધયા. તેમનો મહિમા આ કલિયુગમાં પણ દેવોએ
 વિસ્તાર્યો હતો. તેમના વચનથી મ્લેચ્છના સ્વામી અકળાર
 બાદશાહ પણ ગોધ પામ્યા હતા, તથા દયા અને દાનમાં
 ઉદાર એવા તેઓએ આખી પૃથ્વીને અરિહંતના ધર્મમય કરી
 હતી. ત્યારપછી તેમની પાટે ધીર એવા શ્રીવિજયસેન (૫૯)
 સૂરિરાજે તપગરૂહરૂપી રાજ્યની ધૂરાને ધારણ કરી. તેમને
 અકળાર બાદશાહની સમક્ષ મોટા વાદીઓના સમૂહે આપેલી
 જયલક્ષ્મી વરી હતી. તેમની પાટે મુકુટના મણિની જેમ જેની
 શીર્ષરૂપી કાંતિનો પ્રતાપ દેહીપ્યમાન હતો, જેની મોટી તપ-
 લક્ષ્મી વિસ્તાર પામી હતી એવા અને શુદ્ધ બુદ્ધિવાળા ગૌતમ
 ગણધરની પ્રતિકૃતિરૂપ અતિ દક્ષ અને જંગમ કલ્પવૃક્ષ જેવા
 શ્રી વિજયદેવ (૬૦) નામના સૂરિ ધયા. તે વિજયદેવસૂરિએ
 પોતાની પાટે સ્થાપન કરેલા સૂરિ શ્રી વિજયસિંહ (૬૧)

નામના મુગુરુ દીપકંત્રી પેઠે પોતાના તેજવડે જગતને દીપાવવા લાગ્યા. તેઓ પૃથ્વી પર ભવ્ય જનોના સમૂહને પ્રતિબોધ કરીને પોતાના ગુરુ વિઘ્નમાન હોવા છતાં દેવોને પ્રતિબોધ કરવા માટે અમારા મેમનો ત્યાગ કરીને સ્વર્ગને પ્રાપ્ત થયા. ત્યારપછી હમણાં શ્રી વિજયદેવ નામના તપગચ્છના સ્વામીએ પોતાની પાટના સ્વામી તરીકે સ્થાપન કરેલા મોટાં ગુણસમૂહને ધારણ કરનારા અને મોટા ભાગ્યનાં સ્થાન રૂપ શ્રી વિજયપ્રભ (૬૨) નામના ગણધર વિજય પામે છે.”

આ લંબાણ ટાંચણ આપણા ચારિત્રનાયક શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાયનું પોતાનું લખેલ છે. સદર પ્રશસ્તિ લોકપ્રકાશ નામના ગ્રંથને છેડે સંવત ૧૭૦૮ ના વૈશાખ શુદ્ધ પાંચમને રાજ ગૂનાગદમાં લખી છે એમ લેખકશ્રી પોતે જ સદર પ્રશસ્તિને છેડે લખે છે એટલે સંવત ૧૭૦૮ માં શ્રી તપગચ્છના નાયક શ્રી વિજયસિંહસૂરિ હતા એમ નિશ્ચિત થાય છે. વિજયપ્રભસૂરિને આચાર્યપદ મળ્યું નહોતું તે આગળ જોવામાં આવશે તેઓ તપગચ્છની બાસકમી પાટે થયા તે ઉપર જણાવેલા આંકડાઓ પરથી જણાય છે. આ ગ્રંથમાં યોગી ગેરસમજાણી જણાય છે. વિજયસિંહસૂરિનું સ્વર્ગગમન સં. ૧૭૦૬ ના અશાઢ શુદ્ધ ૨ ને દિવસે છે, એમ છતાં આ લોકપ્રકાશ ગ્રંથ સં ૧૭૦૮ માં વૈશાખ શુદ્ધ ૫ ને રાજ પૂરો થયો છે તેમાં વિજયપ્રભસૂરિનું નામ કેવી રીતે આવી શકે તે સમજવું મુશ્કેલ છે. શ્રી વિજયપ્રભનું આચાર્યપદ ગાંધારમાં સં. ૧૭૧૦ માં થયું છે. આ બાબત વધારે તપાસ કરવા યોગ્ય છે. શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાયનો બાદીનો સમય વિજયપ્રભસૂરિના સમયમાં પૂરો

માય છે તેથી અત્યારે આપણે જે સમયના વિચાર કરીએ છીએ તે વિજયપ્રમશૂરિનો સમય છે ને વ્યાનમાં રાખવું. આ સંબંધી વધારે વિગત છેવટના વિભાગમાં આપી છે.

જીવનસમય—

શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાયનો જન્મ કુલ સાક્ષમાં થયો તેને માટે દોષ પ્રકારની માહિતી મળી શકતી નથી. તેમના સ્વર્ગગમનનો સમય જરાજર મળી આવે છે તે માટે આપણે શ્રી શ્રીપાળના રાસની પ્રશસ્તિ જોઈએ. ચાક્રક તારિણ કહ્યું સુધી પ્રાપ્ત થઈ શકી નથી. આ પ્રશસ્તિને આંગે થોડો ઉલ્લેખ કરવાની જરૂર છે. સંવત્ ૧૭૩૮ માં રાંદેર શહેર (સૂરતની જાણમાં) શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાયે આતુર્ભાસ કર્યું હતું. ત્યાં તેમણે શ્રીપાળરાસની શરૂઆત સંધના આગ્રહથી કરી. રાસના ત્રણ ખંડ પૂરા કર્યા અને થોડા ખંડનો થોડો ભાગ રચાયા બાદ તેઓનું સ્વર્ગગમન થયું. ત્યારપછીનું રાસ-રચનાનું કામ શ્રીમદ્દશોવિજય ઉપાધ્યાયે પૂર્ણ કર્યું. એ હકીકત સદર રાસની નીચેની પ્રશસ્તિમાં ઉપાધ્યાય શ્રીમદ્દશો-વિજયજીએ પોતાને હાથે લખી છે તેથી તે પુરાવા તરીકે ઘણી મહત્ત્વની વાત છે. પ્રશસ્તિ નીચે પ્રમાણે:—

તપગચ્છનંદન સુરતરુ પ્રગટ્યા, હીરવિજય શુરરાયા જી;
અકળરશાહે જસ ઉપદેશે, પડહ અમારી વળયા જી. ૧
હેમસૂરિ શાસન મુદ્રાએ, હેમ સમાન કહાયા જી;
જયો હીરો જે પ્રભુ હોતાં, શાસન સોહ ચઢાયા જી. ૨
તાસ પટે પૂર્વાચલ ઉદયો, દિનકર તુલ્ય પ્રતાપી જી;
ગંગાજળ નિર્મળ જશની રતિ, સઘળે જગમાંહી વ્યાપી જી. ૩

શાક સખામાંડે શાક કરીને, જિનમન ધીરના આપી છે;
 ગદ્ ગદ્ આદર જસ આડે દીધો, જિહ્વક સવાઈ આપી છે. ૪
 શ્રી વિજયસેનમુરિ તસ પટધર, ઉદયા જદુ ગુનગંતા છે;
 જસ નામ દયારિશિ છે આનું, જે અદિમાએ મડંગના છે. ૫
 શ્રી વિજયપ્રભ તસ પટધારી, મુરિ પ્રતાપે છાતે છે;
 એક દાસની રચના દીધી, મુંદર તેદને રાજી છે. ૬
 મુરિ દ્વીરશુકનો ઠીરની, કીર્તિવિજય ઉવજ્જાયા છે;
 શિખ્યાસ ધોવિનયવિજય વર, વાચક મુગુજ સોદાયા છે. ૭
 વિદ્યા વિનય વિયેક વિચક્ષણ, લક્ષણ લક્ષિત દેદા છે;
 મોહાગી ગ્રીવારય સારય, સંગત સખર સનેદા છે. ૮
 સંવન સતર અડગીરા વરયે, રદી રંદિર ચામાસે છે;
 સંધનજા આમદથી માંડ્યો, રાસ અધિક ઉછાસે છે. ૯
 સ્વાર્ધસખાશત ગાથા વિરચી, પહોતા તે મુરઘોડે છે;
 તેના શુભ ગાયે છે ગોરી, મિલી મિલી થોડે થોડે છે. ૧૦
 તાસ વિદ્યાસખાજન તસ પૂરણ, પ્રેમ પવિત્ર કહાયા છે;
 ધીનયવિજય વિબુધપયસેવક, સુજસવિજય ઉવજ્જાયા છે. ૧૧
 ભાગ થાકતો પૂરણ દીધો, તાસ વચન સંકેતે છે;
 તેણે વળી સમકિતહાષ્ટિ જે નર, તેહ તણે કિતહેતે છે. ૧૨
 જે ભાયે એ બલુશે શુભુશે, તસ ધર મંગળમાળા છે;
 બપુર સિંધુર મુંદર મંદિર, મણિમય આકરમાળા છે. ૧૩
 દેહ સળગ સસનેહ પરિચ્છેદ, રંગ અસંગ રસાળા છે;
 અનુક્રમે તેહ મહોદય પદવી, લહેશે જ્ઞાન વિશાળા છે. ૧૪

આ પ્રશસ્તિ પરથી જણાય છે કે સંવત ૧૭૩૮ માં શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાયે રાંદેરમાં ચોમાસુ કર્યું હતું. આ રાસની પ્રશસ્તિ પર વધારે વિવેચન આગળ જતાં થશે. અહીં તે પરથી આપણે સમજી શકીએ છીએ કે તેઓ સંવત ૧૭૩૮ ના ચાતુર્માસ દરમ્યાન કાળધર્મ પામ્યા. આ રીતે તેઓના સ્વર્ગગમનનો સમય નિર્ણય થાય છે.

તેઓશ્રીનો જન્મસમય નક્કી થઈ શકે તેવું કોઈ પણ સાધન મળી શક્યું નથી. હવે પછી તેમની કૃતિઓ પર વિવેચન આવશે તે પરથી માલૂમ પડશે કે તેઓએ શ્રી કલ્પસૂત્ર પરની સુબોધિકા ટીકા સંવત ૧૬૯૬ ની સાલમાં જેઠ શુદ્ધ ૨ ગુરુવારે પૂરી કરી હતી. સદર ટીકાની કૃતિ જોતાં તે વખતે તેમનું વય ૩૫ વર્ષનું ઓછામાં ઓછું હોવું સંભવે, તો તે રીતે વિચારતાં તેઓશ્રીનો જન્મ સંવત ૧૬૬૧ લગલગ ગણાય. તેમની કૃતિઓ વિગેરેનો વિચાર કરતાં હું તેમનો સમય સંવત ૧૬૬૦ થી ૧૭૩૮ સુધી મૂકું છું. જન્મસમય માત્ર અનુમાનથી મૂક્યો છે તેમાં પાંચ દશ વર્ષ વધારે ઓછા બંને બાબતોએ હોય. સ્વર્ગગમન સમય તો નક્કી જ છે. તારિખ મળી શકતી નથી આ ઉપરથી શ્રી વિનયવિજય મહારાજનો સમય આપણે વિક્રમની સત્તરમી સદીનો ઉત્તરાર્ધ અને અઠારમી સદીનો પૂર્વાર્ધ ગણી શકીએ. અંગ્રેજી સાલ ઈ. સ. ૧૬૦૪ થી ૧૬૮૨ આવે એટલે આખી ઈસ્વીસનની સત્તરમી સદીનો ઇતિહાસ તેઓશ્રીને સ્પર્શે છે.

ગુરુપરંપરા—

શ્રી વિનયવિજયજીએ તપગચ્છમાં દીક્ષા લીધી તે વખતના અરસામાં તેમની ગુરુપરંપરા કેવા પ્રકારની હશે તે વિચારવું

પ્રાસંગિક છે. વિક્રમની સત્તરમી શતાબ્દિમાં જૈન ધર્મને અપનાવનાર અનેક મહાપુરુષો. યથા છે. તેઓએ પોતાની પ્રતિભા અને સાહિત્યશક્તિથી જેમ જ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં મુંદર કાર્ય કર્યું છે તેમજ વિશુદ્ધ ચારિત્રથી અને મજબૂત સ્વાત્મા-કુશળી જૈન શાસનને દીપાવ્યું છે. આપણે શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાયની શુરુપરંપરા જરા ભેદ ભેદજો જોટલે આખી સત્તરમી સદીનો સહજ ખ્યાલ આવે.

સત્તરમી સદી પર શ્રી વિજયહીરસૂરિની છાંયા જરૂર પડી હોય એમ જૈન સમાજનો તે કાળનો ઇતિહાસ વાંચતાં લાગ્યા વગર રહે તેમ નથી. તેમનો જન્મ તો સોળમી સદીમાં સંવત ૧૫૮૩ માં થયો અને તેમની દીક્ષા સંવત ૧૫૮૬ માં થઈ, પણ તેમનો સર્વ વિકાસ સત્તરમી સદીમાં થયો. નાડુભાઈમાં તેમને પંડિતપદ ૧૬૦૭ માં આપવામાં આપ્યું અને જીજ્ઞે જ વર્ષે સંવત ૧૬૦૮ માં ઉપાધ્યાય પદ મળ્યું. શિરોહીમાં આચાર્યપદ ૧૬૧૦ માં આપ્યું. એ હીરવિજયસૂરિ તપગચ્છમાં ૫૮ મી પાટે થયા તે વાત ઉપર ટાકેલ લોકપ્રકાશ અંધની પ્રશસ્તિમાં ભેઈ ગયા. શ્રી હીર-વિજયસૂરિ ઉચ્ચ પ્રારબ્ધી અને ક્રિયાપાત્ર તથા વિદ્વાન હતા. શ્રી હીરસૌભાગ્ય કાવ્ય તથા શ્રી વિજયપ્રશસ્તિ કાવ્ય વિગેરે જોતાં તેઓની તપગચ્છમાં આમ્નાય અચળ હતી એમ જણાય છે. અકબર પાદશાહના આમંત્રણથી ગાંધારથી વિદ્યાર કરી તેઓ કુત્તેપુર સીકરીમાં પાદશાહને સં. ૧૬૩૬ માં મળ્યા અને ત્યાં તેમણે પાદશાહ સમક્ષ જૈન ધર્મનું સ્વરૂપ પ્રતિપાદન કર્યું. પાદશાહની તેમના વરફ પસંદગી સારી થઈ, તેમણે પાદશાહનો આહ પલ્લ મેળવ્યો અને પાદશાહે તેમને 'જગદ-

શુરુ ' નું ગિરદ સં. ૧૬૪૦ માં આપ્યું. તેઓશ્રીનું સ્વર્ગગમન સં. ૧૬૫૨ માં ઉના (ચોરઠ) ગામે થયું.

આ પ્રતાપી આચાર્યની અસર આખી સદી પર થઈ છે. તેમણે સાધુઓના શિસ્ત માટે ખૂબ વિચાર કર્યા જણાય છે અને ધર્મસાગર જેવી પ્રબળ વ્યક્તિને પણ પોતે અંકુશમાં રાખી શક્યા છે એ તેમનું આત્મતેજ જતાવે છે.

તેમના શુરુ વિજયદાનસૂરિ ૧૬૨૧ માં સ્વર્ગે જતાં તેમના પર તપગચ્છની સર્વ જવાબદારીઓ આવી. એ જવાબદારી તેઓએ કેટલી બાહોશીથી ઉપાડી લીધી તે શ્રી હીર-સૌભાગ્યાદિ ગ્રંથોથી જોઈ શકાય છે. તેમના શિષ્ય વિજયસેન-સૂરિને આચાર્યપદ સંવત ૧૬૨૮ માં આપ્યું. શ્રી વિજયસેન-સૂરિનું સ્વર્ગગમન સંવત ૧૬૭૨ માં થયું. એ તપગચ્છની પદ્મ મી પાટે થયા. આ જન્મે આચાર્યોના શાસ્ત્રબોધ એટલો સારો હતો કે આજે પણ તેમના લખેલા ' હીરપ્રશ્ન ' અને ' સેનપ્રશ્ન ' ખૂબ આધારભૂત ગણાય છે. એમાં શિષ્યો કે શ્રાવકોએ જે શંકાઓ પૂછી તેના તે આચાર્યોએ જવાબ આપ્યા છે, પણ એ પ્રશ્નો વિચારતાં તે યુગમાં કેવા સવાલો થતાં હતાં, લોકોની તત્ત્વચિ અને ક્રિયાચિ કેવી હતી, લોકો ક્રિયામાર્ગ તરફ કેટલું વલણ ધરાવતા હતા તે વિગેરે અનેક જાણતો પર અજવાળું પડે તેમ છે.

શ્રી વિજયસેનસૂરિના શિષ્ય શાંતિચંદ્રને ઉપાધ્યાયપદ સંવત ૧૬૪૦ માં પ્રાપ્ત થયું. ભાનુચંદ્રને ઉપાધ્યાયપદ સંવત ૧૬૪૮ માં પ્રાપ્ત થયું. તેમના શિષ્ય સિદ્ધિચંદ્રે કાદંબરી ઉપર સરળ ટીકા રચી છે.

આ યુગમાં આદિત્યસેવા ઠીક થઈ જવાય છે, પણ તો વિજયસેનસૂરિના સ્વર્ગમન પછી તપગચ્છમાં અંદર અંદરનો મટપટ ખૂણ થઈ. શ્રી વિજયસેનસૂરિના શિષ્ય અને તે સમયના તપગચ્છનાયક શ્રી વિજયદેવસૂરિએ તે સમયમાં ઉદ્ધતવેલા સાગરગચ્છનો ચર્યાતમાં પક્ષ ક્યો. એ વાત તે સમયના બીજા સાધુઓને પસંદ ન પડી, એટલે શ્રી સોમવિજય, માનુચંદ્ર અને સિદ્ધિચંદ્રે મળી તપગચ્છના આચાર્યપદ પર સોમવિજયની સ્થાપના કરી અને તેમનું વિજયતિલકસૂરિ નામાભિધાન કર્યું.

પણ બન્યું એવું કે વિજયતિલકસૂરિ તો આચાર્યપદ પર આવ્યા પછી તુરંતજ કાળ કરી ગયા. એટલે તેમના સ્થાન પર તપગચ્છની પાટે વિજયઆનંદસૂરિની સ્થાપના સં. ૧૬૭૬ માં કરવામાં આવી. આ રીતે તપગચ્છમાં એક વળતે જે આચાર્ય થયા. વિજયદેવસૂરિ અને વિજયઆનંદસૂરિ.

ત્યારપછી બન્ને આચાર્યો વચ્ચે મેળ ૧૬૮૧ માં થયો, પણ અંતે વિષમ સ્થિતિ થઈ અને એક ગચ્છના જે ભાગલા પડી ગયા. વિજયદેવસૂરિને અનુસરનારા દેવસૂરના નામથી જોળખાવા લાગ્યા અને વિજયઆનંદસૂરિને અનુસરનારા આનંદસૂર અથવા આણુસૂરના નામથી જોળખાવા લાગ્યા. એક બાપના બન્ને દીકરા હોવા છતાં મતભેદ રહ્યો અને મમત્વ થયો. એ અરસામાં જે પરિસ્થિતિ થઈ, કચવાટ ચરૂ થયા અને સંઘમાં ભિન્નતા થઈ તેની અસર અત્યાર સુધી ચાલે છે. અવિનિશ્ચિત ધારા તૂટી ગઈ અને સંઘમાં સમાજહિતના સવાલોની ચર્ચાને બદલે અંગત ચર્ચા, કરેલ કાર્યની ટીક અને

સંતોષકારક અવસ્થામાં વિજયસૂરિની કાળપત્નીનું મૃત્યુ થયું. એવું જણાયું છે કે તેમણે આ દશાનો અનુભવ કરીને અત્યંત દુઃખ, મનાવેલું સુન્દરોત્તમનું દુઃખ લીધું અને આમ આશ્રિતરૂપે સુધામણીના મૃત્યુને તેમણે સ્વર્ગ દેવતા પણ વધાતા કહ્યું છે. તે સુખની મુશ્કેલીમાં મનાવ્યા માટે આ અવસ્થા પરિસ્થિતિમાં આનંદમાં મનાવ્યા હોવાનું છે.

તે મહાપ્રભાવશાળી આત્માથી શ્રી કીર્તિવિજય પાસે કીર્તિની વિજયની કીદા સં. ૧૬૩૧ માં અમદાવાદમાં થઈ. તે વખતે કુલ ૧૮ જગુને કીદા આપવામાં આવી. શ્રી કીર્તિવિજય સાથેના કીદાનમાં એક મનવિજયનું નામ આપ્યું છે. તેમણે શ્રી મુનિ-સુન્દરસચ્ચિદ્રમ શ્રી અર્જુનાત્મજપદમ પર દીક્ષા કરી છે. તે ઉપ-લબ્ધ છે. આ કીર્તિવિજય સાથે તે જ દિવસે સામવિજયે કીદા લીધી. તે સામવિજય અને કીર્તિવિજય સંસારીપણે શ્રદ્ધા ભાઈગો લતા એમ શ્રી સાંતસુધારાની પ્રશસ્તિ પરથી જણાય છે. (જુઓ પૃ. ૩૮૨) આ કીર્તિવિજયની પાસે આપણા ગ્રંથના કર્તા શ્રી વિનયવિજયની કીદા થઈ. કઈ સાલમાં અને કેટલી વયે કીદા થઈ તેની કશી વિગત હોઈ પણ સ્થળેથી મળી શકી નથી.

શ્રી વિજયદેવસૂરિ(૬૦)ની પાસે શ્રી વિજયસિંહસૂરિ આવ્યા. તેઓ ૬૧ મા પદ્ધર થયા, પણ શુરુની હયાતીમાં કાળ કરી ગયા (સં. ૧૭૧૦). તેમની પાસે ૬૨ મા પદ્ધર શ્રી વિજય-પ્રભસૂરિ આવ્યા. તેમના રાજ્યમાં આ ગ્રંથ થયો તે પ્રશસ્તિ પરથી જણાય છે. કેટલાક વિજયપ્રભસૂરિને ૬૧ મા પાસે પણ ગણે છે. આ સમયનો ઇતિહાસ તથા સમકાલીનોની હકીકત આગળ ઉપર આવશે. અત્રે તે શુરુપરંપરા બતાવવા પૂરતો આટલો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

જીવનચર્યા—

શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાયની જીવનચર્યાના સંબંધમાં કાંઈ પણ હકીકત ઉપલબ્ધ થતી નથી. તેમના કોઈ શિષ્યે તેમનો રાસ પણ લખ્યો નથી એટલે એમના જીવન સંબંધી હકીકત માત્ર અનુમાન ઉપરથી અને તેમના લેખો ઉપરથી તારવવી પડે તેમ છે; તે સિવાય કાંઈ પણ હકીકત મળી શકી નથી. એમના સંબંધમાં લોકવાતો ચાલે છે તે વાતોનો સંક્ષિપ્ત નિર્દેશ કરી તેની શક્યાશક્યતા વિચારી જઈએ—

(૧)

એક લોકકથા નીચે પ્રમાણે છે—

શ્રી વિનયવિજય અને યશોવિજય, જેઓ આમળા જતાં બન્ને ઉપાધ્યાય થયા હતા તેમના સંબંધમાં એક એવો વાર્તા ચાલે છે કે એ બંને દારીએ જઈ ગુમવેચે રહ્યા, સાધુપણના વસ્ત્રો દૂર કર્યા અને તેમણે વિનુલાલ અને જમુલાલનાં નામ ધારણ કરી 'બ્રાહ્મણ પંડિત' પાસે રદ્દી બાર વર્ષ મુખી ન્યાયનો અભ્યાસ કર્યો. ગુરુ એમના અભ્યાસથી રાજી હતા, પણ એક ન્યાયનો વિશિષ્ટ પ્રંથ ગુરુ પોતાના કુળના પુત્રો સિવાય અન્ય કોઈને બતાવતા નહિ. જમુલાલને આ હકીકતની ખબર પડી હતી એક વખત ગુરુ તે પ્રંથનો અભ્યાસ પોતાના પુત્રને દર્શાવતા હતા, અનુક દેશિત બતાવતા હતા ત્યારે જમુલાલે એને બીજી રીતે બસતર લખાવો. ગુરુને એના જ્ઞાન અને બુદ્ધિનો વીરતા માટે મન થયું. એણે જણાવ્યું કે સદર પ્રંથ તેઓ માત્ર એક વાર જમુલાલ અને

આ પ્રશસ્તિ પરથી જાણાય કે કે સંવત ૧૭૩૮ માં શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાયે રાંદેરમાં આભાસુ કર્યું હતું. આ રાસની પ્રશસ્તિ પર વધારે વિવેચન આગળ જતાં થશે. અહીં તે પરથી આપણે સમજી શકીએ છીએ કે તેઓ સંવત ૧૭૩૮ ના આતુર્ગમિ દરમ્યાન કાળધર્મ પામ્યા. આ રીતે તેઓના સ્વર્ગગમનનો સમય નિર્ણય થાય છે.

તેઓશ્રીનો જન્મસમય નક્કી થઈ શકે તેવું કોઈ પણ સાધન મળી શક્યું નથી. હવે પછી તેમની કૃતિઓ પર વિવેચન આવશે તે પરથી માલૂમ પડશે કે તેઓએ શ્રી કટપસૂત્ર પરની સુખોધિકા ટીકા સંવત ૧૬૯૬ ની સાલમાં જેઠ શુદ્ધિર ગુરુવારે પૂરી કરી હતી. સદર ટીકાની કૃતિ જોતાં તે વખતે તેમનું વય ૩૫ વર્ષનું ઓછામાં ઓછું હોવું સંભવે, તો તે રીતે વિચારતાં તેઓશ્રીનો જન્મ સંવત ૧૬૬૧ લગલગ જાણાય. તેમની કૃતિઓ વિગેરેનો વિચાર કરતાં હું તેમનો સમય સંવત ૧૬૬૦ થી ૧૭૩૮ સુધી મૂકું છું. જન્મસમય માત્ર અનુમાનથી મૂક્યો છે તેમાં પાંચ દશ વર્ષ વધારે ઓછા બંને જાણુએ હોય. સ્વર્ગગમન સમય તો નક્કી જ છે. તારિખ મળી શકતી નથી. આ ઉપરથી શ્રી વિનયવિજય મહારાજનો સમય આપણે વિક્રમની સત્તરમી સદીનો ઉત્તરાર્ધ અને અઠારમી સદીનો પૂર્વાર્ધ ગણી શકીએ. અંગ્રેજી સાલ ઈ. સ. ૧૬૦૪ થી ૧૬૮૨ આવે એટલે આખી ઈસ્વીસનની સત્તરમી સદીનો ઇતિહાસ તેઓશ્રીને સ્પર્શે છે.

ગુરુપરંપરા—

શ્રી વિનયવિજયજીએ તપગચ્છમાં દીક્ષા લીધી તે વખતન અરસામાં તેમની ગુરુપરંપરા કેવા પ્રકારની હશે તે વિચારવું

શુરુ 'નું' ગિરદ સં. ૧૬૫૦ માં આપ્યું. નેત્રિયાપીઠ સ્વર્ગગમન
સં. ૧૬૫૨ માં ઉના (ગોવત્) આપે થયું.

આ પ્રતાપી આચાર્યની અસર આપી સદી પર મહં-કે.
તેમણે સાધુઓના શિસ્ત માટે ખૂબ વિચાર કર્યા જવાબ છે
અને ધર્મસાગર જેવી પ્રખ્યાત વ્યક્તિને પણ પોતે અંકુશમાં
રાખી શક્યા છે એ તેમનું આત્મતેજ જતાવે છે.

તેમના શુરુ વિજયદાનસૂરિ ૧૬૨૧ માં સ્વર્ગે જતાં તેમના
પર તપગચ્છની સર્વ જવાબદારીઓ આવી. એ જવાબ-
દારી તેઓએ કેટલી જાહોશીથી ઉપાડી લીધી તે શ્રી હીર-
સોલાગ્યાદિ ગ્રંથોથી જોઈ શકાય છે. તેમના શિષ્ય વિજયસેન-
સૂરિને આચાર્યપદ સંવત ૧૬૨૮ માં આપ્યું. શ્રી વિજયસેન-
સૂરિનું સ્વર્ગગમન સંવત ૧૬૭૨ માં થયું. એ તપગચ્છની
પદ મી પાટે થયા. આ જાનને આચાર્યોના શાસ્ત્રજોષ એટલો
સારો હતો કે આને પણ તેમના લખેલા ' હીરપ્રશ્ન ' અને
' સેનપ્રશ્ન ' ખૂબ આધારભૂત ગણાય છે. એમાં શિષ્યો કે
શ્રાવકોએ જે શંકાઓ પૂછી તેના તે આચાર્યોએ જવાબ આપ્યા છે,
પણ એ પ્રશ્નો વિચારતાં તે યુગમાં કેવા સવાલો થતાં હતાં,
લોકોની તત્ત્વચિંતિ અને ક્રિયાચિંતિ કેવી હતી, લોકો ક્રિયામાર્ગ
તરફ કેટલું વલણ ધરાવતા હતા તે વિગેરે અનેક જાણતો પર
અજવાળું પડે તેમ છે.

શ્રી વિજયસેનસૂરિના શિષ્ય શાંતિચંદ્રને ઉપાધ્યાયપદ
સંવત ૧૬૪૦ માં પ્રાપ્ત થયું. ભાનુચંદ્રને ઉપાધ્યાયપદ સંવત
૧૬૪૮ માં પ્રાપ્ત થયું. તેમના શિષ્ય સિદ્ધિચંદ્રે કાદંબરી ઉપર
સરળ ટીકા રચી છે.

દેવધર્મ વગરની વિચારોની આપણી સહ સર્વ. નવાવેળની ધર્મેશ્વરી આ દશાનો તારખત્રી અનિષ્ટ દેવ થયો. સમગ્ર યુદ્ધોત્તરનું રૂપ ત્રીધું અને વાકા-વાકીઓ વધતા જ આઠમા ને તે સર્વ હજુ પણ વધતા જ વલય છે. તે સુમનેર ઇતિહાસ સમજતા માટે આ આખી પરિસ્થિતિ ધ્યાનમાં રાખવા લાયક છે.

એ મદ્ભગવાવશાળી આન્તર્યે શ્રી કીર્તિવિજય પાસે શ્રીકીર્તિ-વિજયની દીક્ષા સં. ૧૬૩૧ માં અમદાવાદમાં થઈ. તે વખતે કુલ ૧૮ જણને દીક્ષા આપવામાં આવી. શ્રી કીર્તિવિજય સાથેના દીક્ષિતમાં એક ધનવિજયનું નામ આવે છે. તેમણે શ્રી સુનિ-સુંદરસૂરિકૃત શ્રી અધ્યાત્મકંઠપદ્ય પર ટીકા રચી છે. તે ઉપ-લબ્ધ છે. આ કીર્તિવિજય સાથે તે જ દિવસે સોમવિજયે દીક્ષા લીધી. તે સોમવિજય અને કીર્તિવિજય સંસારીપણે સગા ભાઈઓ હતા એમ શ્રી શાંતસુધારસની પ્રશસ્તિ પરથી જણાય છે. (જુઓ પૃ. ૩૮૨) આ કીર્તિવિજયની પાસે આપણા અંધના કર્તા શ્રી વિનયવિજયની દીક્ષા થઈ. કંઈ સાલમાં અને કેટલી વયે દીક્ષા થઈ તેની કશી વિગત કોઈ પણ સ્થળેથી મળી શકી નથી.

શ્રી વિજયદેવસૂરિ (૬૦)ની પાટે શ્રી વિજયસિંહસૂરિ આવ્યા. તેઓ ૬૧ મા પદ્ધર થયા, પણ ગુરુની હયાતીમાં કાળ કરી ગયા (સં. ૧૭૧૦). તેમની પાટે ૬૨ મા પદ્ધર શ્રી વિજય-પ્રભસૂરિ આવ્યા. તેમના રાજ્યમાં આ અંધ થયો. તે પ્રશસ્તિ પરથી જણાય છે. કેટલાક વિજયપ્રભસૂરિને ૬૧ મા પાટે પણ ગણે છે. આ સમયનો ઇતિહાસ તથા સમકાલીનોની હકીકત આગળ ઉપર આવશે. અત્ર તો ગુરુપરંપરા બતાવવા પૂરતો આટલો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

જીવનચર્યા—

શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાયની જીવનચર્યાના સંબંધમાં કાંઈ પણ હકીકત ઉપલબ્ધ થતી નથી. તેમના કોઈ શિષ્યે તેમનો રાસ પણ લખ્યો નથી એટલે એમના જીવન સંબંધી હકીકત માત્ર અનુમાન ઉપરથી અને તેમના લેખો ઉપરથી તારવવી પડે તેમ છે; તે સિવાય કાંઈ પણ હકીકત મળી શકી નથી. એમના સંબંધમાં લોકવાતો આલે છે તે વાતોનો સંક્ષિપ્ત નિર્દેશ કરી તેની શક્યાશક્યતા વિચારી જઈએ—

(૧)

એક લોકકથા નીચે પ્રમાણે છે—

શ્રી વિનયવિજય અને યશોવિજય, જેઓ આગળ જતાં બન્ને ઉપાધ્યાય થયા હતા તેમના સંબંધમાં એક એવી વાર્તા આલે છે કે એ બંને કાશીએ જઈ ગુપ્તવેશે રહ્યા, સાધુપણના વસ્ત્રો દૂર કર્યા અને તેમણે વિનુલાલ અને જમ્બુલાલનાં નામ ધારણ કરી બ્રાહ્મણ પંડિત પાસે રહી બાર વર્ષ સુધી ન્યાયનો અભ્યાસ કર્યો. ગુરુ એમના અભ્યાસથી રાજી હતા, પણ એક ન્યાયનો વિશિષ્ટ અંધ ગુરુ પોતાના કુળના પુત્રો સિવાય અન્ય કોઈને બતાવતા નહિ. જમ્બુલાલને આ હકીકતની ખબર પડી હતી. એક વખત ગુરુ તે અંધનો અભ્યાસ પોતાના પુત્રને કરાવતા હતા, અમુક કોટિ લગાવતા હતા ત્યારે જમ્બુલાલે એને બીજી રીતે બરાબર લગાવી. ગુરુને એના જ્ઞાન અને બુદ્ધિની લીમતા માટે માન થયું. એણે જમ્બુલાલને સહર અંધ તેઓ માત્ર એક વાર જમ્બુલાલ અને

વિનુલાલે પાને પાંચે ગમે જસુલાલે અપારને મનુ ને
 પાને રસદન હવેનિ કહે, જેણે વિનુલાલને પત્ની કેળવેલી તેણે
 વિનુને વધુપણે પાને ને પાન પાને ત્યારે તેના પ્રસન્નતા વધે
 હોય તેણે મહારે કામી થોયે અને તેણેના પાને પોતે
 વિનુલાલે યાદ રાખેલા એ પ્રમાણે કયુ, શુરુને પીંચે વિનુ
 સદર જામે સેવે ત્યાર પાને શિષ્યો પાને ત્યારેના જસુલાલે પાને
 હોયે યાદ રાખે કામી નાખ્યા અને પાડીના પાને પોતે
 વિનુલાલે કામી નાખ્યા, શુરુને વધેલી પાને પાતાની ત્યારે
 શુરુનાસાથને પોતાના પાને શિષ્યોની યાદરૂપિત મારે મારે
 કાલેયે નયું, શુરુને કયું કે નમે પ્રાણજ ન દોષ રોકે,
 તે વાપને વિનુલાલ અને જસુલાલે પોતાની મુખ હરીદન અને
 પોતે જામે સેવે પોતાપણની માન શુરુને જાણતો લીધી, શુરુ
 મદારાજને આનંદ થયો શિષ્યોએ કયું કે કોઈ તાર અઠવાળ
 આવે તો શુજરાતમાં પ્રમાણે અને ત્યાં ચરોગિજ્ય અને
 વિનયવિજ્યને પૂછ્યો તો શુજરાતમાં કોઈ કેદાણે તેમનો
 પત્તો લાખ્યા વગર નવિ સ્તે, શુરુને અઠવાળ પૂર્ણ થયેલો
 તદેર કરી જાને શિષ્યોને રજા આપી, શિષ્યો સાધુનાં કપડાં
 પહેરી શુજરાતમાં આવ્યા.

આ હકીકતમાં ક્વચિત્ એમ પણ સંભળાય છે કે શુરુએ
 એક રાત્રિ એ ગ્રંથ વાંચવા આપ્યો, એક રાત્રિમાં ૭૦૦ શ્લોક
 અને ૫૦૦ શ્લોક અનુક્રમે જસુલાલ અને વિનુલાલે યાદ કરી લીધા.

આ હકીકત કેટલે અંશે જનવાજોગ છે તે પર વિચાર
 કરીએ. સદર હકીકતમાં જસુલાલ અને વિનુલાલ બાર વર્ષ
 કાશીમાં રહ્યા અને તેમણે ત્યાં પ્રાણજ પાંડિત પાસે અભ્યાસ

કર્યો એમ જણાવવામાં આવે છે એ વ.૨ નવમ.એક લાગવી નથી તેનાં કારણે એમ કહેવાય છે.

(૧) શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાયે જે કુટિલિયા કાંડે તેને ત્રિશો વિચારનાં લેખો બાર વર્ષ ૧૮૮૦માં વૃદ્ધી થવા ઉપર તે વાત બનવાએ જ નહો.

(૨) શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાયના પાત્રના કહેવા પ્રમાણે શ્રી કોશપ્રભાકર એમ સંવત ૧૭૦૭ માં પૂરો થયેલ એ પ્રમ લેખ સમજ શાસ્ત્રના ચાર જેવાં હોય અને તેમાં હમબત 'પાસે' ઉપરાંત ચક્રાદિ અનેક શાસ્ત્રવિધોની હોય એવી તેઓમાં જે સમય બાદ ને એનાં સંવત ૧૭૦૦ થી ૧૭૦૭ સુધીમાં તે શ્રી વિનયવિજય કાચી બઈ થકે તેવું જણાતું નથી.

(૩) શુદ્ધશાસ્ત્રીભાસમાં જણાવ્યા પ્રમાણે યથોપવિજય ઉપાધ્યાયના શુદ્ધ નયવિજય અમદાવાદમાં સં. ૧૯૬૬ માં થાતુમાં રહ્યા. ત્યાં એક ધનજી સૂતાનો વિજ્ઞાપિતી કાચી જવાનો નિર્ણય કર્યો. શુદ્ધ ગ્રામે ગયા. કાચીમાં ત્રણ વર્ષ રહ્યા અને ચાર વર્ષ આદિ રહ્યા. એ દ્વિશાસ્ત્રે સંવત ૧૭૦૦ થી ૧૭૦૭ સુધી ઉપાધ્યાયજીનો અભ્યાસ-કાળ ગણાય. એ રીતે વિચારનાં કાચીમાં બાર વર્ષ અભ્યાસની વાત અસંગત બને છે.

(૪) એમાં યથોપવિજયના શુદ્ધ શ્રી નયવિજયના નામને કોઈએ વિનયવિજયના નામ સાથે સેજલેગ કરી દીધું જણાય છે. નામમાં એટલું બધું સામ્ય છે કે એક વાર ગફલતી

“ એક સમયે શ્રી વિનયવિજયજીનું ‘ચોમાસું’ ખંભાતમાં થયું. ખંભાત.. અંદર આ સમયમાં, વ્યાયાસની બાળતમાં અશ્વસ્થાન ધરાવતું હતું. શ્રાવકો પૈસે ટકે બહુ સુખી હતા અને તેની સાથે જિનેશ્વર પ્રત્યે ભક્તિવાળા અને શુરુ પ્રત્યે વિનય-વાળા હતા. આ વખતે ત્યાં બ્રાહ્મણ પંડિતોનું જોર હતું. શ્રી વિનયવિજયજી સવારના વ્યાખ્યાન આપવાનું શરૂ કરતા ત્યારે બ્રાહ્મણ પંડિતો હુમેશાં આવી શાસ્ત્રાર્થ અને વાદવિવાદ ચલાવતા. આથી ઉપાધ્યાય વ્યાખ્યાન કરી શકતા નહિ અને શ્રાવકો કંઈ કંઈ કહી શકતા નહિ તેથી નિરાશ થતાં શ્રી વિનય-વિજયજીને લાગ્યું કે બ્રાહ્મણો નિરર્થક કંટાળો આપે છે અને પોતાનું ઉપદેશનું કાર્ય ધર્મ શકતું નથી, તેથી તેમણે શ્રીમદ્ યશોવિજયજીને આનો પ્રતિકાર કરવા અર્થે બોલાવ્યા. શ્રીમદ્ આવ્યા અને એક સરસ યુક્તિ શોધી કાઢી. તેઓશ્રીએ એક શ્લોક એવો રચ્યો કે તેમાં એકાદશ્યાની અક્ષરો પ, ફ, બ, લ, મ લગભગ આઠવા જ આવે. આ શ્લોક ઉપાશ્રયના દ્વાર ઉપર ચોંટાડ્યો અને તેની નીચે એ ભાવાર્થની સૂચના કરી કે ‘જે કોઈ શાસ્ત્રાર્થ કે વાદવિવાદ કરવા, ઇચ્છતો હોય તે જો ઉપરનો શ્લોક પોતાના બે હોઠો એક બીજાને અડાડ્યા વગર બોલી શકે, તો જ ઉપાશ્રયના દ્વારની અંદર આવી શકે અને શાસ્ત્રાર્થ કરી શકે. એક બીજા હોઠ શ્લોક બોલતી વખતે અડ્યા નથી તેની પરીક્ષા એ જ કે નીચેના હોઠને સિંદુર લગાડી તે શ્લોક બોલવો અને તે બોલતાં ઉપલા હોઠને સિંદુર ન લાગવો જોઈએ. સવાર પડતાં વ્યાખ્યાન શરૂ થયું અને બ્રાહ્મણ પંડિતો આવ્યા તેઓએ દ્વાર પરની સૂચના વાંચતાં જોયું કે પોતે સસ્ત પ્રમાણે શ્લોક બોલી શકે તેમ નથી, તેથી

ચાલ્યા ગયા. આ દિવસે બ્યાખ્યાન નિરાધાર ચાલ્યું અને શ્રાવણે આનંદ પામ્યા. ભારપછી શ્રી યશોવિજયજીને સરત પ્રમાણે શ્લોક બોલવાનું કહેતાં તેઓ પોતાને તેમ બોલવાને અભ્યાસ હતો તેથી નીચેના હોઠને સિંદુર ચોપડી ઉપલા હોઠને સિંદુર ન લાગે તેવી રીતે કકકડાટ બોલી ગયા. આથી પ્રાદ્યણે ખિન્ન થઈ ગયા. આટલેથી વાત અટકાવી શકાતી હોવા છતાં પણ પ્રાદ્યણેને શ્રીમદ્ યશોવિજયજીએ યથાયોગ્ય શાસ્ત્રાર્થ કરવાનું કહ્યું. પ્રાદ્યણેએ હા પાડી એટલે રાજસભામાં તત્સંબંધે નિયમિત તામ્રલેખ થયો અને તેમાં શ્રી યશોવિજયજીએ એવી સરત નાંખી કે પોતે હારે તો જૈન સાધુવેષ તથા દર્શ પ્રાદ્યણ-ધર્મ સ્વીકારે અને પોતે જીતે તો ૫૦૦ પ્રાદ્યણે જૈન ધર્મ અંગી-કાર કરે. શાસ્ત્રાર્થ શરૂ થયો. પ્રાદ્યણ પંડિતોના કહેવાથી પૂર્વ પક્ષ કરવાનું શ્રી યશોવિજયને શિરે આવ્યું. તેમણે પૂર્વપક્ષ શરૂ કર્યો. સંસ્કૃત વાણીમાં અવિચ્છિન્ન પ્રવાહે વાદ ચલાવ્યો; ન્યાયપૂર્વક એક પછી એક દલીલો ચાલી, એક દિવસ થયો, બે દિવસ થયા, ત્રણ દિવસ થયા, પરંતુ પૂર્વપક્ષ પૂર્ણ થાય નહિ અને ટૂંક સમયમાં પૂર્ણ થવાની વક્રી પણ જણાય નહિ. તેથી પ્રાદ્યણે હતાશ થયા. જાણ્યું કે આ કોઈ શાસ્ત્રપારંગત સમર્થ જ્ઞાની છે અને તેને પહોંચી શકાય તેમ નથી; તેથી તેઓએ શ્રીમદ્ને પોતાનો પૂર્વપક્ષ બંધ રાખવાને વિનવ્યું, પોતાની હાર કબૂલ કરી અને સરત પ્રમાણે ૫૦૦ પ્રાદ્યણે જૈન થયા. (કહેવાય છે કે ઉક્ત તામ્રલેખ અંભાતમાં કોઈ ઉપાશ્રય, મંદિર કે ભંડારમાં હજી મોજુદ છે.) આવી રીતની દંતકથા છે. ”

આ દંતકથા અશક્ય ક્ષામતી નથી. તેનાં કારણો નોંધે પ્રમાણે છે—

૧. શ્રીમદ્ વિનયવિનય અને યથોવિનયજ્ઞનો મુખ્ય વિહાર શુજરાતમાં હતો.
૨. તે શુભમાં શાસ્ત્રચર્ચા ઘણીવાર થતી.
૩. શરતો ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે અથવા તેને મળતી થતી.
૪. સિદ્ધર લગાડવા જેવી બાબતો જનતાના અભિમાનને વધારે પોષતી અને તેનું મૂલ્ય પણ અંકાતું.
૫. ઠેઠ અને બ્રાહ્મણ સંસ્કૃતિ વચ્ચે ચર્ચા કરવાના બહુ પ્રસંગો ઇતિહાસમાં નોંધાયેલા છે.
૬. તામ્રલેખની હસ્તી હોય તો પાકો પુરાવો મળે તેવી તે બાબત છે.
૭. યથોવિનયજ્ઞને ન્યાયવિશારદ તથા ન્યાયાચાર્યના બિરૂદ મળ્યા હતા. તેઓએ ન્યાયના અનેક ગ્રંથો લખ્યા હતા અને તેથી દિવસો સુધી પૂર્વપક્ષ સંસ્કૃત ભાષામાં કરવાની તેમનામાં શક્તિ હતી.

ન્યાયપુરઃસર ચર્ચામાં ખંડનમંડન થવું ઘટે, દિવસો સુધી પૂર્વપક્ષ ચાલે તેવી ચર્ચા ઠીક ન પડે. તે જોતાં કાંઈક અતિશયોક્તિ જેવું પણ લાગે. ખરો પુરાવો તામ્રલેખનો ગણાય. તે જો હોય અને મળી આવે તો વાતની સ્પષ્ટતા થાય. ઇતિહાસપ્રેમી પુરાતત્ત્વજ્ઞાની ચોધકને ખંજાતના જાંડારના અધિપતિઓ સાથે આપે તો આ વાતની ચોખવટ થવી શક્ય ગણાય. એકંદરે આ હકીકત બનવાજોગ છે એમ વધારે લાગે છે. શ્રીમદ્ધયોવિનયજ્ઞની કૃતિઓ જોતાં, તેમને ન્યાય

પરનો કાળ જોતાં, તેઓની અનેક કૃતિઓ નાશ પામી છે તે છતાં જે લખ્ય છે તેમાં તેઓએ તર્ક પર બતાવેલ અસાધારણ પ્રભુત્વ વિચારતાં આ વાતની શક્યતા જોઈ લાગતી નથી.

(૩)

એક દંતકથા એવી ચાલે છે કે ખંભાતમાં શ્રીમદ્દયોગ વિજય ઉપાધ્યાય અને શ્રીમદ્ વિનયવિજય ઉપાધ્યાય આતુર્ભાસ રહ્યા હતા. દરમ્યાન જે વિદ્વાન ગુરુ પાસે તેમણે કાશીમાં અભ્યાસ કર્યો હતો અને જેમને તેઓશ્રીએ જરૂર પડે તો ગુજરાત-કાઠિયાવાડમાં આવવા વિનંતિ કરી હતી તેઓ એક દિવસ વખાના માર્યા નામ પૂછતાં પૂછતાં આતુર્ભાસ દરમ્યાન ખંભાત ખંદેરે આવી ચઢ્યા. પંડિત ઉપાશ્રયમાં આવી પહોંચ્યા ત્યારે શ્રી યશોવિજયજીનું વ્યાખ્યાન ચાલતું હતું. જેવા ગુરુ સભામાં દાખલ થયા કે ઉપાધ્યાયજી વ્યાસ-પીઠ-વ્યાખ્યાનની પાટથી ઉતરી ગયા અને નીચે ખેડા. આખો સંઘ વ્યાખ્યાન સાંભળવા હાજર હતો. ઉપાધ્યાયનું વ્યાખ્યાન અને ચોમાસાના દિવસો એટલે લોકોની ઠંઠનું તો પૂછવું જ શું ? ગુરુમહારાજ નીચે ખેડા એટલે આખા શ્રોતાવર્ગમાં એક જાતનો તરવરાટ ઘર્ષ ગયો. ‘શું છે ?’ એમ એક આગેવાન શ્રોતાએ વિનયપૂર્વક પૂછતાં શ્રી યશોવિજય ઉપાધ્યાયે જણાવ્યું કે-‘જેના પ્રતાપે હું આજે તમારી સમક્ષ વ્યાખ્યાન કરવા શક્તિમાન થયો છું તે મારા વિદ્યાગુરુ આજે પોતે સ્વતઃ અત્રે પધાર્યા છે તેમનો વિનય કરવા હું ઊંચા આસનથી નીચે ઉતર્યો છું.’

શ્રી સંઘને આ હકીકતની ખૂબ અસર ઘર્ષ. એમણે તે વખતે ગુરુદક્ષિણા નિમિત્તે ખરડો કર્યો અને તે જ સભામાં

આ ઉપરથી સદર પુનમને 'ગુરુપૂર્ણિમા' કહેવામાં આવે છે. અત્યારસુધી પ્રાચીન સંપ્રદાયમાં આ રિવાજ ચાલુ છે એમ તપાસ કરતાં માલૂમ પડ્યું છે. આ હકીકત કેવા આકારમાં અને કોને માટે બની હશે તે કહી શકાય નહિ, પણ ખંભાતના શ્રીસંઘે શ્રીમદ્દશોવિજય ઉપાધ્યાયજીના પંડિત ગુરુને આટલો વિનય કર્યો હોય તે તદ્દન બનવાજોગ છે અને તે યુગની સહયતાના નિયમને બરાબર અનુસરતું છે.

સુજશવેલીભાસ—

આ ભાસની પ્રાપ્તિથી શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાયના અરિત્રને અંગે ઘણી ચોખવટ થઈ જાય છે અને ચાલી આવતી વાતોમાં તથ્યાંશ કેટલો છે તેનો નિર્ણય કરવાનું પ્રબળ સાધન મળે છે તેથી આ સ્થળે આપણે એનો વિચાર કરી લઈએ. આ કૃતિ ઉપાધ્યાય શ્રી કીર્તિવિજયના શિષ્ય કાંતિવિજયે લખી છે તેથી તે ઇતિહાસની નજરે ઘણી ચોક્કસ પુસ્તિકા ગણાય અને આપણા અરિત્રનાયક વિનયવિજયના ગુરુભાઈની રચના હોઈ તત્કાલીન કૃતિ છે અને ઇતિહાસની નજરે ખૂબ આધારભૂત હકીકત પૂરી પાડે છે. એ ભાસ પ્રમાણે જસવંત અને તેના ભાઈ પદ્મસિંહની દીક્ષા અ. ૧૬૮૮ માં અણહિલપુરમાં પંડિત નયવિજયજીને હાથે થઈ. શ્રી વિજયદેવસૂરિને હાથે વડી દીક્ષા થઈ. તેમનું નામ યશોવિજય રાખવામાં આવ્યું. અ. ૧૬૯૯ માં રાજનગરમાં સંઘની સમક્ષ તેમણે આઠ અવધાન કર્યાં. શેઠ ધનજી સૂરાએ ગુરુને વિદ્વસિ કરી કે એ જસવિજય ખૂબ વિદ્વાન બીજા હેમચંદ્ર થાય તેવા વિદ્યાપાત્ર જણાય છે તો તેમને કાશીએ મોકલી છ દર્શનનો

ઉપર જણાવ્યું છે, છતાં તેમણે જે કૃતિઓ કરી છે તેનો સમય વિચારતાં તે પરમી તેમનો જીવનપ્રવાહ દેવાં પ્રકારનો હશે તે તારવી શકાય તેમ છે. કોઈ પણ લેખકની કૃતિઓ એના જીવનનો પડઘો ખરાબર પાડે છે, જે સમયે જે વિષય તરફ અમુક વ્યક્તિને પ્રેમ હોય તે તરફનું તેમનું વલણ પારખી શકાય છે, તે દૃષ્ટિએ વિચારતાં હું ઉપાધ્યાયજીની નીચે પ્રમાણે જીવનસરણી કહ્યું છું. આ માત્ર અનુમાન છે અને એમાં સુધારોવધારો કરવાની કે સચના કરવાની છૂટ રહે છે, તેમજ વધારે સ્પષ્ટ જીવનઉલ્લેખનાં સાધનો મળતાં તેમાં ફેરફારને જરૂર અવકાશ રહે છે.

કર્તા મહાત્માએ લેખક તરીકે શરૂઆત કદપસૂત્રની સુબોધિકા ટીકા(સં. ૧૬૬૬)થી કરી. લોકપ્રિય ગ્રંથની ટીકા લખવી એ શરૂઆતમાં બહુ ઉપયોગી અને જરૂરી છે, એથી લેખક તરીકે આખરે જામે છે. એ કૃતિની પ્રશંસા થતાં એમણે મોટા લોકપ્રકાશ ગ્રંથ માટે તૈયારી કરી. સેંકડો શાસ્ત્ર-ગ્રંથોમાંથી હકીકત તારવી દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, સાવની સર્વ હકીકતોનો સંગ્રહ કર્યો. હજારો શ્લોકની મૌલિક કૃતિ બનાવી અને તેમાં ઠેકાણે ઠેકાણે મૂળ ગ્રંથો-સૂત્રો આદિના ઉતારા કર્યા. આવી રીતે તેઓ સંગ્રહકાર મૂળ લેખક થયા, પણ એમનો મૂળ વિષય તો વ્યાકરણનો જ જણાય છે. સં. ૧૭૦૮માં લોકપ્રકાશ ગ્રંથ પૂરો કરી એમણે વ્યાકરણશુદ્ધિ અને સરળતા પર ધ્યાન આપી સં. ૧૭૧૦માં હૈમલઘુપ્રક્રિયા બનાવી. અહીં ગ્રંથકાર તરીકે તેઓ પૂરજોડથી ઝળક્યા. યુવાવસ્થાનું જોમ પૂરું થયું પછી સંસાર પર વૈરાગ્ય આવ્યા.

સં. ૧૭૨૩ માં શાંતમુધારસ ગ્રંથ ગનાવ્યો. આ રીતે મહાન લેખક તરીકે તેમનું જીવન ચાલ્યું. ટીકાકારથી શરૂઆત અને શાંતરસપાનમાં પરિનિર્વાણ એ એમનો જીવનવિકાસ ગતાવે છે. પુન્યપ્રકાશનું સ્તવન સં. ૧૭૨૬માં ગનાવ્યું એ એમનું દિશાસૂચન છે. ભગવતી સૂત્રની સંજ્ઞાય સં. ૧૭૩૧માં ગનાવી એ વિદ્વત્તાદર્શક વ્યાખ્યાનની લાઈનમાં જનાર છે. જીવનને છેડે તેઓ શ્રીપાળનો રાસ ગનાવવા તૈયાર થયા એ એમનામાં ચાલુ રહેલ સતત રસાસ્વાદન વૃત્તિ બતાવે છે. એ રાસમાં (સં. ૧૭૩૮) તેઓ સર્વ રસ આણી શક્યા છે તે બતાવે છે કે વૃદ્ધાવસ્થામાં પણ તેઓ જીવનરસ માણી શકતા હતા—આપી શકતા હતા. આ પ્રકારનું તેઓનું સાધુજીવન હતું અને આ રીતનો તેમનો વિકાસ હતો. જીવનરસ તેઓ અંતર્યર્થત જાળવી શક્યા હતા એ ખાસ નોંધવા લાયક બીના છે.

એમની સર્વ કૃતિઓ રાંદેર, સુરત, ગાંધાર અને રાંધણપુરમાં થયેલી નોંધાયેલી છે, એ જોતાં એમનો વિહાર મુખ્યત્વે કરીને ગુજરાતમાં હશે એમ જણાય છે અને લોકપ્રકાશ ગ્રંથ જૂનાગઢમાં પૂરો કર્યો એટલે ગુજરાત—કાઠિયાવાડનો સમાવેશ થાય છે. એમણે જાહેરમાં વ્યાખ્યાન વાંચવામાં ખૂબ રસ લીધો હશે એમ તેમણે વ્યાખ્યાનની લખેલી સંજ્ઞાઓ પરથી જણાય છે. શ્રી ભગવતીસૂત્રની સંજ્ઞાય, પાંચ સમવાયી કારણની સંજ્ઞાય એ દિશાએ તેમનો ઝોક બતાવે છે.

તેઓશ્રી સત્યવિજય પંચાસ સાથે ક્રિયાઉદ્ધારમાં જોડાઈ ચક્યા નહિ તેથી તેઓ મૂળ પાટને વળગી રહ્યા હશે એમ જણાય છે. તેઓએ જે શબ્દોમાં કટપકિરણાવલી ટીકાને અંગે

ધર્મશાસ્ત્ર ઉપાધ્યાય પર દીકા કરી છે તે પાસે જવું, તે
 કે તેઓનું વલ્લુ, એક અથવા બીજી રીતે તે જનના તપ-
 ગ્રંથના ઉપાધ્યાયો પુણ્યવાનું હતું. અને એ કથાની વિગતમાં
 ઉપાધ્યાયનું કથાગ્રંથકોશના કારણે જાણે તેમ નથી. આમ તેની
 આછી રેખા છેવટના જાનમાં આપવામાં આચ્છે. દૃષ્ટમાં કદીતે
 તો શ્રી કમપત્ર પર ધર્મશાસ્ત્ર ઉપાધ્યાય કમપત્રનાથી
 નામની દીકા લખી હતી. શ્રીનિયમિત્ત ઉપાધ્યાયે કમપત્ર-
 બોધિકા દીકા લખી, તેમાં ધર્મ જન્માએ ધર્મશાસ્ત્રના કરેલા
 અર્થ પર ચર્ચા કરી છે. કેટલીક વાર તો ધર્મશાસ્ત્રના અર્થ માટે
 કૃતિ ચિન્ત્ય એટલે એ વિચારવાયોએ છે એમ લખ્યું છે અને
 કોઈ કોઈ સ્થળે વધારે પડતી દીકા જરા આકરા ચળકોમાં પડી કરી
 છે. ત્યારપછી ધર્મશાસ્ત્રના ચિખ્ખોએ ‘વિનયભુજંગમયૂરી’
 નામની પુસ્તિકા રચી, તેમાં વિનયનિજ્ય ઉપાધ્યાયના કરેલા
 અર્થો પર દીકા કરી છે. આ ચર્ચા ગ્રંથસ્થાઈની મર્યાદામાં રહી
 થઈ હોત તો તેમાં કોઈ વાંધા જેવું મળી શકાય નહિ. એક
 વસ્તુના જુદા જુદા દૃષ્ટિબિન્દુથી અથવા વ્યાકરણના નિયમે
 જુદા જુદા અર્થ કરવા એ તો વિદ્વાતાના વિલાસો છે, પણ
 એમાં અંગત તત્ત્વ આવે એટલે ધર્મી વાર સમ્યક્તા ચૂકી જવાય
 છે. ‘વિનયભુજંગમયૂરી’ એ ચળક જ એવો ભયંકર છે કે
 એમાં પછી વિવેકયુક્ત ચર્ચાને જાડું સ્થાન રહેતું નથી. ભુજંગ
 એટલે સર્પ. એને મારી નાખનાર ‘મયૂરી’ એટલે ઢેલ (મોરની
 માદા-female peacock). જૈન જેવી અહિંસાપ્રિય સમા-
 જમાં પુસ્તકનું આવું નામ રાખવામાં આવે ત્યાં અંગત તત્ત્વ
 કેટલું વિપરીત થઈ જાય તે સમજી શકાય તેવું છે. આ તક-
 રારની જડ ધર્મી જાડી ગયેલી જણાય છે અને એ લેખ પર-

પરના આગે સ્વીચ્છ જૈનિકાગિર પ્રસન્નિ સેનાં મનમ્ નેત્ર મન
તેવી પરિવિપ્રિન્નિ એ નરસર મલોલી ભ્રમેલી જલુપ છે.
એટલા ઉપરથી જોમ કાગે છે કે ને જાનના જાનમુદમાં નેન
સમાજમાં ને મદાન ક્રેલાદત્ત ગાગેર હતો તેની અવધુ
લેખક મદાત્મા નદન અલિપ્ત રહી શકતા નહિ હોવા.

લેખક તરીકે કદમસુખોપિકા વાંચનાં તેઓના સંસ્કૃત ગાળા
પરનો કાળુ મળેા સંદર દેખાય છે. લોકપ્રજાશ વાંચનાં તેઓનું
આગમસાન ઘણું વિસ્તૃત દેખાય છે. તેઓએ અનેક પ્રયોગી
સાદહતો ને મહેલાઈથી ટાંચી છે તે તેનાં તેમની માદશક્તિ
અસાધારણ હોવી એમનો જોમ જણાય છે. વ્યાકરણ અંથ લખીને
તેઓએ આખી વ્યાકરણના અભ્યાસની પદ્ધતિમાં ઘણી સહેલાઈ
કરી આપી છે અને તે રીતે તેઓએ પ્રાસિક્તા બનાવી છે.
શાંતસુધારસ, વિનયવિહારસ અને આશાધનાનું રતવન બનાવીને
તેઓની આત્મરશ્મિકતા કેવી હતી એ બતાવ્યું છે. શાંતસુધારસ
અંથમાં વિદ્વત્તા બતાવવાનો જરા પણ પ્રયાસ નથી. એ અંથ
આત્માને ઉદ્દેશીને બાવનામય બનાવવા માટે રચાયેલ છે એમ
એ વાંચતાં લાગ્યા વગર રહે તેમ નથી. એટલા ઉપરથી પોતાનું
સાધ્ય તેઓ સન્મુખ રાખી શકતા હતા એમ જણાય છે. વૃદ્ધ-
વયે શ્રીપાળનો રાસ લખવા બેસી લય અને તેમાં શૃંગારના,
વીર રસના, અદ્ભુત રસના અનેક પ્રસંગો ચિતરી શકે એ
તેમનું વૈવિધ્ય બતાવે છે. શ્રીપાળનો રાસ એ તેમની અધૂરી
રહેલી છેલ્લી કળાકૃતિ છે. એવો સર્વરસમય રાસ બનાવવાનું
કામ જે હાથ ધરે તે અસાધારણ બુદ્ધિવૈભવવાન હોવા સાથે
માનસવિદ્યાના પ્રખર અભ્યાસી હોવા જ જોઈએ એમ લાગ્યા
વગર રહે તેમ નથી.

અસૂત્રમાં કદીએ તો તેઓએ કદપસૂત્રની ટીકા રચી તંપ-
કામાં તરીકે સ્થાન મેળવ્યું, પાનાનું કાન અને તેટલું કોક-
પ્રકાશ મેળવ્યું રેડ્યું, તેની પાછળ તેમણે સ્વનમન કદ પ્રા-
વર્ષ ગાળ્યા અને ત્યારપછી આકરજી-પ્રક્રિયા જનારી તેઓ
સાંનિતા માર્ગ પર વળ્યા ત્યારપછી આખ્યાનો આખ્યા, સાંત
જાવની ગાતી કદાકૃતિઓ કરી પણ ધર્મચિત્રનમાં જાત્રીનો
સમય ગાળી જીવન બચીત રહ્યું. સં. ૧૭૩૮માં સરેરાશ સામે
થી પાગનો રાસ જનાવવા વિરુદ્ધ કરી ત્યારે આ નિર્દાન
લેખકને વળી પાછા મૂકી દોષેક દુષિયારો કાપ ધરવાનો સમય
આપ્યો અને તેમાં તેમણે ખૂબ રસથી જુકાવ્યું અને આત્મી
કૃતિએ કાગધર્મ પામ્યા.

મને એમના જીવનમાં ફેરફાર થયા હોય તેવું દેખાય છે.
સં. ૧૬૬૫માં કદપસૂત્રની મુખ્યધિકા ટીકા રચી તે વખતે તેઓ
સાગર પશુની વિરુદ્ધના કદા જે શબ્દોમાં તેમણે કદપકિરણાવલિ
(કદપસૂત્રની ટીકા-રચયિતા ધર્મસાગર ઉપાખ્યાય) ટીકા પર
ટીકા કરી છે તેમાં કવચિત્ રોષ દેખાય છે. ત્યારપછી સં. ૧૬૬૭
માં આનંદલેખ લખીને તેમાં વિજયનંદસૂરિની ખૂબ પ્રશંસા
કરી. ત્યારપછી સં. ૧૭૦૫માં વિજયદેવસૂરિને લેખ લખ્યો
અને સં. ૧૭૧૬માં ભેષપુરથી ઇંદુદત કાવ્ય લખીને વિજય-
પ્રભસૂરિને પાઠવ્યું. એ જોતાં તેઓ અલ્પસૂરમાંથી દેવસૂરમાં
આવ્યા જણાય છે. વળી તેઓએ કોઈ જગ્યા પર સત્યવિજય
પંચાસતા ક્રિયાઉદ્ધારનો તો ઉલ્લેખ પણ કર્યો નથી એટલે
એ વાત એમને રુચી હોય અથવા તેમાં તેઓ બાળ્યા હોય એમ
લાગતું નથી. આગળ જતાં લેખકની કૃતિઓ જોતાં જણાયે કે
તેઓ સાગર અને વિજય વચ્ચેના કલેશમાં અવ્યવસ્થિત રીતે

વત્યાં છે. આ જગતે તેમની રમણી પડી પણ મહત્ત્વા કંઈ દિગ્ગંજોમ જણાય છે.

એકંદરે વિનયનિજન ઉપાધ્યાય સાદિત્યપ્રેમી, આમન-
સ્વક્યામી, આત્માર્થે મથાગમિત પ્રયત્ન કરનાર અને જનને
તેટલા આત્મારામમાં રમવું કરનાર તેમજ વિશ્વાય કરનાર હોય
એમ એમની કૃતિઓ પરનો જણાય છે. એમના સમયમાં એમને
માટે કોઈ ઉદ્વેગ કરનાર નીકળ્યું નથી એટલે સૈત્તમ્યાનમાં
એમનું ધ્યાન ગીત્ત દ્વારમાં હોય એમ લાગે છે અને પાતે
પોતાને માટે કાંઈ લખ્યું નથી તે પરથી તેઓને અદ્વૈતા મમતા
દશે નહિ એવું સદજ અનુમાન થાય છે. તેઓની કૃતિઓને
વિચારતાં તેમના છવત પદ સદજ દૃષ્ટિપાત અવારનવાર થકે
શકે તેમ છે તેથી આપણે હવે તેમની સંસ્કૃત તથા સુજરાતી
કૃતિઓ ઉપર દૃષ્ટિપાત કરીએ.

મંથકર્તાની કૃતિઓ.

શ્રી ધ્યાનમુખારમ્ય મંથના રત્નચિન્તા ધ્યાનિનયવિજય ઉપાધ્યાયે અનેક કૃતિઓ સંસ્કૃત અને ગુજરાતી ભાષામાં રચી છે. કેટલીક કૃતિઓ નાની છે અને કેટલીક મોટી છે. પ્રથમ સંસ્કૃત કૃતિઓને કૃતિની સાલની નજરે લેખ જમ્બે અને પછી ગુજરાતી કૃતિઓ લેખે. મને ઉપલબ્ધ થયેલી ચર્વ કૃતિઓ મુતિહાસ અને કથાની નજરે અવલોકન સાથે નીચે આપી છે. એમાં વિશેષ શોધખોળ થતાં વધારાને જરૂર અવકાશ છે.

I. સંસ્કૃત કૃતિઓ—

કટપસૂત્ર પરની મુખોદ્ધિકા ટીકા.

પર્યુપલ્લમાં કટપસૂત્ર આઠ વ્યાખ્યાને વંચાય છે, તે કટપ-સૂત્ર ઉપર મુખોદ્ધિકા ટીકા શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાયે સં. ૧૬૮૬ ના જેઠ માસમાં પૂરી કરી. એની વિસ્તૃત પ્રચલિત નીચે પ્રમાણે છે.—

આસીદીરજિનેન્દ્રપટ્ટપદ્ધીકલ્પદ્રુમઃ કામદઃ,
સૌરભ્યોપદૃતપ્રલુપ્તમધુષઃ શ્રીદીરસૂરીશ્વરઃ ।
શાઓત્કર્પમનોરમસ્ફુરદુરુચ્છાયઃ ફલપ્રાપક-
અચ્ચન્મૂલગુણઃ સદાઽતિસુમનાઃ ધીમાન્મહત્પૂજિતઃ ॥ ૧ ॥

यो जीवाऽभ्यसतानिदिङ्गनिगतान् श्रीनं सज्जोर्दित्तमं,
 यत्प्रमाणान् प्रतिनर्तयुगमणिने भुगन्तलेऽनीकान् ।
 मेजे आर्मिन्नामयमोर्गिनां म्पेनजगिमोऽकनमः,
 श्रुत्वा गद्वन्तादनातिन्मनिर्भयोपदेयं शुभम् ॥ २ ॥

तत्पद्मेजनपूर्णपर्वतजिहःस्फूर्तिक्रियाहर्षणिः,
 सूरिः श्रीविजयादिसेनसुगुनभोजोर्ध्वनिन्नामणिः ।
 शुभ्रैर्यस्य गुणैरिवानयनैरावेष्टितः शोभते,
 भूगोलः किल यस्य कीर्तिसुदृशः कीडाशने कन्दुक्तः ॥ ३ ॥

येनाकस्वरपर्यादि प्रतिभट्टाजिर्जित्य नार्थमयैः,
 शौर्याभ्यर्च्यकृता वृता परिकृता लक्ष्म्या जयश्रीकमी ।
 निघ्नं मित्र ! किमत्र मित्रमहसस्तेनास्य गुह्यं सती,
 कीर्तिः पत्यपमानशङ्कितमना याता दिगन्तानिताः ॥ ४ ॥

विजयतिलकसूरिभूरिसूरिप्रशम्यः,
 समजनि मुनिनेता तस्य पट्टेऽच्छचेताः ।
 हरहसितहिमानीहंसहारोज्ज्वलश्री-
 खिजगति वर्यार्ति स्फूर्तियुग्म यस्य कीर्तिः ॥ ५ ॥

तत्पट्टे जयति क्षितीश्वरततिस्तुत्यांघ्रिपङ्केरुहः,
 सूरिर्दूरितदुःखवृन्दविजयानन्दः क्षमाभृद्विभुः ।
 यो गौरैर्गुरुभिर्गुणैर्गणिवरं श्रीगौतमं स्पर्द्धते,
 लब्धीनामुदधिर्दधीयितयशाः शास्त्राब्धिपारं गतः ॥ ६ ॥

यच्चारित्रमखिन्नकिन्नरगणैर्जैगीयमानं जग-
 जात्रजन्मजराचिपत्तिहरणं श्रुत्वा जयन्तीपितुः ।
 वाञ्छापूर्त्तिमियर्त्ति शुग्ममथ तल्लेमे सहस्रं स्पृहा-
 वैयर्थ्यं गुणरागिणोऽग्रिमगुणग्रामाऽभिरामात्मनः ॥ ७ ॥

“ ઓ ભીરજગવાનની પદપરંપરામાં કદપદુમ સમાન સ્ત્રી
દીકરૂદીકર મયા નેઓ હમિછતને આપનાર દતા, મુન-
ધધી એમલે પકિતજમરોને પોતા તરફ આકર્ષ્યા દતા,
તેઓથી શાશ્વતા દૃઢર્થથી મુંદર અને સ્ફુરતાવનાન નિશાગ
કાંનિયાળા દતા, ફગને અપાવનારા દતા, દેહીપમાન મૂળ
ગુણવાળા દતા અને ગુરંદા મુંદર મનવાળા દતા. ૧.

“ એમલે ૭ માસ મુખી સર્વ જીવોને અભયદાન આપા-
રૂપ હાંડી ટીપાવીને તે જ્ઞાને આખી પૃથ્વી પર પોતાનો
પથનો ઠકો વગદાઓ હતો. એમના મુન મુખનો ધમેપદેશ
સાંભળીને અધર્મરસિક એવેજાનો અમેસર એવો અકુળમર
ખાદશાહ નિર્મળ બુદ્ધિવાળો થયો હતો. ૨.

“ તેમનો પાટરૂપી ઉદયાચળ પર્વતના શિખર પર સ્ફુરતા-
માન કિરણવાળા સૂર્ય સમાન અને બબ્બ જીવોને હમિછત
આપનાર ચિંતામણિરત્ન જેવા થી વિજયસેનસૂરિ મયા.
એમના મુખ ગુણોથી જ બલે હોય તેમ સ્વચ્છ મેલથી પીટા-
યેદો પૃથ્વીનો ગોળો બલે તેમની કીર્તિઓને રમવાનો હડો
હોય તેમ ચોભતો હતો. ૩.

“ અકબર ખાદશાહની સભામાં પોતાનો વાળીના વૈભવવટે
વાદીઓને જીતીને પોતાના ચૌર્યથી આશ્ચર્ય પમાડેલી લક્ષ્મીથી
પરિવરેલી (સદિત) એવી જયલક્ષ્મીને તેઓ વર્ષા હતા.
મિત્ર ! મનોહર તેજમય તેમની કીર્તિરૂપ પત્ની પતિ તરફના
એ કારણે થયેલ અપમાનથી ચંકાવાળી થઈને અહીંથી દિગન્ત
મુખી ચાલી ગઈ તેમાં આશ્ચર્ય શું છે ? ૪.

“ તેમની પાટે ઘણા સૂરિઓથી પ્રશંસા પામેલા, મુનિ-

સૌન્દર્ય મેલતી અને સુગન્ધ પ્રગટતી. નિઃશ્વસિતશ્વસિતિ ગતિ
કિયતું હાલત. જાણે, હાલે અને હાલના જેવું પામવાનું તેમની
વિચારણાથી થઈને વશુ ન હોય એવી રીતે હશે. ૫.

“તેમની પહેલાં સાર્વભૌમિકી અનિષ્ટ કરાવતાં અવ્યવસ્થા-
વાદી અને દાનસમૃદ્ધિનાં નાશ કરાવતાં પ્રતિબીજ વિચારવા-
નંદ્રશૂદ્ધિ કરાવતાં નહીં એ, જેઓ ઉત્કલ્પનાં બેસાડી શુભેચ્છા
મર્યાદા નેત્ર પોતાનામર્યાદાથી બાંધે અપાત્ર છે એ, જેઓ
દુષ્ટિયનાં અસર છે, જેઓ ગતિ દક્ષી (દક્ષી) અર્થે ઉત્કલ્પના
છે અને જેઓ આત્મસમૃદ્ધિનાં પાર પામેલાં છે. ૬.

“વિગતમૂર્તિઓ પાત્ર કરતી અને જન્મજરામરજનને નાશ
કરનાર તે પુરુષનાં ચારિત્ર આંખથીને જગતનાં છત્રો સુખ-
વિધાની જેમ વાંચવાની પૂર્ણતાને પામે છે તેથી કરીને તે
જગતના છત્રો એક સુખપણે કરીને શુદ્ધ આત્માવાદના શુદ્ધ
સામીપ્યવાની દલદેહી ઉચ્ચાની પરંપરાને પામે છે. ૭.

શ્રીહૃદયગિરિગુરોઃ પ્રયતો વિનેયો,
જાતો શુભો મુગુરોસ્તિ પુણ્યવન્તો ।
શ્રીસોમમોમવિજયામિથવાનકેન્દ્રઃ,
સત્કીર્તિકીર્તિવિજયામિથવાનકચ ॥ ૮ ॥

સૌભાગ્યં यस્ય ભાગ્યં કલ્પયિતુમમલં કઃ ક્ષમઃ સક્ષમસ્ય,
નો ચિદ્રં ચચરિત્રં જગતિ જનમનઃ કસ્ય ચિત્રીયતે સ્મ ।
ચક્રાણા મૂર્ધ્વમુચ્ચાનપિ વિવુઘમણીન્ દસ્તસિદ્ધિર્યદીયા,
ચિન્તારત્નેન ભેદં શિથિલયતિ સદા यस્ય પાદપ્રસાદઃ ॥ ૯ ॥
આવાલ્યાદપિ યઃ પ્રસિદ્ધમહિમા વૈરક્ષિકપ્રામણીઃ,
પ્રથઃ શાબ્દિકપટ્કિપુ પ્રતિભટૈર્જય્યો ન યસ્તાર્કિકૈઃ ।

મિદાન્નોદધિમન્દ્ય કચિક્કરકીરત્તપ્તકીસ્તુન્દ્રવન્
દાધ્યત્તમયંપરોપકારસિકા સંવેગયાર્ગનિધિઃ ॥ ૧૦ ॥

વિચારન્નાકરનામધેયનધોષ્ટરણદ્રુતગાન્ધેષાઃ ।
અનંકશાગ્રાણંચશોભકાઃ, યા અર્ધદેવાઽધવત્રમસઃ ॥ ૧૧ ॥

તસ્ય સ્ફુરદુરકીર્ત્યેવાંચકરકીર્તિવિવ્રવત્પત્ત્યસ્ય ।
વિનયવિવ્રયો વિનયઃ સુવોધિકાં ધ્યત્તનપાકલો ॥ ૧૨ ॥
અતુર્ભિઃ કલાગકમ્ ।

સમશોધયંસ્તંધનાં પન્નિહતસંવિગ્નસદ્દયયતંસાઃ ।
ધીપિમલદ્વંપ્યાન્નકરંદો મુક્તામણિસમાનાઃ ॥ ૧૩ ॥

ધિપજાનિર્જિતધિપજાઃ સર્વંત્ર પ્રચુતકીર્તિકર્પૂરાઃ ।
ધીભાવવિજયવાચકકાંડીરાઃ શાસ્ત્રયસુનિકયાઃ ॥ ૧૪ ॥

યુગ્મમ્

રસનિધિરસદાદિયર્થે, જ્યેષ્ઠ માસે સમુદ્ગ્યલે પક્ષે ।
ગુહ્યુધ્યં યાનોઽયં સફલો જંઘે દ્વિતીયાયામ્ ॥ ૧૫ ॥

ધીપમવિવ્રયપન્નિહતશિષ્યધીવિવ્રયવિગુધમુષ્યાનામ્ ।
અભ્યર્થનાપિ દેતુર્વિષ્ણોઽસ્યાઃ કૃતૌ વિપુલે ॥ ૧૬ ॥

“ દેવોના ગુરુ બુદ્ધસ્થિતિને જેમ બે અનુચરો હતા તેમ ધી
હીરવિજયસૂરિને બે પ્રધાન સારા શિષ્યો થયાઃ એક સોમવિજય
ઉપાધ્યાય અને બીજા કીર્તિવિજય ઉપાધ્યાય. ૮.

“ એ ક્ષમાધારી(કીર્તિવિજય વાચક)નું સહભાગ્ય
સમજવાને કોણ સમર્થ થાય ? અને એમનું અફભુત ચરિત્ર
જગતના કયા જનમનને આશ્ચર્ય ઉપજાવ્યા વગર રહી શકે ?
એમની હસ્તસિદ્ધિ તદ્દન મૂર્ખ માણસને પણ વિદ્વાનશિરોમણિ

બનાવે તેવી છે અને એમના પગલાં ચિંતામણિરત્નવટે બિંદને દીલો કરી નાખે છે. ૯.

“ જેઓ (કીર્તિવિજય ઉપાધ્યાય) લઘુવયથી જ સુપ્રસિદ્ધ મહિમાવાળા હતા, જેઓ વૈરાગીઓના નેતા (આગેવાન) હતા, શાષ્ટિકની પંક્તિ(વૈયાકરણી)માં જેઓ અગ્રેસર હતા, તર્કચર્ચામાં જેઓ સામા પક્ષથી કદી ન છૂટાય તેવા હતા, શાસ્ત્ર-સિદ્ધાંતરૂપ સમુદ્રનું મંથન કરવામાં મંદરાચળ પર્વત જેવા હતા, જેઓ કવિઓની કળાકુશળતાથી થતી કીર્તિના ઉત્પત્તિસ્થાન હતા, જેઓ હમેશાં સર્વ પ્રકારના પરોપકાર કરવામાં રસિક હતા અને જેઓ સંવેગ(વૈરાગ્ય)ના સમુદ્ર સમાન હતા. ૧૦

“ જેઓ વિચારરત્નાકર નામના પ્રશ્નોત્તર ગ્રંથ વિગેરે અદ્ભુત શાસ્ત્ર ગ્રંથોના બનાવનાર હતા, તેમજ અનેક શાસ્ત્રરૂપ સમુદ્રનું શોધન કરનારા હતા અને હમેશાં અપ્રમત્ત (ઉદ્યોગી) હતા. ૧૧

“ એવા વિશાળ કીર્તિવાળા મહાન ઉપાધ્યાય પૂજ્યપાદ શ્રી કીર્તિવિજયના શિષ્ય વિનયાવળચે કલ્પસૂત્ર પર સુબોધિકા (ટીકા) રચી. ૧૨. (ચાર શ્લોકોનો અર્થ સાથે કરવો.)

“ શ્રી વિમળહર્ષ ઉપાધ્યાયના વંશમાં સુક્તામણિ (મોતી) સમાન, બુદ્ધિના વિષયમાં ગૃહસ્પતિની બુદ્ધિને છૂતનાર અને પંડિતો, સંવિદો (સાધુઓ) અને સહૃદયીઓમાં ભૂષણભૂત થયેલા શાસ્ત્રરૂપ સુવર્ણની કસોટી કરનારા વાચકવર ભાવવિજયે એ(ટીકા)ને શોધી. (તપાસી દીધી). ૧૩-૧૪

“ સંવત ૧૬૯૬ મા વર્ષે, જેઠ માસના શુક્લપક્ષની

[illegible]

$\frac{1}{2} \ln \frac{1}{2} = -\frac{1}{2} \ln 2$
 $\frac{1}{2} \ln \frac{1}{2} = -\frac{1}{2} \ln 2$
 $\frac{1}{2} \ln \frac{1}{2} = -\frac{1}{2} \ln 2$

1. 1945년 8월 15일 일본 제국 패망 후, 우리 민족은 오랜 억압에서 해방되었지만, 한반도는 여전히 분단 상태에 머물러 있다. 이 시점에서 우리는 민족의 통일과 평화의 실현을 위한 노력을 기울여야 한다.

المجلس الأعلى للدراسات والبحوث في جامعة القاهرة

મમંથાગર ઉપર ફેરવેલ ફેરવેલે રીઝા કરી છે અને તેમણે કહેલા અર્થો સમીચીન નથી કે તેમણે આ કદાચરના આચારાનુસાર સમજ્યા નથી એવી અર્થેન સૂચનાઓ કરી છે. તે ગુણમાં વિજયપદ્ય અને આચરપદ્ય વચ્ચે ઘણે જગ્યાએ અનિયમિતતા છે તેની સંખ્યા ઘટિત છે.

એકંદરે ટીકાની ભાષા સરળ છે, જાંબવામાં મન્ય અર્થો તેથી છે અને એકંદરે ભાષા પર કાવ્ય સ્વરૂપ સુંદર હોય એમ જણાયે તેવા એ વાંચ છે. એમણે પોતે જ પ્રસ્તાવના કરનાં જણાવ્યું છે કે આ કદાચર ગ્રંથ પર અનેક ટીકાઓ મળેલી છે છતાં પોતે સામાન્ય મનુષ્યો માટે આ ટીકા જનાવે છે. સૂર્ય હોય તો પણ ભોંયરામાં પ્રકાશ માટે નાના દીવાની જરૂર પડે છે એ તેમના આદર્શ છે.

આ ટીકા તેમણે શ્રી. ૧૬૬૬ના એક શ્રુતિ ણીજ શુભારે પૂરી કરી એટલે એ તેમની કૃતિઓમાં પહેલી હતી એમ જણાય છે.

પ્રશસ્તિ પરથી લેખકના હૃદયમાં શ્રી હીરવિજયસૂરિ અને વિજયસેનસૂરિ પ્રત્યે દેટલું માન હશે તેનો ખ્યાલ આવે છે. પોતાના શુરુ શ્રી કીર્તિવિજય ઉપાધ્યાય તરફ પણ તેમનું અત્યંત માન જણાય છે. લેખક તરીકે શ્રી કીર્તિવિજયે ૧ વિચારરસ્ત્રનાકર ગ્રંથ જનાવ્યો છે તેથી તેઓનો પણ શાસ્ત્રબોધ સારો હશે એમ માલૂમ પડે છે.

૧. એ ગ્રંથ છપાયેલ છે ને લખ્ય છે. તેમાં શ્રી આચારાંગાદિ સૂત્રોમાંથી અમુક સંખ્યામાં ભુદા ભુદા અધિકારો ચુકીને દાખલ કરેલા છે. ખાસ વાંચવા યોગ્ય છે.

શોવિજયજીનું ન્યાયવિષય પરનું પ્રભુત્વ પુરવાર કરે છે અને સાથે તે બંને વચ્ચે કેટલો તફાવત હતો તે ચર્ચાની વિગત પરથી જણાઈ આવે છે.

એકંદરે આ સુબોધિકા ટીકા સરળ, બાળ તથા વિદ્વાન વર્ગ બંનેને ઉપયોગી અને કટપસૂત્ર સમજવા માટે અગત્યનું સાધન પૂરું પાડે છે.

તે કાળમાં શ્રી હીરવિજય આચાર્યનું તથા વિજયસેનસૂરિનું સમાજમાં કેવું માન હતું તે વિચારવા માટે પ્રશસ્તિ ખાસ આપી છે. તે યુગમાં ધર્મના પ્રભાવકો બહુ સારા થયા છે એમ લાગ્યા વગર રહે તેમ નથી. આ સંબંધી તાત્કાલિક ઇતિહાસ-વિચારણામાં કેટલીક હકીકત જોવામાં આવશે. આ ટીકા બનાવતી વખતે (૧૬૬૬ માં) વિનયવિજય ઉપાધ્યાય વિજયતિલકસૂરિ અને તેમની પાટે વિજયાનંદસૂરિના પક્ષમાં હતા એમ પ્રશસ્તિ પરથી જણાય છે. એમણે એમાં વિજયદેવસૂરિનું નામ આપ્યું નથી એ ખાસ સૂચક છે. ત્યારપછી એ વાત ફરી ગઈ એ આપણે જોઈ ગયા. ‘ આનંદ લેખ ’ આ ટીકા રચતાં પહેલાં લખાયેલો હતો તે આપણે આગળ જોશું.

લોકપ્રકાશ—

આ ગ્રંથની પ્રશસ્તિ આ વિભાગની શરૂઆતમાં ચરિત્ર-વિચારણાને અંગે આપી છે. ત્યાં તેનું આખું લાષાંતર આપ્યું છે. મૂળ વિભાગના નિજાસુએ તે વાંચી લેવું. (જેન ધર્મ પ્રસારક સલા. કાળલોક પૃ. ૭૨૧-૭.) એ પ્રશસ્તિમાં શ્રી સુધર્મા-સ્વામીથી માંડીને ગ્રંથરચનાના સમય સુધીના આચાર્યોની

રંપરા આપેલી છે. અંધરચના સં. ૧૭૦૮ ના વૈશાખ શુદ્ધ
અંધમે પૂરી ધર્મ તે વખતે તપગચ્છમાં આચાર્યપદે વિજય-
સૂરિ હતા એમ એ પ્રશસ્તિમાં લખ્યું છે. આ બાબતમાં
કંઈ અભ્યવસ્થા જણાય છે. ૧૭૦૮ માં વિજયસિંહસૂરિ હયાત
હતા. તેઓ ૧૭૦૬ માં કાળધર્મ પામ્યા એ પ્રસિદ્ધ વાત છે. પ્રશસ્તિ
માં મોટી લખાવટી હોવી જોઈએ એમ મારું અનુમાન છે.

સર્વ વિષયોનો સંગ્રહ આ અંધમાં કરવામાં આવ્યો છે.
એમ એ અંધની આ નીચે આપેલી સંક્ષિપ્ત અનુક્રમણિકા પરથી
જોવામાં આવશે. એના મુખ્ય ચાર વિભાગ પાડવામાં આવ્યા છે:
દ્રવ્યલોક, ક્ષેત્રલોક, કાળલોક અને ભાવલોક. તેના સર્ગ ૩૬ છે.
૩૭ મો સર્ગ અનુક્રમણિકાનો જ ■ તે નીચે પ્રમાણે—

(દ્રવ્યલોક)

પ્રથમ સર્ગમાં મંગળાચરણ, અભિધેય, પ્રયોજન, શિષ્ટ
પ્રસાદન, ઔદત્ય ત્યાગ, અંધનું નામ, અંશુળ-યોજન-રજ્જુ,
પદ્યોપમ ને સાગરોપમનું સ્વરૂપ, શુભાકાર, ભાંગાકાર, સંખ્યેય,
અસંખ્યેય ને અનંતના પ્રકારો વિગેરે કહ્યું છે.

બીજા સર્ગમાં દ્રવ્યલોક, ક્ષેત્રલોક, કાળલોક ને ભાવલોકનું
નામ માત્ર આખ્યાન અને ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય,
આદ્યાશાસ્તિકાય ને સિદ્ધનું સ્વરૂપ જતાવેલું છે.

ત્રીજા સર્ગમાં જે ૩૭ દ્વારોપદે અંસારી જીવોનું સ્વરૂપ
જતાવવાનું છે તે ૩૭ દ્વારોનો વિસ્તાર-તેનું સ્વરૂપ જતાવેલું છે.

ચોથા સર્ગમાં પૃથ્વીકાયાદિ પાંચ સૂક્ષ્મ સ્થાવરનું સ્વરૂપ
કહ્યું છે. તેની ઉપર ૩૭ દ્વાર ઉતાર્યા છે.

પાંચમા સર્ગમાં પૃથ્વીકાયાદિ પાંચ બાહર સ્થાવરનું સ્વરૂપ ૩૭ દ્વારપદે કહ્યું છે. આ પ્રમાણે દરેક છવ પ્રકાર માટે સમજવું.

છઠ્ઠા સર્ગમાં દ્વીપ્રિયાદિ તિર્યચોનું સ્વરૂપ કહ્યું છે.

સાતમા સર્ગમાં મનુષ્યોનું સ્વરૂપ કહ્યું છે.

આઠમા સર્ગમાં દેવોનું સ્વરૂપ કહ્યું છે.

નવમા સર્ગમાં નારકોનું સ્વરૂપ કહ્યું છે.

દશમા સર્ગમાં સર્વ જીવોના ભવોનો સંવેધ કહ્યો છે; તેમજ દશમા સર્ગમાં મોટા અદ્વયગુહ્ય અને કર્મપ્રકૃત્તિઓનું સ્વરૂપ કહ્યું છે.

અગ્યારમા સર્ગમાં પુણ્યજાતિકાયના સ્વરૂપનું વર્ણન છે.

આ રીતે અગ્યાર સર્ગમાં દ્રવ્યલોક પૂર્ણ થાય છે.

(ક્ષેત્રલોક)

બારમા સર્ગમાં સામાન્યથી ક્ષેત્રનું નિરૂપણ, દિશાનું નિરૂપણ, લોકમાં રજ્જુ અને ખંડનું સ્વરૂપ, સંવર્તિત લોકનું સ્વરૂપ અને તેની મહત્તા ને આયામ ઉપર દૃષ્ટાંત તથા રત્નપ્રભા વિગેરે પૃથ્વીનું નિરૂપણ, વ્યંતરોની નગરાદિ સમૃદ્ધિનું પરિકીર્તન—આ સર્વે સવિશેષપણે નિરૂપિત કરેલ છે.

તેરમા સર્ગમાં ભવનપતિનું સ્વરૂપ તથા તેના ઇંદ્રોના નામ તથા તેના સામાનિક દેવો, અગ્રમહિષી વિગેરેની સંપદા વિસ્તારથી કહી છે.

ચૌદમા સર્ગમાં સાત નરકનું નિરૂપણ તેના પ્રસ્તટ, દરેક પ્રસ્તટે શરીરસ્થિતિ, લેશ્યા, આયુ અને વેદના વિગેરેની સંપદા વિસ્તારથી કહી છે.

પંદરમા સર્ગમાં તિર્યકલોકનું સ્વરૂપ, અસંખ્યાત દ્વીપ-સમુદ્રનું વર્ણન, જંબુદ્વીપની જગતિનું ને તેના દ્વારનું તેમજ તેના સ્વામીનું વર્ણન છે. આ સર્ગમાં વિજયદેવની ઋદ્ધિનું બહુ વિસ્તારથી વર્ણન છે.

સોળમા સર્ગમાં ઘરતક્ષેત્ર, વૈતાલ્ય પર્વત, તેની શુક્રાઓ તથા દૂટો, હિમવંત પર્વત, પદ્મદ્રુહ, શ્રી દેવી, ગંગા વિગેરે નદીઓ, લવણસમુદ્રમાં નીકળેલી બે પર્વતની આઠ ઠાંઠાઓ, તેની ઉપર રહેલા પદ અંતરદ્વીપો, તેમાં રહેલા યુગલિકો, હેમવન ક્ષેત્ર, તેમાં રહેલ વૃત્તવૈતાલ્ય, મહાહિમવંત પર્વત, તેના પર રહેલ દ્રુહ, તે દ્રુહમાંથી નીકળતી બે નદીઓ અને તે પર્વત પર રહેલ દૂટો, હરિવર્ષ ક્ષેત્ર, નિષધ પર્વત, શીતા શીતોઢા નદી અને પાંચ પાંચ દ્રહોનું વર્ણન છે.

સત્તરમા સર્ગમાં દેવકુરુ ને ઉત્તરકુરુ ક્ષેત્ર, પૂર્વ ને પશ્ચિમ મહાવિદેહ, આ પ્રમાણે સામાન્યથી ચાર વિભાગવાળા મહાવિદેહનું વર્ણન, તેમાં રહેલી વિજયો, વક્ષસ્કાર પર્વતો, અંતર નદીઓ, વિજયના રહેલ વૈતાલ્ય, વિજયના છ ખંડ અને મુખ્ય નગરીઓ, ગંધમાદન ને માસ્યવન ગજદંતાનું વર્ણન, ઉત્તર-કુરુક્ષેત્રનું વિસ્તારથી નિરૂપણ, યમકાક્રિ, પાંચ દ્રહો, ૧૦૦ કંચનગિરિઓ, જંબુવૃક્ષનું તેના દૂટો સહિત વર્ણન, તેના અધિપતિનું વર્ણન, સોમનસ ને વિવ્રતપ્રભ ગજદંતાનું વર્ણન, દેવકુરુ ક્ષેત્રનું વર્ણન, તેમાં રહેલા ચિત્ર ને વિચિત્ર પર્વતો, દ્રહો, કંચનગિરિઓ, શાલ્મલી વૃક્ષ વિગેરેનું વર્ણન છે.

અદારમા સર્ગમાં મેરુપર્વતનું વર્ણન, તેના ચાર વન, તેમાં આવેલા દૂટો, મેરુની ત્રણ મેખળા, ઉપર આવેલી ચૂલિકા

સર્વાર્થમા સર્ગમાં મનુષ્યસંપ્રતી જન્માર આવેલા સિવાર જ્યોતિષી પેલી મૂર્તિ-સંદર્ભી એલિનું વર્ણન કર્યું છે. તેના પુષ્કરવર મંત્રુદ, શીરવર ક્રીપ, શીરવર અમુદ વિગેરેનું વર્ણન અનુક્રમે આપતાં નંદીચર ક્રીપનું અને તે ક્રીપમાં આવેલા માશ્વના ચૈત્યોનું વિસ્તારથી વર્ણન અને પ્રાંતે સ્વપંમુદનમ્ અમુદ મુધીનું વર્ણન આપેલું છે.

પત્નીશ્રમા સર્ગમાં ચર અને દિયર એવા અંદાદિ જ્યોતિષીની અવસ્થાનું અવિસ્તાર વર્ણન છે.

છત્રીશ્રમા સર્ગમાં અર્ધકોટનું વર્ણન થઈ પામ્યું છે. તેમાં સૌધર્મને મંથાન દેવલોકની કદીકન, તેના વિમાનોની એલિઓ, પુષ્પાવદીર્ણું વિમાનો, તેના નામ, તેમાં આવેલા પ્રાસાદની અને સુગ્રાઓની પરિપાટી, નવો દેવ કેવી રીતે ઉપજે ? તેના અભિષેકની કદીકન, તેને કરાતી સિદ્ધીની પૂજા, તેનાથી લોગ-વાતા લોગ, દેવોના સ્વરૂપનું વર્ણન, દેવો કેવી ભાષા બોલે છે ? દેવીઓના રૂપનું વર્ણન, તેની સામેના વિદ્વાસનું (કામકોટનું) વર્ણન, તેમનો જેવા પ્રકારનો આહાર છે તે અને તેઓ આહાર અને આસોચક્રવાસ કેટલે અંતરે લે છે ? મનુષ્ય લોકમાં સ્નેહતા આકર્ષણથી તેનું આવડું, પ્રેમના વશીકરણથી કેટલી નરકપૃથ્વી મુધી તેનું જવું, મહર્ષિક દેવસ્વરૂપ, તેમના અવધિગાનનું પ્રમાણ તથા લોકપાળ, અઅમદિષી (ઈદ્રાણી), સામાનિક વિગેરે દેવોથી શોભતા એવા સૌધમેંદ્ર અને ઇશાનેંદ્રની શક્તિ અને સંપત્તિનું વર્ણન વિગેરે આપેલું છે.

સત્તાવીશમા સર્ગમાં ત્રીબા ને ચોથા દેવલોકનું વર્ણન, પાંચમા બ્રહ્મ દેવલોકનું વર્ણન, તેને અંગે મૂળથી નીકળેલા

તમસ્કાયતુ, કૃષ્ણરાશ્તુ અને તેના (કૃષ્ણરાશ્તના) અંતરે રહેલા લોકાંતિકના વિમાનોનું વર્ણન, લાંતક દેવલોકનું વર્ણન, ત્રણ પ્રકારના કિલ્લિપિક દેવોનું વર્ણન, જમાલિનું ચરિત્ર, શુક સહસ્રારાદિ દેવલોકનું યાવત અચ્યુત દેવલોક સુધીનું વર્ણન, રામ-સીતાનું ચરિત્ર, ઐવેયક અને અનુત્તર વિમાનોનું વર્ણન, ત્યારં-પછી સિદ્ધશિલાનું અને લોકાંતે રહેલા સિદ્ધોનું વર્ણન આપેલું છે.

આ પ્રમાણે ૧૬ સર્ગમાં (૧૨ શ્રી ૨૭ સુધીમાં) ક્ષેત્રલોક પૂર્ણ કરેલો છે.

(કાળલોક)

૨૮ મા સર્ગમાં કાળને દ્રવ્ય તરીકે માનવા સંબંધી જે મતને આશ્રીને યુક્તિની સ્પષ્ટતા, છ ઋતુનું વર્ણન, કાળગોચર નિદ્રેષા, સમય, આવળી, કુલ્લક ભવનું વર્ણન, ઘડી, મુહૂર્ત, દિવસ, પક્ષ, માસ વિગેરેનું વર્ણન, સૂર્ય, ઋતુ, ચંદ્ર, નક્ષત્ર ને અભિવર્દિત-એમ પાંચ પ્રકારના માસ, વર્ષ અને તેની ઉપપત્તિનું વર્ણન, યુગની આદિ ક્યારે થાય? દરેક યુગમાં આવતા માસ, ઋતુ, અયનો ને દિવસોનું પ્રમાણ, અધિક માસ, અવંમ રાત્રિઓ ને વિષુવતની આવૃત્તિ, ઋતુ, અયન અને નક્ષત્રાદિ સાથે ચંદ્રમાનો યોગ, તેના કરણો, સૂર્યના કરણો, બીજા બવાદિ કરણો, પૌરુષી વિગેરેનું પરિમાણ, તેના વડે તિથિ આદિનો નિશ્ચય વિગેરે બતાવેલ છે.

૨૯ મા સર્ગમાં યુગથી માંડીને સો-હજાર વિગેરેના ક્રમથી શીર્ષપ્રહેલિકા સુધીના અંકોનું નિરૂપણ, અવસર્પિણીના પહેલા ત્રણ આરાનું વર્ણન તેમજ કલ્પવૃક્ષ, યુગલિકાદિનું વર્ણન આપેલું છે.

૩૦ મા સર્ગમાં સામાન્યે જિનેશ્વરોની જન્મથી માંડીને નિર્વાણ પર્યંતની સર્વ પરિસ્થિતિનું વિસ્તારથી વર્ણન આપેલું છે.

૩૧ મા સર્ગમાં ચક્રવર્તીના દ્વિગ્નજયની હદીકત, તેની સંપત્તિનું વર્ણન, નવ નિધિ ને ચૌદ રત્નોનું વર્ણન તથા વાસુદેવ, બ્રહ્મદેવ ને પ્રતિવાસુદેવનું સામાન્ય વર્ણન આપેલું છે.

૩૨ મા સર્ગમાં ઋષભાદિ જિનેશ્વરોનું પૂર્વજવધી માંડીને સંશ્લેષથી ચરિત્ર વર્ણવેલું છે.

૩૩ મા સર્ગમાં આ અવસર્પિણીમાં થયેલા ચક્રવર્તી, વાસુદેવ, બ્રહ્મદેવ વિગેરે સત્પુરુષોનું ચરિત્ર વર્ણવેલું છે.

૩૪ મા સર્ગમાં આ પાંચમા આરાના સ્વરૂપનું નિરૂપણ અને તેમાં ધનારા ઉદયો તથા આચાર્યોનું વર્ણન, તેમના નામો અને એ મહાત્માઓની કુલ સંખ્યા બતાવી છે. ત્યારપછી છઠ્ઠા આરાના પ્રારંભમા ધનાર તીર્થે વિઠેલાદિ સ્થિતિ, ચતુર્જય ગિરિની વૃદ્ધિ-હાનિ અને છઠ્ઠા આરામાં બિલવાસી ધનારા મનુષ્યાદિનું વર્ણન આપ્યું છે. તેમજ ઉત્સર્પિણીમાં ઉત્કૃષ્ટપણે ધનારી ગાંધી સ્થિતિ, પર્વાયવૃદ્ધિવટે વધતી હોયે આરાની સ્થિતિ, આવતી ઉત્સર્પિણીમાં ધનારા જિન તથા ચક્રો વિગેરેનું વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે.

૩૫ મા સર્ગમાં ચાર પ્રકારના પુરુષગણપરાવર્તનનું સ્વરૂપ, ઔદારિકથી માંડીને કાર્મણ મુખીનો આઠે વર્ગજાનું સ્વરૂપ, કર્મના પરમાણુઓમા રહેલા અનુભાગના સ્પર્શકોનું સ્વરૂપ, અતીત, અનાગતકાળનું માન હત્યાદિ પરિવર્તનવટે દિષ્ટ (કાળ) લોક સંપૂર્ણ કરેલો છે.

(ગાનકીર્તન)

કે આ સર્વમાં આવશ્યકતાનું સ્વરૂપ જાણે તે, તેમાં જ આવશ્યક સમયે પ્રગટે નિષ્કામ કર્મો જેવાને જાણીને પૂરું પાડે.

આવી રીતે આ નિષ્કામતા આ સર્વગ્રાસક પ્રભે (કિંતુ પોતપોતાના જ નિર્ભયતા) પૂરે પૂરું જાણી છે, જેના પોષિતની કૃતિ સંગ્રહ રાખવા જે, જ્યારે સ્વાનિવાસ કરે તે સંગ્રહ રચે તે, પોષિતનાં કૃતિ સંગ્રહ રચે તે, આવી રીતે આ સર્વગ્રાસક પ્રભે (કિંતુ પોતપોતાના જ નિર્ભયતા) પૂરે પૂરું જાણી છે.

દ્રવ્ય, ભેદ, કાળ અને આ નો આ નિષ્કામ પ્રભે આ સર્વમાં જેનું ધર્મના દ્રવ્યાનુયોગ અને ગણિતાનુયોગ સંશ્લેષમાં સમાવી દેવામાં આવ્યો છે. આ સર્વમાં અસ્પૃશ્યતાનુયોગ આવકતા બારેમ તથા ૧૮૦૦૦ શીલાંગ વિગેરે કદિવાને પ્રસંગે ગળ્યો છે. અને તીર્થંકરો અરિત્રોદાર ધર્મકથાનુયોગ પણ તેમાં આવેલો છે.

તીર્થંકરો અને અકલ્પનીય તથા વાસુદેવાના અરિત્રોદાર વિષય કાળકોટમાં અર્થવામાં આવ્યો છે. મારી ગણતરી પ્રમાણે દ્રવ્યાનુયોગ અને ગણિતાનુયોગની તો કોઈ પણ વાત થઈ લાગે આ સર્વની બહાર રહેવા દેવામાં આવી નથી. કોઈને જોઈ ધર્મના તત્ત્વવિભાગનો સામાન્ય ખ્યાલ કે અભ્યાસ કરવો હોય તો તેને આ સર્વ સારી રીતે જાણી શકાય. જેના અભ્યાસ અને મનન માટે લલામણ કરી શકાય તેવો લખ્ય અને વિશાળ આ સર્વ છે અને છતાં તેમાં સંક્ષિપ્તતા આણવા માટે જોટલો અને તેટલો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે.

એ સર્વનું નામ ' લોકપ્રકાશ ' રાખવામાં આવ્યું છે.

એવા આધારો પણ પુષ્કળ છે. અંથકર્તાનું જ્ઞાન કેટલું વિશાળ હશે, યાદશક્તિ કેટલી તીવ્ર હશે અને વાંચેલ વાતને શોધી કાઢવાની શક્તિ કેટલી મજબૂત હશે તેનો ખ્યાલ કરવા જેવું છે. અત્યારની જેમ તે વખતે અંથો મુદ્રિત થયેલા નહોતા, અંથની અનુક્રમણિકા તે વખતે તૈયાર કરવાનો રિવાજ નહોતો, આચારાંગમાં વાંચેલ હતું એમ યાદ કરતાં તેમાંથી પાઠ ન નીકળે તો લગવતીસૂત્રમાંથી એ પાઠ કાઢતાં કલાકો થાય તેવો તે યુગ હતો. તેવા હજારો ઉતારા સાથેનો આધારભૂત અંથ તદ્દન શુષ્ક વિષય પરનો તૈયાર કરવો અને તેમાં સ્પષ્ટતા આવવા ન દેવાની ચીવટ રાખવી એ અતિ વિશાળ જ્ઞાન, યાદશક્તિ પરનો કાળ અને સમુચ્ચયીકરણશક્તિ (Synthetic power) નો મહાનમૂનો પૂરો પાડે છે.

ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રની મોટી ટીકા કરનાર શ્રી ભાવવિજયે એ અંથ શોધી આપ્યો છે. એ ભાવવિજયનું આગમજ્ઞાન અતિ વિશાળ હતું. આ રીતે આ અંથ પર આગમજ્ઞની છાપ મારવામાં આવી છે.

આ અંથમાં એક ખાસ વિશિષ્ટતા જોવામાં આવે છે. એમાં અનેક યંત્રો અને ચિત્રો મૂકવામાં આવ્યાં છે. એ ચિત્રો અને યંત્રો પૈકી યંત્રો તો અંથકર્તાએ પોતે જ તૈયાર કરેલાં છે, પણ ચિત્રો પોતે આલેખ્યાં હશે કે અન્ય કળાકાર પાસે તૈયાર કરાવ્યાં હશે તેની સ્પષ્ટતા કોઈ સ્થાનકે થઈ નથી. એ ગમે તેમ હોય પણ સત્તરમી સદીના આખરમાં જૈન ચિત્રકળાનાં વહેણ કંઈ દિશાએ વહેતાં હતાં એ ખતાવવા માટે એ ચિત્રો ઘણી સામગ્રી પૂરી પાડે છે. મુસલમાન સમયની ઉત્તરાવસ્થાના અનેક લાક્ષણિક ચિત્રોમાંથી ખરાબર માલુમ પડી આવે છે.

શ્રી જૈન ધર્મ પ્રસારક સલાના શાસ્ત્રી જેઠાલાલ કાળેલોકની પ્રસ્તાવનાને છેડે ('પૃ. ૧૨માં) લખે છે કે “ આ આખા લોક-પ્રકાશ ગ્રંથમાં જે જે હકીકત ગ્રંથકારે સ્વમૃતિ તરીકે લખી છે તે સર્વ અનેક શાસ્ત્રાનુસાર જ લખી છે. ઉપરાંત વધારે આશ્ચર્ય તો એ થાય છે કે તેમણે આપેલી અનેક સૂત્રો, વૃત્તિઓ, ગ્રંથો અને પ્રકરણોની સાક્ષીઓ ઉપરથી તેમણે કેટલાં શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કર્યો હશે ? કેટલાં શાસ્ત્રો તેમને ઠંઠસ્થ હશે ? કેટલાં શાસ્ત્રો પ્રસંગે સ્મૃતિમાં સાનિધ્યકારી હશે ? વિષયોની પ્રરૂપણામાં કયા કયા શાસ્ત્રો, કયા કયા સ્થળે, કેવા કેવા અભિપ્રાયથી જુદા પડે છે—મતાંતરવાળા થાય છે ? તે ખતાવેલ હોવાથી તે સંજોગી વિચાર કરતાં તેઓ એક દુરંધર વિદ્વાન તરીકે માલૂમ પડે છે. ” આ અભિપ્રાય ગ્રાંથણ છતાં જૈન શાસ્ત્રના અનુભવી પંડિતનો અક્ષરશઃ ખરો છે. શ્રી લોક-પ્રકાશ ગ્રંથ ખતાવીને આપણા કવિરાજે ખરેખર કમાલ કરી છે. એના આગમજ્ઞાન, યાદશક્તિ અને તર્કવિચારણાની પરાકાષ્ઠા એમાં ખતાવી છે.

હૈમલદ્ધપ્રક્રિયા.

શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાયે આ કૃતિ સંવત ૧૭૧૦ માં કરી ॥ એમ સદર ગ્રંથની પ્રશસ્તિ પરથી જણાય છે. સદર પ્રશસ્તિ નીચે પ્રમાણે છે:—

સ્ફુર્જદ્રૂપાર્થનિષેદમધ્યાકરણરત્નકોશસ્ય ।

અર્ગલમિદ્રચનેયં કર્નીયમી કુશ્વિકાદ્રિયતામ્ ॥ ૧ ॥

ધીહીરપિઞ્ચમરેઃ પટે ધીવિઞ્ચસેનમૂરીશાઃ ।

તેષાં પદ્મ સંપ્રતિ વિઞ્ચયન્તે ધિઞ્ચપદ્મસૂરીશાઃ ॥ ૨ ॥

શ્રીવિજયસિંહસૂરિ ત્રીજા ભગવંતિ સૂરિ ગણે કર્મો ॥
 શ્રીવિજયસિંહસૂરિ સૂરિ ગણે કર્મો ॥ ૩ ॥
 શ્રીવિજયસિંહસૂરિ સૂરિ ગણે કર્મો ॥
 શ્રીવિજયસિંહસૂરિ સૂરિ ગણે કર્મો ॥ ૪ ॥
 શ્રીવિજયસિંહસૂરિ સૂરિ ગણે કર્મો ॥
 શ્રીવિજયસિંહસૂરિ સૂરિ ગણે કર્મો ॥ ૫ ॥

“ હૈમચંદ્રાચાર્યની કૃતિ પ્રકાશમાન થયે અને અત્યારે
 સમુદ્રના હૈમચંદ્રાચાર્યના નામ સંસ્કાર કરવાને કારણે આ કાવ્યકૃતિ
 અર્ચના (સમુદ્રાચાર્ય) સ્મરની (સમુદ્રાચાર્ય) આ સ્વભાવ નામકરી
 સરખી પુસ્તક છે તેના નામે આપણે જણાવે. ૧.

“ શ્રી હીરવિજયસૂરિને પાઠે શ્રી વિજયસેનચંદ્રાચાર્ય
 યથા. નેમ્બાધોની પાટ ઉપર હાથનાં શ્રી વિજયસેનચંદ્રાચાર્ય વિજય-
 વંતા થઈ છે. ૨.

“ જયવંતા શુર શ્રી વિજયસિંહસૂરિ સ્વર્ગ ગયે છતે
 અત્યારે શ્રી વિજયસિંહસૂરિની ચૂવસાજ નદીકે પ્રકાશે છે. ૩.

“ વિક્રમથી ૧૭૧૦ વર્ષે રાંધણપુર નગરે શ્રી હીર-
 વિજયસૂરિના વિસ્તૃત પ્રભાવથી શ્રી શ્રીવિજય ઉપાધ્યાયના
 શિષ્ય ઉપાધ્યાય વિનયવિજયે હૈમચંદ્રાચાર્યની આ પ્રક્રિયા
 બનાવી તે જય પામો. ૪-૫. ”

આ પ્રશસ્તિ ઉપરથી જણાય છે કે આ ગ્રંથ સં. ૧૭૧૦ માં
 શ્રી રાંધણપુર નગરમાં રચાયો. વિશેષ હકીકત એમ
 જણાય છે કે સંવત ૧૭૧૦ માં જ્યારે આ ગ્રંથની રચના
 થઈ ત્યારે આચાર્ય વિજયસિંહસૂરિ સ્વર્ગગમન કરી ગયા હતા

અને તે વખતે મુસ્લિમ ૫૬ ઉપર શી વિજયવલ્લભદિત્તિ મનાવે
થયેલી હતી. એનાં અર્થાત્ એમ જણાય છે કે તે વખતે હજુ
શી વિજયવલ્લભદિત્તિ આવાં ૫૬ ૫૭ સ્થાનાં મોકી નહોતી.

મગ્ય એવા તથા નિર્નયક પ્રમાણે એનાં વિજયવલ્લભ
મુનિનું જન્મપ્રમણ સં. ૧૩૨૬ ના અઠાડ મુદિ બોળને રાજ
જણાય છે. સં. ૧૩૧૭ માં ત્રિવલ્લભની જે કાળનાં શી
વિજયવલ્લભ ઉપરનાં મગ્ય તેનાં વિજયવલ્લભદિત્તિ મનાવેલ
હતા તેનાં પાનાનાં રંગનાં આડે વિજયવલ્લભમુનિનાં મનાવેલ
કરેલી હતી તે સં. ૧૩૭૬ માં કાલપર્વ પામી ગયા. ત્યાંનાં
૧૩૧૧ માં વિજયવલ્લભદિત્તિ મનાવે આવી હતી. ઉત્તરકાલ
પ્રમાણે નંમનાં આ વલ્લભમુનિનાં મનાવેલ અનકાવાદનાં સં.
૧૩૧૧ માં થયેા હતા.

આ હિમચલપ્રક્રિયા પ્રથમ શી વિજયવલ્લભ ઉપાધ્યાયે
શીનાં હિમચલપ્રક્રિયા 'ત્રિવલ્લભચલપ્રક્રિયાસન' નામના
મહાવ્યાકરણ અનુસાર બનાવ્યું છે. તેનામાં વ્યાકરણની ખોટ
પૂરી પાડવા શી હિમચલપ્રક્રિયા મોટું વ્યાકરણ બનાવ્યું, તેના
આડે અધ્યાય બનાવ્યા, તે પર ૭ દ્વયર સ્તોત્રની વ્યુત્પત્તિ
બનાવી તથા અદાર દ્વયર સ્તોત્રની બુદ્ધિવૃત્તિ બનાવી. તેના
ઉપર એંસી દ્વયર સ્તોત્રોનો ન્યાસ પણ તેમણે જ બનાવ્યો.
એ મૂળ વ્યાકરણના આડમાં અધ્યાયમાં પ્રાપ્ત બાપાનું વ્યાકરણ
પણ સાથે જ તૈયાર કરેલું છે. એ ઉપરાંત ધાતુપારાપણ અને
વિજ્ઞાતિ ગણસૂત્રોનું વિચરણ કરી સંપૂર્ણ વ્યાકરણનો વિષય
તદન નવીન પદ્ધતિ પર શી હિમચલપ્રક્રિયા મૂકી દીધો છે.

વ્યાકરણની સરળતા તો એથી થઈ, પણ કમે કમે નાની

મોટી વૃત્તિ, ધાતુપારાયણ, ન્યાસ, ટુંઢિકા ટીકા વિગેરેથી એ વ્યાકરણ ઘણું મોટું થઈ ગયું. એ ગૂંચવણ દૂર કરવા માટે શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાયે આ નાની પ્રક્રિયા રચી. એમણે પ્રથમ સંજ્ઞા અધિકાર મૂળસૂત્રો સાથે કારિકાદ્વારા જ પ્રતિપાદન કર્યો, સંધિના નિયમો સરળ અને સુગમ બનાવ્યા, પદ્ધતિંગ પ્રકરણમાં શબ્દોને અકારાદિ ક્રમમાં ગોઠવી દીધા અને ખાસ કરીને તદ્વિત અને ધાતુમાંથી થયેલા નામોની રચના એટલી સરળ અને સુકર બનાવી દીધી કે તેને લખીને આખો વ્યાકરણનો વિષય સુખબોધી અને અલ્પ વિસ્તારવાળો થઈ ગયો.

આ વ્યાકરણની પ્રથમ જાહેરાત શ્રી જૈન ધર્મ પ્રસારક સભાએ સં. ૧૯૪૯ માં કરી. ત્યારપછી એની માગણી થતાં સં. ૧૯૭૪ માં એ જ સંસ્થાએ એની બીજી આવૃત્તિ બહાર પાડી. આખો ગ્રંથ જોતાં શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાયનો વ્યાકરણના વિષય પરનો કાળુ ઘણો સુંદર દેખાય છે. એમણે વ્યાકરણ શીખવવાની નવીન પણ સરળ રીતિ દાખલ કરી અને એ વ્યાકરણનો ઉપયોગ અત્યારે પણ થાય છે તેથી તેમની એ કૃતિ પણ સફળ ગણાય. જેમ શ્રીચુત રામકૃષ્ણ ભાંડારકરે સંસ્કૃત વ્યાકરણની અંગ્રેજીમાં રચના કરી અનેક રીતે એ વિષયને સહેલો કર્યો છે તેમજ શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાયે સંસ્કૃત ભાષાદ્વારા જ વ્યાકરણને સરળ બનાવ્યું છે. આટલા પૂરતી તેઓશ્રીની વિશિષ્ટતા અને મૌલિકતા ગણાય.

સ્વોપજ્ઞ ટીકા.

શ્રી જૈન ધર્મ પ્રસારક સભાએ બહાર પાડેલા કાળ અને ભાવપ્રકાશ (લોકપ્રકાશ) ગ્રંથની પ્રસ્તાવના પૃ. ૧૪ માં આ

વિદાન લેખકની કૃતિમાંનું 'પત્રક આપનામાં આપનું' છે તેના ઉપરના વ્યાકરણ કેપર જોઈએ તેને 'પત્રક આપનામાં આપના' તરીકે સ્વીકારવું છે એનું અર્થ છે. તેમાં 'આપનામાં' અને 'આપના' એ બંને શબ્દો છે.

તેનકાવાલિ (તેનકા. કાન્દુરન્ડ) માં આપનાદિત્ય વિના-
પ્રમાં તેનકાકાનું પ્રથમ 'પત્રક આપનામાં આપના' અને
આપનામાં આપના છે તેમાં આપનાદિત્ય તરીકે જાણી શકાય
કેવેલ નથી. પૃ. ૩૦૩ માં વિનયવિજય સમિતિ દેવના-
પ્રકાશના કહેલ છે, તેનું '૧૯૨૫૦૦' 'લોકના' લગભગ છે, ત્યાં
એના કલનાકાળ સવન ૧૭૩૩ લખ્યો છે અને ત્યાં નોંધમાં
લખે છે કે "આ સંવત્સરે આ પાટણની ત્રીજી ઉત્સવે મહા
નોંધો છે પણ ખંજાણની ત્રીજીમાં અદરદુ પ્રકાશ સં. ૧૭૦૧ માં
લખાય છે એમ લખાયું છે " આ જાને સંવત્સર પાટા છે
એનો કપાળ તો ઉપરના ઉપરાધી મધ્ય લય છે, કાલજ કે
કપાળજે કૃતિનો સંવત્સર ૧૭૧૦ લેખકે પોતે જ લખાવી રીધો છે.

અદર ત્રીજાની એક પ્રત ધી બાવનમર સંવત્સર માનવાંકા-
રમાં છે. હાલ તેને ઉપાવવાનો પ્રબંધ એક મુનિરાજ તરફથી
ધર્મ ગયો છે અને પછી બાગ ઉપાધ જવા આવ્યો છે એવા
સમાચાર સાંપડ્યા છે. વ્યાકરણને તદ્દન સરળ બનાવી દેવાનું
મુદર કામ ઉપાધ્યાય લેખકશ્રીએ કયું, તે પરથી તેમનો અસ્મૃત
બાપા પર દેટલો પાકો કાળુ હશે એ બાબત ધ્યાન ખેંચાયા
વગર રહે તેમ નથી. અદર પ્રાંથની લગભગ ૩૫૦૦૦ શ્લોકની
સ્વોપજ વૃત્તિની અદ્વિતમા લેખકશ્રી લખે છે કે:—

૧૬ દિ શ્રીસિદ્ધરાજજયસિદ્ધદેવપ્રભૃતિપરઃશતકિતિપાલ—

સૌંદર્યમાણિક્યમાયોર્ગતિતત્ત્વમનનસદયવાદાઃ પ્રત્યક્ષસાધ્યની-
 ચક્રેશ્વર્યાદિદેવતાનનુદ્યયકૃત્નાદેનાદા અપારાજયતાજ્યાનંદાગમ્યંદ-
 સ્તકાંચનેતકમાસ્ત્રનિર્માણકૃતસકલજોવિદુરગાદાઃ ધીરેમનક્રમ-
 રિયાદાઃ પરપશ્વિનૃહીનવાગિનીયાદિદ્યયાકરણાન્યયને તેષાં વિનયગદિ-
 વિધાને ચ જનયતયો મા મા વિચક્ષિતેષાં કૃપયા શીમિત-
 રાજપ્રાર્થનયા ચ સતતલજ્યાકરણોપનિવદ્ધનમયૌર્ગિકસૂતરનનાપ્ર-
 થાતં વિવિચવિશેષાર્થનિયાતં ધીરેમચન્દ્રામિયાનં મહાલજ્યાકરણં
 ચિરત્રયાંચકુસ્તસ્મિંચ રત્નાકર દ્યોતિગંભીરિનુપુન્ગ્યાયાનુકુલ્યેન
 સૂત્રસ્વનાંચિતે શબ્દચ્યુત્પન્નો વ્યસ્તનૂત્તાં ચિત્તલજ્ય કેચનાલપ-
 મતયો ગ્રામ્યા દ્ય માણિક્યપરિગ્રહેડલસાચન્નં નતસ્તેપાનસ્મિન્ન્યા-
 કરણે પ્રવેશોપાયભૂતાં શબ્દસાધનક્રમેણ કનિપયદ્દેમસૂત્રસંચટના-
 ત્મિકાં દ્દેમલઘુપ્રક્રિયાં ચિક્રીર્ષુર્મયકારઃ ॥

વિગેરે. આ શરૂઆત ઉપરથી જાણાય છે કે આ હેમલઘુ-
 પ્રક્રિયા અંધ તૈયાર કરવાનો ઉદ્દેશ શ્રી સિદ્ધહેમવ્યાકરણમાં
 પ્રવેશ કરવામાં અડધાયક થવાનો જાણાય છે. આખી વૃત્તિ શરૂ કર્યા
 સંસ્કૃત ભાષામાં રચી છે.

સદર હેમલઘુપ્રક્રિયા ઉપર શ્રી વિનયવિનય ઉપાધ્યાયે
 સં. ૧૭૩૭ માં ૩૪૦૦૦ શ્લોકપ્રમાણુ ટીકા રચી, તેને રત-
 લામ નગરમાં વિજયાદશમને દિવસે પૂરી કરી (૫૪૫
 ૩૫૬ ૫૪૬ ૫૪૬ ૫૪૬) એમ તેની પ્રશસ્તિ પરથી
 જાણાય છે. એ અંધની પ્રશસ્તિ ઘણી સુંદર છે. તેમાં પોતે
 જાણાવે છે કે “ અમે નવા કાળેમાં પ્રવીણ છીએ, પ્રાણિનિ
 અને હેમચંદ્રના વિજ્ઞાનમાં, વાસ્તુતત્ત્વમાં, તર્કશાસ્ત્રમાં નિષ્ણાત
 છીએ, સિદ્ધાન્તમાં ધન્યબુદ્ધિ છીએ, નાટકોના જાણકાર છીએ,
 નીતિશાસ્ત્રમાં, શકુનશાસ્ત્રમાં, વૈદકમાં કાબેલ છીએ, અને નવ

નવા ઉદોમાં રચના કરી દર્શાવે છેએ, તરતજ એને અવ-
 કારની પૂંચવડોના અદિત્યાર હીએ, છ સ્વપના સ્વપનાની
 રચના અમને દરરોજ છે અને અવિદ્યારિદ્યાનાં અમે પુર-
 વર હીએ આવા અનને લોકમાં જીનતાર હેવુ છે ? અવા
 અભિમાનમાં અમે નવ રવા હતા એવામાં અસ્માનુ અમારી
 નજર છોડેમજાવામાં વિજેરે પર પડી એટલે તેમના પ્રવર્તે એનાં
 અમારો સર્વ સર્વ મગો તમેલ એના અંબીર અંબીને વિમારનાં
 એમની આદિત્યલોકના અનમાં અમે રરકાર મર્ષ ગવા."

અહર પ્રશસ્તિ પરથી જણાય છે કે તેમણે સૂચનો કમ જ
 દેશ્યો છે, પણ મૂંઝા તો અમલ ત્રિદૈમના જ રાખ્યા છે,
 આ લોકની લોકસંખ્યા ૩૪૦૦૦ લખી છે. તેમાં પ્રક્રિયાના લોકો
 સાથે ગણ્યા છે કે નહિ તે સ્પષ્ટ નથી.

આ બ્યાકરણની લીકા હાલનાં કે. સમાવિષ્યજી મારફત
 મુદ્રણ થાય છે. એમણે એની બે ત્રણ પ્રતો મેળવી છે. મુદ્ર
 કરવા માટે બનતો પ્રયાસ કર્યો છે. પૂર્વાર્ધ છપાઈ ગયેલ છે,
 આગળ છપાય છે તેની પ્રશસ્તિ બધી પ્રતમાં સરખી નથી
 છતાં પ્રયાસ કરીને તેઓ સાહેબે ઠીક કરીને લખી મોકલી છે
 તે નીચે પ્રમાણે છે—

પ્રશસ્તિ:

નર્વ્ય કાલ્યેડતિમધ્યાઃ પ્રથિતપૃથુધિયઃ પાણિનીયે ચ હિમે,
 વિદ્વાને પાસ્તુતત્ત્વેડપ્યતિવિદાદદશઃ કર્કશાલર્કશાસ્ત્રે ।
 સિદ્ધાન્તે બુદ્ધિધન્યા શુણિગણકગણામેસરા નાટકશા,
 નિષ્ણાતા નીતિશાસ્ત્રે શકુનનયવિદો વૈદ્યકે હૃદયવિદાઃ ॥ ૧ ॥

स्वच्छन्दं चन्द्रानामयचिगनरनता याननी मातानीया,
 प्रातायत्तारगाया कविस्तत्त्वमयप्रपञ्चो मययोः ।
 पद्मभाणवचनन्योनुरम्भुग्मितोऽवसात्मनिषातुरीयाः ।
 कोकेऽथस्तोकलोत्प्रकटितयत्नस्ते गयं केन ज्ञेयाः ? ॥ २ ॥
 यावद्विद्याभिमानैरिति हृदि बद्धा मत्तनामाशयाम-
 स्तावदेवादकस्मान् स्मृतिपथगमन् हेमसूरीभ्यसायाः ।
 गर्वः सर्वोऽपि सर्वः समजनि गुणपनत्पर्जनप्रयन्तात्,
 ध्यायन्तोऽर्थगभीरानथ परिनिनुमन्तस्वसौहृद्व्यलीलात् ॥ ३ ॥
 विमिश्रितशेखरम् ॥

श्रीहेमचन्द्रादिसुरीश्वराणां, पुरः स्फुरेद्यः कवितामर्दायः ।
 तार्क्ष्यस्य पक्षौ समुदीक्ष्य साक्षात्, स मक्षिज्ञाणामिव पक्षधर्मः ॥ ४ ॥
 हैमव्याकरणार्णवं निजधिया नायावगाहामितो,
 मञ्जूषा समपूरि भूरिघृणिभिर्यैर्न्यायरत्नैरिह ।
 ज्योतिस्तत्त्वविवर्तयार्तिककृतः श्रीहेमहंसाहया,
 जीयासुः सुमनोमनोरमगिरस्ते धावकाधीश्वराः ॥ ५ ॥

हैमव्याकरणाम्भोधि, येऽवगाह्य महाधियः ।
 अभिज्ञानमिवाकार्षुः, क्रियारत्नसमुच्चयम् ॥ ६ ॥

वैयाकरणवर्यास्ते, श्रीगुणरत्नसूरयः ।
 अन्येऽपि शाब्दिकप्रष्टा, विजेजीरन् महर्षयः ॥ ७ ॥ युग्मम् ॥

हैमव्याकरणार्णवस्य महतस्तुच्छा मदीया मति-
 द्रोणी पारमविन्दतीयमसकृत्कोऽस्य चिक्रीडयन् ।
 यच्चामूमुदमुक्तिमौक्तिकशतैर्व्यक्तीकृतैः कोविदा-
 स्तत्सर्वं सुगुरुप्रसादपवनप्रागल्भ्यमुज्जृम्भते ॥ ८ ॥

श्रीसूरिभिर्यानि निरूपितानि, सूत्राणि तान्येव शताधिकानि ।
 क्रमः परिवर्तित एष शब्द-व्युत्पत्तये माहशबालिशानाम् ॥ ९ ॥

યા શ્રોત્રમગુરોર્મુક્તામ્બુવમયા સા મેઠા વાફ્વાતુરી-
 ત્યાલોચ્યૈય જ્ઞો વચોમિરમલૈસ્તૈરેવ શબ્દક્રમઃ ।
 સર્વે પ્રાક્તતમેવ નવ્યમિદં કિં નિર્દિષ્ટમિત્યાદિભિ-
 વાંસ્યૈર્માનિદં યે હસન્તિ મુદ્ધવસ્તુપ્યન્તુ તે સત્રનાઃ ॥ ૧૦ ॥
 હં હો ! કોવિદકુતરાઃ ! કિમુ ગિરામર્થેષુ સંશય્યતે ?
 પીક્ષધ્વે કિમુ સાધુશબ્દઘટના પૃચ્છપિલક્ષાદિ યત્ ।
 સૂત્રાણાં વિવિધપ્રયોગસત્તુપામન્વેષણે કઃ ધમો,
 જાગર્ત્સ્યેવ વિશેષબોધકુશલો દ્વૈમપ્રકાશો ગુરુઃ ॥ ૧૧ ॥
 સન્તઃ પ્રસીદન્તુ સદોત્સન્તો, ગુણાન્ પરેષાં કૃતિનો વિભાગ્ય ।
 મ્લીઙ્ગાદિશોભિત્યપિ કૌતુકાન્મે, પ્રયત્નમેનં સ્વદશા પુનન્તુ ॥૧૨॥
 વિષ્ણં રાગદ્વૈપૌ, દ્વૈપાદુપકારિણાચિદ કૃતૌ મે ।
 યદિ માં સન્તો રાગાદ્, દ્વૈપાદપરે ધિલોકવિષ્યન્તિ ॥ ૧૩ ॥
 ધ્રુવણં યદ્વ લિખિતં, મયા પ્રમાદાદિવદુલચિત્તેન ।
 તત્ત્વોધયન્તુ સુધિયો, મયા પ્રણામાઙ્ગલિર્ઘટિતઃ ॥ ૧૪ ॥
 ધ્રીવિજયપ્રભગણપતિ-પદ્માધિપવિજયરત્નસૂરીણામ્ ।
 નિર્દેશાદિદ્વ દર્પાદ્, ઘર્પારાત્રં સ્થિતવતો મે ॥ ૧૫ ॥
 ઋપિયદ્વિજલધિશશિ (૧૭૩૭)મિત-વર્ષે રતલામપુરે રમ્યે ।
 પ્રન્થોઽયં સંપૂર્ણો, વિજયદશમ્યામિતિ શ્રેયઃ ॥ ૧૬ ॥
 આ પ્રશસ્તિમાંથી પ્રથમના ત્રણ શ્લોકનો બાવાર્થ ઉપર
 આપ્યો છે.

હવે સંસ્કૃત બાપાની નાની કૃતિઓ તપાસી જઈએ.

નયકર્ણિકા—

નય-કર્ણિકા-કૃતિઓના વિષય પર ૨૩ ગાથાની નાની પુસ્તિકા
 શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાયે દીવળદ્વરમાં રચી છે. બહુ સંક્ષિ-

સમાં મુદ્દામ રીતે ' નય ' એટલે શું એનો આછો ખ્યાલ એ અંથમાં આપવામાં આવ્યો છે. એ પ્રવેશક અંથ જેવો છે. એની પ્રશસ્તિમાં અંથકર્તા લખે કે:—

इत्थं नयार्थकवचः कुसुमैर्जिनेन्दु-
र्वीरोऽर्चितः सविनयं विनयाभिधेन ।
श्रीदीववन्दरवरे विजयादिदेव-
सूरीशितुर्विजयसिंहगुरोश्च तुष्ट्यै ॥

“ આ પ્રકારે વિનયવિજયે વિજયદેવસૂરીશ્વર તથા વિજય-
સિંહગુરુની તુષ્ટિ માટે દીવ બંદરમાં નયના અર્થને જણાવ-
નારાં વચનપુષ્પોવડે શ્રી જિનચંદ્ર વર્ધમાનસ્વામીની પૂજા
કરી. ” આ અંથની રચનાનો સંવત અંથકર્તાએ આપ્યો નથી.
વિજયસિંહસૂરિનું સ્વર્ગગમન સં. ૧૭૦૬ માં થયું છે. વિજય-
દેવસૂરિએ પોતાની હયાતીમાં ગન્ધલાર વિજયસિંહસૂરિને સોંપ્યો
હતો એ સર્વ ઐતિહાસિક જાણતો વિચારતાં આ અંથ બંને
સદર આચાર્યોની હયાતીમાં તૈયાર થયેલો હોઈ એમ અનુમાન
થાય છે કે એ કૃતિ સં. ૧૭૦૧ લગલગ બની હશે.

એ કૃતિ ઉપર વિસ્તારથી ટીકા પંન્યાસ શ્રી ગાંધીરવિજય
ગણિએ રચી છે. એ આખો અંથ તથા ટીકા જૈનસ્તોત્રસંગ્રહ
(શ્રી યશોવિજય અંથમાળા)માં પ્રકટ થયેલ છે અને તેનો
ગુજરાતી અનુવાદ શ્રીયુત મોહનલાલ દલીચંદ દેશાઈ વકીલે
ઈ. સ. ૧૯૧૦ માં વિસ્તારથી નોટ ઉપોદ્ઘાત સાથે પ્રકટ કરેલ
છે. આ કૃતિ ન્યાયના અભ્યાસના આરંભ-પ્રવેશ માટે ઉપયોગી
છે અને અનુવાદકારે નયના વિષયની મુદ્દામ જણાવટથી એ નાના
ઉલ્લેખને સારી રીતે જગાડ્યો છે. શ્રીયુત મોહનલાલ દેશાઈનો

એ પ્રયત્ન કરવા છે, નવના કાવ્યના પ્રયત્ન અને વિદ્યાર્થી
 છે અને પ્રાચીનિક અભ્યાસોએ અને મંદિરે અનિવાર્ય છે.

ઉદ્દેશ (કાવ્યના, નિર્ગમના, મેંડ, નૌદ્યો મુદ્દા)

નેના દેશ વિજયમિત્રિચિત્રિયા ઉપાધ્યાયનાં (દેવ
 યો વિજયમિત્રિય પૃ. ૬-૧૮) અર્થે છે મંદિરમરિક પ્રતિષ્ઠાનાં કર્યા
 પછી એક સ્વયંભૂત સંચર લખાવનાના પત્ર લખના, ચિત્ર
 પાનાના મુદ્દા પત્ર લખના અને દેશીય વાર એવા પત્રો ૧૦
 દાય અને દેશી વાર નો એ દાય સંખ્યા થતા. એની પત્રોનાં
 ૧૦-૧૨ ઉપ અને કાવ્યોનાં સાથે કાવ્ય નંદાથી એમાં પ્રતિષ્ઠાના
 દેશીયો વિજયના વિજય મુદ્દા. એના આકાર જન્મપત્રિકા જેવો
 થતો. રાજા આદ્યદનાં મેંડ, નવર, વખાર, નિત્યજિત
 મર્મોના દેશીય અને મર્મરથાનો, કૃષા, તાગ, તરી, નદ બાજી
 ગરના ખેલ, ગણિકાનાં નૃત્ય વિજેરે અનેક ભાગના દેશીયો આ
 વિજયપત્રમાં આવેખન મનુ કર્ત. આ ચિત્રવિભાગ સાથે વર્ણન-
 વિભાગ પણ ખદુ મુદ્દર કાવ્યમય બનાવવામાં આવતો હતો.

આ લેખ વિનયવિજય ઉપાધ્યાયે લેખપુર(મારવાડ)થી
 લખ્યો છે. તે વખતે આચાર્ય યો વિજયમર્મસૂરિ સૂરતમાં
 ચાનુર્માસ હતા. બાદરવા મુદ્દિ ૧૫ ની રાત્રીએ ચંદ્રને જોતાં તેને
 દ્રવ બનાવી તેની સાથે આચાર્યને વિજયિ મોકલી છે. આખો
 લેખ સંસ્કૃત-મંદાકાંતા છંદમાં છે. ભાષા કાવ્યની અતિ આક-
 ર્ષક અને વર્ણનો ભવ્ય છે. ૨-૭ સુધીના કાવ્યોમાં લેખપુરનું
 વર્ણન છે. પછી ચંદ્રને દ્રવ ગણી કુચગમ્ય તેને પૂછે છે અને
 લેખપુરથી સૂરત જવાનું છે એમ જણાવી તેના આખા રસ્તાનું
 વર્ણન કરે છે. કંચનગિરિ, ગાલોર, ચિરોહી, આખના ભવ્ય

શિખર વર્ણવ્યાં છે. આનું પદના વિગતમાંથી અને વચનમાંથી દેશના વર્ણન અને અવલોકન શિખર પર સ્પર્ધાનિર્મિત મુનિર્મિત વર્ણન કરી શક્યાં હોય તે અસંભવીના કાંઈ પર આવેલા સિદ્ધ પુરમાં દેશવાનું કહે છે. ત્યાંથી સાતમીના કાંઈ પર અદ્યતન બાદ જવાનું કહે છે. ત્યાંના લક્ષ્મીપતિના અવસ્થા તથા નિનગૈત્રી વર્ણવી નરપદ (વહોદરા) ને વર્ણવ્યાં છે. પછી ભરૂચ, તાપી નદીમાં સેકેડો જલાકે અને કંઈકે રાસનું વર્ણન અતિ ભવ્ય ભાષામાં કર્યું છે. ત્યાંના ગ્રામીણના કામકામક્રમમાં જર્મ ભવ્યમંડપમાં વ્યાખ્યાનાના શિલાસન પાસે દંડને જવાનું કહે છે. પછી શુભના શુભોનું વર્ણન કરી એ મદાન તપગચ્છાધિપતિને નમસ્કે અને પછી તેને માટે સદેશો કંઈકે એવી ભલામણ કરે છે. છેલ્લા ૧૦ કાવ્યોમાં સદેશો છે. લેખક અવશુભથી ભરેલો છે અને ગચ્છપતિ વિશાળ હૃદયના છે વિગેરે વાતો રજૂ કરે છે.

આ આખા લેખની પાછળ લાંબો ઇતિહાસ છે. લેખની નજરે-કાવ્યની નજરે જોઈએ તો એ ખરેખર સુંદર કાવ્ય છે. તે વખતનો સૂરતથી જોધપુરનો માર્ગ અત્યારનો લગભગ રેલવેનો જ માર્ગ છે. ખાસ કરીને અતિ ભવ્ય ભાષામાં શહેર, મંદિરો અને કુદરતનું વર્ણન કવિએ કર્યું છે તે ખાસ વાંચવા જેવું છે. એમાં કુલ ૧૩૧ શ્લોક છે. એ આખો લેખ વિજયપ્રભ-સૂરિને ઉદ્દેશીને લખાયેલો છે. વિજયદેવસૂરિની હયાતીમાં જ વિજયસિંહસૂરિએ કાળ કર્યો. (સં. ૧૭૧૦) એ જાણીતી વાત છે. વિજયપ્રભસૂરિ સં. ૧૭૧૨ માં ગચ્છાધિપતિ થયા. તેમની પ્રકૃતિ આકરી હતી અને બીજા કેટલાક સુયોગ્ય સાધુને છોડીને તેમને આચાર્યપદ આપવામાં આવ્યું તેથી ગચ્છમાં તેમનો

વિરોધ ચાલતો હતો. વિજયદેવસૂરિએ સં. ૧૭૧૨ માં કાળ કર્યો ત્યારે વિજયપ્રભસૂરિની સામેના વિરોધમાં વિનયવિજય ઉપાધ્યાય સામેલ થયા. ત્યારબાદ કેટલાંક વર્ષો પછી વિજયપ્રભસૂરિનો પ્રભાવ વધ્યો અને સંઘમાં તેમનું વિશેષ મન્માન થવા લાગ્યું. ગરુડમાં વિરોધ વધી ન પડે તેટલા ખાતર આ વિરોધિપત્ર વિનયવિજય ઉપાધ્યાયે લખ્યો હતો એમ જણાય છે. એનું અનુમાન વર્ષ સં. ૧૭૧૮ લાગે છે. ત્યારથી એમણે શ્રી વિજયપ્રભસૂરિની આજ્ઞાનો સ્વીકાર કર્યો. નમૂનાના ઘોડા શ્લોક નેપ્થ લખ્યો, જેથી કાવ્યચમત્કૃતિનો ખ્યાલ આવે. આરંભ શ્લોક:—

સ્વસ્તિર્ધાનાં મયનમવનીકાન્તપંક્તિપ્રણમ્ય,
પ્રૌઢપ્રીત્યા પરમપુરુષ પાર્શ્વનાથં પ્રણમ્ય ।
શ્રીપૂજ્યાનાં ગુરુગુણવતામિન્દુદૂતપ્રભૂતો-
વન્તં લેખં લિખતિ વિનયો લેખલેખાનતાનામ્ ॥ ૧ ॥

આખૂના વિભજ મંત્રી ને વસ્તુપાળનાં મંદિરે વર્ણવતાં
કહે છે:—

રુપ્યસ્વચ્છોપલદલમયૌ ચિત્રદોર્ભાષંચિત્રૌ,
ચક્ષુચન્દ્રોદયચયન્વિતૌ કલ્પિતાનલ્પશિસૌ ।
બીયાસ્તાં તૌ વિમલનૃપતેર્વસ્તુપાલસ્ય ચોષૌ,
પ્રાસાદૌ તૌ સ્થિરતરગ્યશૌરુપદેહાપિષ ઘૌ ॥ ૫૪ ॥

અનદાવાદની પોળ-પાડઓનું વર્ણન આનંદ આપે
તેવું છે:—

પયોકોડસ્ય ધ્રુવમુકુપંતે ! પાટકોડસ્યૈઃ પુરાણાં,
ધૃન્દસ્તુન્યો ઝનપદસમાન્યેષ શાસ્ત્રાપુરાણિ ।

અંગ્રામ (૨૨ અક્ષર=એક મંદાત્મ)ને કિત્તિને નેના ૩૧૩
 ટોણા ગાય છે એમ પ્રતિજ્ઞામાં જણાવ્યું છે. સં. ૧૩૬૩ અંગ્રી
 વિજયપ્રભભૂરિ ૧૫૬૮ની પાટે ૧૬મર નરહ.ખિપાનિ કરા.

આ અંગ્ર પર જન્ધાસ ઓ અંગ્રીરિજમ અલિખ સંસ્કૃતમાં
 દીકા રમી છે. અથ અદિતીય છે, માંતરનથી અરેકો છે અને
 આરમાને ઉદ્દેશીને જે ઉપદેશાત્મક શ્રેય મુદર મધ્યે મેઝાવવા
 છે તે પદોના આ અંગ્ર છે. એવા શ્રેયોમાં વિરતા જનાવવાના કે અર્થો
 ઉપરિધન કરવાનો ઉદ્દેશ દોના નરો. મનનશ્ચ આવે વાત કરવા
 માટે થોભાયેલ અપૂર્વ અંગ્ર (Subjectaro) અંગ્ર છે.

અંશદૂત જાણમાં અંગ્ર હોય છતાં દેશી શબ્દોમાં નામ યથા
 તેવો આ લેન સાદિત્યમાં એક જ અદિતીય અંગ્ર છે અને અંશદૂત
 સાદિત્યમાં એની કાયામાં મૂલી યથાય તેનું 'ગીતગોવિંદ' નામનું
 પુસ્તક છે. એના પર વિસ્તૃત વિષેયન આ ઉપોદ્ધાતની શરૂઆતમાં
 કરેલ દોવાથી અત્ર તે પર પુનરાવર્તન કરવામાં આવતું નથી.

પદ્મવિંશત્ ૪૪૫ સંગ્રહ—

ઉત્તરાધ્યયનની જાણીતી મોટી દીકા રચનાર ઓભાવવિજયે
 (વિજયદાનસૂરિના શિષ્યે) સં. ૧૬૬૯ મા પદ્મવિંશત્ ૪૪૫ નામનો
 અંગ્ર અંશદૂત પદ્યમાં રચ્યો; તેમાં તે સમયની પ્રચલિત શાસનની
 સ્થિતિ જતાવી છે. આ અંગ્રનું સંક્ષિપ્ત અંશદૂત અવમાં વિનયવિજય
 ઉપાધ્યાયે જનાવ્યું. આ અંગ્ર અપ્રસિદ્ધ છે. (જે. સા. ઇ. પૃ. ૬૪૯)

અર્ધજમરકારસ્તોત્ર—

અપ્રસિદ્ધ અંશદૂત. (જે. સા. ઇ. પૃ. ૬૪૯) (ઉદેપુર
 સંહારમા પ્રત છે.)

જિનસાહસનામ સ્તોત્ર—

છપાવેલ છે. લલ્ય છે. (ઉદ્દેપુર ભંડારમાં લખેલી પ્રત છે)

આ સ્તોત્ર સંવત ૧૯૮૧ માં શ્રી વિનયદાનસૂરિએ વીર સમાજ-અમદાવાદ મારફત છપાવેલ છે. કિંમત એક આનો રાખેલ છે. ૧૪૯ ઉપજાતિ વૃત્તના સંસ્કૃત શ્લોકો છે. એ સ્તોત્ર સં. ૧૭૩૧ માં લેખકશ્રીએ ગંધારમાં ચાતુર્માસ રહેલા ત્યારે બનાવેલ છે. બુકના પૃષ્ઠ ૩૮ છે.

એના નામનો અર્થ એ કરવાનો છે કે—‘ જે સ્તોત્રમાં એક હજાર વાર જિનેશ્વરને નમસ્કાર કરેલ છે એવું સ્તોત્ર ’ આ સ્તોત્રના દરેક કાવ્યમાં ૭ વાર નમસ્તે આવે છે. એવા ૧૪૩ કાવ્ય હોવાથી તેને સાતે ગુણતાં ૧૦૦૧ નમસ્કાર થાય છે. ૧૪૪ થી ૪૬ સુધીના ચાર શ્લોકો પૈકી એક માગધી ગાથા ઇક્કોવિ નમુકારો (સિદ્ધાણું બુદ્ધાણુંની) છે. એ ચારેનો ભાવાર્થ એ છે કે—જે એક નમસ્કાર પણ સંસારસમુદ્રથી પ્રાણીને તારે છે તો પછી એક હજાર નમસ્કારથી કેટલો લાભ થાય ? એથી તો અનેક જન્માંતરોમાં કરેલા પાપો નાશ પામે. ઇત્યાદિ.

છેલ્લાં બે કાવ્ય પ્રશસ્તિને લગતા છે. કાવ્ય દરરોજ પાઠ કરવા લાયક છે. કૃતિ વિદ્વત્તાલરેલી છે.

ગુજરાતી મોટી નાની કૃતિઓ—

વિનયવિનય ઉપાધ્યાયે સંસ્કૃત ભાષામાં ઉપર જણાવેલા ગ્રંથો લખેલા મને લખ્ધ થયા છે. તે ઉપરાંત તેઓશ્રીના ગુજરાતી ભાષા પર પળુ સારો કાળ હતો. તેમનો લખેલ શ્રાપાળરાજનો રાસ અધૂરો રહી ગયો અને તે શ્રી યશોવિનય

તેમ જાણીએજ વિદ્યુત્ત વચન પૂરું થયું વિદ્યુત્તે છે.
 રૂઢ સંનિવૃત્ત સમનનાં જ વણુક વિધિ કુળ સંનિવૃત્ત થયું છે.

કૃતિ સામાન્ય છે. કૃતિનાં વિધિ નવરે લખાઈ છે. તેમજ
 ૧૫ કૃતિ છે અને સુવર્ણ કૃતિનાં વિધિનાં સમાપ્ત થયું છે.
 તેમાં અનુક્રમે ૧૫ કૃતિનાં મુદ્દાનાં છે. ૧. કૃતિનાં ૧. ૨.
 કૃતિનાં ૨. ૩. ૪. ૫. ૬. ૭. ૮. ૯. ૧૦. ૧૧. ૧૨. ૧૩. ૧૪. ૧૫.
 ૧૬. ૧૭. ૧૮. ૧૯. ૨૦. ૨૧. ૨૨. ૨૩. ૨૪. ૨૫. ૨૬. ૨૭. ૨૮. ૨૯. ૩૦.
 ૩૧. ૩૨. ૩૩. ૩૪. ૩૫. ૩૬. ૩૭. ૩૮. ૩૯. ૪૦. ૪૧. ૪૨. ૪૩. ૪૪. ૪૫. ૪૬. ૪૭. ૪૮. ૪૯. ૫૦.

આમાં પ્રકારની વર્તમાન સમયનાં આમાં જુદા વિધાન
 તેનાં એમ જુદાં છે. પ્રાચીન વર્તમાન સંસારમાં આમાં
 પચવીસ માળાનાં પ્રકાર કરવામાં આવી છે. બીજી ભાગ લેખ
 તેની કૃતિનાં વિધિનાં કરીને એ છે કે આ. ૧૬૮૬ માં વિજયદેવ
 સુરિના રાજ્યમાં વિજયસિદ્ધસુરિના તપગચ્છતા સ્તંભ તરીકે
 સ્વીકારી તેમની આજ્ઞામાં પોતે અને પાતાના ગુરુ દયા એમ
 આ કૃતિમાં જુદાં જુદાં છે.

આનંદ લેખ. સંસ્કૃત લેખ છે. આખો લેખ પ્રસિદ્ધ
 નથી. તેનો સાર લેખયુગમાં પુ. પ. પૃ. ૧૬૫-૬ માં તેના
 વિદ્વાન તંત્રી શ્રી મોહનલાલ દેશાઈએ આપ્યો છે. આ આનંદ
 લેખની કૃતિ સં. ૧૬૬૭ માં બની છે. એમાં ૨૫૧ શ્લોક છે, બુદ્ધ
 બુદ્ધ છંદો છે અને તેમાં દેટલાંક ચિત્રકાવ્યો છે. એના પાંચ
 અધિકાર પાડ્યા છે. પહેલા અધિકારમાં ૫૧ શ્લોક છે અને તેનું
 નામ પ્રથમાવયવવ્યાવર્ણનરૂપ ચિત્ત-ચમત્કાર રાખ્યું છે. બીજામાં
 ખંભાતનું વર્ણન છે. ત્યાં તે વખતે વિજયાનંદસૂરિ બિરાજતા
 હતા. તે અધિકારમાં ખંભાતના વપ્રવાળા જિનગૃહોનું વર્ણન

પૃ. ૭૮-૮૦) આનંદ લેખ અગાઉ વર્ણવ્યો તેની સાથે આ લેખ ઈતિહાસની નજરે સરખાવવા યોગ્ય છે. આ લેખ સં. ૧૭૦૫ માં લખાયેલો છે. એ લેખ પરથી વિજયસેનસૂરિ લોકભાષામાં શુરુ જેમંગના નામથી ઓળખાતા હશે એમ જણાય છે. સાગર તરફ વિજયદેવસૂરિનું વલણ શરૂઆતમાં હતું અને તેને લઈને વિજયતિલકસૂરિ અને વિજયઆનંદસૂરિની ગાદી જુદી પડી હતી. આ લેખમાં વિજયદેવસૂરિને ‘ જિનશાસનશણગાર ’ કહે છે. એમાં જણાવે છે કે ‘ ઇણિ કલિ તુમ્હ સમો કો નહિ, તે તો જગ સહુ જાણું છે; કર્મઈ નડીઆ ણાપડા પણિ, મતિઆ નિજમત તાણું છે. ’ (૨૨) આવી ઉપમાઓ આપી છે. ‘ ખંભાતમાં હીરસૂરિના પટધરે તમને પાટ આપી અને અહીંઆ ઘુવડ ઘૂ ઘૂ કરે છે તે આપ રૂપ સૂર્ય ઊગતાં અલોપ થઈ જશે. ’ આવી વિગતિ આનંદલેખ પછી ૧૭૦૫ માં એટલે ૮ વર્ષ પછી કરી છે તે નોંધવા જેવું છે.

સંવત સત્તર પંચોત્તરે રે, એ તો ધનતેરસિ સુવિશેષ રે;
કીર્તિવિજય વાચક શિષ્યે, લિખિઓ ‘ વિનયે ’ લેખ રે. રપ
જય જેસિંગ પટોધરુ, શ્રી વિજયદેવસૂરિરાયો રે.

ઈતિહાસની નજરે આ નાનો લેખ ઉપયોગી લાગે છે. આ લેખ પછી શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાય વિજયદેવસૂરિની આજ્ઞામાં રહ્યા એટલે તે વખતે વિજયસિંહસૂરિની આજ્ઞામાં રહ્યા અને ત્યારબાદ વિજયપ્રભસૂરિની આજ્ઞામાં રહ્યા.

ઉપમિતિલવપ્રપંચનું સ્તવન (જૈન કથારત્નકોષ લાગ વીજ્ઞે. પૃ. ૧૦૬-૧૩૮) શ્રી સિદ્ધર્ષિગણિના પ્રસિદ્ધ ગ્રંથ ઉપમિતિલવપ્રપંચા કથાનો ઊડતો ખ્યાલ આપવા આ

એ ચીર જિજ્ઞસુ પદ્મવતી માદરુત્રી અપમાન,
કલ્યાણકાંક્ષા દુઃખનિવારક વસ્તુઓ જાણે જામકલા,
દીર્ઘવિજયમુરિ શીશ મુંઝર કીર્તિવિજય ઉપગાય એ,
નમ્ર શીશ મંમ નિમ્નદીપ્ત જાંઘ વિનય ગુરુ શુભ ગાય એ. ૭૨

આ દૃષ્ટિ અધ્યક્ષ પ્રદારનો છે, પણ ઐતિહાસિક નજરે
ઉપયોગી છે. ઉદ્દાહરણની દૃષ્ટિ સાથે મેળ મેળવનાં અને એમાં
આજીવનસુખનો કાંઈ વાત નથી એ સર્વ વિચારતાં એનો સંવત ૧૭૧૮
૧૭૧૮ ઉત્તમત ધારું છું.

પાંચ સમવાય (કારણ) સ્તવન (સંજ્ઞાન સન્નિવૃત્ત, પૂ.
૩૨૪-૩૨૬) હાજ છે. ગાથા ગુણ પદ એના જગ્યામાં ઉપે છે કે-

ઇંધ ધર્મનાયક મુક્તિદાયક, ચીર જિજ્ઞસુ સંગુકયો;
શય સતર સંવત વધિ લોચન, ગર્વ હર્ષ ધરી ધણો;
શ્રી વિજયદેવ મુરિ પદમર, વિજયમલ મુર્તિ એ;
શ્રી કીર્તિવિજય શિષ્ય મુરિપર, વિનય કહે આજીવ એ.

આ સ્તવનમાં કાળમતવાદી, સ્વભાવવાદી, જાણી સમવાય-
વાદી, કર્મવાદી અને ઉદ્ધમવાદીના મંતવ્યો વિસ્તારથી બતાવી
પછી છૂટી હાજમાં એ સર્વ જિનચરણે આવે છે, ત્યાં છેવટનો
દેસલો ગાય છે કે—

એ પાંચે સમુદાય મળ્યા વિણ, કોઈ કાજ ન સિએ;
અંશુલિ યોગે કરતાણી પરે, જે જુએ તે રીએ.

આ રીતે પાંચે સમવાય કારણની જરૂર બતાવી છે. આ
રચના સંવત ૧૭૩૨ માં થઈ છે. સંવત ૧૭ સદી માટે છે,

પછીના વહિ એટલે ત્રણ અને લોચન એટલે બે. અહીં કમ ઉલટાવવાની જરૂર જણાતી નથી. કદાચ એનો સંવત ૧૭૨૩ પણ હોય, તો જે વર્ષમાં શાંતસુધારસ ગ્રંથ બનાવ્યો તે જ વર્ષમાં આ કૃતિ થઈ ગણાય. પાંચ કારણનો મુદ્દો સમજવા માટે સ્તવન ઉપયોગી અને સમજાય તેવી ભાષામાં લખાયલું છે. એમાં ખાસ કાવ્યચમત્કૃતિ નથી.

ચોવીશી સ્તવન (ચોવીશી વીશી સંગ્રહ અમદાવાદ. પૃ. ૬૬-૮૩) ચોવીશ તીર્થ કરના સ્તવનો. દરેક સ્તવન ત્રણ, ચાર અથવા પાંચ ગાથાનું છે. કુલ ગાથા ૧૩૦ છે. તેમાં નેમિનાથનાં ત્રણ સ્તવનો ૭, ૭ અને ૬ ગાથાના છે. મહાવીરસ્વામીનું સ્તવન સુપ્રસિદ્ધ છે ‘સિદ્ધારથના રે નંદન વિનવું.’ એની છેલ્લી ગાથામાં લખે છે કે:—

વાચક શેખર કીર્તિવિજય ગુરુ, પામી તાસ પસાય;
ધર્મતણે રસે જિન ચોવીશના, વિનયવિજય ગુણ ગાય. ૫

કુલ સ્તવનો ૨૬ છે. કૃતિ મધ્યમ પ્રકારની છે. કોઈ કોઈ સ્તવનમાં ભાવ ગહુ ઊંચા પ્રકારનો છે. નમૂના તરીકે મુનિસુવ્રત-સ્વામીનું સ્તવન જોઈએ (પૃ. ૭૬)

મન મધુકર સુણ વાતડી, તણ અવર સવાદ;
જિન ગુણ કુસુમ સવાદથી, ટળે સવિ વિખવાદ. મન૦ ૧
વિષય ધંતુરો મૂછીએ, તે માંહિ નથી ગંધ;
નારી વિજયા પરિહરે, મમ યાદશ તું અંધ. મન૦ ૨
સોળ કપાય એ દેરડા, તેથી રહેજે દૂર;
તે દંટક છે ગાપડા, તુન્હે કરશે ચૂર. મન૦ ૩

વિનયે પથ તથ કેમ્પે, આહરીએ પુત્ર જન્ય;
 જે પરિણામે રૂઝમે, તેડની મ કરીય કાવ. મનવ ૪
 મુનિમુક્ત ૫૬ પંક્તિ, એ તું પૂરે વાત્સ
 વિનય જાણે તો તાકરી, પદ્મને સુધતી આત્મ. મનવ ૫

આ કૃતિનો સંવત જતાઓ નથી. અદ્વારની ચતાગિદની
 જે કૃતિ છે. જે રીતે કૃતિઓના વિકાસ થયો છે તે એતાં ચં.
 ૭૨૫ લગભગ એ કૃતિ જનાવી હોય એમ અનુમાન થાય છે.

વીરશી સ્તવન (ચોવીશી વીશી અંક, અંકાક સવાર્ધસાઈ
 રાવચંદ પૃ. ૬૨૫-૬૩૬) વિદુરમાન તીર્થ'કરોના વોચ સ્તવન
 કરેક સ્તવનની પાંચ પાંચ ગાથા છે, માત્ર ચાર સ્તવનની છ છ
 ગાથા છે. કળય સાથે આખી વીશીની કુલ ગાથાઓ ૧૧૫ છે.
 કૃતિના સંવતનો નિર્દેશ નથી. આ કૃતિને છેઠે કળય પ્રચલિતરૂપે
 લખ્યો છે. સ્તવનોમાં વિદુરમાન તીર્થ'કરોની સામાન્ય બાજતો
 ચરીર આયુષ્ય વિગેરે બતાવેલ છે. કળયમાં જણાવે છે કે
 એ તીર્થ'કરોના નામકમ વિગેરે શીઝદેવ પંડિતના રચેલા
 'એકવીશકાર્તુ' નામના ગ્રંથને આધારે આખ્યા છે. એમાં ને
 બીજા ગ્રંથોમાં કેટલોક ફેરફાર છે તેની સાચી વાત તીર્થ'કર
 કદી ચક્રે એમ જણાવો છેવટે લખે છે—

શ્રી કીર્તિવિજય ઉવચાયનો એ, વિનય વહે કર જોડ;
 શ્રી જિનના ગુણ ગાવતાં એ, લહીએ મંગળ દેડ. ૧૧

કૃતિ મધ્યમ પ્રકારની અને ઉપર જણાવેલ ચોવીશીની કૃતિને
 મળતી છે. અર્થ સુગમ છે.

પુણ્યપ્રકાશ અથવા આરાધનાનું સ્તવન (જૈન
 પ્રબોધ પૃ. ૮૬-૧૦૦)

સવંત ૧૭૨૬ માં ઉપાધ્યાય શ્રી રાંદેરમાં ચાનુર્મામ રહ્યા ત્યાં તેઓએ આસો શુદ્ધિ દશમે સોમચૂરિએ ગનાવેલા આરાધનાસૂત્ર નામના પયત્રાને આધારે આ કૃતિ ગનાવી છે. એ પયત્રો ૬૪ સાલમાં ગન્યો તેનો પત્તો મળતો નથી. એની ગાથા ૭૦ છે. તે અવચૂરિ સાથે છપાય છે. સદર આરાધના સ્તવનની આઠ ઢાળો છે. પ્રવેશક અને પ્રશસ્તિ સાથે સદર આઠે ઢાળોની મળીને એ સ્તવનની કુલ ગાથા ૮૭ થાય છે. એની પ્રશસ્તિ(૬૪૨)માં કવિ પોતે લખે છે:—

શ્રી વિજયદેવચૂરીંદ પટધર, તીર્થ જંગમ ઈણિ જગે;
તપગચ્છપતિ શ્રી વિજયપ્રભચૂરિ, સૂરિ તેજે જગમગે. - ૨
શ્રી હીરવિજય સૂરિ શિષ્ય વાચક, કીર્તિ વિજય સુરશુકસમો;
તસ શિષ્ય વાચક વિનયવિજયે, શુષ્યો જિન ચોવીશમો. ૩
સય સત્તર સંવત ઉગણત્રીશે, રહી રાંદેર ચૌમાસ એ;
વિજય દશમી વિજય કારણ, કીયો ગુણ અભ્યાસ એ. ૪
આ કૃતિમાં દશ પ્રકારે અંત્ય આરાધના બતાવી છે.

- ૧ અતિચારની આલોચના (ઢાળ ૧-૨-૩)
- ૨ દેશ કે સર્વથી વ્રત ગ્રહણ (ઢાળ ૪ થી)
- ૩ સર્વ જીવો સાથે ખમતખામણાં (સદર)
- ૪ અઢાર પાપસ્થાન વોસિરાવવા (સદર)
- ૫ ચાર શરણનો અંગીકાર (ઢાળ ૫ મી)
- ૬ કરેલ પાપોની નિંદા (સદર)
- ૭ કરેલ શુભ કરણીની અનુમોદના (ઢાળ ૬ થી)
- ૮ શુભ ભાવનાનું અનુભાવન (સદર)

નામથી જાણીતા છે. યગ્યોચિત્ત્યાદિ કૃતિમાં શ્રેષ્ઠ વીરજાંદ દીવ-
ચંદ્રે જગવિલાસ, જ્ઞાનવિલાસ સાથે એને ઇષ્ટાવેશ છે.
(વિભાગ ૨ ને પૃષ્ઠ ૧૮૧-૨૦૮) એ પદોમાં ઠાક્ર ઠેક્ર
પ્રસિદ્ધ છે. આ સાહત્રીયો પદો ઉપાધ્યાય વિનયવિજયની
કૃતિ છે તેમાં શક નથી; કારણ કે છવીશમા અને અઠ્ઠાવીશમા
પદમાં પોતાના ગુરુ કીર્તિવિજયનું નામ તેમણે લખ્યું છે.
અઠ્ઠાવીશમા પદમાં તો તે જરાજર સ્પષ્ટ રીતે આપ્યું છે:—

શ્રી કીર્તિવિજય ઉવજાયકેરો, લહે એ ગુરુય પસાય;
સાસતા જિન થુણીએ એણીપરે, વિનયવિજય ઉવજાય. ૬

આ પદોની પદ્ધતિ એકંદરે સારી છે. એના નમૂના તરીકે
એક સુપ્રસિદ્ધ પદ (૧૬ મું, પૃ. ૧૬૪) અહીં આપીએ. એનો
રાગ કાફી છે.

કિસકે ચેલે કિસકે પૂત, આતમરામ અકિલા અવધૂત;
જિઉ જાનલે, અહો મેરે જ્ઞાનીકા ધરસુત,

જિઉ જાનલે, દિલ માનલે. ૧

આપ સવારથ મિલિયા અનેક, આયે હંકેલા જાવેગા એક. જિ૦ ૨
મટ્ટી ગિરદટ્ટી જૂઠે ગુમાન, આજ કે કાલ ગીરેગી નિદાન. જિ૦ ૩
તીસના પાવડલી જર જોર, બાબુ કાહેકું સાચો ગોર. જિ૦ ૪
આગિ અંગિડી નાવેગી સાથ, નાથ રમોગે ખાલી હાથ. જિ૦ ૫
આશા જોલી પત્તર લોલ, વિષય ભિક્ષા લરી નાથો થોલ. જિ૦ ૬
કરમટી કંથા ડરો દૂર, વિનય વિરાજો સુખ ભરપૂર. જિ૦ ૭

પદોનો સામાન્ય એક આત્માને ઉદ્દેશીને છે. એમાં આનંદ-
ધનજનો યોગ કે ચિદાનંદજની હૃદયસ્પર્શિતા આવી શક્યા

નથી, છતાં એ પદો સવગાદવા લાયક છે. આ વિદ્યારત્નનો આશય આત્મા સાથે એકાંતમાં વાતચીત કરવા જેવો જ લાગે છે. આત્માથી મનુષ્યો ધ્યાત સમયમાં પોતાના ચેતનજીને ઉદ્દેશીને જે વાતો બનિરૂપે ઉચ્ચરે એનું નામ ‘વિદ્વાસ’ કહેવાય. યોગી-જોના વિદ્વાસો એવા જ હોય છે. એ યુગના જસવિદ્વાસ કે જ્ઞાનવિદ્વાસ પણ વાંચવા જેવા છે, છપવા જેવા છે. યુગરાતી સાહિત્યમાં એને સ્થાન છે. દરેક પદ પ્રદેશય પાંચથી દશ ગાથાના છે. આ કૃતિનો સંવત નોંધાયેલ નથી, પણ અનુ-માન ૧૭૩૦ આસપાસ લખાયેલ હોય એમ જણાય છે. દરેક પદ જુદે જુદે વળતે અંતરશ્વનિ તરીકે લખાયેલ હશે એમ કૃતિના વિષયો પરથી જણાય છે.

ભગવતી સૂત્રની સજ્જાય. (યચો૦ આદિ કૃતિ. વિભાગ ૧, પૃ. ૧૬૩)

સંવત ૧૭૩૧માં વિ. ઉપાધ્યાય સંદેશમાં આતુર્ભાસ રદ્ધા ત્યારે સઘે તેમની પાસે ભગવતી સૂત્રનું અવલુ કર્યું. તે વળતે આ એક-વીથ ગાથાની સજ્જાય બતાવી છે. ભગવતી સૂત્રની વિશેષતા કેવી છે, એ વાંચે અને સાંભળે કાણુ ? એના અવલુથી લાભ શો થાય ? એ બતાવવા આ સ્વાધ્યાય રચેલ જણાય છે. કૃતિ સામાન્ય છે.

સંવત સત્તર એકત્રીશમે રે, રદ્ધા રાનેર ચોમાસ;

સઘે સૂત્ર એ સાંભળ્યું રે, આણી મન ઉદ્ધાસ. ૧૯

x

x

x

દીર્ઘવિજય ઉવઝાયનો રે, સેવક કરે સજ્જાય;

એણિપરે ભગવતીસૂત્રનો રે, વિનયવિજય ઉવઝાય રે. ૨૦

આ સામાન્ય કૃતિ જણાય છે.

શ્રીગણેશની પ્રશંસા કરીને કૃતિઓ

ચોવનમે તિરંગા કરાં વગવની મારની મારની કાઠી જુનવાની
કૃતિઓ ઉપક્રમ્ય ચર્ચ છે આપડે તારણ કરવા પાડી કૃતિઓ
પદ્ય શીખવી આગળ ચાલ્ય છે, મારી ગળેથી કૃતિઓનું મહિમ
વિવેચન અને આમનિરંજન માગ સહિત કર્ય છે.

(૧) આંગેશની સરજાયા (શિવ ગીત ૨૪ સીતલંક મહેતિ
જગાદિદુનિ સહન પ્રગમ વિગમ પૃ. ૧૨૬) ૧૧ ગાથાની
સરજાયા. આંગેશ તપામાં શું પામે ? અને આંગેશ તપમે પશ્ચિમ
ગા છે ? મેં જાનાવનાર આગમ્ય કૃતિ, સાંનન આંગેશ નથી.
કેવડ કહે છે:—

આંગેશ તપ ઉત્કૃષ્ટો પદો, વિગન વિગમ્ય કારણ લાભો;
વાચક કીર્તિવિજય મુપગાય, બાળે વિનયવિજય ઉપગાય. ૧૧

(૨) શ્રીઆદિજિન વિનતિ. (ચરો. કૃતિ. પૃ. ૬૩,
વિભાગ ૨ જો) ગાથા પણ આદીશ્વર ભગવાનની સામે લેખા રહી
શ્રી સિદ્ધાચળ ઉપર બોલવા લાયક આ પ્રસિદ્ધ કૃતિ છે. એમાં
ભગવાનને વિનવ્યા છે, દેસડાવ્યા છે, મનાવ્યા છે, શણ કર્યા
છે, ઓળંક્યા છે, આળસે એનું શરણું લીધું છે અને ભવે ભવે
એની સેવા યાચી છે.

પામી સુશુર પસાય દે, શત્રુન્નય થણી;

શ્રી રિસહેસર વિનવું એ. ૧

જે મુજ સરિજો દીન દે, તેહને તારતાં;

જગ વિસ્તરશે જસ થણો એ. ૧૦

અર્થે જીવંતે જાય કે, ને તેમ જીવંતે જીવે
 પ્રભુ અનુભવે તિલક દર્શે એ ૧૬.
 આ રીઃ અર્થે આ જ કે, ને તેમ જીવંતે જીવે
 કે જેમ જીવે જીવ, એ ૧૭.
 એના મ અનુભવે કે, અનુભવે, એ ૧૮.
 આ રીઃ અર્થે આ જ કે, ને તેમ જીવંતે જીવે
 પ્રભુ અનુભવે તિલક દર્શે એ ૧૯.
 આ રીઃ અર્થે આ જ કે, ને તેમ જીવંતે જીવે
 કે જેમ જીવે જીવ, એ ૨૦.

આ તાત્કાલિક પ્રાચીનતાનાં કાળક્રમમાનુષી અને બાપાપ્રાચીનતા
 મુદત છે. આ રીઃ અર્થે આ જ કે, ને તેમ જીવંતે જીવે
 પ્રભુ અનુભવે તિલક દર્શે એ ૨૧.
 આ રીઃ અર્થે આ જ કે, ને તેમ જીવંતે જીવે
 કે જેમ જીવે જીવ, એ ૨૨.
 આ રીઃ અર્થે આ જ કે, ને તેમ જીવંતે જીવે
 પ્રભુ અનુભવે તિલક દર્શે એ ૨૩.

(૩) પદાવરણક (પ્રતિક્રમણ) સ્તવન. (ગુરુગ્રંથ
 સંમિત્ર પૃ. ૨૧૫-૨૧૮) હરે હરે હરોજી ૭ આવરણક
 પ્રતિક્રમણક અગર ને આંતરે કરવાના છે. ૧ આમાયિક,
 ૨ આવીયા તીર્થક આસાધના, ૩ ગુરુવંદન, ૪ પ્રતિક્રમણ,
 ૫ કાઉસગમ અને ૬ પદ્મપ્રભાવ-એના બાવ પર ૭ દાગનું
 સ્તવન. એમાં પ્રવેશક પાંચ ગાયા છે. પછી ૫. ૭. ૭. ૬. ૫
 અને ૭ ગાયા ૭ દાગની છે. કુલ ગાયા ૪૨ છે. પ્રશસ્તિ નીચે
 પ્રમાણે છે. કૃતિ સામાન્ય છે. સંવત સમય બતાવ્યો નથી.

તપગચ્છનાયક ગુહિતદાયક, શ્રી વિજયદેવ સૂરીધરો;
 તસપદ્મ લીપક, મોહ લીપક, શ્રી વિજયમલ સૂરિ ગણધરો. ૧

શ્રી કીર્તિવિજય ઉવજાય સેવક, વિનયવિજય વાચક કહે;
પડાવશ્યક જેહ આરાધે, તેહ શિવ સંપદ લહે. ૨

(૪) ચૈત્યવંદન. શ્રી સીમંધર વીતરાગ. પ્રસિદ્ધ છે.
ત્રણ ગાથાનું છે.

(૫) ઉપધાન સ્તવન (ઉપધાનવિધિ-કુંવરજી આણુંદણ
પૃ. ૩૧-૩૩). આ સ્તવનમાં બે ઢાળ અને કળશની અનુક્રમે
૧૦-૧૧-૩ ગાથા મળી કુલ ૨૪ ગાથા છે. કૃતિનો સંવત લખ્યો
નથી. વિજયપ્રલસૂરિનું નામ છે એટલે સં. ૧૭૧૨ પછીની
કૃતિ છે. છેલ્લી કળશની ગાથામાં લખે છે:—

તપગચ્છનાયક સુમતિદાયક, શ્રીવિજયપ્રલ સૂરીશ એ,
પુન્ય પ્રતાપે અધિક દિન દિન, જગત જાસ જગીશ એ;
શ્રીકીર્તીવિજય ઉવજાય સેવક, વિનય ઇણીપરે વિનવે,
દેવાધિદેવા ધર્મ હેવા, દેજો મુજને લવો લવે.

ઉપધાનનો હેતુ શો છે ? તે શરૂઆતમાં બતાવી માળ
પહેરાવવાની બાબત પર ખૂબ વિવેચન કર્યું છે. કૃતિ સામાન્ય
છે. ઉપધાન વહેનારમાં સુપ્રસિદ્ધ છે અને ‘ લાઈ હવે માળ પહે-
રાવો ’ ની ઢાળ ઘણાખરાએ જરૂર સાંલળી હશે (માળા-
રોપણના વરઘોડા અને મહોત્સવમાં.)

શ્રી શ્રીપાળરાજનો રાસ—

શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાયની ગુજરાતી કૃતિમાં આ રાસ
અગત્યનું સ્થાન ધરાવે છે. આ સિદ્ધચક્રનો મહિમા બતાવ-
નાર રાસ જોનોમાં અનેરું સ્થાન ધરાવે છે. દરેક ચૈત્ર માસની

અને આસો માસની આંખીલની ઓળીમાં શુદ્ધ પૂર્ણિમા પહેલાંના આઠ દિવસ સાથે મળી કુલ નવ દિવસ સુધી આ રાસ સારી રીતે ગવાય સંભળાય છે અને એ રાસની આખી કૃતિ ખૂબ લોકપ્રિય બનેલી છે. લેખક મહાત્માની આ અધૂરી રહેલી છેલ્લી શુજરાતી ઠળાકૃતિ છે.

એ રાસમાં નૂતનતા એ છે કે એ રાસ બે કર્તાએ તૈયાર કર્યો છે. ઉપાધ્યાય શ્રી વિનયવિજયજીએ સં. ૧૭૩૮ ના ચાતુર્માસમાં શંકેર ગામમાં એ રાસને રચવાની તૈયારી કરી, તેમણે પહેલો ખંડ ૧૧ ઢાળનો બનાવ્યો અને તેમાં કુલ ગાથા ૨૮૨ ની રચના કરી, બીજો ખંડ ૮ ઢાળનો બનાવ્યો અને તેમાં કુલ ગાથા ૨૭૬ ની રચના કરી, ત્રીજા ખંડની પાંચમી ઢાળની રચના ચાલતી હતી તેની ૨૦ મી ગાથા બનાવતાં તેના કર્તા શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાયના દેહાન્ત અવસાન થયું. એ જ ઢાળની બાકીની ૧૧ ગાથા શ્રી યશોવિજય ઉપાધ્યાયે પૂરી કરી. એ ઢાળની પછવાડે છેલ્લી ગાથામાં ‘વિનય’ અને ‘સુજશ’ એ બન્ને નામનો ઉલ્લેખ થયો છે.

એ ત્રીજા ખંડની પાંચમી ઢાળની ૨૦ ગાથા સુધીનો સરવાળો કરતાં એ ખંડની ગાથા ૧૬૦ થાય છે અને સરખાતથી ત્યાંસુધીની કૃતિ ગણતાં કુલ ગાથા ૭૪૮ થાય છે. એની પ્રથક્ષિમાં છેવટે યશોવિજય ઉપાધ્યાય જણાવે છે કે ‘સાધ’ સમશત ગાથા વિરચી, પહેલાં તે સુરલોકે જી’ એટલે મહુમે ૭૫૦ ગાથા રચી. આ વાતનો લગભગ મેળ મળી રહે છે.

શ્રીમદયશોવિજય ઉપાધ્યાયે ત્રાલ્લ ખંડની બાકીની ૧૧૮ ગાથા રચી એટલે ત્રીજા ખંડની કુલ ૩૦૮ ગાથા થઈ.

અને ગોપા પાંડવની કુલ સદ્ગુણ ગાથા (યોગ ૧૭) ને યશોવિજય ઉપાધ્યાયે રચી.

આજના રાસની કુલ ગાથા ૧૨૫૦ ગાય છે તે પૈકી ૭૪૮ શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાયે રચી અને ૫૦૨ શ્રીમદ્યશોવિજય ઉપાધ્યાયે રચી.

એ રાસમાં ઢાળો કુલ ૪૦ આવે છે તે પૈકી ૨૪ ની રચના વિનયવિજય ઉપાધ્યાયે કરી અને ૧૬ ની રચના શ્રીમદ્યશોવિજય ઉપાધ્યાયે કરી.

રચનામાં, કવિત્વમાં, વર્ણનમાં, વિગય રજૂ કરવાની પદ્ધતિમાં, ભાષાપ્રયોગમાં અને પદ્ધતિલિપિમાં જનને કવિઓ એક બીજાથી તફાવત જુદા પડી જાય છે. શ્રી વિનયવિજયજી વર્ણન કરવામાં શ્રોતાને પોતાની સાથે રાખી શકે છે. એમણે મયણાસુંદરી અને મુરસુંદરીના રાજસભામાં આલાપ કરાવ્યા છે તે અથવા કમળપ્રભા પાસે ચરિત્ર રજૂ કરાવ્યું છે તે કવિત્વને શોભાવે તેવું છે. સમુદ્રની સફર તેમની દૃષ્ટી પણ અસરકારક છે. એમણે ધવળ શેઠને આબેદૂળ ચિતર્યો છે. શ્રી યશોવિજયજીનો ભાષા વધારે તીક્ષ્ણ, આકરી અને કોઈ કોઈ વાર સંસ્કૃતમય છે. એમનું લઠાઈનું વર્ણન અતી તાદૃશ્ય છે, પણ એમની મજા તો ‘ત્રીજે ભવ વરધાનક તપ કરી’ એમ શરૂઆત કરી નવપદનો જે મહિમા પાંચ પાંચ ગાથામાં અર્થગર્ભિત ગાયો છે તેમાં છે. તત્ત્વ કે યોગ-દષ્ટિએ એ તેમની મોટી ફતેહ ગણાય. ઉજ્જવિનીની જહાર લશ્કરનો પડાવ કરી શ્રીપાળ ને મયણાનો મેળાપ કરાવે છે અને

કે, શ્રીમદ્દેવદાસે સદાચાર કરાવે છે તે જાણે મુરમુંદરીને નાચવી અટકાવીને કવિવરુ પ્રજાને દાખવે છે. નિવૃત્તિ પામીને જ્યાં પણ પાછા ન પડે અને વલ્લભાની કવિ તરીકે ઘોષે છે, પણ એ વલ્લભાનનો મહત્ત્વ કદી વિસરી શકતા નથી.

એકંદરે શ્રીરામચંદ્રનો દુનિ જગી મુક્તિ અર્થાત્તે એમાં સર્વ પ્રકારના રમ્યને સ્થાન મળતું છે, પણ આખા રાસમાં સિદ્ધવંશ મહિમાનું સ્થાનજિન્દુ સ્થાપેલ નથી.

એક નંબા ગ્રંથ બનાવવો એ જુદી વાત છે અને અધૂરા ગ્રંથને પૂરો કરવો અને અસલ લેખકની હયાતી રાખવી એ તફાવત જુદી વાત છે. બાલમહાનું પુત્ર ચોલમહાનું કાલંગરી પૂરી કરે, એ વંશો વિદ્વાન હતા છતાં પણ બાલમહાનું દુનિ અને એની દુનિ જુદી તો જરૂર પડી આવે જ છે. આ રાસની દુનિ એ વિદ્વાનોએ કરી છે તેમાં જરા પણ રસસતિ ઘટ નથી અને વલ્લભાન બારીબાર ઉતારી આપવામાં થી યથોચિત્ત ઓપાધ્યાયે 'ભાગ યાકતો પૂરણ કીધો, તાસ વચન સંકેતે છ' એમ કહી જણાવી દીધું છે કે અધૂરા રહેલો ગ્રંથ તેમજ પૂર્ણ કર્યો છે અને તેમ કરવામાં તેમજ વચન આપ્યું હતું તે પૂર્ણ થયું છે.

અનુમાન થાય કે રચનાતા ચાલતે કામે શ્રી વિનય-વિજય ઓપાધ્યાય માંડા પડી ગયા હશે. તેમને શુદ્ધિ સારી રહી હશે. તે વખતે શ્રીમદ્દેવદાસે તેમને પડખે બેસી નિઝામણા કરતા હશે શ્રી વિનયવિજયે કહ્યું હશે કે 'મારો રાસ તો અરધો રસ્તો રહી ગયો, તે તમે પૂરો કરજો.' શ્રી યથો-

વિજયે તેમની સાથે સંકેત કર્યો હશે (વચન આપ્યું હશે) કે બાકીનો ભાગ પોતે પૂરો કરી આપશે.

સંવત ૧૭૩૮ સુધીમાં તો યશોવિજયના જ્ઞાનશક્તિ અને કવિત્વનો સમાજને સારી રીતે અનુભવ પણ થઈ ગયો હશે એટલે વિનયવિજયના ‘ વિશ્વાસ ભાજન ’ અને તેમના ‘ પૂરણ પ્રેમના ભાજન ’ શ્રી યશોવિજયે આ કૃતિનો બાકીનો ભાગ ધર્મપ્રેમીઓના હિત ખાતર અને આપેલ વચનના સંકેત પ્રમાણે પૂરો કર્યો છે.

આટલી સામાન્ય ટીકા કરી આ ગ્રંથમાં (રાસમાં) કવિ તરીકેની શ્રી વિનયવિજયની વિશિષ્ટતા જરા વિચારી જઈએ:—

શ્રીપાળરાજનો રાસ લખવા બેઠા એટલે એમણે ખરી રીતે શ્રીપાળના ચરિત્રની શરૂઆત કરવી બેઠી, પણ તેમ ન કરતાં એમણે મયણાસુંદરીના બાળપણ, અભ્યાસ અને રાજ-સભામાં પરીક્ષાથી શરૂઆત કરી છે એ એમનું ગ્રંથની ગોઠવણ કરવામાં પાંડિત્ય બતાવે છે. એમણે ધવળશેઠના પાત્રને ખૂબ સુંદર રીતે ચિત્રિત છે અને એને ખરા આકારમાં બતાવી કવિત્વ બતાવ્યું છે, સમુદ્રના કંઠેલામાં અફલુત રસ, રતન-દ્રીપના સહસ્રસાનુ પર્વતના મંદિરના વર્ણનમાં અફલુત રસ, ધવળશેઠના મરણમાં રૌદ્ર રસ, ચાર પત્નીઓના વર્ણનમાં શૃંગાર રસ, લડાઈમાં વીરરસ અને પત્નીઆના સાતશે માણસોના વર્ણનમાં હાસ્ય અને કરુણ રસ પોષ્યો છે. રતનદ્રીપમાં આખા લગ્નનો સમારંભ ખૂબ સરસ રીતે વર્ણવ્યો છે. (ખંડ ૨ લાગ ૮ ની.)

બાધામયોગ શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાયનો જન્મ દુરગામ, બ્યારદાદ અને બજાં નીજન છતાં શાદો, શરત અને પ્રેરક છે. ઉપાધ્યાય શ્રી મહાદેવિજયના ભાગ્યયોગ વિદ્વાત મહેતા, મજબૂત છતાં સમજવાનાં જરા પ્રયાત કર્યો પડે તેવો છે.

લેખક દાવનો હેતુ શ્રી સિદ્ધચક્રનો યોગજનનાને સમજાવવાનો હતો. તે શ્રી વિનયવિજયે અવધારની નજરે બતાવ્યો છે. દુનિયા યોગ સમજી ન શકે, તેને તો ખૂબ અંપત્તિ અંપડે, પૈસા અને શ્રી મળે, રાજ્યશક્તિ મળે અને દીલા હોર થાય એમાં યોગ પડે છે. એ કાર્ય શ્રી વિનયવિજયે સફળ રીતે કર્યું છે. જ્યારે શ્રી યશોવિજયે સિદ્ધચક્રના યોગનું તત્ત્વજ્ઞાન ખૂબ વિનયથી સમજાવ્યું છે. એમણે ચોથા ખંડની અગ્રીબારમી અને બારમી ઢાળમાં આ યોગનું તત્ત્વજ્ઞાન સમજાવ્યું છે તે વિચારનાં ખુબ મલ્લ આપે તેવું છે. સામાન્ય વાંચકને માટે શ્રી વિનયવિજયશ્રિય વિભાગ ખૂબ દુહયંગમ થાય તેવો છે. જનતાની સામાન્ય કક્ષાથી ઉપર આવેલા વિદ્વાન વર્ગને તો બન્ને કવિની રચના ખૂબ મલ્લ આપે તેવી છે.

આ ક્રમની રચના શ્રી વિનયવિજયે સં. ૧૭૩૮ ના ચોમાસામાં રાંદેર શહેરમાં શરૂ કરી અને તે જ ચાતુર્માસમાં તેઓનો દેહવિલય થયો. બાકીનો વિભાગ ઉપર જણાવ્યું તેમ શ્રીમદયોગવિશય ઉપાધ્યાયે પૂરો કર્યો, પણ તે તુરતજ પૂરો કર્યો કે વચ્ચે કાંઈ સમય જવા દીધો તેનો નિર્ણય થઈ શકે તેમ નથી, કારણ કે યશોવિજય ઉપાધ્યાયે તેને માટે કાંઈ સૂચન સદર રાસની પ્રશસ્તિમાં કર્યું નથી.

ઉપાધ્યાયજીનું અવસાન સં. ૧૭૪૩ ના ચોમાસામાં ડોહાઈ

શહેરમાં થયું. એટલે વચેનો ગાળો માત્ર પાંચ જ વર્ષનો રહ્યો. ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજીની વૃદ્ધ ઉંમર જોતાં, આપેલ વચન અથવા કરેલ સંકેતને પાર પાડવાની તેમની પોતાની ફરજના સ્પષ્ટ ખ્યાલનો તેમણે કરેલો ઉદ્દેશ વિચારતાં તેમણે તુરતજ આ કાર્ય પાર પાડ્યું હશે એમ ધારી શકાય અને તે રીતે જોતાં આ રાસની બાકીની કૃતિ સં. ૧૭૩૬ લગલગમાં થઈ હશે એમ અનુમાન સલામતીથી કરી શકાય છે.

અંધકૃતોના સમય

સાજકોલ—

અંધકૃતોના સમય અંગ્રજોએ જ. ૧૬૬૧ પહેલા પાંચેક વર્ષો સુધી અંધકૃતો, દાનુ કે મેંડાઓની પ્રથમ સરકાર પૂનિ અં. ૧૬૬૬ ના જેજ અંગ્રજો પૂરી કરે, એટલે ઇ. સ. ૧૬૬૭ ને સમય થયો. અને પ્રથમ 'કુચ'ની પૂનિ ઇ. ૧૬૮૨ માં બની એટલે ઇ. સ. ૧૬૮૩ નો સમય થયો. ને જપણે દિંદ પર પ્રગટ થયેલમાંક સાક્ષરતાનાં અમલ ચાલતો હતો. (ઇ. સ. ૧૬૬૭-૧૬૫૮) મુઝલ શહેનશાહની સ્થાપના બાબતે ઇ. સ. ૧૫૨૬ નાં કરી અને દુમાયુના વખતમાં અનેક પ્રકારની અસહ્યવશતા થયા પછી અકબરે એ શહેનશાહતને ખૂણ મથળૂત કરી. એની વિચાર રાજ્યનીતિ, વસુડાતીની રીતિમાં મુધારા, ટોડવનદલ જેવા નિષ્ણાત પર વિશ્વાસ, દિંદ મુસલમાનને સમાન કક્ષા પર ગણવાની રીતિ, જઝીયાવેરો કાઢી નાખવાની હીર્ષદર્શિના આદિ અનેક કારણે પરદેશી યોગતોની સત્તા દિંદ પર પગલર થતી ચાલી. અકબરે વિધ્યાચળની ઉપરનો પ્રદેશ લગભગ પોતાના કાળ તજે લીધો હતો અને પૂર્વમાં પજ ઠીક સત્તા જમાવી હતી. એના પુત્ર જહાંગીરે બાપે

મેળવેલું બાળવી રાખ્યું. શહેનશાહ શાહજહાને અનેક લડાઈઓ કરી શહેનશાહતને વિશેષ મજબૂત કરી અને પોતે કાળનો ખાસ શોખીન હોવાથી તાજમહાલ જેવાં અનેક લબ્ધ મહાલો બંધાવ્યાં. ઇ. સ. ૧૬૩૩ (સં. ૧૬૮૯) માં શાહજહાન શહેનશાહનો સૂર્ય એની મધ્ય રેખા પર તપતો હતો. શાહજહાનાબાદનવા દીલ્લીની યોજના, મોતી મસ્જિદ, દીલ્લીની જુમામસ્જિદ આજે પણ જોનારને વિચારમાં નાખી દે છે. એ સમયમાં અંધકર્તાનો ઉદય થયો.

ઇ. સ. ૧૬૫૭ (સં. ૧૭૧૨) માં શાહજહાનના પુત્રો દારા, શુરાદ, ઔરંગઝેબ અને સૂબા વચ્ચે લડાઈ થઈ, મહાન શહેનશાહ કેદમાં પડ્યો, એના ત્રણ દીકરાઓ કમોતે મુઆ અને ઔરંગઝેબ શહેનશાહતનો માલીક બન્યો. એણે જાંબીઆવેરો શરૂ કર્યો, મુસલમાનોને મદદાવ્યા, હિંદુઓ તરફ વૃણા બતાવી, પોતાના અંગત માણસો તરફ પણ વહેમની નજરે જોવા માંડ્યું અને દક્ષિણ છતવાને લોભે શહેનશાહતને ઢીલી કરી નાખી. એ ઇ. સ. ૧૬૫૭ (સં. ૧૭૧૩) માં ગાદીએ આવ્યો તે વખતે લોકપ્રકાશ અંધ અને હૈમલઘુપ્રક્રિયાની કૃતિઓ બની ચૂકી હતી. અંધકર્તાનો બાકીનો સમય એટલે ઔરંગઝેબના રાજ્યકાળનો સમય સમજવો. ઇ. સ. ૧૬૫૮-૧૭૦૭ માં એટલે સં. ૧૭૧૪-૧૭૬૩ દરમિયાન ઔરંગઝેબે મુગલાઈને ઉપર ઉપરથી ખૂબ અપનાવી પણ અંદરખાનેથી એને ઢીલી કરી દીધી. એની ધર્માભિમાનની ભાવનાએ અથવા ધર્માધ વલણે અકબર બાદશાહની જમાવેલી ભક્તિ, પ્રેમ અને ઐક્ય પર પાણી ફેરવ્યા અને દક્ષિણમાં સત્તા જમાવવાના લોભમાં દીલ્લી પાયતબ્ત પરનો કાળૂ ઘણો ઢીલો પાડી દીધો.

ઔરંગજેઘના સમયમાં મરાઠા સરદાર શિવાજી જાગ્યા. એણે નવીન પદ્ધતિએ લડાઈ કરવાની શરૂઆત કરી. એના પ્રદેશ દુર્ગરાજ હોઈને એ અતુકૂળ વખતે બહાર પડે અને પાછો દુર્ગરમાં છુપાઈ જાય. એણે ઔરંગજેઘને ખૂબ ત્રાસ આપ્યો. મુગલાઈને હોલી પાડવામાં અને હિંદુત્વનું રક્ષણ કરવામાં એણે મજબૂત ફાળો આપ્યો. એણે સિંહાદ્રિ અને ઘાટોમાં ખૂબ જમાવટ કરી અને પરિણામે દક્ષિણ દેશ પર વિજય મેળવવાને બદલે ઔરંગજેઘને વર્ષો સુધી દક્ષિણમાં જ સમય પસાર કરવો પડ્યો. શિવાજીનો રાજ્યકાળ ઇ. સ. ૧૬૬૪ થી ૧૬૮૦ છે એટલે સં. ૧૭૨૦ થી ૧૭૩૬ થાય, જે આગણા મંથનાયકનો ઉત્તર સમય લગભગ પૂરેપૂરો બને છે. આ આખો સમય અઝમરધાથી બરપૂર હતો. રાજ્યમાં શાંતિ ન હોય, સૂઝા અને સેનાપતિઓ પોતાની સત્તા જમાવવાની ગડમથલમાં પડી ગયા હોય અને ચારે તરફ લડાઈના પડધા પડી રહ્યા હોય ત્યારે આત્મતત્ત્વનું ચિંતન થાય કે શાંતમુધારસ જેવા ગ્રંથો લખાય કે તેના પર પરિશીલન થાય એ ભારે આશ્ચર્ય ઉપજાવે તેવી જાણત લાગે છે. અધ્યાત્મ કે યોગ શાંતિનો વિષય છે, એ તો શાંત વાતાવરણમાં જ સાધારણ રીતે બને. બ્યારે દોડાદોડ અને નાસભાગ હોય ત્યારે શાંતિના વિચાર સૂઝે નહિ. આવા વાતાવરણમાં ગ્રંથો લખાયા છે અને આત્મ-સન્મુખ ભાવનાઓ ઘડી શકી છે તે ગ્રંથકર્તાની અધ્યાત્મ-રસિકતા બતાવે છે, એનો આત્મતત્ત્વ શોધન માટે ખરો આંતર-નાદ સૂચવે છે અને વાતાવરણને તાબે ન થઈ જવાની ઉદ્ઘાસ વૃત્તિ બતાવે છે. ખૂબ સરત ચહેર ઉપર શિવાજી મંદારાને ઇ. સ. ૧૬૬૪ (સં. ૧૭૨૦) માં હુંડ ચલાવી, આખા ચહેરમાં

છતાં પણ એ દેરાના ખંડેર પરથી આવૂમ પડી આવે છે કે એ દેરાનું કામ બહુ મજબૂત હતું. હાલ તે ફેરું ઉઠાડ પડ્યું છે.

આટલા ઉપરથી ગુજરાતમાં જનમાલના રક્ષણની કેટલી ચિંતા હશે એનો ખ્યાલ આવશે. લોકોના જીવને ફડકો એટલો હતો કે આવતી કાલે શું થશે તેની કલ્પના થાય નહિ. મોટા શહેરમાં આવી સ્થિતિ હોય ત્યારે નાનાં શહેરો અને ગામડામાં કેવી જાતના સંભવો હશે એ કદી લેવું મુશ્કેલ નથી. ગુજરાતમાં સૂબા દીલ્લીથી નીમાઈને આવતા હતા અને તેની લાયકાત ઉપર ગુજરાતનો વહીવટ ચાલતો હતો. ગુજરાતનો તે સમયનો ઇતિહાસ જોતાં કોઈ વિશિષ્ટ તત્ત્વ દેખાતું નથી. સૂબાનો મેળાપ થાય અથવા તે માન આપે તો શહેનશાહે પોતે માન આપ્યું હોય એમ ગણવામાં આવતું હતું. આવા પ્રકારની ગુજરાતનો તે સમયની સ્થિતિ હતી જનમાલની ચિંતા લોકોને ખૂબ રહેતી હતી. જ્ઞાતિબંધનો સામાજિક કારણે મજબૂત હતા. નાની નાની જ્ઞાતિઓ અને પ્રાંતિક લેહો ખૂબ હતા અને દિવસાનુદિવસ વધતા જતા હતા. થોડાં ગામોના ઘોળ બનતા હતા અને રાજનગરના માણસો સ્વાભાવિક રીતે પોતાની જાતને ઉત્તમ-વિશિષ્ટ માનતા હતા. સ્ત્રીઓને અભ્યાસ માટે દોષ જાતની વ્યવસ્થા નોંધાયેલી નથી. તેઓને ઘર બહાર ફરવાફરવામાં ઘણો સંકોચ રહેતો હતો અને બાળકોનો પ્રચલિત હતાં. લોકોમાં ધર્મભાવના યારી હતી.

સત્તરમી સદીનો જૈન ઇતિહાસ

પ્રભાવશાળી વિજયહીરસૂરીશ્વર

ધર્મસાગર ઉપાધ્યાયની ચર્ચા

અદારમી સદીને બરાબર સમજવા માટે શ્રી હીરવિજયસૂરિથી

માંડીને શરૂ થતાં મુગની અને સરોપ નિવારણ કર્યો હતો છે. પાટણપુરમાં મુગા એકવાલ અને નાગીનાડને ત્યાં મીરના જન્મ સં. ૧૫૮૩ માં થયો. વિજયદાનસૂરિ(૫૭ મી પાટ)ના ઉપદેશથી ૧૩ વર્ષની વયે એણે સં. ૧૫૮૬ માં માગાચની પરવાનગીથી પાટણ શહેરમાં દીક્ષા લીધી. દક્ષિણમાં દેવગિરિ નર્મ દક્ષિણી પંડિત પાસે ધૂળ અભ્યાસ કર્યો, ન્યાય અને લેખોપનિષમાં ખાસ પ્રાવિણ્ય પ્રાપ્ત કર્યું. સં. ૧૬૦૭ માં નાડલાઈમાં તેમને પંડિત પદ પ્રાપ્ત થયું, સં. ૧૬૦૮ માં ઉપાધ્યાય પદ પ્રાપ્ત થયું અને સં. ૧૬૧૦ શિરોહીમાં તેમને આચાર્ય પદની નું પ્રદાન થયું. આચાર્ય વિજયદેવસૂરિના સ્વર્ગવાસ સં. ૧૬૨૧ માં થતાં તપગચ્છના વિજયહીરસૂરિ નાયક થયા. આ વખતે આખા તપગચ્છમાં તેમની આજ્ઞા વર્તતી હતી અને તેઓ એકલા અદ્વિતીય નાયક બન્યા હતા. તેઓશ્રીનો વિહાર મુખ્યતઃ શુજરાતમાં, યાત્રા નિમિત્તે કાઠિયાવાડમાં અને કંઈકિત મેવાડમાં હતો.

સં. ૧૬૩૮ માં આચાર્ય વિ. હીરસૂરિજી ગાંધાર (લાટદેશ)માં એમાસું હતા તે વખતે અકબર બાદશાહને ધર્મજિજ્ઞાસા થઈ. એણે અનેક વિદ્વાનોને એકઠા કરી તેમની પાસેથી ધર્મના રહસ્યો જાણી તે પરથી સર્વધર્મસંમત એક મત અલાવવાની ભાવના કરી. એણે ‘હીનેઈલાહી’ નામના સર્વ ધર્મના રહસ્યભૂત એક ધર્મની સ્થાપના સં. ૧૬૩૫ માં કરી પણ દીધી હતી. એમાં એનો રાજદારી ઉદ્દેશ પણ હતો, સાથે સાથે એનામાં ધર્મજિજ્ઞાસા પણ સારી હતી. નિષ્પાપ ધર્મમાર્ગની શોધ કરતાં એમની પાસે શ્રી હીરવિજયસૂરિના નામની પ્રાપ્તિ થઈ. શહેનશાહના આમંત્રણથી આચાર્યશ્રી દીલ્લી આવ્યા ત્યાં શહેનશાહ અને સૂરીશ્વરનો મેળાપ થયો. અકબર બાદશાહને

કીડો તપગચ્છમાં દાખલ થયો. આ ધર્મસંગઠ દેવસૂરજી મદદ તાર્કિક અને અસાધારણ વિદ્વાન હતા, પણ અપ્રમત્ત રીતિએ આરોપ કરનાર હોઈ અનેક વાર અમદાવાદમાં આવી રહ્યા હતા.

મતભેદનો ઇનિહાસ—

વિજયસેનસૂરિ સં. ૧૬૨૮ માં આચાર્યપદ આપવામાં આવ્યું. તેઓ વિજયસૂરિની પાટે આવ્યા. તેમનું સ્વર્ગ-ગમન સં. ૧૬૭૧ માં થયું. તેઓ પણ બારે વિદ્વાન હતા તેથી તેમના સમય સુધી તપગચ્છમાં શાંતિ આવી. વિજયસેનસૂરિ સં. ૧૬૭૧ માં કાળધર્મ પામ્યા. આરુપ્તી તપગચ્છમાં મતભેદ વધ્યો. વિજયસેનસૂરિની પાટે વિજયદેવસૂરિ આવ્યા. આ વિજય દેવસૂરિએ સાગરવાળાનો પદ્મ લીધો. આથી તપગચ્છમાં બારે ખટખટ ઊભી થઈ. ભાનુગંદ્ર અને સિદ્ધિગંદ્રે સોમવિજય સાથે મળી સોમવિજયને આચાર્યપદ આપ્યું અને એમનું નામ વિજયતિલકસૂરિ પાડવામાં આવ્યું. આ વાતની ગર્થા તો વિજયસેનસૂરિના સમયમાં શરૂ થઈ ગઈ હતી, પણ તેના પર તેમના સ્વર્ગગમન પછી સં. ૧૬૭૩ માં અમલ થવા લાગ્યો. સં. ૧૬૭૬ માં વિજયતિલકસૂરિ કાળ-ધર્મ પામ્યા. એમની પાટે વિજય આનંદસૂરિની સ્થાપના કરવામાં આવી. તે વખતે વિજયદેવસૂરિ અને વિજયઆનંદસૂરિ વચ્ચે મેળ થયો તો ખરો, પણ અંતે તપગચ્છના બે વિભાગ પડી ગયા : વિજયદેવસૂરિના પક્ષે રહેનાર ‘દેવસૂરિ’ અથવા દેવસૂર કહેવાળા અને વિજય-આનંદસૂરિના પક્ષે રહેનારા ‘આનંદસૂરિ’ અથવા ‘અણસૂર’ કહેવાળા. એક બાપના બે દીકરા હોવા છતાં અને ક્રિયા કે વ્રત, નિયમ, સમાચારી કે આજ્ઞામાં જરા પણ મતફેર ન હોવા

હતાં આ રીતે તપગચ્છમાં વિભાગ થયા અને પરિણામે એક
છત્રે ચાલતાં તપગચ્છમાં ચર્ચા, તકરાર અને લેદની શરૂઆત થઈ.

તપગચ્છના ત્રણ વિભાગ—

આ ઉપરાંત તપગચ્છમાં એક ળીજો અગત્યનો બનાવ
વિજયદેવસૂરિના સમયમાં થયો. આ મહાતપસ્વી આચાર્યને
જહાંગીર પાદશાહે મહાતપાનું બિરુદ આપ્યું હતું. એના
સમયમાં અમદાવાદમાં સુપ્રસિદ્ધ શાંતિદાસ શેઠ થયા. તેમના ઉપર
તપગચ્છના રાજસાગરનો ઉપકાર હતો. અમુક પ્રકારના બાપ
ઠરીને શેઠને અનર્ગલ લક્ષ્મી પ્રાપ્ત કરાવી દેવાના એ કારણબૂત થયા
હતા. શેઠ શાંતિદાસની ઇચ્છા પોતાના ગુરુ રાજસાગરને ઉપા-
ધ્યાય પદવી અપાવવાની હતી. એમણે વિજયસેનસૂરિને વિરૂપિ
ઠરી, પણ સૂરિમહારાજે જવાબમાં જણાવ્યું કે ‘એમ પદવી
આપીએ તો સ્થળે સ્થળે ઉપાધ્યાય થઈ બાય, તેથી તેનું માહા-
ત્મ્ય ન રહે, માટે તમારી વિનંતિ સ્વીકારી શકાય તેમ નથી.’
આવક બ્યારે અમુક સાધુનો પણ કરે ત્યારે શાસનની જે દશા
ધાય છે તે ત્યારપછી બની. શેઠે રાજસાગરને આચાર્ય બના-
વવાનું નક્કી કર્યું. ખંભાતના નગરશેઠ પોતાને ઘેર આવ્યા
હતા તે તકનો લાભ લઈ તેને રોકી રાખ્યા. ખંભાતમાં વિજય-
દેવસૂરિ બિરાજમાન હતા યુક્તિ-પ્રયુક્તિ કરી ખંભાતના
નગરશેઠને ધમકાવી દબાવી વિજયદેવસૂરિ પાસેથી વાગ્દેશ
અને સૂરિમંત્ર મંગાવ્યો અને સં ૧૬૮૬ ના જેઠ માસમાં
રાજસાગરને આચાર્ય પદવી શેઠ શાંતિદાસે અમદાવાદમાં
અપાવરાવી આ રીતે તપગચ્છમાં ત્રીજો વિભાગ પડ્યો અને
સાગરની પરંપરા તે વખતથી શરૂ થઈ.

આ રીતે તપગચ્છમાં મત્તરમી સદીની આખરે અટપટો વધી પડી અને એક ચક્રવે ગચ્છનિર્વાહ થતો હતો તેમાં ભેદો થતા આવ્યા. વિજયદેવસૂરિના વખતમાં તેમની અને વિજયાનંદસૂરીશ્વરની વચ્ચે સં. ૧૬૭૫ લગભગ ભેદ થયો, પાછો તેમની વચ્ચે ૧૬૮૧ માં મેળ પણ થયો, પરંતુ ન્યારથી વિજયદેવસૂરિએ સાગરવાળાનો પક્ષ ઉઘાડી રીતે લીધો ત્યારથી આનંદસૂરિ સાથે વિરોધ વધી પડ્યો અને આ રીતે તપગચ્છમાં મતભેદ, વિરોધ, અર્થાઓ અને અંગત આત્મેષોનો યુગ શરૂ થયો. આવા તકરારની વાત જહાંગીર પાદશાહ સુધી પણ પહોંચી અને તેમણે સં. ૧૬૭૩ માં વિજયદેવસૂરિ જ ખરા પટ્ટધર છે એમ મત ગતાવ્યો ત્યારે વિરોધજ્વળા લભૂકી ઊઠી. શિરોહીના જૈન દિવાને ગચ્છભેદ અટકાવવા પ્રયત્નો કર્યા, પણ અંતે મતભેદ આબુ જ રહ્યો અને એમાં શ્રાવકોએ પણ લઈ શાસનના હિતને બદલે અંગત માનાપમાન પર વધારે ધ્યાન આપી શાસનની છિન્નભિન્ન સ્થિતિની શરૂઆત કરી.

અકળર પાદશાહના સમયમાં અને ત્યારબાદ જહાંગીર અને શાહજહાનના સમયમાં જૈન ધર્મની પ્રગતિ સારી થઈ, સારા લેખકો પ્રાપ્ત થયા, વિજયહીરસૂરિ અને વિજયસેનસૂરિ બંને ખૂબ અભ્યાસી હોઈ એમણે સાહિત્યસેવા સારી કરી અને એમના સમયમાં ધર્મની જાહોજલાલી દર્શનવિકાસને અંગે પણ ખૂબ થઈ. તેમના પછી વિજયદેવસૂરિ આવ્યા, તે વિકાસ ખરા, પણ વિજયસેન જેવા મક્કમ જણાતા નથી. એમના સમયમાં શાસનની અંદર ક્ષીણતા આવવાની શરૂઆત થઈ, પણ ધર્મનું બાહ્ય સ્વરૂપ તો ધામધુમથી ભરપૂર જ આવ્યું.

આપણે હવે અદાર્થી અભ્યાસ પર આવી જઈએ.
વિજયદેવસૂરિના વચનમાં ક્રિયાઉદ્ધાર—

અદાર્થી અહીંની અરુણામમાં ઉપર જવાનું તેમ તપગમનના
ત્રણ વિભાગે પડી ગયા હતા. વિજયદેવસૂરિ તપગમનની
૬૦ ની પાઠે કો વિજયદેવસૂરિના પદ્મર થયા. તેમનો જન્મ
અ. ૧૬૪૩, પંચાત્ર પદ ૧૬૫૫, સૂરિપદ ૧૬૫૬. પોતાની
હયાતીમાં તેમણે વિજયસિંહસૂરિને પદ્મર તરીકે નીમ્યા
હતા. આ વિજયસિંહસૂરિનો જન્મ અ. ૧૬૪૪માં (મેડના),
દીક્ષા અ. ૧૬૫૪માં, વાચકપદ અ. ૧૬૭૩ માં અને સૂરિપદ અ.
૧૬૮૨માં થયું. તેમનું સ્વર્ગગમન અ. ૧૭૦૬માં અચાઉ શુદ્ધિ ર ને
દેશ અમદાવાદમાં થયું.

વિજયદેવસૂરિનું સ્વર્ગગમન અ. ૧૭૧૩ના અચાઉ શુદ્ધિ ૧૧
ને દેશ ઉનામાં થયું, એટલે તેમની હયાતીમાં જ તેમના પદ્મર
વિજયસિંહસૂરિનું સ્વર્ગગમન થયું છતાં વિજયસિંહસૂરિ તપ-
ગમનની ૬૧ની પાઠે ગણાય છે, કારણ કે એમણે ગુરુની હયાતીમાં
અંછાધિપતિ તરીકે કામ કર્યું હતું.

મુનિ સત્યવિજયજી વિજયસિંહસૂરિના શિષ્ય થાય. તેઓ
મહાત્યાગી પૈરાગી અથવા ક્રિયાશીલ હોઈ એમને પ્રચલિત સાધુ
માર્ગમાં ચિયિલતા લાગી. એમણે પોતાના ગુરુ પાસે ક્રિયાઉદ્ધાર
કરવાની પરવાનગી માગી. એમની ઇચ્છા ત્યાગધર્મને બરાબર
બહલાવવાની, સવિશેષ તપ કરવાની અને તપગમનમાં કેટલોક
સરો અને ખટપટ દાખલ થઈ ગયા હતા તે દૂર કરવાની હતી
એમ જણાય છે. વિજયસિંહસૂરિએ એમની યોગ્યતા બાંધી
એમને ક્રિયાઉદ્ધાર કરવાની પરવાનગી આપી. તેઓ ગુરુની

પરવાનગીથી જુદા પડ્યા, અપ્રમનપણે વિદાર કરવા લાગ્યા અને તેમણે તપ ત્યાગનો માર્ગ આદર્યો.

આ સત્યવિજય પંન્યાસ અત્યંત ક્રિયાશીલ અને સ્વનંત્ર વિચારતા, મહત્ત્વ અને ઉદ્યોગી હતા. એમણે સંવિદ્ન પદ શક્તી. પ્રચલિત પ્રવાહના સાધુગોથી જુદા પડ્યા સંકેતને બદલે પીળાં વસ્ત્રો ક્યાં અને વિદાર આદિના આકરા નિયમો ક્યાં.

તેમનો જન્મ માળવાના લાડલુ ગામમાં સં. ૧૬૭૪માં થયો હતો. ૧૪ વર્ષની વયે તેમની દીક્ષા માળાપતી પરવાનગીથી તેમના ગામમાં થઈ. સં. ૧૭૨૬માં વિજયપ્રભસૂરિએ તેમને પંન્યાસ પદ સોજતમાં આપ્યું અને ૮૨ વર્ષની વયે સં. ૧૭૫૬ માં તેમનો સ્વર્ગવાસ પાટણ સુદામે થયો. તેમણે ક્રિયાઉદ્ધાર વિજયસિંહસૂરિના જીવન સમયમાં કર્યો છે અને તેમની પદ્મપરંપરા વિજયસિંહસૂરિથી ગણાય છે છતાં ૧૭૨૬માં તેમને પંન્યાસ પદ આપ્યું છે તે પરથી જણાય છે કે તેમને મૂળપાટ સાથે સંબંધ તો ચાલુ રહ્યા હશે. નોંધવા જેવી વાત એ છે કે તેઓ આટલો લાંબો વખત જીવ્યા અને ક્રિયાઉદ્ધાર કરવા જેટલી તેમણે તાકાત બતાવી, છતાં તેઓને આચાર્ય પદ મળ્યું નહિ. અથવા તેઓએ તે લીધું નહિ. આ તેમની ત્યાગ દશા સૂચવે છે.

વિજયપ્રભસૂરિ—

વિજયદેવસૂરિની હયાતીમાં વિજયસિંહસૂરિનું સ્વર્ગગમન સં. ૧૭૦૯માં થતાં પાછી અગવડ જાણી થઈ. તે વખતે તપગચ્છમાં એ મોટા ભેદ તો પડી ગયેલા જ હતા. વિજયદેવસૂરિ અને વિજયઆનંદસૂરિનાં શાસન અલગ અલગ ચાલતા હતા અને

આરંભમાંથી પણ અદ્ભુત રૂઢિ નહીં હતી એ વખતે તે
કેળાંત્ર સુધારવા મૂકી પાટનો લુપ્ત થઈ ગયા હતા. ત્યાં
વિજયદેવજીની હાથોમાં વિજયજીન્દગીરિએ રા. ૧૩૫૦માં નેમની
દેખી પાટ ગણાવે છે. વિજયજીન્દગીરિ મનોહરપુરા હતા. ૧૪૦૫
સં. ૧૬૭૭માં, ઈ.સ. ૧૬૮૬માં અને પંચાયત ૫૬ સં. ૧૭૭૧માં
ધર્મજી નેમને સં. ૧૭૧૦માં સંધારમાં સુવિરહ આપવામાં આવ્યું.
આ વિજયદેવજીના વંશજમાં ત્રણજીમાં વધારે ને વધારે
મજાસેદ આવતા જતા અને દેવસૂર, અવસૂર અને આગર પણ
કેળાંત્ર સુવિરહ પદ્મનીકર્યો. અતે મૂળપાટમાં મંદતા આવતી
મુઠ્ઠા જેમાં રહેનાર 'શ્રીપૂજ્યો' ધર્મ જયા અથવા કહેવાયા
અને એના તરફ લોકોનું માન થોડો વળત રહ્યું. પણ ધીમે
ધીમે આદિત્રમાં પણ ધિધિલતા આવતી ગઈ એટલે સુવિરહ
પણ નોંધે વધતું આવ્યું.

મૂળપાલકું ૨૪૭૬૪—

‘એટલું’ છતાં અદારમી સદીની શરૂઆતમાં તો મૂળપાટનું પ્રાપ્ત્ય પાતું જણાય છે. વિનયવિનય ઉપાધ્યાય જેવા પ્રખર વિદ્વાને ઇંદુજીવ ઠાવ્યે લખીને વિનયપ્રભસૂરિની પ્રશંસા કરી છે એ સર્વ હદીકત ભોતાં અને શ્રીમદ્દયોગિનિ જેવા મૂળ પાટના પદ્મમાં લિખા રહ્યા છે એ વિચારતાં એમનું જોર ધણું મજબૂત એમ લાગે છે. પણ સત્યવિનય પંન્યાસ તો જુદા પડી જ ગયા. એમના ત્યાગ અને ક્રિયાતત્પરપણાને લઈને ‘સૂરિ પાઠક રહે સન્મુખ લિખા’ એમ શ્રી વીરવિનય એમને માટે લખે છે એટલે સત્યવિનય પંન્યાસ પાસે મોટા વિનયપ્રભ જેવા આચાર્ય કે યશોવિનય ઉપાધ્યાય જેવા પાઠક પણ ખડા રહેતા હતા,

એ વાત ગમે તેમ હોય, પણ એ યુગમાં આખા તપશ્ચર્યામાં
મતલેદ, તકરાર, ચર્ચા યુગ આજ્ઞા જણાય છે. અને મૂળ પાટ
સામે ગમે તેટલો નિરાધ દેખાવા છતાં ઈનું નેર તે યુગમાં
યુગ રહું જણાય છે.

વિજયપ્રભસૂરિનું સ્વર્ગગમન સં. ૧૭૧૨ માં ઉના શકિદમાં
થયું અને ત્યારબાદ વિજયપ્રભસૂરિની આજ્ઞા પ્રવર્તી. તેઓના
શિષ્યોમાં રૂપ તો ઉપાધ્યાય હતા અને ઉપ પંડિત પદ
ધરાવનાર હતા. એક રીતે તેમનો સમય યુગ ઉદ્યોતનો ગણાય,
પણ અંદરનાનેથી કુસંપ અને અવ્યવસ્થિત ચર્ચા અને ઢંગ-
ધડા વગરની ખટપટો તેમના સમયમાં યુગ ચર્ચ હોય એમ
ઇતિહાસ વાંચતા દેખાઈ આવે છે. શ્રી વિજયપ્રભસૂરિ ઉચ્ચ
હતા, કચ્છી હતા અને અમલનો દોર ચલાવનારા હતા. એમના
સમયમાં યશોવિજય ઉપાધ્યાયને જે વખત તેમની લેખિત ક્ષમા
માગવી પડી છે. અસાધારણ તાર્કિક, તીવ્ર બુદ્ધિગળ ગતાવનાર
અને સેંકડો વર્ષોના મતલેદોનો સમન્વય કરી શકનાર આ
અસાધારણ પ્રતિભા અને બુદ્ધિશાળી વ્યક્તિ એ સમયમાં
સૂરિપદ તો ન મેળવી શકી, પણ લેખિત ક્ષમા માગવાની
સ્થિતિમાં મૂકાણી ત્યારે સંઘમાં કેટલી દુર્લ્લભસ્થા અને ખટ-
પટો ચાલી હશે એની કલ્પના થયા વગર રહે તેમ નથી.

વિજયપ્રભસૂરિનું સ્વર્ગગમન ૧૭૪૬ માં ઉનામાં થયું. સત્ય-
વિજય પંન્યાસ સં. ૧૭૫૬ માં કાળધર્મ પામ્યા. મૂળ પાટ
પણ ત્યારપછી ચાલી છે. સત્યવિજય પંન્યાસે પીળાં વસ્ત્ર કર્યાં
અને મૂળપાટો ધોળાં વસ્ત્ર ચાલુ રહ્યાં.

[illegible]

આપણા ચારિત્રનાયક વિનયવિજય ઉપાધ્યાય પત્ન આ
મુંબઈના ગણરામામાં પછી ગયા હોય તેમ જણાય છે. તેમણે
આનંદસૂરિ ઉપર વિરૂપિ પત્ર ચં. ૧૬૬૭ માં લખ્યો છે
(ઉપર જુઓ પૃ. ૧૦૮) તેમ છતાં તેઓ આજા વિજયસિંહ-
સૂરિ તરફ અને ઉત્તરાવરણમાં વિજયપ્રભસૂરિ તરફ વળ્યા.
તેમનું ઈંદુદન કાવ્ય તેમના વિજયપ્રભસૂરિ તરફ પદ્યમાત્ર
બતાવે છે. તેમણે પંન્યાસ સત્યવિજય તરફ કાંઈ કશું બતાવી
નથી. જો સર્વ ઉપરથી તેમનું વલણ કાંઈક અવ્યવસ્થિત અથવા
તો થોડો વળત આનંદસૂરિ તરફ રહ્યા પછી છેવટે વિજયદેવ-
સૂરિની પરંપરા તરફ હોય તેમ જણાય છે.

વિન્યાનંદસૂત્રિથી અણસૂર અથવા આનંદસૂર પરંપરા
આલી. તેઓ સં. ૧૭૧૧ માં સ્વર્ગે ગયા. આ પાટ પર પણ
વિદ્વાનો થયા છે.

રાજસાગર—

સં. ૧૬૮૬ માં વિજયદેવસૂરિના વાસદેવથી શેઠ શાંતિદાસે

અમદાવાદમાં આચાર્યપદ અપાળ્યું. આ રાજસાગરસૂરિની પદપરા ત્યારબાદ આદ્યા કરી છે. પોતે સં. ૧૭૧૫ માં કાગ-ધર્મ પામ્યા.

ત્યારપછી આ સાગરસંપ્રદાય આદ્યો છે. આ ઉપરાંત સત્યવિજય પંન્યાસે ક્રિયાઉદ્ધાર કરી સંવિજ્ઞ પદ ચરૂ કર્યો તેની પદપરંપરા જુદી આઢી છે. આ રીતે તપગચ્છની તં વળતની સ્થિતિ હતી એમ જણાય છે.

સાહિત્ય—

સત્તરમી સદીથી સાહિત્યરુચિ અને કૃતિની ખીડવળી ખૂબ ધર્મ જણાય છે. લગભગ દરેક વિષયના લેખકો તે યુગમાં થયા છે. વિજયહીરસૂરિ અને વિજયસેનસૂરિ જન્ને આ અભ્યાસી હતા. તેઓ સારા વ્યાખ્યાતા અને લેખક જણાય છે. તેમના જન્મેના સમયમાં ખૂબ સારા લેખકો થયા. ત્યારપછી વિજયદેવસૂરિના સમયમાં આવીએ છીએ ત્યારે લેખકનો વધારો થયો જણાય છે. એકલા તપગચ્છમાં બાવન પંડિતો હત એમ લોકોક્તિ છે. અદારમી સદીની ચરૂઆતમાં લેખકો સારી સંખ્યામાં નીકળ્યા અને તેના ઉપર કળાશ્રી શ્રી શ્રી-વિજય ઉપાધ્યાયે ચલાવ્યો આ યુગની સાહિત્ય, કાવ્ય, આકરુષ્ટ ઇતિહાસ, રાસ આદિ કૃતિનું લીસ્ટ અહીં આપવા બેઠીએ ત્ય લેખ ઘણો મોટો ધર્મ બાય. તેને માટે શ્રી મોહનલાલ દેસાઈને જીન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ (વિભાગ ૭) એમ જવા બલામણુ કરવામાં આવે છે. સત્તરમી સદીનો ઉપર માત્ર અને અદારમી સદીનો પૂર્વાર્ધ એ જીન સાહિત્યના ઇતિહાસમાં ખાસ અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. એમાં લગભગ દરેક વિષય પર વહુ

આટલા ઉપદેશી યોગમાર્ગને અંગે આનંદધનજીની કેટલી અસર તે યુગ પર થઈ હતી તે જણાય છે, છતાં આ બાબતમાં દિગંબરોના મુખ્ય અધ્યાત્મવાદની જે પ્રરૂપણા બનાવરીલાસે કરી હતી અને જેને માટે જીવનના ઉત્તર ભાગમાં તેમને પોતાને જ એક ધર્યો હતો તે સ્થિતિ સ્વેતાંબર સમાજમાં ન ધર્મ. (જી. સા. ઇતિહાસ પૃ. ૫૭૬) સત્યવિજય પંચાસ અત્યંત અધ્યાત્મી છતાં અને વનવાસમાં આનંદધનજી સાથે સંકલ્પ હોવા છતાં ખૂબ ક્રિયાતત્પર હતા એમ એમના જીવનની અનેક વિભૂતિઓ જળવાઈ રહી છે તે પરથી જણાય છે. એ સર્વ વાતનો સમન્વય શ્રીમદયોગવિજય ઉપાધ્યાયે ૩૫૦ ગાથાના સ્તવનમાં શ્રીમંધરસ્વામીની વિગ્રહરૂપે કર્યો છે. એ એકાંત ક્રિયાયોગ કે એકાંત જ્ઞાનયોગમાં સાર નથી એમ બતાવી જ્ઞાન-ક્રિયાનો સદ્કાર કરવા બલામણુ કરે છે. (દાળ ૧૬ મી ગાથા ૨૪) આ વિશિષ્ટતાના સ્વીકારથી જોન સ્વેતાંબર સમાજ ટકી રહ્યો જણાય છે.

આ જ્ઞાન-ક્રિયાનો સદ્કાર બતાવનાર તે કાગના શ્રંથોમાં જસવિલાસ, જ્ઞાનવિલાસ, વિનયવિલાસ વિગેરે કૃતિઓ છે. આત્મિક વિચારો કરવા, આત્માને ઉદ્દેશીને તત્ત્વચિતવન કરવું, આત્માનાં ઉચ્ચ ઉકુચનો કરવાં-એ યોગતું લાક્ષણિક અંગ છે. પઠોની કૃતિને ‘વિલાસ’ કહેવો એ પરિભાષામાં જ કારે ચમત્કાર છે. સંસારરસિકોનો વિલાસ મૃંગારમાં હોય, અધ્યાત્મરસિક ‘અણ હમ અમર ભયે ન મરેંગે’ ના ગાનમાં વિલાસ કરે. એ ઉપરાંત અધ્યાત્મસાર કે જ્ઞાનસાર જેવા શ્રંથો જે યુગમાં બને તેની અધ્યાત્મ ભાવના બહુ ઉચ્ચ પ્રકારની હોય એમ કહેવામાં જરા પણ સંકોચ થાય તેમ નથી અને ખૂબીની વાત એ છે કે એટલું યોગ અધ્યાત્મ તરફ વલણ છતાં એ

યુગમાં ક્રિયાના અનેક ગ્રંથો રચાયા છે, મોટા આડંબર પ્રતિષ્ઠા વિગેરે મહોત્સવો થયા છે. મતલબ આ યુગે તો અને ક્રિયાનો સહકાર સાધવા અનેકવિધ પ્રયત્નો કર્યા છે એમ તે યુગના સાહિત્ય પરથી જણાય છે.

ક્રિયાયોગ—

અઠારમી સદીનો પ્રધાન સૂર ક્રિયાયોગ જણાય છે. એ આનંદધનજી જેવા યોગી શરૂઆતમાં થયા અને ઉપર જણાવેલા આત્મવિદ્યાસોની રચના પણ થઈ, છતાં એમાં મુખ્ય તો ક્રિયાયોગની જ રહી હોય તેમ જણાય છે. સત્યવિનય પંન્યાસે ક્રિયાઉદ્ધાર કર્યો તેમાં પણ મુખ્યતા તો ક્રિયાશિલ્પતાની સામે તેમના વિરોધને હતી. અને યશોવિનય ઉપાધ્યાયજીએ સીમંધરસ્વામીને વિજ્ઞાસિઓ કરી છે તેમાં જ ઊંડા ઉતરીને વિચારતાં એમ લાગ્યા વગર રહે તેમ નથી. એ વખતે ક્રિયાયોગ પર ખૂબ લાર મૂકવામાં આવતો હતો એમણે ૧૨૫ અને ૩૫૦ ગાથાના સ્તવનમાં ખૂબ વરાળ કાઢી છે, એમણે જ્ઞાનની મંદતા પર અરેરાટી કરી છે અને રહસ્ય સમજ્યા વગર માત્ર ક્રિયાની મુખ્યતા કરનાર, કરાવનાર અતે માટે પ્રેરણા કરનાર સામે ખૂબ લખ્યું છે. એ વિચારતાં અતે આખી અઠારમી સદીમાં ચોવીશી, વીશી, સ્તવનો, સંજ્ઞાઓ વિશે કૃતિઓ બની છે, પૂજાઓ તથા રાસો બન્યા છે તે બેતાં એ પ્રધાન સૂર ક્રિયાયોગનો જણાય છે. અને જ્ઞાનની નિગૃતિ કરાવેલા મહાપ્રબળ લેખકો અઠારમી સદીના શરૂઆતમાં થયેલાં એ સર્વ હકીકત ધીમે ધીમે ઓછી થતી ચાલી એનું કારણ એ યુગનો પ્રધાન સૂર દર્શન-ઉદ્યોતનો હતો એમ વિચાર કરવો

દાહી વગેરે જેવાં નાસ્તો, અન્નપાન, કામરિકા, હાલ-
 ડી, સ્વામ્યસુદામણ જેવાં અનેક મહાન પુર્ણિમા જેવાં મહા
 ઉ, નેમની કુદિયાં અને જે વૃક્ષો નાના વૃક્ષો અને વૃક્ષ
 સર્વોપરથી ભક્તિ અને જે, આ કુળના પુરુષો સર્વોપરથી
 પડે હવે જેવાં કુળો, અદાદની સહોદરી સિદ્ધાંતના જે છે
 કે એની સહોદરીના નામ, અદાદ અને સહોદરી સહોદરી
 સહોદરી પૂજા કરાવવા, અનેક મહોત્સવો અને નૌવેદ્ય મહોત્સવો
 મહોત્સવ, મહોત્સવ અને કામરિકા સહોદરી સહોદરી મહોત્સવ
 આની અને સુખદાની સહોદરીના નામની સાથે. મહોત્સવ મહોત્સવ
 મહોત્સવ આપણના સહોદરીના સહોદરીના આપણના સહોત્સવો
 મહોત્સવ, આ દીન સહોત્સવ પાડું, કુળનાં સહોત્સવોનાં ઉત્સવોનાં
 સહોત્સવ મહોત્સવો અને તેનાં જેમ આપણના પાના
 મહોત્સવો પાનાં નામ અદાદની સહોત્સવોનાં આપણના સહોત્સવો
 સહોત્સવોનાં અને, આપણની કટલીક કટલીક આપણનાં પાનાં
 સહોત્સવોનાં ઉપોદ્યાનાં જે છે અને તેથી આપણના પુનરા-
 પાનાંની જરૂર નથી. માત્ર આપણનાં પાનાં પાનાં સહોત્સવોની
 આપણનાં મહોત્સવો અને અત્યારે આપણે અદાદની સહોત્સવો
 આપણના પૂર્વાપાનાં પાનાં કરીને વિચાર કરી રહ્યા છીએ. આપણી
 પાનાં પાનાંનાં જે તે પાનાં ફરફાર સાથે સહોત્સવોનાં
 અને અદાદ કટલીક વાતનો જે પાનાં જશે.

વિનયવિહાર.

પદ અગિયારમું

(રાગ-પિટામણ)

સાંધ સવૂના કેસે પાઉંડી, મન ગિર મેરા ન હોય;
 દિન સારા જાતોમેં જોયા, રજની શુભાઈ રોય. સાંધો
 જોર જોર વરજ્યા મેં કિલકું, વરજ્યા ન શંકે રોય;
 મન જોર મદમતવાલા કુંજર, અટકે ન શંકે રોય. સાંધો
 છિત તાના છિત શીતલ પોયે, છિતુક હસે છિતુ રોય;
 છિતુ હરણે મુળ સંગતિ પેળો, છિતુ જૂરે રાગ જોય. સાંધો
 વૃથા કરત હે કોરી કુરાકત, બાનિ ન મિટે કોય;
 યા છીની મેં યાદી કરંગો, યોદી નીર વિલોય. સાંધો
 મન ધાગા પિઉગુનકો મોતી, હાર બનાવું પોય;
 વિનય કહે મેરે જિહ્વે જીવન, નેક નજર મોહિ જોય. સાંધો

